

Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого

**СУСПІЛЬСТВО, ЛЮДИНА, ПРАВО:
сучасні дослідження актуальних проблем**

Монографія

За редакцією
професора О.Г. Данильяна

Харків
«Право»
2014

ББК 66.0

П 50

За планом цільової комплексної програми «Філософські та філософсько-правові проблеми духовного життя суспільства та формування правової культури особистості» (№ 0111и000968)

Рекомендовано до опублікування Вченою радою Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого (протокол № 12 від 20 грудня 2013 р.)

Рецензенти:

О.Є. Висоцька — доктор філософських наук, доцент, декан факультету відкритої освіти, завідувач кафедри філософії випереджаючої освіти та інноваційної діяльності Дніпропетровського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти;

В.П. Колісник — доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України, професор кафедри конституційного права України Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого.

Колектив авторів:

Данильян О. Г. доктор філософських наук, професор; **Дзьобань О. П.** доктор філософських наук, професор; **Жданенко С.Б.** кандидат філософських наук, доцент; **Калиновський Ю.Ю.**, доктор філософських наук, професор; **Кальницький Е.А.** кандидат філософських наук, доцент; **Коваленко І.І.** кандидат філософських наук, доцент; **Мануйлов Є.М.** кандидат філософських наук, професор; **Мелякова Ю.В.** кандидат філософських наук; **Міхеєва В.В.** кандидат філософських наук, доцент; **Трофименко В.А.** кандидат юридичних наук, доцент.

Суспільство, людина, право: сучасні дослідження актуальних проблем: Монографія / О.Г.Данильян, О.П. Дзьобань, С.Б. Жданенко та ін.; за ред О.Г. Данильяна. – Х.: Право, 2014. – 420 с.

Монографія присвячена дослідженню актуальних проблем розвитку суспільства в умовах глобалізації; визначенню особливостей буття людини в інформаційному суспільстві; з'ясуванню проблем та протиріч становлення правового суспільства в Україні. Особливістю монографії є те, що її автори розглядають проблеми суспільства, людини та права у соціально-філософському, філософсько-правовому та правовиховному аспектах.

Для студентів, аспірантів, викладачів вищих юридичних навчальних закладів, працівників органів державного управління та місцевого самоврядування.

ББК 66.0

© Данильян О.Г., Дзьобань О.П. Жданенко С.Б.,
Калиновський Ю.Ю., Кальницький Е.А., Коваленко І.І.,
Мануйлов Е.М., Мелякова Ю.В., Міхеєва В.В.,
Трофименко В.А., 2014.
© «Право», 2014

З М І С Т

Передмова (*Данильян О.Г.*)

Розділ 1. Особливості буття людини в інформаційному суспільстві

- 1.1. Інформаційний простір: сутність та комунікаційна природа (*Дзьобань О.П.*)
- 1.2. Інформаційне суспільство: концептуалізація феномена (*Дзьобань О.П., Кальницький Е.А.*)
- 1.3. Онтологічні й екзистенційні аспекти буття людини в інформаційному суспільстві (*Дзьобань О.П.*)
- 1.4. Гідність та честь особистості в контексті суспільного визнання (*Жданенко С.Б.*)

Розділ 2. Правове суспільство та людина

- 2.1. Буття правового суспільства: ціннісні детермінанти (*Калиновський Ю.Ю.*)
- 2.2. Довіра як ключова характеристика сучасного суспільства (*Міхеєва В.В.*)
- 2.3. Основні принципи організації та функціонування органів державної влади в правовому суспільстві (*Данильян О.Г.*)
- 2.4. Електронний уряд як фактор оптимізації взаємодії держави й громадянського суспільства (*Данильян О.Г.*)
- 2.5. Філософсько-правові проблеми захисту прав людини в правовому суспільстві (*Данильян О.Г.*)

Розділ 3. Правова культура та правове виховання в сучасній Україні

- 3.1. Теоретико-методологічні засади дослідження правової культури українського соціуму (*Коваленко І.І.*)
- 3.2. Правова культура субсидіарності як підґрунтя розвитку правового суспільства в Україні (*Калиновський Ю.Ю.*)

3.3. Правоохоронна система як об'єкт правового виховання
(Трофименко В.А.)

3.4. Правоохоронець у системі правового виховання (Трофименко
В.А.)

3.5. Формування моральної та правової культури майбутніх
фахівців права (Мануйлов Є.М.)

Розділ 4. Проблеми розуміння та здійснення права

4.1. Сучасні особливості ціннісного виміру праворозуміння
(Мелякова Ю.В.)

4.2. Семантика можливих світів в інформаційно-правовому полі
(Мелякова Ю.В.)

4.3. Трансформації правової сфери в умовах глобалізації (Дзьобань
О.П.)

Післямова (Данильян О.Г.)

Список літератури

Передмова

На рубежі третього тисячоріччя людство вступило в якісно новий етап своєї історії. Його основною відмінністю від усіх попередніх етапів є неоднозначність основного вектора подальшого розвитку, що може привести як до матеріального й духовного розквіту, так і до глобальної кризи, яка загрожує загибеллю людської цивілізації.

Глобалізація виробництва, торгівлі, фінансових та інформаційних потоків, що небувало стимулює продуктивність праці на основі високих технологій, збільшує в той же час контрасти в рівнях розвитку різних країн та їх демографічній динаміці. Ці контрасти породжують потужні хвилі міграцій, наслідком яких виявляються як прогресуюче змішання рас, народів, культур, так і прагнення їх до утвердження своєї ідентичності, що викликає гострі міжетнічні й міжконфесійні конфлікти, чреваті погрозою «зіткнення цивілізацій».

Технічний і інформаційний прогрес людства усе більш помітно випереджає духовний розвиток особистості й суспільства в цілому, жорстка конкурентна боротьба провокує у свідомості людей психологічні стреси, які приводять до росту взаємної агресивності, екстремізму й фанатизму, до актів насильства. Незважаючи на суворі уроки двох світові й холодної війни ХХ століття, що не раз ставили людство на грань самознищення, світ початку нового тисячоріччя продовжують трясти десятки збройних конфліктів, міжнародний тероризм, організована злочинність.

Серед інших фундаментальних проблем глобальних соціальних змін, які випробовує людство можна назвати девальвацію найважливіших соціальних інститутів цивілізації — держави й права. Тому що саме це лежить в основі глобальної кризи соціальної безпеки, яку переживає сучасне людство. Іракський, афганський й сирійський кризи показали цю проблему в гуманітарній площині, поставивши питання про здатність держави й права

забезпечити в епоху глобалізації загально визнані права людини й права народу.

Інша проблема полягає в пошуку нового місця й нової ролі держави й права як головних соціальних регуляторів відносин між людьми. Ми бачимо, що внаслідок глобалізації й інформатизації практично всі країни виявилися залученими в загальносвітові процеси й мережні зв'язки. Спостерігається незвичайно інтенсивне зростання ділової активності, глобальний прояв особистісних і групових контактів, який знаходить прояв у глобальних обсягах правової активності й самоорганізації громадян. Глобалізація демонструє необхідність розширення для права можливостей проникнення й регулювання всіх сфер громадського життя, насамперед транснаціональних соціальних зв'язків.

Усі перераховані проблеми й виклики, що встали перед людством на початку нового тисячоріччя, актуалізували необхідність досліджень у сфері соціальної філософії й філософії права, які в умовах глобалізації покликано визначити новий соціально-історичний статус суспільства, людини, права як складових нової глобальної соціальної реальності, окреслити принципи їх взаємодії. Особливе значення дослідження в даній сфері мають для України, яка в цей час переживає один із самих складних періодів у своїй історії й шукає шляхом проб і помилок свій шлях політико-правового розвитку й створює свою соціально-політичну модель розвитку суспільства.

Знаходження відповідей на поставлені вище проблемні питання неможливо без осмислення особливостей інформаційного простору й інформаційного суспільства; визначення ключових характеристик правового суспільства; факторів оптимізації взаємодії сучасної держави й громадянського суспільства; місця й ролі правової культури й правового виховання в сучасній Україні, а також закономірностей трансформації правової сфери в умовах глобалізації.

Ці й ряд інших актуальних проблем перебувають у центрі уваги авторів даної монографії, яка з'явилася результатом наукових досліджень викладачів

кафедри філософії за останні кілька років. Важливо, що в роботі проблеми глобалізації, інформатизації, буття людини, правової держави, громадянського суспільства, прав людини, правової культури, правового виховання, праворозуміння й інші виникають не як абстрактні категорії, а розглядаються як взаємозалежні компоненти соціального розвитку України.

На думку авторів монографії, однієї із самих актуальних проблем сучасного суспільствознавства є проблема буття людини в інформаційному суспільстві. Сучасні засоби масової комунікації за допомогою інформаційних і комунікаційних технологій придбали колосальну символічну владу, адже саме за допомогою ЗМІ забезпечується циркуляція в соціумі знань, норм, ідеалів, цінностей, які незалежно від того, адекватно вони відображають реальність або нееквівалентні їй, відтворюють доміанти й атрибути суспільного устрою, соціального порядку й культури, забезпечуючи легітимність ціннісним категоріям колективної й індивідуальної свідомості. Таким чином, інформаційне середовище є чинником, який вимагає фундаментально нової адаптації людини. Специфіка сучасного інформаційного середовища веде до корекції існуючих природних і соціальних механізмів адаптації людину й появи нових. Інформаційні технології, ставши стрижнем сучасної цивілізації, міняють не проста якість і зміст життя сучасної людину, вони загрожують трансформувати сам образ її буття у світі.

Розглядаючи співвідношення правового суспільства й правової держави, автори роблять висновок, що ідея правового суспільства є більш масштабною, чім побудова правової держави. Адже правове суспільство може існувати лише тоді, коли громадяни розділяють не тільки певні правові цінності, але також не є байдужими до моральних і релігійних цінностей. Це пов'язане з тим, що більшість громадян сучасного світу, особливо на пострадянському просторі, орієнтуються не стільки на право, скільки на традиції, звичаї, суспільно визнані вистави про справедливість, моральну або аморальну поведінку. Отже, для функціонування правового суспільства

значущими є такі цінності як справедливість, свобода, гідність, честь, відповідальність, довіра й інші, які мають морально-правовий характер і повинні стати основами формування поведінкових орієнтацій особистості. Саме тому в монографії в процесі дослідження правового суспільства значна увага приділена моральним цінностям, моральній свідомості та їх взаємозв'язкам із правовою свідомістю як основам утвердження правових цінностей.

Очевидно, що міцність і конкурентоспроможність держави, належна реалізація правових норм залежить не тільки від ефективної діяльності певних інститутів, але й від ціннісного наповнення політико-правової свідомості всього суспільства, від ступеня розвитку правової культури кожного громадянина. Тому найважливіше завдання трансформаційного періоду в Україні, на думку авторів монографії, можна сформулювати як створення умов для формування правової, демократичної, соціально орієнтованої держави з високим рівнем правосвідомості й правової культури населення. Її основними рисами повинні бути: створення громадянського суспільства, верховенство права, реальність прав та свобод громадян, політичний і ідеологічний плюралізм тощо. Причому, у межах цих обкреслених основних рис особливо актуалізується необхідність забезпечення умов для нормального функціонування громадянського суспільства, тому що саме громадянське суспільство повинне виступати як протипага державі, з метою недопущення порушень владою своїх основних обов'язків щодо верховенства права й дотримання законності.

У монографії обґрунтовується також ідея, що однією з найважливіших ознак правової держави є повне визнання прав людини й створення ефективної системи їх захисту. Саме тому права людини в сучасній державі неможливо представити без належним чином урегульованої й ефективно діючої системи їх захисту. Не випадково, ідея визнання непорушної єдності правової держави, прав людини та їх захисту стала загальноновизнаною і одержала закріплення в документах СБСЄ. Тому правова держава повинна

забезпечувати не тільки підтримку демократичного порядку, а й справедливість, засновану на визнанні й повному прийнятті вищою цінністю людської особистості і гарантування її державними інститутами. Автори роблять висновок, що зміст співвідношення між правовою державою й особистістю в сучаснім суспільстві визначається не тільки обсягом прав та свобод, а й рівнем їх забезпечення й захисту.

У дослідженні обґрунтовується ідея про те, що темпи і якісні показники побудови правової держави напрямку залежать від ціннісного відновлення правосвідомості й правової культури українського суспільства. Разом з тим, успішне становлення правової держави в Україні неможливо без створення реальних умов для даного процесу. До таких умов автори дослідження відносять: підвищення ефективності діяльності органів виконавчої й судової влади, у тому числі й органів місцевого самоврядування; впровадження в систему державного управління елементів «електронного уряду» як фактора оптимізації взаємодії держави й громадянського суспільства, проведення адміністративної реформи; здійснення подальшої реформи органів судової влади; гуманізація людських відносин; створення й розвиток громадських структур (культурних, наукових, релігійних та ін.) з метою розширення сфери прямої демократії; проведення правової реформи з метою створення якісного, комплексного, несуперечливого законодавства.

У книзі відзначається, що заради викорінювання негативних проявів у правовій сфері нашої держави необхідна неухильна реалізація принципів первинності й верховенства права, єдності й поділу влади, цілісного функціонування влади й права, демократизму, гуманізму, а в співвідношенні державної влади й права лідируюча роль повинна залишатися по праву. На підставі цих принципів усі державні органи повинні безумовно підкорятися праву, чинним законам, юридичним нормам. Це особливо важливо у зв'язку з тим, що в трансформаційний період розвитку суспільства не зникає погроза повернення до авторитарного режиму, тому саме право повинне стати

могутнім демократичним фактором, який охоплює всі сфери громадського життя. Із цією метою нові правові механізми повинні гарантувати кожному громадянину реальне здійснення його невід'ємних природних прав. Саме реальність прав та свобод громадян, знання про них та неухильним покаранням за них порушення є діючим засобом твердження правових цінностей у свідомості всіх верств населення України. Саме високий правовий статус особистості може стати свого роду крапкою відліку в створенні нової правосвідомості й правової культури й гарантією необоротності демократичних змін у нашій державі.

Разом з тим у монографії розглядається негативні фактори, що ускладнюють формування демократичної правосвідомості й правової культури українських громадян. У числі таких факторів – відсутність у країні повноцінної системи правового виховання громадян, і працівників правоохоронних органів зокрема, відсутність діючого механізму реалізації правових норм, необхідної кількості підготовлених правознавців для здійснення правової реформи, перевага в ряді випадків у ході її здійснення вузьковідомчих, кланових або навіть кримінальних інтересів. Усе це ускладнює й без того непросту ситуацію по державотворенню в Україні, перешкоджає гармонізації влади й права, розвитку демократичної правосвідомості й правової культури. Про це свідчать узагальнюючі матеріали та приклади, наведені в монографії.

Значна увага в монографії приділяється проблемам розуміння й здійснення права в умовах глобалізації. Із цією метою проводиться порівняльний аналіз класичних і некласичних онтологічних, антропологічних і аксіологічних принципів, які реалізуються в сфері культури й права, виявлення їх суперечливості, а також причин подальшого загострення проблем правотворчості й правоздійснення в сучасних умовах. Значний евристичний потенціал має підхід авторів монографії до розгляду інтеграційних процесів, які відбуваються в сучасній правовій культурі з позицій філософської герменевтики, яка розглядає право з позиції

плюралізму правових ідеологій та синтезу методологій. Герменевтична онтологія дозволяє по-новому глянути на проблему розуміння права, а також особливості ціннісного виміру буття права.

У книзі робиться висновок, що в правовій реальності, як і у віртуальній, діють закони імовірнісної логіки й логіки можливих світів. Тому доречно говорити про застосування методології віртуальної реальності в правовому просторі з метою побудови постмодерністської моделі права. Аналіз семантики можливих світів, створюваних суб'єктами правового інформаційного простору дає можливість авторам розглядати сучасне право як синергетичну систему, саморозвиток якої робить правовий дискурс відкритим.

Аналіз змісту й форм прояву глобалізаційних процесів у правовій сфері показує, що держава й право в цих умовах повинні продемонструвати свою життєздатність, яка виявляється в адекватнім їхньому реагуванні на сучасні виклики. Серед основних форм прояву глобалізації в правовій сфері авторами виділяються часткове обмеження суверенітету національної держави, його трансформація, зміна співвідношення міжнародного й національного права, формування наднаціонального (транснаціонального) права, зміна предмета правового регулювання в рамках національного права, посилення впливу регіонального права на національне й та ін.

Усі ці питання вимагають всебічного розгляду, який можливо тільки при використанні евристичного потенціалу декількох суспільних наук. Тому автори монографії й запропонували для розв'язання цих проблем метод міждисциплінарного аналізу, який припускає комплексне дослідження із залученням теоретичного заділу соціальної філософії, філософії права, філософії правового виховання та ін.

Зрозуміло, що в монографії немає відповідей на інші важливі питання, які стоять перед сучасним суспільством, людиною, правом, але автори сподіваються, що сама постановка цих проблем дозволить розширити й поглибити міждисциплінарний дискурс, пов'язаний з

вивченням українського суспільства, яке переживає один з більш складних періодів розвитку демократії.

Розділ 1. Особливості буття людини в інформаційному суспільстві

1.1. Інформаційний простір: сутність та комунікаційна природа

Інформаційний простір буквально народжується разом із спілкуванням та комунікацією, тому не дивно, що поняття інформаційного простору, передусім, соціально-політичне, яке вбирає в себе як територіальний, так і космічний фактори, а також – людський, оскільки суспільна інформація призначається для людини, людина – її споживач, і без людини вона втрачає свій сенс. Отож, коли йдеться про інформаційний простір держави, то його межі зазвичай ототожнюються з її кордонами, охоплюючи національну територію, акваторію і повітряний простір. Саме у цих сферах діють засоби інформації, які й інформують, тобто повідомляють, зображають, складають уявлення. Ми ж будемо розуміти інформаційний простір ширше, оскільки є всі підстави вважати, що з розвитком та поширенням засобів акумулювання, збереження та передачі інформаційних ресурсів інформаційний простір набуває нових рис та значення.

Якщо підходити до тлумачення цього терміна буквально, то можна припустити, що інформаційний простір являє собою саме той простір, у якому циркулює, обертається інформація. Причому слід підкреслити, що інформаційний простір є інтегральним соціокультурним поняттям, яке вбирає в себе просторові, антропологічні, соціальні та інші складові.

Людина завжди існувала в інформаційному просторі, що її оточував. Розширенню інформаційного простору сприяли поява друкарства і пошти, винахід телеграфу і телефону, відкриття радіо і телебачення. Величезний і вирішальний внесок у глобалізацію інформаційного простору внесло масове застосування у всіх сферах діяльності людини, сучасних інформаційно-комунікаційних технологій.

Сучасні інформаційні і телекомунікаційні технології істотно змінюють не лише спосіб виробництва товарів і послуг, але й організацію і форми проведення дозвілля, реалізації людиною своїх громадянських прав, методи і форми виховання та освіти. Вони впливають на соціальну структуру суспільства, економіку, політику, розвиток суспільних інститутів.

Інформаційний простір є основою соціально-економічного, політичного і культурного розвитку та забезпечення безпеки будь-якої держави. Єдиний інформаційний простір являє собою сукупність баз та банків даних, технологій їх ведення і використання, інформаційно-телекомунікаційних систем та мереж, які функціонують на основі єдиних принципів і за загальними правилами, що забезпечує інформаційну взаємодію організацій і громадян, а також задоволення їх інформаційних потреб. Іншими словами, єдиний інформаційний простір складається з таких головних компонентів¹:

- інформаційні ресурси (ІР) – бази і банки даних, усі види архівів, системи депозитаріїв державних ІР, бібліотеки, музейні сховища тощо;
- інформаційно-телекомунікаційна інфраструктура:
- територіально розподілені державні і корпоративні комп'ютерні мережі, телекомунікаційні мережі і системи спеціального призначення та загального користування, мережі і канали передачі даних, засоби комутації та управління інформаційними потоками;
- інформаційні, комп'ютерні і телекомунікаційні технології – базові, прикладні і забезпечувальні системи, засоби їх реалізації;
- науково-виробничий потенціал в галузях зв'язку, телекомунікацій, інформатики, обчислювальної техніки, поширення і доступу до інформації;
- організаційні структури, включаючи кадри, що забезпечують функціонування і розвиток національної інформаційної інфраструктури;

¹ Див.: Дзьобань, О. П. Комунікаційна природа інформаційного простору [Текст] / Дзьобань О. П., Мелякова Ю. В. // Інформація і право. — К., 2012. — № 2 (5). — С. 81—88; Дзьобань, О. П. До питання про інституціоналізацію комунікаційного простору [Текст] / Дзьобань О. П. // Інформація і право. — К., 2012. — № 1 (4). — С. 81—89; Стратегія формування та розвитку єдиного інформаційного простору України : Електронний ресурс. — Режим доступу : http://www.pravo.vuzlib.net/book_z1189_page_15.html.

- ринок інформаційних технологій, засобів зв'язку, інформатизації і телекомунікацій, інформаційних продуктів і послуг;
- система взаємодії інформаційного простору України зі світовими відкритими мережами;
- система забезпечення інформаційного захисту (безпеки);
- система масової інформації;
- система інформаційного законодавства.

Слід зауважити, що засоби інформаційної взаємодії громадян та організацій, що забезпечують їм доступ до інформаційних ресурсів, засновані на відповідних інформаційних технологіях, які включають програмно-технічні засоби й організаційно-нормативні документи. Таким чином, інформаційно-телекомунікаційну інфраструктуру і інформаційний простір в цілому утворюють організаційні структури і засоби інформаційної комунікації, а відтак можна стверджувати, що інформаційний простір має комунікативну природу.

Ведучи мову про комунікації, в контексті проблем нашого дослідження, ми, як смисловий концепт, маємо на увазі якусь «ідеальну комунікацію», яка визначається не через індивідуальні риси учасників комунікації, а через структурні характеристики, що визначають механізм дії комунікативних практик.

Зазвичай виділяють три види цілей комунікації: пізнавальні (набуття й розповсюдження нових знань і умінь, циркуляція інформації); спонукальні (стимулювання інших людей до певних дій або отримання таких стимулів від інших); експресивні (вираження або отримання певних переживань, емоцій)¹.

Питання про те, яка саме мета переслідується в конкретному комунікативному акті, не може бути вирішене тільки на підставі дій, оскільки дія і мова представляються двома різними, хоча й взаємозв'язаними,

---

¹ Див.: Висоцька, О. Є. Комунікація як основа соціальних перетворень (у контексті становлення постмодерного суспільства) [Текст] / Висоцька О. Є. : монографія. — Д. : Інновація, 2009. — 316 с.; Виходець, О. М. Соціальні комунікації в культурі української організації [Текст] / Виходець О. М. : монографія. — О. : Олтех, 2010. — 285 с.; Недбай, В. В. Сучасні політичні комунікації: медійно-технологічний аспект [Текст] / Недбай В. В. : монографія. — О. : Фенікс, 2009. — 328 с.

елементами комунікації. Спостерігаючи здійснювану дію, ми можемо лише припускати ті мотиви, якими керується її виконавець, яку конкретно мету комунікації він переслідує у даному випадку. Єдиним способом з'ясування мети комунікації через розуміння її мотивів є акт мовної взаємодії. За словами самого Ю.Хабермаса, «мовні дії інтерпретують себе самі, а саме, вони володіють структурою, рефлексією»¹. Сам по собі сенс мовних виразів не вичерпує значущості комунікації, він здатний лише прояснити її сенс, який, проте, не зводиться до денотативного значення (яке передається через назву і завжди є однаковим для всіх, хто користується даним виразом), а є конотативним (таким, що включає додаткові семантичні або стилістичні елементи, стійко пов'язані з основним значенням виразу у свідомості носіїв) за своєю суттю, що припускає наявність різних сенсів, і що не може бути вираженим за допомогою вербального спілкування. Називаючи подібні цілі іллокутивними (такими, що містять установку на певну відповідну реакцію адресата, яка (установка) повідомляється йому у висловлюванні), тобто спрямованими не на з'ясування буквального сенсу мовного виразу, а на його підґрунтя, німецький дослідник конкретизує суть комунікативного підходу в розумінні інформаційного простору: кожен суб'єкт комунікації переслідує власні іллокутивні цілі, тому інтерпретація інформаційного простору повинна виходити з наперед передбачуваних подібних цілей у кожного члена комунікативного спілкування. «Комунікативна дія відрізняється від стратегічних планів тим, що безпосередні учасники переслідують виключно іллокутивні цілі для досягнення згоди, яка виступає способом координації планів дії, що індивідуально реалізуються»².

Націленість людини на раціонально обґрунтовану й переслідуючу іллокутивні цілі комунікацію є фундаментальною властивістю, що визначає життєвий світ людини. Саме поняття «життєвий світ», яке концептуалізується в рамках феноменологічної традиції філософствування,

---

¹ Хабермас, Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие [Текст] / Хабермас Ю. — СПб : Наука, 2000. — С. 81.

² Там само: С. 82.

розуміється як простір повсякденних практик, що виступають початковими способами конструювання соціального простору і відношення людини до агентів соціального простору. При цьому слід зазначити, що життєвий світ у розумінні Е.Гуссерля визначався через категорії раціональності й трансцендентальності¹, що приводило до ухилу в соліпсизм (визнання власної індивідуальної свідомості як єдино-безсумнівної реальності і заперечення об'єктивної реальності оточуючого світу). Насправді, життєвий світ людей, що належать до одного сегменту соціального простору, може практично співпадати, що й дозволяє Е.Гуссерлю констатувати трансцендентальність початкових принципів людського існування. Але при порівнянні життєвого світу представників різних спільнот (наприклад, українського олігарха і якутського шамана), то лій розбіжності їх життєвих світів можна буде виявити значно більше. Єдиним універсальним принципом може служити наявність самого життєвого світу, але питання про його конструювання й функціонування, що залишилося нерозв'язним в рамках класичної феноменології, піддалося розгляду в рамках соціальної феноменології А.Шюца.

А.Шюц зробив акцент у дослідженні життєвого світу на інтерсуб'єктивності, тобто життєвий світ є загальним для багатьох людей через однакові умови їх соціалізації. Саме спільність повсякденного досвіду формує практично однакові схеми сприйняття дійсності, а також поселяє в людях упевненість в тому, що ці схеми є загальними для тих, що всіх оточують. У повсякденній комунікації діє правило взаємозамінності точок зору: кожна людина приймає на віру те, що будь-яка інша людина так само сприйматиме навколишній світ навіть у тому випадку, якщо вони поміняються місцями. Способи переживання дійсності у будь-якому випадку виявляться ідентичними. Другим правилом, логічно наступним з першого, є правило збігу систем релевантностей (не лише оцінки ступеня відповідності,

---

¹ Гуссерль, Э. Картезианские размышления [Текст] / Гуссерль Э. — СПб. : Наука, Ювента, 1998. — С. 15—20.

але й ступеня можливості практичного застосування результату, а також ступеня можливості соціального застосування варіанту вирішення проблеми), тобто способів оцінювання тих або інших фактів, подій, феноменів тощо¹.

У замкнених соціальних спільнотах, де умови формування особи однакові для всіх членів цієї спільноти, така упевненість може супроводжувати людину впродовж всього її життя. Інша ситуація складається у випадку зі складними соціальними системами, наприклад, сучасними мегаполісами, які будуються на з'єднанні великої кількості людей, що володіють різними системами релевантності і, проте, вступаючими в комунікацію з метою досягнення взаєморозуміння. Іншими словами, процес комунікації, незалежно від зміни предмета спілкування, може не просто залишатися у межах раціональності, але й сприяти досягненню згоди між співбесідниками.

Життєвий світ, з точки зору комунікативного підходу, можна визначити як мовний організований і такий, що передається від покоління до покоління за допомогою культурних традицій запас зразків тлумачення. У цьому сенсі життєвий світ людини є безперервним споживачем інформації, яка «просівається» крізь сито стереотипів поведінки, сприйняття, тлумачення, для того, щоб бути відкинутою, або сприяти трансформації наявних стереотипів у бік більшої адекватності актуальної ситуації. Таким чином, інформаційний простір включає безліч життєвих світів окремих соціальних акторів, але при цьому не зводиться ні до жодного з них, оскільки виступає зовнішнім по відношенню до індивіда джерелом, інформація з якого потребує рефлексії й інтеріоризації².

Інформаційний простір, таким чином, є сукупністю комунікаційних технологій, що забезпечують взаємодію між виробником, передавачем і

¹ Шюц, А. Структура повсякденного мислення [Текст] / Шюц А. // Социс. — 1988. — № 2. — С. 129—137.

² Дзьобань, О. П. Філософія інформаційного права: світоглядні й загальнотеоретичні засади [Текст] /

споживачем інформації. Структуру інформаційного простору утворюють повідомлення, комунікативні акти й комунікативні канали.

У сучасному інформаційному просторі, коли кількість джерел інформації і трансльованих ними повідомлень зростає в рази, людина втрачає можливість орієнтуватися в повідомленнях, сприймаючи лише ті, які безпосередньо мають до неї відношення, ігноруючи всі інші. Зрозуміло, що весь обсяг інформаційних повідомлень, які здатні надати засоби масової комунікації і які часто здійснюють непрямий вплив на життєвий світ індивіда, усувається з безпосередньої сфери інтересів, що негативно впливає на прогностичні можливості людини, продукуючи виникнення комунікативних ризиків.

Оскільки життєвий світ людини будується на комунікативних процесах, то й еволюцію життєвого світу в сучасному суспільстві Ю.Хабермас пов'язує із зміною форм і засобів комунікації, передусім, з актуалізацією електронних засобів комунікації. У цьому аспекті його теорія знаходить підтвердження в тих стадіях, що виділяються канадським соціологом і філософом М.Маклюеном, через які проходить комунікація в процесі свого історичного розвитку: усну, письмову, книжкову й посткнижкову¹.

Згідно з теорією М.Маклюена, в будь-яку історичну епоху існує своєрідний інформаційний простір, що характеризується визначеними джерелами інформації, комунікативними каналами, швидкістю передачі і якістю розподілу інформації, а також відповідним рівнем розвитку технологічного забезпечення. Втім, у даному випадку не може йти мова про абсолютизацію якого-небудь одного способу комунікації, оскільки окремі компоненти інформаційного простору завжди функціонують в різних часових ритмах, сполучаючи в єдиний континуум типи комунікації, властиві різним історичним періодам.

---

¹ Маклюэн, Г. М. Галактика Гутенберга. Становление человека печатающего [Текст] / Маклюэн Г. М. — М. : Академический Проект: Фонд «Мир», 2005. — 495 с.

На першому етапі, що історично відповідає періоду традиційного суспільства, панує безпосередня комунікація, обмежена межами первісного племені територіально і межами одного покоління хронологічно. Людина живе у вічному сьогодні, минуле й майбутнє є зворотними, вони утворюють кругообіг, у якому складно визначити об'єктивні орієнтири спрямованості історичного процесу. Разом з тим, людина не відокремлена від природи, причетна до навколишнього середовища, що дозволяє їй залишатися цілісною істотою. Основною формою передачі повідомлень є усна комунікація (оповідання, притчі і т.д.), яка не тільки має надто обмежений потенціал збереження соціально значущої інформації, але й зберігає свою ефективність лише за умови збереження колективного устрою життя. Найбільш поширена фігура комунікатора в традиційному суспільстві – це старійшина роду або племені, який передає вироблені попередніми поколіннями знання і навички своїм нащадкам і молодшим родичам.

Поява писемності дозволяє комунікації значно розширитися, оскільки кодування інформації за допомогою символів і знаків відкриває шлях зберігання й накопичення знань у суспільстві, незалежно від конкретних носіїв цього знання. Папірус або пергамент можуть легко транспортуватися на значні відстані або передаватися з покоління в покоління без спотворення, природного в суспільстві усної комунікації. Сама структура письмового тексту сприяє раціоналізації людини і розвитку у неї абстрактного мислення, оскільки зв'язок з конкретними речами, ще відчутний в ієрогліфах, абсолютно втрачається з появою алфавіту. Людина починає мислити не метафорами, а поняттями. Таким чином, поява письмового типу комунікації з необхідністю веде до розширення інформаційного простору і гнучкішої його спеціалізації, оскільки в раніше єдиному просторі починають виділятися стійкі комунікативні канали, що спеціалізуються на передачі певної інформації. У соціальному аспекті спеціалізація інформаційного простору, що посилюється, приводить до виділення окремих ремесел, кожне з яких має на увазі оволодіння навиками і «секретами майстерності», яка і є

основним предметом комунікації всередині соціальної спільноти представників конкретної професії. Цікаво, що ще в середні віки, коли рівень писемності був низьким, книги слугували сховищем інформації, а не виконували повчальну функцію, оскільки звичною справою було читання вголос або розгляд ілюстрацій – основним каналом отримання інформації залишався аудіовізуальний.

Комунікативні канали в умовах такого типу суспільного устрою не припускають наявності крупної соціальної аудиторії, тому основним механізмом соціальної структури є клановість, замкнутість інформаційних потоків у відносно вузькій площині політичної верхівки суспільства. Зрозуміло, комунікації і в традиційному суспільстві існували на всіх рівнях суспільного устрою, але найбільш значущі рішення ухвалювалися і транслювалися в межах обмеженої групи людей, об'єднаних, як правило, загальним походженням (династія). Характерною межею повсякденних комунікацій Маклюен вважає неструктурованість інтересів широких верств населення і, як наслідок, відсутність механізмів інформаційної репрезентації цих інтересів.

Інакше кажучи, комунікативні канали у традиційному суспільстві працювали лише в одному напрямі, доносячи до народних мас стратегічно важливі рішення, але не доносячи до правлячої верхівки реакції у відповідь. За словами А.Соловйова, який приєднується до позиції Маклюена, «в інформаційному просторі традиційного суспільства було значущим є лише те поле, яке формувалося в дуже обмеженому, верхньому рівні соціуму, а базові комунікації в цьому просторі склалися без участі соціальних аудиторій, чії інформаційні контакти не мали яких-небудь владних значень»¹. Нерівноважний розподіл комунікативних каналів призводив до виділення в інформаційному просторі традиційного суспільства двох чітких сегментів, що умовно позначаються як «політична інформація» і «соціальна

---

¹ Политические коммуникации [Текст] / под ред. А. И. Соловьева. — М. : Аспект Пресс, 2004. — С. 35.

інформація», інформаційний обмін між якими міг виникати лише спорадично і не забезпечував стійких комунікативних зв'язків.

Друкарський етап, названий М.Маклюеном «Галактикою Гутенберга», знаменує собою панування безликої продукції друкарні, яка одночасно створює масову аудиторію, що чутливо реагує на віяння книжкової моди і сприяє зростанню відчуження, оскільки комунікація стає опосередкованою. З одного боку, в друкарську еру зменшується загроза втрати значущої інформації, з іншого – джерелом знань все більше стає не живе спілкування, а книга. На перше місце виходить авторитет не вчителя, а автора книги. Можна сказати, що книгодрукування як процес виготовлення масової продукції стало одним з перших проявів капіталізму, що зароджується, з його потягом до фабричного способу виготовлення товару. Якщо в перші століття після винаходу книгодрукування держава продовжувала залишатися одноосібним гравцем на ринку друкарської продукції, то в XVIII ст. все кардинально змінюється – засоби масової інформації (перш за все, газети) бере в свої руки буржуазія, вбачаючи в них реальний спосіб інформаційної конкуренції з політичною владою. Монополія держави на інформаційний простір виявляється порушеною, у зв'язку з чим на світ з'являються нові способи регуляції комунікативних каналів і взаємодії окремих сегментів інформаційного простору вже в умовах індустріального суспільства¹.

Погоджуючись по суті з розробленою Маклюеном періодизацією розвитку засобів комунікації, Хабермас трохи інакше позначає провідну тенденцію розвитку комунікацій в індустріальному суспільстві (або в суспільстві «модерну»). Специфіка суспільства «модерну», на думку Хабермаса, полягала в тому, що в ньому опинилася сформована окрема підсистема інформаційного простору, яка є сферою публічної інформації. Виникнення цієї сфери, побудованої на відкритому й раціональному використанні інформаційних ресурсів, пов'язується Хабермасом з епохою

---

¹ Маловічко, О. В. Організаційний потенціал держави у дискурсі глобалізації й інформатизації [Текст] : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03 / О. В. Маловічко ; Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. — К., 2010. — 20 с.

Просвітництва в інтелектуальній сфері й поступовим наростанням капіталістичних тенденцій – у сфері економіки й матеріального виробництва. Ідеальною моделлю публічної сфери були парламентські дебати, які в XVIII-XIX ст. викликали настільки великий інтерес громадськості, що дослівні звіти про ці дебати друкувалися в щоденних газетах. Інформаційний простір у даному випадку охоплював все суспільство, оскільки малося на увазі, що учасники дискусій раціонально й аргументовано висловлять свої точки зору, а широка публіка зможе сприйняти цю інформацію й позначити своє відношення до обговорюваних питань і до висловлюваних думок. Дана модель виявилася привабливою як для прихильників просвітницької ідеології, оскільки мала на увазі обдумування позицій і ухвалення остаточних рішень тільки після обговорення, так і для прихильників демократичної форми правління, в очах яких публічність інформації гарантувала чесність і прозорість діяльності урядових інститутів.

Преса стає інститутом представництва «третього стану» у владних структурах, що, разом з розвитком виборчих процедур змінює спосіб взаємин між державою і суспільством, між політичним і соціальним типами інформації, про яких йшлося стосовно інформаційного простору традиційного суспільства. Інформаційні контакти між політичною владою й масовою аудиторією не тільки набувають стійкого характеру, що диктується назрілими змінами у соціальному просторі, але й стають двосторонніми.

Ускладнення структури виниклого громадянського суспільства, що проявилось у виникненні партій, привело до посилення диференціації інформаційного простору, оскільки почали вибудовуватися спеціальні комунікативні канали між владою і новими соціальними утвореннями. Інформація про характер діяльності цих утворень по відношенню до державної влади (лояльність/опозиційність) стала важливим політичним ресурсом, що враховується при ухваленні стратегічних рішень. Бурхливого розвитку набувають нові інформаційні способи політичного впливу – пропаганда, маркетингові практики, реклама, PR-технології.

Зростання ролі публічної інформації спричинило збільшення значущості преси, яка дійсно стала засобом масової інформації, набувши в західноєвропейському суспільстві XIX ст. статусу «четвертої влади» (разом з владою аристократії, церкви й парламенту)¹. Економічне підґрунтя цього процесу полягало в посиленні ринкових відносин і прагненні буржуазії, що народжується, до незалежності від традиційних «господарів життя» – аристократів і церковної верхівки.

Результатом розвитку преси стало створення, на думку Ю.Хабермаса, публічного інформаційного простору, що використовує ресурси друкарської моделі комунікації і що характеризується яскраво вираженим критицизмом по відношенню до політичних інститутів, прагнення до відкритості суспільних і політичних дискусій, посилення незалежності інформації від державних цілей і інтересів. В цілому, розвиток публічного інформаційного простору виступав логічним завершенням процесу розведення суспільства і держави, характерного для ліберальної тенденції в суспільно-політичній думці, що бере свій початок в ідеології епохи просвітництва (Ж.Ж. Руссо). Саме там міститься прихована й реалізована згодом модель зменшення конфліктів в інформаційному просторі. Лібералістська модель досягнення взаєморозуміння, консенсусу, привела до того, що провідним імперативом існування соціального представництва в інформаційному просторі стала вимога толерантності й цивільної відповідальності індивідів або соціальних груп. Інновацією індустріального суспільства стало «відкриття» громадської думки – населення перестало бути пасивним споживачем інформаційних ресурсів, а стало виступати як активний суб'єкт інформаційного простору.

З технологічної точки зору процес формування інформаційного простору також зазнав чималих змін: крім відкриття друкарського способу виготовлення книг, було задіяне й машинне виробництво друкарської продукції, а потреби у безперервному збільшенні споживчої аудиторії приводило до формування нових засобів комунікації, перш за все, радіо й

---

¹ Уэбстер, Ф. Теории информационного общества [Текст] / Уэбстер Ф. — М. : Аспект Пресс, 2004. — С. 221.

телебачення, що ознаменували собою настання ери засобів електронної комунікації.

Безперечним мінусом розгляду Ю.Хабермасом публічної сфери інформації, вже неодноразово відзначеним критиками, виявилось ігнорування ним інтересів власників і виробників засобів масової інформації, дії яких сприяли зміні конфігурації інформаційного простору у бік обслуговування владних інтересів. Ця тенденція особливо виразно виявилася в період, коли інформатизація комунікативних процесів призвела до утворення засобів масової інформації (телебачення й Інтернет), а також особливої форми представницької демократії, що одержала назву медіакратія.

XX ст., разом з багатьма іншими звершень, видозмінило й пануючий тип комунікації – на зміну книзі прийшов екран, який багато в чому повернув людину до часу, коли інформація доносилася до свідомості за допомогою візуального ряду (простіше кажучи, зображення, а не тексту). М.Маклюен оптимістично вважав, що телебачення, відновлюючи втрачену гармонію між раціональним і перцептивним, між візуальним і вербальним, між понятійним і метафоричним, повертає людині цілісність і повноту сприйняття й переживання нею світу¹. Через декілька десятків років, цей прогноз вже не виглядає реалістичним. Телебачення, а, тим більше, Інтернет, переносить людину навіть в найвіддаленіші куточки планети, дає ілюзорну можливість відчувати себе учасником подій на іншому кінці земної кулі, що народжує так звану «емоційну відчуженість» (Ж.Бодрійяр). Телеглядач може, сидячи на дивані в Україні, спостерігати за ходом бойових дій в Сирії чи Єгипті, навіть більше – війна для нього існує лише у вигляді екранної заставки, яку можна змінити одним натисненням кнопки.

Разом з тим, інформаційний простір постіндустріального суспільства виступає як закономірна стадія розвитку суспільства і його компонентів,

---

¹ Маклюэн, Г. М. Галактика Гутенберга. Становление человека печатающего [Текст] / Маклюэн Г. М. — М. : Академический Проект: Фонд «Мир», 2005. — 495 с.

тому цілком виправданим представляється застосування до його аналізу тим тих методів, які були апробовані на дослідженні попередніх історичних епох. Можна погодитися з російським дослідником В.Устьянцевим, що «ступінь застосовності класичних і некласичних парадигм інформаційного простору індустріального суспільства до аналізу постіндустріального суспільства пояснюється тим, що інформатизація соціуму не підриває просторові структури, що склалися, а змінює форми соціальної детермінації людської діяльності в просторі»¹.

Симптомом епохи засобів електронної комунікації стає структуризація часу постійними випусками новин, які створюють абсолютно особливий образ людини, яка не зобов'язана все знати, але зобов'язаний завжди «бути в курсі». Можливості практично безмежного розширення комунікації в соціальному просторі, коли людина по Інтернету може знайти своїх однодумців практично в будь-якій країні світу (у 1998 році була зафіксована перша спроба створення мережевого етносу не на підставі спільності території або мови, а на підставі спільності інтересів), не означають протікання аналогічних процесів і в соціальному часі. Швидше, навпаки, розпилювання людини в інформаційному просторі приводить до його неможливості зібрати себе як хронологічно впорядковану послідовність станів і точок зору. Представники сучасної молоді, розділені буквально декількома роками, вже насилу знаходять спільну мову у сфері особистих інтересів (змінюється як сленг, так і кумири, цінності і стилі поведінки) – на зміну проблемі «батьків і дітей» приходять проблема «старших і молодших дітей». Крім того, постійне отримання інформації стає своєрідним наркотиком, що вимагає все нових і нових доз (у психології цей процес отримав назву «синдром нав'язливого споживання інформації», симптомами чого служить непомірний перегляд телепередач або розгадування кросвордів).

---

¹ Устьянцев, В. Б. Пространство информационного общества [Текст] / Устьянцев В. Б. // Информационная цивилизация: пространство, человек, культура. — Саратов : Изд-во Поволжского межрегионального уч. центра, 2000. — С. 5.

Розростання й інформатизація сфери комунікацій – ці чинники позначаються і на характері політичного устрою суспільства, відбувається «замикання» людини на «приватній» сфері власних інтересів, тоді як сфера «публічна» стає підпорядкованою, що примушує політичних діячів підстроюватися під бажання публіки. Симптоматичним явищем перетворення політики у свого роду телевізійне шоу стає зміна основного типу радників будь-якого політичного керівника – якщо в 60-і роки як такі виступали *speechwriters* (укладачі мов), то в 90-і роки їм на зміну приходять *imagemakers* (творці образів). Мистецтво переконання поступається місцем мистецтву справляти відповідне враження на телевізійну аудиторію.

Зміна ціннісних пріоритетів не могла не викликати відповідного відгуку в структурі соціального й політичного простору сучасного суспільства. Посилюється темп виготовлення і споживання інформації, що призводить до явища «футурошоку», яке описує у своїй відомій публікації американський футуролог Е.Тоффлер, тобто багато разів посилюється швидкість соціальних взаємодій і пов'язаних з ними змін у соціальній інфраструктурі. У соціокультурній ситуації, при якій головним чинником, що впливає на соціальний успіх людини, стає рівень його інформаційного забезпечення, провідним соціальним інститутом стає освіта. Надзвичайно важливого значення набуває вже не базова освіта і набір знань, що робить суб'єкта фахівцем у конкретній галузі, а оволодіння навиками отримання нових знань і, відповідно, готовність до постійного підвищення або навіть зміни своєї кваліфікації.

Подальший розвиток телебачення, радіо, телефонії, космічних і телекомунікаційних каналів зв'язку, а найголовніше, стрімко розширення інформаційного й комунікаційного потенціалу глобальної комп'ютерної мережі Інтернет привело до утворення в сучасному суспільстві електронної інформаційної структури, паралельної традиційній. І надалі електронна інформаційна структура може стати по суті основним джерелом інформації

для людини, роблячи безпосередній вплив на її психічну діяльність і формування її соціальної поведінки.

Ще однією тенденцією, що анігілює публічність інформації, стає локалізація інформаційного простору, що полягає в утворенні особливих сегментів, що структурно є переплетенням новітніх комп'ютерних технологій з соціальними структурами, які піддаються безперервній модернізації. Кожен сегмент інформаційного простору перетворюється на об'єкт конкурентної боротьби між власниками засобів електронної комунікації за ексклюзивність права надання інформаційних послуг¹. Як приклад можна привести спеціалізацію телевізійних каналів на цільовій аудиторії, що належить до певних соціальних груп: ділові канали, де основними повідомленнями, що передаються за допомогою комунікативних каналів, є відомості про фондові ринки і біржові індекси; сімейні канали, орієнтовані на практично застосовну складову інформаційного простору; розважальні канали, що надають інформаційні послуги розважальної та ігрової властивості.

Прагнення зберегти свій життєвий світ у недоторканності й об'єктивні ускладнення, що виникають при здійсненні цього прагнення зважаючи на наявність безлічі джерел інформації, що суперечать один одному, можуть послужити джерелом архаїзації життєвих цінностей і пріоритетів. Пануючим прагненням людини стає консервативна спрямованість на збереження існуючого стану речей або відновлення того порядку, який уявляється суб'єкту ідеальним варіантом життєвої стратегії, що може призвести до некритичного відношення до одного джерела інформації і повного заперечення альтернативних джерел, неможливості неупередженого й об'єктивного оцінювання ситуації, що складається.

---

¹ Див.: Буньківська, О. В. Інформаційний простір: соціокультура сутність, стан та проблеми функціонування в Україні [Текст] : автореф. дис... канд. мистецтвознав. : 26.00.01 / О. В. Буньківська ; Київський національний ун-т культури і мистецтв. — К., 2009. — 19 с.; Степанов В. Ю. Сучасний інформаційний простір: особливості та тенденції розвитку [Текст] : монографія / В. Ю. Степанов. — Х. : [С.А.М.], 2010. — 280 с.

Комунікативність, як властивість соціальної реальності, є сукупністю умов, що забезпечують можливість встановлення діалогу, взаємодії між двома суб'єктами – індивідуальними або соціальними. Але в умовах інформатизації і комп'ютеризації соціальної реальності як невід'ємна умова подібної взаємодії виступає наявність налагоджених комунікацій, каналів трансляції і репродукції інформації, що дозволяє вважати найбільш характерною властивістю сучасного інформаційного простору не комунікативність, а комунікаційність. Під визначення комунікаційності підпадають технології й засоби комунікації, сприяючі встановленню контактів між виробниками, посередниками і споживачами інформації. Дана відмінність дозволяє говорити про необхідність методологічного синтезу комунікативного і комунікаційного підходів з метою найбільш адекватного відображення характерних рис інформаційного простору в умовах сучасного соціального розвитку.

Отже, комунікаційну природу інформаційного простору можна виразити в наступному. Комунікаційний підхід будується на теорії «публічної інформації» Ю.Хабермаса і еволюціоністському баченні засобів комунікації М.Маклюена. Його безперечною перевагою, у порівнянні з існуючими соціально-філософськими підходами, є зосередженість на питаннях структуризації інформаційного простору і виявлення його значущості в повсякденному житті сучасної людини¹.

Комунікація є невід'ємним феноменом життєвого світу людини, забезпечуючи інтерсуб'єктивний характер його утворення і функціонування. Життєвий світ, у свою чергу, виступає як *межа комунікації*, зумовлюючи наявність схожих для всіх учасників комунікації тем спілкування; *умова комунікації*, оскільки наявність життєвого світу є фундаментальною

---

¹ Див.: Аксьонова, В. І. Інформаційний простір постмодерну в умовах інформаційної єдності людства [Текст] / Аксьонова В. І. // Гуманітарний вісник ЗДІА. — 2011. — № 46. — С. 33—47; Корнієнко, В. О. Моделювання процесів у політико-комунікативному просторі [Текст] : монографія / Корнієнко В. О., Денисюк С. Г., Шиян А. А. — Вінниця : ВНТУ, 2009. — 206 с.; Лугуценко, Т. В. Сутність та зміст культурного простору інформаційного суспільства в контексті культури постмодернізму [Текст] / Лугуценко Т. В. // Гілея : науковий вісник. Збірник наукових праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. — К. : ВІР УАН, 2012. — Випуск 65 (№ 10). — С. 401—405.

властивістю спільності різних індивідів, що долає різницю точок зору, а також

джерело сенсів комунікації, на якому базуються сформульовані в процесі взаємодії точки зору.

Окремі комунікативні акти, учасники яких звертаються до запасу соціально значущої інформації, актуалізуючи її, або змінюючи відповідно до принципу когерентності, є невід'ємною частиною соціального життя. Разом з тим, у сучасному суспільстві структуру інформаційного простору утворюють технології й засоби комунікації, що дозволяють встановити контакт між різними сторонами діалогу незалежно від просторово-часових координат їх функціонування. Інформаційний простір, з точки зору комунікаційного підходу, є сукупність комунікаційних технологій, що забезпечують взаємодію між виробником, передавачем і споживачем інформації.

Сучасний інформаційний простір утворюється з безлічі комунікативних каналів, що, з одного боку, полегшує для індивіда процес отримання інформації, а з іншого – створює ускладнення для раціоналізації комунікації й вибудовування власної ідентичності.

На підставі викладеного вище можна виділити деякі позитивні цивілізаційні тенденції сучасного суспільства, які свідчать про комунікативну природу інформаційного простору.

У процесі інформатизації цілеспрямовано формуються й розвиваються інформаційні потреби суспільства, що припускає створення таких умов, при яких у людини в процесі її життєдіяльності виникає необхідність і інтерес до підвищення свого рівня інформованості й інформаційної культури. Ці умови можуть бути як економічними, так і соціальними. Без цілеспрямованого розвитку інформаційних потреб суспільства не можна розраховувати на успіх інформатизації, оскільки в цьому випадку результати інформатизації можуть виявитися просто незатребуваними.

Таким чином, інформатизація, з одного боку, сприяє найбільш ефективному задоволенню потреб в комунікації, а, з іншого – вона породжує

нові інформаційно-комунікативні потреби. Наявність інформаційних потреб дозволяє говорити про інформацію як про ресурс, що задовольняє ці потреби. Відзначимо, що зростання інформаційних потреб сприяє інтелектуалізації й духовному розвитку як окремої людини, так і суспільства в цілому.

Перетворення інформації в комутаційний ресурс, що визначає розвиток цивілізації. В кінці ХХ століття вперше в розвитку людського суспільства інформація стає пріоритетним ресурсом. Успішне вирішення проблем соціально-економічного розвитку суспільства багато в чому визначається тим, наскільки ефективно використовується інформація як ресурс у всіх сферах діяльності, наскільки широко застосовуються сучасні інформаційні технології як засіб використання інформаційного ресурсу. Інформатизація дає можливість масового використання інформаційних технологій у всіх сферах діяльності людини, створення автоматизованих інформаційних систем, що ефективно підтримують функціонування економічних, організаційних і соціально-культурних структур.

Обробка й застосування інформаційного ресурсу за допомогою сучасних інформаційних технологій сприяє підвищенню ефективності використання і економії трудових, речовинно-енергетичних, фінансових ресурсів. В цілому відбувається фундаментальна зміна структури ресурсів, необхідних для життєдіяльності суспільства, і на передній план висуваються саме інформаційно-комунікаційні ресурси. Використання таких ресурсів і сучасних інформаційних технологій у сфері матеріального виробництва дозволяє вирішувати принципово нові задачі, недоступні у разі застосування тільки речовинно-енергетичних технологій. Таким чином, інформація все більшою мірою використовується як ресурс розвитку держави і найважливіший якісний чинник переходу на шлях комунікаційного розвитку суспільства.

Інформатизація опирається на використання всіх засобів традиційної й сучасної інформаційної технології, яка включає не тільки комп'ютери, але й телекомунікації, візуально-акустичні пристрої, інтегровані інформаційні

мережі різноманітних типів тощо¹. Уже тільки перераховане дозволяє зробити висновок про системний характер процесу інформатизації. Ця системність інформатизації виявляє себе ще й у тому, що суміжні інформаційні галузі: зв'язок, теле- й радіомовлення, журнально-газетна й книговидавнича справа, фото-, відео- й аудіоіндустрія все в більшій мірі поєднуються з усіма прошарками електронно-обчислювально-програмної промисловості. Інформатизація дозволяє системно на базі інформаційних технологій зв'язати воєдино всі інформаційно-комунікаційні послуги. Підкреслимо, що саме злиття когнітивних, соціокультурних і техніко-технологічних процесів найбільш адекватно характеризує процес інформатизації.

Для використання інформації як пріоритетного ресурсу розвитку суспільства необхідне підвищення інтелектуального рівня перш за все окремої людини. Інформація може бути ресурсом тільки для людини, що досягла певного рівня інтелектуального розвитку, яка зможе використовувати інформацію саме як ресурс, інакше інформація стає інформаційним шумом, який тільки збільшує ентропію даної системи, тобто суспільства. Тому інтелектуалізація суспільства пов'язана, перш за все, з розвитком освіти, підвищенням якості підготовки фахівців, досягненням високого рівня інформаційної культури і т.д. Розвиток процесу інформатизації суспільства і подальше становлення інформаційного суспільства приводить до необхідності постійно вчитися, підвищувати кваліфікацію, а іноді й перекваліфіковуватися.

Нові інформаційні технології відіграють велику роль у розвитку інтелектуальних здібностей людини. Ці технології розглядаються фахівцями як засіб розвитку таких якостей людини XXI століття, як системне наукове мислення, конструктивне образне мислення, розвинена уява, просторове й асоціативне мислення, розвинена інтуїція, варіативність мислення і відчуття

---

¹ Уханов, Є. В. Мережеві комунікації та соціальне самовизначення індивіда [Текст] : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03 / Є. В. Уханов ; Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. — Х., 2010. — 18 с.

нового, хороша лінгвістична підготовка і володіння іноземними мовами, які найбільшою мірою забезпечують можливості широких міжнаціональних контактів людини.

Підвищення інтелектуального рівня окремої людини веде до інтелектуалізації всього суспільства в цілому, що є необхідною складовою процесу інформатизації, оскільки тільки суспільство з високим інтелектуальним потенціалом здатне реалізувати всі можливості інформатизації, а не зупинятися тільки на техніко-технологічній стороні цього процесу.

Сучасні інформаційні технології, звільняючи людський інтелект від рутинних операцій, багато разів збільшуючи запас і різноманітність доступної йому інформації, є могутнім чинником стимулювання творчої діяльності. Особливу роль в контексті комунікації інформаційного простору відіграє віртуалізація науки. В даний час у світовій науковій спільноті набули широкого поширення так звані «розподілені творчі колективи». Оперативна взаємодія членів таких колективів відбувається за допомогою мережі Інтернет. Сучасні й перспективні технології віртуальної реальності, якщо їх спеціально орієнтувати на підтримку творчості людей в тій або іншій сфері, можуть істотним чином полегшити підготовку й реалізацію творчих процесів. Творча людина сьогодні має можливість створювати спочатку деяку віртуальну реальність у своїй галузі і тільки тоді переходити до процесу матеріалізації цієї віртуальної реальності у вигляді креслень, малюнків і т.п., які, до речі, теж можуть бути зафіксовані на електронних носіях інформації.

Сучасні інформаційні технології є способом залучення людини до джерел і змісту всієї світової культури. Інформатизація – найважливіший спосіб усупільнення знань, перетворення їх в загальне надбання. Відзначимо, що тільки на основі загальнодоступності знань і всіх досягнень світової культури і може відбутися зміна традиційних світоглядних установок суспільства на цінності і принципи соціальних комунікацій.

Таким чином, в процесі розгортання комунікативної сутності інформаційного простору потужно трансформується інтелектуальний потенціал соціуму за допомогою засобів інформатики, особливо заснованих на системах штучного інтелекту. Відбувається підвищення інтелектуального й інформаційного потенціалу нації, тобто здібності людей проводити і засвоювати нові знання, істотно розширюються можливості пізнання й комунікацій. Це приводить до зростання інтелектуалізації суспільства в цілому, що особливо важливо для становлення ноосферного інтелекту людства.

В даний час все частіше рівень розвитку того або іншого суспільства оцінюється за рівнем розвитку його інформаційної сфери. Разом з техносферою створюється інфосфера як планетарна інфраструктура, об'єднуюча інтелектуальні комп'ютерні системи і глобальні телекомунікаційні мережі. На основі створеної інфосфери суспільство опановує процеси виробництва і розумного використання інформації, долає інформаційну кризу і якнайповніше реалізує право доступу кожної людини до інформації.

У майбутньому інфосфера дозволить здійснити безперервний моніторинг стану навколишнього середовища з метою збору інформації для запобігання негативним впливам людини на природу і вживання дієвих заходів для захисту людини від природних явищ, що завдають збитку її здоров'ю, матеріальному і соціальному стану. Сьогодні за допомогою інфосфери не просто охоплюється вся цивілізація, але й формується свій, багато в чому ще замкнутий світ. Серед творців і користувачів інфосфери вже затверджується інший спосіб мислення, комунікацій, нова етика й культура розуміння; комп'ютер, інформаційна техніка і технології відкривають і нові виміри свідомості.

Таким чином, йдеться не просто про нову технологічну епоху в розвитку людства, що змінює еру послідовно нарощуючих свою потужність енергетичних технологій. По суті можна зробити висновок про те, що

інфосфера є третьою природою, що піднімається над першою природою як такою і штучною природою, створеною людиною. Більше того, інфосфера сполучає природне і штучне середовища, утворюючи новий інтелектуально-комунікаційний простір.

Використання комп'ютерних технологій створює принципово інші можливості не тільки в отриманні людиною нових знань, але і в розвитку її відчуттів і всієї емоційної сфери. Комп'ютерні технології стають, наприклад, інструментальною основою екранного мистецтва, яке, знаходячи нову якість, робить широко доступними шедеври світової культури.

Розвиток інформаційних технологій приводить до появи глобальних інформаційних мереж (таких як мережа Інтернет). Глобальні інформаційні мережі, роблячи інформацію загальнодоступною, формують нові типи людських комунікацій, багато в чому трансформують колишні цінності і пропонують нові, такі як відкритість суспільства й людини, пріоритетний розвиток пізнавальної здатності людей, їх духовності.

На основі глобальних комп'ютерних мереж формується розподілений банк знань. Основу цього банку знань складає фундаментальна науково-технічна інформація, що відображає закони розвитку природи і суспільства. Це та інформація, яка всеосяжно описує наукову картину світу. Наукова картина світу є певною системою знань, яка при відчуженні від конкретного співтовариства втрачає свій операційний характер. Тому, щоб картина світу могла виступати як описова структура наочної реальності, вона сама повинна бути описана. Як такий інформаційний опис наукової картини світу (інформаційної моделі світу) і служитиме вказаний банк знань. На нашу думку, формування такої інформаційної моделі світу стане одним з найважливіших результатів інформатизації, який позитивно позначиться на вирішенні багатьох глобальних проблем цивілізації.

Створення банку знань, для користування яким буде досить наявності персонального комп'ютера, відкриє широкі можливості багатократного і швидкого використання знань, накопичених усім людством. Завдяки процесу

інформатизації знання стають загальнолюдським надбанням. Підкреслимо, що знання – єдина форма колективної власності, яка тільки примножується від використання. Відповідно, використання банку знань приводить тільки до його подальшого поповнення й розвитку. У принциповій невичерпності розподіленого банку знань і полягає особливість цього типу власності.

Зростання й накопичення знань є визначальним чинником розвитку людства, спрямований стійкий розвиток у принципі неможливо здійснити без інформаційного забезпечення. Обсяг інформації, необхідний для переходу до стійкого розвитку, на багато порядків вище, аніж при стихійному розвитку суспільства. Але справа не тільки в кількості інформації, але і в її якості. Важливо забезпечити перехід до стійкого розвитку необхідною по кількості й якості інформацією. Роль такого інформаційного забезпечення і відіграватиме розподілений банк знань, створений на основі сучасних інформаційно-комунікаційних технологій.

На певній стадії розвитку інформатизації відбувається формування глобальної інформаційної системи, розвиток якої приведе до інформаційного об'єднання людства в єдиний соціум. Відзначимо, що це може мати вирішального значення для глобалізації процесу переходу цивілізації на шлях стійкого розвитку¹. Єдиний людський соціум буде з необхідністю володіти інтелектом, але це буде вже емерджентно новий – інтегральний інтелект, який не може бути зведений до простої суми окремих інтелектів, його складових, цей інтелект володітиме принципово новою системною якістю.

Інтегральний інтелект – це система, об'єднуюча людей інформаційними зв'язками, завдяки якій їм стають доступні загальні знання, загальне розуміння ситуації. В результаті неминуче виникає єдине бачення того, що відбувається як основа для загальних вирішень і дій. Інтегральний інтелект

---

¹ Див.: Мнацаканян, М. О. Нации в современном глобальном мире: модернистские, конструктивистские и постмодернистские теории [Текст] / Мнацаканян М. О. — М. : Анкил, 2011. — 324 с.; Таскаев, Г. С. Глобализация как тенденция нового времени [Текст] / Таскаев Г. С. — М. : МАКС Пресс, 2011. — 110 с.; Макарович, Э. Ф. Последний бастион: глобальная культура коммуникаций [Текст] / Э. Ф. Макарович, О. И. Карпухин. — М. : Дрофа, 2011. — 430 с.

об'єктивно стане якимсь інструментом, що управляє діями людей. Інформаційною підтримкою такого управління служитиме банк знань, заснований на сучасних інформаційних технологіях. Будучи озброєним усіма технічними нововведеннями інформаційних технологій, інтегральний інтелект придбає справді дивовижну могутність. Формування інтегрального інтелекту має велике значення для вирішення глобальних проблем сучасної цивілізації, переходу до стійкого розвитку, а також для створення інформаційного суспільства і подальшого становлення ноосфери.

Найважливішою тенденцією сучасних інформаційно-комунікаційних процесів є становлення інформаційного суспільства спочатку в країнах-лідерах інформатизації, а в перспективі – глобального інформаційного суспільства, що не виключає різноманіття в окремих країнах і регіонах. У інформаційному суспільстві широке застосування інформаційного ресурсу кардинальним чином змінює всю структуру соціальної діяльності. Основу соціальної динаміки в інформаційному суспільстві складуть не традиційні матеріальні, а інформаційні, інтелектуальні ресурси – знання, наука, організаційні чинники, інтелектуальні здібності людей, їх ініціатива, творчість.

Завдяки засобам інформатики й новим інформаційним технологіям діяльність переважної більшості (до 90 %) населення країн, що вступили в стадію інформаційного суспільства, буде так чи інакше пов'язана з інформацією. І лише решта частини населення трудитиметься в матеріальній сфері, тобто в промисловості й сільському господарстві¹. Таке переструктурування діяльності людини сприятиме значному зниженню антропогенного тиску на біосферу, що є важливим чинником збереження стійкості біосфери. Інформаційне суспільство дозволяє вирішувати глобальні проблеми сучасної цивілізації, наявність яких є серйозною перешкодою для переходу цивілізації до стійкого розвитку в планетарному масштабі.

---

¹ Состояние исследований по проблемам информационного общества : Электронный ресурс. — Режим доступа : <http://www.ifap.ru/library/book094.pdf>.

Таким чином, основним чинником, що структурує й змінює інформаційний простір постіндустріального суспільства, стає діяльність засобів електронної комунікації, перш за все, Інтернету. Оскільки глобалізований інформаційний простір здійснює вплив на всі сфери суспільного життя, то особливий інтерес викликає з'ясування тієї ролі, яку відіграють засоби електронної комунікації в процесах функціонування соціальних інститутів і життєдіяльності окремих індивідів. Річ у тому, що сам термін «засоби електронної комунікації» не стає предметом концептуалізації, тому дослідники, що пишуть про сучасні наслідки комп'ютерної революції, роблять акцент на окремих сферах, у яких застосовуються дані засоби, наприклад, аналізують потенціал розвитку Інтернет-бізнесу або медіакратії. Цілком очевидно, необхідно спершу поставити питання про те, які власне інновації вносить поява засобів електронної комунікації в процес комунікації людей, яким чином цифрова форма подачі інформації полегшує процес досягнення консенсусу, або створює достатньо серйозні перешкоди на шляху до взаємовигідної угоди.

1.2. Інформаційне суспільство: концептуалізація феномена

Будь-який соціум, кардинально відмінний від його історичних попередників, передусім характеризується новою якістю людського життя, що породжує «нову людину» та якісно нову соціальну структуру. В інформаційному суспільстві ця нова якість полягає у забезпеченні кожної особи будь-якими знаннями, що зумовлює радикальні зміни в усій системі суспільних відносин (політичних, правових, духовних та ін.) Тобто, як слушно вважають деякі вітчизняні дослідники, основна ідея інформаційного суспільства у соціогуманітарному вимірі полягає у досягненні нової фази розвитку – «суспільства знань» і забезпечення для всіх рівного доступу до них¹. Отже, поняття інформаційного суспільства відображає об'єктивну тенденцію в соціальній еволюції, коли інформація (знання) стає однією з основних цінностей у житті людей.

Зміни, що відбулися в результаті комп'ютеризації за останні 30 років виявилися такими глибокими й масштабними, що вони торкнулися серцевини соціального буття, способу життя людей. Ці соціальні зміни знайшли теоретичне освітлення у низці нових концепцій суспільного розвитку, що з'явилися в кінці ХХ ст.

Сьогодні поняття інформаційне суспільство міцно увійшло до світового наукового і суспільно-політичного термінологічного поля. В даний час існує велика кількість визначень феномена інформаційне суспільство. Його називають індустріальним, епохою постмодерніті, суспільством знання, науковим, телематичним, постнафтовим тощо. (Дж. Ліхтхайм називає його постбуржуазним, Р. Дарендорф – посткапіталістичним, А. Етционі постмодерністським, К. Боулдінг – постцивілізаційним, Г. Кан постекономічним, С. Алстром – постпротестантським, Р. Сейденберг – постісторичним, Р. Барнет пропонує використовувати термин «постнафтове

---

¹ Дубов Д. В. Інформаційне суспільство в Україні: глобальні виклики та національні можливості / Дубов Д. В., Ожеван М. А., Гнатюк С. Л. — К. : НІСД, 2010. — С. 3 — 4.

суспільство»). Всі ці визначення стосуються нового ступеню цивілізації; в основі якого – особлива субстанція – «інформація». Вона володіє здатністю одночасно визначати і соціокультурне буття людини, і його матеріальне буття. У інформаційному суспільстві інформація формує матеріальне середовище життя, є основою інноваційних технологій, комп'ютерних програм, телекомунікаційних зв'язків, служить основним засобом міжособистісних взаємин, постійно виникаючи, видозмінюючись і трансформуючись.

Як зазначає українська дослідниця Лариса Компанцева, смислові модифікації поняття інформаційне суспільство в різних країнах демонструють соціально-політичні, суспільні, наукові перспективи розвитку цього феномена: «національна інформаційна інфраструктура» (США), «інформаційне суспільство» (Рада Європи), «інформаційна магістраль» (Канада, Великобританія)¹.

Враховуючи важливість створення й розвитку інформаційного суспільства, 27 березня 2006 року Генеральна Асамблея ООН прийняла резолюцію, яка проголосила 17 травня 2006 року Міжнародним днем інформаційного суспільства.

Перші аналітичні дослідження, які стосуються інформаційного суспільства у сучасному його розумінні, були зроблені ще у 1962 році у праці «Виробництво й розподіл знань в США» Ф.Махлупа, а потім – у дослідженні 1974 року «Інформаційна економіка» М.Поратса. Європу проблема інформаційного суспільства зацікавила в кінці 1970-х, що було відмічено появою дослідження Р.Пойрера «Інформаційний економічний підхід: характеристики обмеження і можливі перспективи».

На початку 1990-х інтерес до інформаційного суспільству, здавалося б, вичерпався, але, поява Інтернету знову стимулювала дослідження

---

¹ Компанцева Л. Концепт «Информационное общество» как когнитивная основа изменений языковой картины мира современного общества / Компанцева Л. : Электронный ресурс. — Режим доступа : http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/Nz/89_1/statti/56.pdf.

інформаційного суспільства. Разом з тим, незважаючи на досить велику кількість наукових доробок у даній царині, цілісної теорії інформаційного суспільства на сьогоднішній час не існує. Це обумовлено, перш за все, тим, що дослідженням інформаційного суспільства займається ціла низка наук – філософія, політологія, соціологія, теорія комунікації, соціолінгвістика, психолінгвістика та ін. Тому, теорія інформаційного суспільства носить міждисциплінарний характер і знаходить своє наукове оформлення під егідою філософії.

Визначні характеристики інформаційного суспільства як моделі, є по суті, ідентичними характеристикам постіндустріального суспільства. Головним чинником суспільних змін стає виробництво та використання інформації; теоретичне знання як вища цінність і основний товар стає чинником формування нової соціальної структури суспільства, а також нових моделей управління. Якщо в індустріальну епоху в умовах капіталістичної економіки вирішальне значення мали власність і капітал, то в інформаційному суспільстві відбувається перехід до обслуговуючої економіки, коли домінуючу роль починає грати сфера послуг, причому послуг передусім інформаційних¹.

Отже, наукові витoki теорії інформаційного суспільства лежать в концептуальних положеннях теорії постіндустріального суспільства, яка розвивалася на Заході по мірі осмислення кардинальних зрушень, що відбувалися в суспільстві, починаючи з середини 1950-х років. В рамках концепції постіндустріального суспільства поступово оформилося теоретичне ядро положень, які підкреслювали центральну роль знання (і взагалі інформації) і констатували зрушення, що прискорюються, від виробництва матеріальних благ до виробництва послуг та інформації. Це теоретичне ядро і склало концептуальну основу теорії інформаційного суспільства.

---

¹ Дубов Д. В. Інформаційне суспільство в Україні: глобальні виклики та національні можливості / Дубов Д. В., Ожеван М. А., Гнатюк С. Л. — К. : НІСД, 2010. — С. 5.

Власне термін «постіндустріальне суспільство» вперше був введений у науковий обіг у 1958 році американським соціологом і юристом Девідом Рісменом¹. У 1960-і роки відбулося широке розповсюдження цього поняття, а до початку 1970-х років постіндустріальна проблематика стала однією з провідних у західній соціології й політології.

Ретроспективний аналіз свідчить, що вперше поняття „постіндустріалізм ми зустрічаємо у роботі індійського дослідника А. Кумарасвами, який досліджує на початку ХХ століття проблеми доіндустріального розвитку азійських країн². А. Пенті, відомий теоретик англійського соціалізму продовжує використання цього терміну і вводить в науковий обіг поняття „постіндустріальна держава“³, „постіндустріалізм“⁴.

Початок систематичної роботи у цьому напрямі можна віднести до 1965 року, коли у США була створена футурологічна комісія. Прогнози до 2000 року сформульовані комісією були опубліковані в журналі «Дедалус» і в спеціальній збірці⁵, де концепція постіндустріального суспільства була представлена як базисна для вивчення перспектив подальшого розвитку. Керівником цієї комісії був Деніел Белл, віце-президент американської академії мистецтв і наук, професор соціології Колумбійського й Гарвардського університетів.

Д.Белл стверджував, що завдяки масовому перетворенню машинної технології в інтелектуальну відбуваються зміни і в американській політичній системі. З цими процесами пов'язані й тенденції перетворення економічної системи в постіндустріальне суспільство, де центр тяжіння переміщається в сферу послуг, а джерела розвитку зосереджуються в основному в університетах і науково-дослідних установах, а не в колишніх індустріальних

¹ Riesman D. Leisure and Work in Post-Industrial Society / Riesman D. // Mass Leisure / Eds. E. Larrabee, R. Meyersohn. — Glencoe (111), 1958. — P. 363-385.

² Coomaraswamy A. (ed.) Essays in Post-Industrialism: A Symposium of Prophecy Concerning the Future of Society. — London, 1914.

³ Penty A. Old Worlds for New: A Study of Post-Industrial State. — London, 1917.

⁴ Penty A. Post-Industrialism. — London, 1922.

⁵ Toward the Year 2000. Work in Progress / Ed. by D. Bell. — Boston, 1968. — 340 p.

корпораціях¹. У міжнародному плані прогнозувалася актуалізація таких проблем, як подолання розриву між багатими й бідними країнами, інтенсифікації комунікацій, які сприяють оновленню традиційних поглядів і уявлень. Новий етап у розвитку концепції постіндустріалізму пов'язується з виходом у 1973 році книги Д.Белла «Прийдешнє постіндустріальне суспільство»², яка ще більш підсилила інтерес до цієї проблематики і зумовила появу багатьох футурологічних концепцій у західній соціології 1970-х років. Починаючи з цього періоду, з'являються численні роботи, присвячені осмисленню історичного рубежу, на якому опинилося людство.

Постіндустріальне суспільство визначається Д.Беллом як суспільство, в економіці якого пріоритет перейшов від переважного виробництва товарів до виробництва послуг, проведення досліджень, організації системи освіти і підвищення якості життя; у якому клас технічних фахівців став основною професійною групою і, що найважливіше, в якому впровадження нововведень у все більшому ступені стало залежати від досягнень теоретичного знання. Постіндустріальне суспільство припускає виникнення нового класу, представники якого на політичному рівні виступають як консультанти, експерти або технократи³.

Д. Белл сформував теоретико-методологічне підґрунтя запропонованої філософсько-соціологічної концепції, ним став «осьовий принцип»⁴. Сенс цього принципу полягає в тому, що існує стрижневий напрям, в межах якого розвивається соціум. Вибір осі дозволяє поглянути на процес соціальної еволюції як на зміну форм власності і суспільно-економічних формацій. В цьому випадку можна говорити про такі етапи історичного процесу, як «феодалізм», «капіталізм», «соціалізм». Виміри осьових принципів різні. Одним з таких принципів може постати і така стержнева лінія, як людське

¹ Bell D. The Year 2000 – The Trajectory of an Idea / Bell D. // Toward the Year 2000. Work in Progress. — Ed. by D. Bell. — Boston, 1968. — P. 22-35.

² Bell D. The Coming of Post-Industrial Society. A Venture in Social Forecasting / Bell D. — N.Y., 1973. — 234 p.

³ Дзьобань О.П. Філософія інформаційного права: світоглядні й загальнотеоретичні засади : Монографія / О.П. Дзьобань. — Харків : Майдан, 2013. — С. 92.

⁴ Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / Д. Белл. — М. : Academia — 1999. — 126 с.

знання, його значення і статус. І якщо звернутися до цього виміру-принципу, історичний процес буде поданий через відношення доіндустріальне – індустріальне – постіндустріальне суспільство.

Розділяючи історію людського суспільства на три стадії – аграрну, індустріальну і постіндустріальну, Д.Белл прагнув зобразити контури постіндустріального суспільства, багато в чому відштовхуючись від характеристик індустріальної стадії. Подібно до інших теоретиків індустріалізму, він трактує індустріальне суспільство як організоване довкола виробництва речей і машин для виробництва речей. На думку Д.Белла, зміни в соціальній структурі, які відбуваються в середині ХХ століття, свідчать про те, що індустріальне суспільство еволюціонує до постіндустріального, яке і повинне стати визначальною соціальною формою ХХІ століття¹.

Якщо індустріальне суспільство є організація машин і людей для виробництва речей, то центральне місце в постіндустріальному суспільстві, вважає Д.Белл, займає знання, і притому знання теоретичне. У своїй роботі „Прийдешнє постіндустріальне суспільство“ він зазначає: „дійсно, знання необхідне для функціонування будь-якого суспільства. Але відмінною рисою постіндустріального суспільства є особливий характер знання. Найважливіше значення для організації рішень і напряму змін набуває центральна роль теоретичного знання, що передбачає першість теорії над емпіризмом і кодифікування знань в абстрактних системах символів, які можуть використовуватися для інтерпретації різних сфер досвіду, що змінюються. Будь-яке сучасне суспільство живе за рахунок інновацій і соціального контролю за змінами, воно намагається передбачати майбутнє і здійснювати планування. Саме зміна в усвідомленні природи інновацій робить вирішальним теоретичне знання“².

---

¹ Там само: С. 156.

² Bell D. The Coming of Post-Industrial Society. A Venture in Social Forecasting / Bell D. — N.Y., 1973. — 234 p.

Найважливішу складову процесу перетворення теоретичного знання в джерело інновацій Д.Белл вбачав у виникненні наукоємних галузей промисловості – таких, як хімічна промисловість, обчислювальна техніка, електроніка, оптика.

Істотною характеристикою постіндустріального суспільства, вважає Белл, стане інтелектуальна технологія, яка використовується в ухваленні управлінських рішень. Він вважав, що до кінця ХХ століття нова інтелектуальна технологія відіграватиме настільки ж значну роль в людських справах, яку відіграла машинна технологія в минулі півтора століття. Інтелектуальна технологія, в інтерпретації Белла, передбачає використання алгоритмів, як правил вирішення проблем замість інтуїтивних думок. Ці алгоритми можуть бути реалізовані в автоматичній машині, в комп'ютерній програмі або в наборі інструкцій, заснованих на деяких математичних формулах. Саме комп'ютери, що дозволяють виконувати значне число операцій протягом короткого інтервалу часу, роблять можливим розвиток інтелектуальної технології.

Центральна роль теоретичного знання в постіндустріальному суспільстві визначить, на думку Белла, і статус вченого, як центральної фігури такого суспільства. Якщо в останню сотню років основним інститутом був завод або подібне до нього підприємство, в постіндустріальному суспільстві на перше місце висувається університет, з його орієнтованістю на знання.

Для постіндустріального суспільства буде характерна нова еліта, заснована на кваліфікації, що отримується індивідами завдяки освіті, а не на володінні власністю, що успадкована або набувається за рахунок підприємницьких здібностей, і не на політичній позиції, що досягається за підтримки партій і груп.

Концепція постіндустріалізму, представлена в роботах Д.Белла, – є досить глибокою в теоретичному відношенні, спровокувала безліч всіляких трактувань і інтерпретацій постіндустріального суспільства.

Поняття „постіндустріальне суспільство“ широко вживається в сучасній літературі, і майже кожен автор наділяє його своїми, особливими якостями. Ця ситуація не в останню чергу пов’язана з тією обставиною, що само по собі слово „постіндустріальне“ вказує лише на положення суспільства в тимчасовій послідовності стадій розвитку – „після індустріального“, – а не на його власні характеристики.

Термін „інформаційне суспільство“ в Д.Белла – це нова назва для постіндустріального суспільства, термін, який підкреслює основу його соціальної структури – інформацію. Цей термін він вводить у своїй праці „Соціальні рамки інформаційного суспільства”¹, хоча з позицій сьогодення, більш коректним і перспективним було б поняття „суспільство знань”.

Інформація для Белла пов’язана перш за все з науковим, теоретичним знанням. Інформаційне суспільство в трактуванні Белла володіє всіма основними характеристиками постіндустріального суспільства (економіка послуг, центральна роль теоретичного знання, орієнтованість в майбутнє і обумовлене нею управління технологіями, розвиток нової інтелектуальної технології).

У столітті, що настає, – стверджує Д.Белл, – вирішальне значення для економічного і соціального життя, для способів виробництва знання, а також для характеру трудової діяльності людини набуває становлення нового соціального устрою, яке засноване на телекомунікаціях. Це приведе до появи єдиного простору, у тому числі і економічного: „Кордони між країнами практично повністю зникнуть. Капітал прямує туди, де (за наявності політичної стабільності) є найбільша віддача від інвестицій або додаткової вартості”².

У первинному варіанті концепції постіндустріалізму робився наголос на те, що розвиток електронно-обчислювальної техніки дає можливості

¹ Bell D. The Social Framework of Information Society // Dertouzos M., Moses M. (ed.) The Computer Age: A Twenty-Year View. – Cambridge, 1979.

² Bell D. The Coming of Post-Industrial Society. A Venture in Social Forecasting / Bell D. — N.Y., 1973. — 234 p.

переробляти величезні об'єми інформації для ухвалення рішень, в першу чергу урядовим структурам. У концепції інформаційного суспільства Белла підкреслюється важливість забезпечення доступу до необхідної інформації індивідів і груп, автор бачить проблеми загрози поліцейського і політичного спостереження за індивідами і групами з використанням витончених інформаційних технологій. Знання і інформацію Д.Белл вважає не лише „агентом трансформації постіндустріального суспільства“, але і „стратегічним ресурсом“ такого суспільства. У цьому контексті він формулює проблему інформаційної теорії вартості. Коли знання в своїй систематичній формі залучається до практичної переробки ресурсів (у вигляді винаходу або організаційного удосконалення), можна сказати, що саме знання, а не праця виступає джерелом вартості.

Постіндустріальне суспільство не обмежується рамками розвитку економіки і виробництва, воно змінює всі традиційні сфери життя суспільства: „Найважливіша характеристика нової технології полягає в тому, що вона зачіпає не окрему сферу, а найрізноманітніші аспекти життя суспільства і перетворює всі попередні взаємовідносини“¹.

Істотний внесок у розвиток доктрини постіндустріалізму вніс американський політолог, соціолог і державний діяч Збігнев Бжезинський, який виклав основні положення своєї футурологічної концепції в книзі «Між двох століть. Роль Америки в технотронну еру». Постіндустріальне суспільство, стверджував Зб.Бжезинський, стає технотронним суспільством – суспільством, яке в культурних, психологічних, соціальних і економічних відносинах формується під впливом техніки й електроніки, особливо розвиненої у сфері комп'ютерів і комунікацій².

Технотронна революція носить не локально-територіальний, а глобальний характер, поступово охоплюючи весь світ. При цьому автор концепції «технотронного суспільства» ставиться до масової культури і її

---

¹ Bell D. The Coming of Post-Industrial Society. A Venture in Social Forecasting / Bell D. — N.Y., 1973. — 234 p.

² Brzezinski Zb. Between Two Ages. America's Role in the Technetronic Era / Brzezinski Zb. — N.Y., 1970. — 230 p.

експорту із США як до закономірного наслідку просторово-часової комунікаційної революції, яка, на думку Зб.Бжезинського, означає кінець ідеології. Електронні аудіовізуальні засоби зв'язку створюють нове бачення світу й новий шлях до рівності – через деідеологізацію, яка означає звільнення від усіх організованих форм віри і яка пропонує обирати стилі життя, спираючись на свої відчуття і потреби, а не на цілі, які лежать в основі політичних програм і рухів. Ця нова революція, відзначав Зб.Бжезинський, майже одночасно здійснює вплив на всю планету, і в результаті всі новації швидко переміщуються від одного суспільства до іншого. Покоління студентів вже живе в технотронну епоху, хоча у низці випадків суспільство, що їх оточую знаходиться ще поза нею¹. Теорія деідеологізації суспільства, не знайшла підтвердження в подальшому розвитку світової культури і сьогодні більшість західних теоретиків від неї вже відмовилися. В даний час, можна говорити навіть про посилення ідеологізації сучасного суспільства, що відбувається під могутнім впливом сучасних ЗМІ.

Концептуальні положення Зб.Бжезинського, на думку російського дослідника А.Чугунова, близькі до постулатів М.Маклюена, проте, на відміну від ідей Маклюена, вони оформлені у вигляді політологічної доктрини і в методологічному плані істотно відрізняються від позицій американських комунікативістів, які детально аналізують соціальне коріння, функції і перспективи розвитку засобів масової інформації².

Відомий російський економіст, соціолог і політичний діяч Владислав Іноземцев виділяє дві основні течії (два підходи в руслі концепції постіндустріалізму)³. Перша течія об'єднала авторів, які підкреслюють відмінності між тією, яка склалася до кінця 60-х років в західному

¹ Там само.

² Чугунов А. В. Теоретические основания концепции «Информационного общества» / Чугунов А. В. — СПб. : Лань, 2000. — 340 с.

³ Иноземцев В. Л. К теории постэкономической общественной формации / Иноземцев В. Л. — М. : Таурис, 1995. — 330 с.; Иноземцев В. Л. За пределами экономического общества: Постиндустриальные теории и постэкономические тенденции в современном мире / Иноземцев В. Л. — М. : Academia: Наука, 1998. — 639 с.; Иноземцев В. Л. За десять лет: К концепции постэкономического общества / Иноземцев В. Л. — М. : Academia, 1998. — 528 с.

суспільстві новою технологічною цивілізацією і цивілізацією минулого. Деякі дослідники конкретизують свої концепції, ведучи мову про постіндустріальний капіталізм і соціалізм, екологічний і конвенціональний постіндустріалізм тощо. В основі даного підходу лежить оцінка нового (що зароджується) соціуму який різко відрізняється від суспільства, який існує впродовж останніх сторіч. При цьому наголошується перш за все на зниженні ролі матеріального виробництва, що випереджає розвиток сектора послуг і інформації. Цьому підходу, найбільш яскраво вираженому Д.Беллом, як і всій концептуальній лінії постіндустріалізму, властиві установки технологічного детермінізму, що стало причиною потоку критики на його адресу з боку дослідників-прихильників концепції постмодернізму, яка широко розповсюдилася у футурологічних дослідженнях 1980-1990-х років. Слід відзначити, що характерним зміщенням для цього підходу є зміщення послуг взагалі з послугами інтелектуального характеру, тоді як робота, наприклад, офіціантів або навіть банківських клерків принципово відрізняється від роботи вчених і винахідників. Але ця відмінність дуже часто не проводиться у західних авторів і все змішується в одну категорію «послуги».

Другий підхід пов'язаний з визначенням нового стану цивілізації через аналіз його окремих ознак – зокрема інформаційних процесів. Теорія інформаційного суспільства почала розроблятися в працях таких авторів, як Й.Масуда, А.Турен, М.Порат, Т.Стоуньєр, Р.Катц та інших вчених.

Темпи розвитку інформаційних технологій, на думку прихильників цієї концепції, переводять постіндустріальне суспільство в новий якісний стан або стадію інформаційного суспільства.

У наукових доробках цього кола вчених слід підкреслити характерне зміщення інформаційно-комунікативних процесів і структур з інформаційно-продуктивними, які дуже часто змішуються в одну категорію «інформаційних». Тим часом, наприклад, спілкування підлітків або домогосподарок по телефону принципово відрізняється від тієї інформації, якою обмінюються наукові співтовариства; і якщо перше є просто звичайна

побутова комунікація, що не спричиняє за собою ніяких наслідків для соціально-економічного розвитку суспільства, то в процесі других інформаційних обмінів відбувається виробництво нового знання, здатного істотно змінювати світ. У багатьох роботах західних авторів обидва цих типи інформаційних процесів з'єднуються в одну нерозчленовану категорію «інформаційно-комунікативних» процесів і структур.

Теоретичний образ інформаційного суспільства якнайповніше представлений у наукових виданнях засновника японського Інституту інформаційного суспільства Йошита Масуди. Й.Масуда, аналізуючи період 1940-1970-х рр. відзначав, що зміна поколінь комп'ютерної техніки і перехід від одного технологічного рішення до іншого, більш здійсненого, відбувається зі все зростаючою швидкістю. Швидкість розгортання інформаційної революції є не тільки в кілька разів вищою за швидкість темпів розвитку технологій використання енергії, але й має тенденцію до постійного прискорення¹.

Інформаційне суспільство характеризується ним як новий тип людського суспільства, в принципі відмінний від моделі індустріального суспільства. «Підставою для такої інтерпретації, – пише Масуда, – є те, що виробництво інформаційних цінностей, а не матеріальних благ буде провідною силою формування й розвитку суспільства»². Масуда дає повну картину інформаційного суспільства, засновану на історичній аналогії з патерном індустріального суспільства. У схематизованій формі ця картина виглядає наступним чином³.

1. Початковою інноваційною технологією в індустріальному суспільстві був паровий двигун і його основною функцією було заміщення і вдосконалення фізичної праці людини. В інформаційному суспільстві початковою інноваційною технологією буде комп'ютерна технологія, а її основною функцією – заміщення і вдосконалення розумової праці людини.

---

¹ Masuda Y. Information Society as Postindustrial Society / Masuda Y. — Wash., 1983. — 234 p.

² Masuda Y. Information Society as Postindustrial Society / Masuda Y. — Wash., 1983. — p. 29.

³ Там само: p. 31-33.

2. В індустріальному суспільстві енергетична революція (як похідна від винаходу парового двигуна) різко збільшила матеріально-виробничу силу людини і зробила можливим масове виготовлення товарів і послуг, а також прискорене транспортування товарів. У новому суспільстві інформаційна революція (як похідна від комп'ютеризації) різко розширить інтелектуально-виробничу потужність людини і зробить можливим масове виробництво когнітивної інформації і систематизованого знання.

3. В індустріальному суспільстві промислове виробництво стало соціетальним символом і було продуктивним центром для товарів. У майбутньому суспільстві інформаційна інфраструктура, що заснована на комп'ютерах і складається з інформаційних мереж і банків даних, замінить завод (як соціетальний символ) і стане продуктивним і розподільним центром для інформаційних послуг.

4. В індустріальному суспільстві ринки розширилися в результаті відкриття нових континентів і завоювання колоній. Збільшення купівельної спроможності людей у процесі споживчих перегонів було головним чинником експансії ринку. В інформаційному суспільстві межа пізнання визначатиме потенційний ринок і динамічне розширення можливостей у вирішенні проблем, стане основним чинником в експансії інформаційного ринку.

5. В індустріальному суспільстві провідними галузями економіки є машинобудування й хімія. В інформаційному суспільстві лідируючими галузями стануть інтелектуальні індустрії, ядром або серцевиною яких буде індустрія знань.

6. Економічна структура індустріального суспільства включає економіку: 1) товарів широкого вжитку; 2) спеціального споживання; 3) розділення виробництва і споживання між підприємствами і домашніми господарствами. В інформаційному суспільстві: 1) синергійна економіка прийде на зміну економіці обміну; 2) інформація як вісь соціоекономічного розвитку проводитиметься інформаційними службами; 3) самовиробництво

інформації самими користувачами розширюватиметься; 4) ця накопичена інформація розширюватиметься через синергійне виробництво й спільне використання.

7. В індустріальному суспільстві закон сили як універсальний соціоекономічний принцип управляє рівновагою попиту й пропозиції і підтримує економічний порядок. У інформаційному суспільстві принцип загальної мети як фундаментальний принцип суспільства управлятиме порядком у суспільстві.

8. В індустріальному суспільстві найважливішим суб'єктом соціальної активності є підприємство, або економічна група. В інформаційному суспільстві суб'єктом соціальної активності буде добровільна община, або соціоекономічна група.

9. В індустріальному суспільстві соціоекономічна система постає як система приватних підприємств, яка характеризується приватним володінням капіталу, вільною конкуренцією і максимізацією прибутків. У інформаційному суспільстві соціоекономічна система буде являти собою добровільне громадянське суспільство, яке характеризується верховенством інфраструктури, що формується як суспільним капіталом, так і інтелектуальним капіталом, а також принципом синергії й суспільної користі.

10. Індустріальне суспільство – це суспільство з централізованою владою та ієрархією класів. Інформаційне суспільство, навпаки, буде мультицентрованим, горизонтально функціональним, добровільним суспільством, де соціальний порядок підтримуватиметься автономними й компліментарними функціями добровільного громадянського суспільства.

11. Мета індустріального суспільства – забезпечити матеріальний добробут громадян від колиски до могили. Інформаційне суспільство прагнучиме до реалізації цінності часу, яка (реалізація) проектує й актуалізує майбутній час для кожної людської істоти. Метою суспільства буде насолода кожного гідним життям у пошуках великих майбутніх можливостей.

12. Політична система індустріального суспільства – це парламентарна система і правління більшості. В інформаційному суспільстві політична система ґрунтуватиметься на демократії співучасті. Це буде політикою автономного самоврядування громадян, яка базується на згоді, участі й синергії, а також враховує думки меншин.

13. В індустріальному суспільстві трудові колективи є двигунами соціальних змін. У інформаційному суспільстві громадські рухи стануть провідною силою соціальних змін. Їх зброєю буде організація суспільних слухань і судів.

14. В індустріальному суспільстві існують три основних типи соціальних проблем: безробіття, яке збільшується, міжнародні конфлікти, які переростають у війни, і фашистська диктатура. Проблемами інформаційного суспільства стануть: а) футурошок, породжений нездатністю людей адекватно реагувати на різкі соціальні трансформації; б) терористичні акти, що здійснюються одинаками або організованими групами людей; в) вторгнення в особисте життя людей; г) криза контрольованого суспільства.

15. Найвища стадія індустріального суспільства – це масове споживче суспільство (високий рівень масового споживання, зростаюча моторизація населення). Вищою стадією інформаційного суспільства буде високе креативне суспільство, засноване на масовому виробництві знань, і де комп'ютеризація створює умови для пізнавальної творчості й самоудосконалення для кожного індивіда.

16. В індустріальному суспільстві матеріальні цінності, що задовольняють фізіологічні і фізичні потреби людей, є універсальними мірками для всіх соціальних цінностей. В інформаційному суспільстві відчуття задоволення від досягнутої мети стане універсальним стандартом цінностей.

17. Дух індустріального суспільства був ренесансним духом людського вивільнення, що означає респектабельність по відношенню до фундаментальних людських прав і вшанування гідності індивіда. Дух

інформаційного суспільства буде духом глобалізму. Це такий симбіоз, при якому людина і природа зможуть жити в гармонії, де пануватиме дух суворої самодисципліни й соціальної контрибуції.

Формування інформаційного суспільства Масуда пов'язує з комп'ютеризацією суспільства. Він виділяє чотири етапи комп'ютеризації: 1) науки, 2) менеджменту, 3) суспільства (система освіти, медицини, соціального забезпечення і т.д.), 4) на рівні індивідуальності¹.

Кожен індивід буде здатний використовувати комп'ютерну інформацію, одержану з системи «людина – машина» (система, де діалог між людиною й машиною відбувається в режимі спілкування), для вирішення проблем і пошуку нових можливостей майбутнього². Цю стадію комп'ютеризації, яка приведе до розквіту масової творчості, Масуда називає «високоорганізованим креативним суспільством». У такому суспільстві вищою цінністю стає цінність часу, що безпосередньо пов'язано з процесом комп'ютеризації. По-перше, комп'ютерно-телекомунікаційні технології роблять можливим масове виробництво передбачаючої логічної інформації, що дозволяє вибрати найбільш ефективний шлях дій. В результаті підвищується ефективність використання часу. По-друге, нові технології дозволяють усунути тимчасові обмеження для цілеспрямованої дії. По-третє, комп'ютерно-телекомунікаційні технології розширюють коло автоматизованих операцій у матеріальному виробництві, звільняють людину від продуктивної функції, внаслідок чого різко збільшується вільний час. Через ці три причини відбувається субстанційне вдосконалення інформаційної діяльності, яке наповнює, економить і ущільнює час. За рахунок цього подовжуються, розширюються масштаби життя людини, зростають її можливості у самовираженні, самоактуалізації, самовдосконаленні. Тому, цінність часу в житті людини набуває набагато більшої ваги й сенсу, аніж матеріальні цінності. «Час як цінність, – пише

---

¹ Masuda Y. Information Society as Postindustrial Society / Masuda Y. — Wash., 1983. — p. 36 — 39.

² Там само: p. 39.

Масуда, – це цінність, яку людина творить у цілеспрямованому використанні майбутнього часу. Іншими словами, людина проектує мету на невидимій канві свого майбутнього і прагне його досягти»¹.

Час – це найдивніший і невловимий феномен, але що стосується життя людини, час використовується для задоволення її потреб, і одночасно «час сам творить цінності», як відзначає Масуда. У певному значенні цінність часу є конгеніальною (спорідненою) до цінності самого життя. Немає життя поза часом, але час ставить межі життя. «Цінність часу виражає собою вищий рівень людського життя, – зазначає Масуда. – Вона є вищою, аніж матеріальні цінності, які є базисними економічними цінностями економічної активності. Це відбувається тому, що цінність часу кореспондується із задоволенням гуманістичних і інтелектуальних запитів, тоді як матеріальні цінності кореспондуються із задоволенням фізіологічних потреб... Зростання продуктивної сили пізнавальної інформації – це єдиний мотивуючий чинник, який безпосередньо прославляє цінність часу»². З розвитком комп'ютеризації, на думку Масуди, відбувається поступовий перехід від домінування матеріального виробництва до пріоритету синергійної, або інформаційної економіки, продукція якої і задовольнятиме потреби в часі як духовному феномені.

Масуда виділяє наступні фундаментальні характеристики й аспекти нового типу економічної системи. По-перше, в цій економіці інформаційні технології використовуватимуться не тільки як сервіс для масового споживача, але і як засіб створення самими користувачами нової інформації. Основною характеристикою продукції інформаційного виробництва (на відміну від матеріального виробництва) буде самозростання. І ця самозростаюча, всіма вироблювана і всіма інтегрована інформація буде доступна новому члену суспільства. Коли це відбудеться, суспільство перейде до синергійного виробництва і синергійного користування

---

¹ Masuda Y. Information Society as Postindustrial Society / Masuda Y. — Wash., 1983. — p. 71.

² Там само: p. 74.

інформацією всіма громадянами. По-друге, в новій економіці місце вільної конкуренції займе вільна синергія. «Це відноситься, – уточнює Масуда, – до індивідуальних економічних суб'єктів, які повинні синергійно реалізовувати економічну активність з метою досягнення спільної економічної мети»¹. По-третє, економічна етика простих громадян інформаційного суспільства ґрунтуватиметься на принципі автономного й вільного обмеження споживання, що повинно привести до стабілізації економічного розвитку. На відміну від індустріального суспільства, де панує культ безмежного масового споживання, в інформаційному суспільстві гідне місце займе нова економічна концепція про те, «що проблема виснаження обмежених природних ресурсів буде вирішена не законом, спущеним зверху, а за допомогою добровільного обмеження споживання всіма громадянами»². По-четверте, в новій економіці зросте участь простих громадян в управлінні виробництвом і розподілі капіталу. В існуючій економіці існують авторитарні відносини між власниками капіталу, які монополізували право управління, і найнятими працівниками, вимушеними виконувати вказівки зверху. У прийдешньому суспільстві будуть створені, як вважає Масуда, економічні комуни, в яких люди беруть участь добровільно і розділяють одну й ту ж мету. Еліта керівників в інформаційному суспільстві не буде привілейованим класом, це буде функціональний клас, який виконує менеджерські функції й обов'язки. Синергійна економіка, контури якої змальовані вище, природно, не відразу і не повністю замінить існуючу економіку. Елементи вільної економіки (вільна ціна, вільний ринок, максимізація прибутків і т.д.) ще довго будуть присутніми в надрах нової економічної системи. Масуда лише звертає увагу на те, що без створення синергійної економіки, що спирається на триєдність вільної синергії, мотиву суспільного внеску, синергійного виробництва і споживання, неможлива реалізація концепції інформаційного суспільства.

---

¹ Masuda Y. Information Society as Postindustrial Society / Masuda Y. — Wash., 1983. — p. 98.

² Там само: p. 99.

Далі Масуда розглядає можливі варіанти реалізації ідеї інформаційного суспільства. Якщо комп'ютери використовуватимуться невірною, тобто виключно для автоматизації виробництва, загального контролю і спостереження за суспільством, то ми прийдемо, вважає Масуда, до диктатури «автоматизованої держави». «Проте я вірю, – зазначає Масуда, – що нам вдасться уникнути цього катастрофічного курсу на «автоматизовану державу» і що нашим вибором стане все ж таки шлях до комп'ютопії»¹. Під комп'ютопією Масуда має на увазі високоосвічене суспільство, що базується на гуманістично орієнтованому застосуванні інформаційних технологій і досягнень фундаментальної науки.

Масуда вважає, що ми не маємо права і не повинні використовувати комп'ютер і фундаментальну науку для руйнування духовного життя людини і людства. Майбутнє інформаційного суспільства він пов'язує з глибокою і системною трансформацією сучасного суспільства на принципах гуманізму; результатом цих трансформацій повинне стати формування високоорганізованого гуманного суспільства, тобто суспільства, що підтримує людську гідність усіх його членів.

Великий вплив на розвиток ідей постіндустріалізму й інформаційного суспільства мала книга Елвіна Тоффлера «Третя хвиля».

Е. Тоффлер запропонував своє трактування феноменології історичного процесу, яка переакцентує погляд на традиційні історіографічні тріадичні концепції. Він виділив в історії цивілізації три «хвилі» революційних змін: перша хвиля – аграрна (до XVIII століття), друга – індустріальна (до 1950-х рр. XX століття) і третя – пост- або суперіндустріальна (починаючи з 1950-х років). При цьому автор підкреслював, що його книга – це не об'єктивний прогноз, і вона не претендує на те, щоб бути науково обґрунтованою, й далі автор визначав характер своєї роботи, як напівсистематичну модель цивілізації і наших взаємин з нею².

---

¹ Masuda Y. Information Society as Postindustrial Society / Masuda Y. — Wash., 1983. — p. 153.

² Тоффлер Э. Третья волна / Пер. с англ. К.Ю.Бурмистрова и др. – М.: АСТ. – 795 с.

Е. Тоффлер особливо ретельно аналізує техніко-економічні й інформаційно-комунікативні чинники суспільного розвитку. При цьому він відзначає, що запропонований ним підхід до аналізу соціальних процесів фокусує нашу увагу не стільки на історичних неперервностях, наскільки б важливими вони не були, скільки на дискретності в історії, моментах порушення безперервності – нововведеннях і точках переривання.

Перша хвиля, за Е Тоффлером, почалася приблизно 10 тис. років тому з переходом від збирання й полювання до сільськогосподарського життя і появи перших паростків цивілізації. Всі цивілізації протягом перших тисячоліть володіли деякою фундаментальною схожістю – скрізь основою життя була земля й сільське поселення служило джерелом основного продукту. Панував простий розподіл праці й невелика кількість чітко певних каст і класів: знать, духівництво, воїни, раби (або кріпаки). Влада була авторитарною і становище людини визначалося фактом її народження. І у всіх країнах економіка була децентралізованою й замкнутою – кожне співтовариство виробляло велику частину того, що споживало.

Перша хвиля змін ще не вичерпала свого потенціалу, коли в кінці XVII ст. у Європі виникла індустріальна революція (друга хвиля планетарних змін). Новий процес індустріалізації почав рухатися по країнах і континентах вже набагато швидше. Таким чином, два окремих процеси змін, що явно відрізняються один від одного, розповсюджувалися по планеті одночасно, але з різною швидкістю.

Зіткнення двох хвиль призвело до виникнення багатьох політичних і військових конфліктів, починаючи від акцій протесту сільськогосподарських виробників з приводу індустріалізації життя, до Громадянської війни між північчю і півднем в Америці. Багатьом здається, пише Е Тоффлер, що Громадянська війна велася з причин етичного характеру, як боротьба проти рабства. Боротьба йшла за рішення ширшого питання: хто управлятиме багатим новим континентом – фермери або індустріалізатори, тобто сили Першої або Другої хвилі? Чи буде прийдешнє американське суспільство в

основі своєї сільськогосподарським або індустріальним? Коли перемогу отримали мешканці півночі, жереб був кинутий. Індустріалізація Сполучених Штатів була гарантована¹.

Друга хвиля викликала до життя три визначальні соціальні структури (головні інститути) – мала сім'я, навчання фабричного типа і гігантські корпорації. «Таким чином, всюди в світі Другої хвилі ... більшість людей рухалися по одній і тій же стандартній життєвій траєкторії: виховані в малих сім'ях, вони йшли в потоці через школи фабричного типа, а потім поступали на службу в крупну корпорацію, приватну або державну. На кожному етапі життєвого шляху людина знаходиться під контролем одного з головних інститутів Другої хвилі».

Індустріалізація, впровадження нових технологій, вдосконалення енергетичної бази створили умови для масового виробництва, яке викликало до життя нову систему розподілу. Якщо в суспільствах Першої хвилі превалював розподіл товарів, виготовлених на замовлення, то тепер наступила епоха масового розподілу і масової торгівлі. Поступово всі сфери життя підкоряються виробничо-ринковим інтересам. Всі соціальні інститути (урядові установи, школи, лікарні тощо) набувають рис фабричності – розподіл праці, ієрархічна структура і знеособленість.

Звертаючись до «інфосфери» Е. Тоффлер простежує основні принципи фабричного виробництва і в засобах масової інформації, які штамнують однакові повідомлення, точно так, як і фабрика штампує один і той же товар. Причому, без системи інформаційного обслуговування індустріальна цивілізація не змогла б оформитися і надійно функціонувати. Таким чином, виросла добре розроблена інфосфера – комунікаційні канали, через які індивідуальні і масові повідомлення можуть розподілятися так само ефективно, як товари і сировина.

У своїй книзі Е.Тоффлер детально аналізує систему з шести провідних принципів, що діють у всіх країнах Другої хвилі: стандартизація,

---

¹ Там само.

спеціалізація, синхронізація, концентрація, максимізація і централізація. Причому він відзначає, що ці принципи як певна програма Другої хвилі можуть бути застосовані як до капіталістичного, так і до соціалістичного крила індустріального суспільства, оскільки вони неминуче вирости з одного і того ж базового розриву між виробником і споживачем, а також завдяки всезростаючій ролі ринку. Ці ж принципи, підсилюючи один одного, створили найкрупніші, жорсткіші і могутніші бюрократичні організації, еліти і супереліти Другої хвилі.

В кінці-кінців, стверджує Е.Тоффлер, настає глибока криза принципів і структур Другої хвилі і їй на зміну піднімається Третя хвиля, що несе нові погляди на світ і нові науково-технологічні досягнення у сфері інформатики, електроніки, молекулярної біології, які дозволяють вийти за межі обмежених життєвих і філософських концепцій індустріального періоду і створюють умови для усунення його головної суперечності – між виробництвом і споживанням.

На думку Е. Тоффлера, точкою повороту можна вважати 1955 рік, коли в США вперше кількість «білих комірців» і працівників сфери обслуговування стала перевищувати кількість «синіх комірців». Це було десятиліття, коли почалося широке впровадження комп'ютерів і нових технологій, доступних населенню. Цивілізація Третьої хвилі, на думку Е. Тоффлера, суперечить старій традиційній індустріальній цивілізації, оскільки є одночасно і високотехнологічною, і антиіндустріальною. Вона тягне з собою новий лад життя, заснований на поновлюваних джерелах енергії, на методах виробництва, що виключають фабричні складальні конвеєри, на новій нуклеарній сім'ї, на новій виробничій структурі, яку Тоффлер назвав «електронним котеджем», на радикально змінених школах і об'єднаннях майбутнього. Виникаюча цивілізація веде нас за межі стандартизації, синхронізації і централізації. Нова цивілізація, на думку Тоффлера, перекидатиме бюрократію, зменшуватиме роль національної держави,

сприятиме зростанню напівавтономних економік для постімперіалістичного світу.

Розвиток комп'ютерної техніки і засобів зв'язку призведе, на його думку, до зміни структури зайнятості, а в поєднанні з інтелектуалізацією праці, що посилюється, до появи так званих «електронних котеджів», які дозволять перенести роботу з офісу в житло працівника. Скорочення транспортних витрат, витрат на забезпечення централізованих робочих місць, впровадження «електронних котеджів» приведе до зміцнення сім'ї і підсилить тенденції до відродження привабливості малих міст і сільського життя. Боротьба за «електронний котедж», передбачає Е.Тоффлер, очевидно, об'єднає не тільки технологів і корпорації, які прагнуть використовувати нові технічні можливості, але й широкий спектр інших сил – захисників навколишнього середовища, реформаторів праці в новому стилі, широку коаліцію організацій, від консервативних церков до радикальних феміністок, і основних політичних груп – на підтримку того, що може розглядатися як нове, більш прийнятне майбутнє сім'ї¹.

У наш час, деякі тенденції, відзначені Е.Тоффлером, зберегли свою силу і розвиваються в напрямках, які ним передбачалися. Приклади перших інтерактивних інформаційних систем і експериментів та їх застосування в суспільному житті, наведені Е.Тоффлером, як зазначає А.Чугунов, ілюструють наявність соціальних потреб в технологіях, які ми зараз, через тридцять років, відносимо до технологій інформаційного суспільства.

Недаремно Елвіна Тоффлера, разом з Джоном Гелбрейтом і Пітером Дракером вже відносять до перших пророків інтернет-цивілізації, які сформулювали загальне передчуття змін і змалювали деякі їхні риси².

Зокрема, при переході від аграрного до індустріального суспільства відбувалося відразу декілька революційних змін: по-перше, відбувалося зростання продуктивності праці в самій аграрній сфері, що породжувало в

---

¹ Там само.

² Чугунов А.В. Теоретические основания концепции «Информационного общества». – СПб.: Лань, 2000. – 340 с.

ньому відносно надмірне населення; по-друге, це надмірне населення було направлено в сферу виробництва ремісничої продукції, яка, завдяки революційним змінам в рухових і старанних машинах і механізмах змогла перейти від форми мануфактури до форми фабрик і заводів, здатних забезпечувати своєю продукцією величезні маси людей; по-третє, національні господарства європейських країн на цій технологічній основі стали переходити від натурально-товарної форми до форми тотально ринкової, при якій товаром стає і робоча сила основної маси людей; по-четверте, ринкова перебудова суспільно-економічних відносин в європейських суспільствах спричинила за собою перебудову і соціально-політичних відносин в них. Стосовно змін так званої «третьої хвилі» відбуваються принципові зміни соціально-економічних відносин між людьми в сучасних західних суспільствах. Як і раніше зберігається той тип цих відносин, який був вироблений при переході від аграрно-натурального суспільства до індустріально-ринкового. В технічній організації виробництва відбуваються, певні революційні зміни.

Таким чином, в наш час перехід до інформаційного суспільства набуває характеру реальної перспективи і навіть неминучої насущної необхідності. Фахівці у галузі філософії, соціології, політології, економіки опинилися перед завданням сформулювати світоглядно-методологічні орієнтири, які цілком можливо й доцільно було б покласти в основу побудови сучасної комплексної концепції інформаційного суспільства.

1.3. Онтологічні й екзистенційні аспекти буття людини в інформаційному суспільстві

Як зазначалося раніше, сучасні інформаційні й комунікаційні технології, гена інженерія й біотехнології у глобальному масштабі принципово відкривають нові можливості входження людини в інформаційне суспільство і одночасно пред'являють особливі вимоги до її життєдіяльності й поведінки.

У сучасному світі засоби масової комунікації володіють значною символічною владою, адже вони репрезентують циркулюючі в соціумі знання, норми, ідеали, символи, образи, ціннісні ієрархії, які незалежно від того, адекватно вони відображають реальність чи нееквівалентні їй, завжди відтворюють доміанти та атрибути суспільного устрою, соціального порядку та культури, надаючи легітимності ціннісним категоріям колективної та індивідуальної свідомості¹. Постійно трансформуючись, засоби масової комунікації під впливом загальнокультурних змін принципів та критеріїв масового спілкування, виробництва нових стилів інформаційної взаємодії, локалізують чи збільшують свої соціальні і просторові параметри та конструюють інформаційний простір соціуму. Вплив інформаційної компоненти на соціум різко посилюється з повою інтерактивних медійних технологій, а особливо Інтернету, який дозволяє не тільки споживати інформацію, а й брати активну участь у процесах вироблення та циркуляції інформаційних потоків. Як наслідок, інформація набуває цінності не тільки завдяки загальнодоступності, пізнавальності, економічному або політичному потенціалу, а й тому, що відкриває нові можливості для персоналізації та самоідентифікації особистості. Таким чином, новий інформаційний простір, генерований Інтернет-технологіями, виступає одночасно і засобом, і середовищем соціального розвитку та становлення особистості.

---

¹ Краснокутська, Ю. С. Інтернет як агент політичної соціалізації: сучасні тенденції [Текст] / Краснокутська Ю. С. // Гілея : науковий вісник. Збірник наукових праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. — К. : ВІР УАН, 2012. — Випуск 66 (№ 11). — С. 621.

Суспільство, безперервно розвиваючись, встановлює свої власні закони, норми, цінності, правила поведінки. Як справедливо зазначає Л. Анпілогова, в умовах стрімкого вдосконалення інформаційних технологій і безмежного розвитку можливостей, що надаються ними, питання про ціннісні установки конкретної особистості стає одним з найактуальніших питань¹.

Формування нової людини – «людини інформаційної» – це одна з базисних характеристик інформаційного суспільства. У даній характеристиці важливим стає те, якою повинна бути особистість в умовах інформатизації. В умовах розгортання інформатизації кожне з діалектично взаємозв'язаних начал людини: фізичне, психічне й соціальне, вимагає спеціального урахування, оскільки тільки в цьому випадку нові можливості інформаційного суспільства можуть бути повною мірою використані для розвитку людини. Без урахування цього, інформатизація чревата негативними суспільними наслідками.

Кожна людина, вступаючи у суспільні відносини, одержуючи й передаючи певну інформацію, вливається в дане суспільство шляхом засвоєння й дотримання тих норм і правил, які історично в ньому склалися. І природно, що питання про роль суспільства в житті людини, так само як і питання про роль людини в житті суспільства, займає розум не одного покоління дослідників.

Багато проблем сучасної діяльності людини пов'язані з розумінням соціальних і комунікаційних процесів, які проходять процес деформації, обумовлений виходом людської цивілізації на новий етап соціально-економічного розвитку. Основними соціальними проблемами, пов'язаними з особистістю, в умовах становлення інформаційного суспільства є проблема мовної комунікації, що становить ядро інформатизації та проблема інформаційної безпеки особистості, під якою розуміється стан захищеності

---

¹ Анпілогова, Л. В. Особенности информационной природы человека в современном социуме / Анпилогова Л. В. // Современные проблемы массовой коммуникации : Электронный ресурс. — Режим доступа : http://conference.osu.ru/assets/files/conf_info/conf8/s23.pdf.

інформаційного середовища суспільства, що забезпечує її формування й розвиток на користь громадян, організацій і держави. Остання проблема означає її право на отримання об'єктивної інформації і припускає, що одержана людиною з різних джерел інформація не перешкоджає її вільному розвитку.

Інформаційне суспільство як суспільство нового типу, має низку особливостей у порівнянні з попередніми типами суспільств. Відбувається різке збільшення кількості інформаційних потоків і технічних засобів, що не тільки забезпечує циркуляцію інформації в суспільстві, але й забезпечує життєздатність інформаційного суспільства, виявляє нові проблеми і труднощі у взаємодії різних соціальних груп. Соціальні комунікації і соціальна взаємодія в цілому відбуваються тепер по-іншому, аніж двадцять або тридцять років тому. У різних сферах людської діяльності спостерігаються процеси інтеграції, що спричиняють процес глобалізації. З'являється єдина глобальна комунікаційна система, що забезпечує людство великими обсягами досяжної інформації. Зміни у сфері виробництва, у культурному середовищі, у мовному середовищі спричиняють зміну в моделях поведінки людини. І ці моделі повинні бути осмислені й прийняті людиною.

Соціум сьогодні – це комунікаційна система, де постійно здійснюється обмін інформацією та думками, і де кожен член суспільства має право на доступ до інформації, на відстоювання власної позиції. Як зазначає С.Куцепал, комунікація пронизує всі соціальні процеси, проте має не лише позитивні, а й тривожні наслідки, оскільки призводить до віртуалізації (дереалізації) реальності, уможлиблює маніпуляцію свідомістю, перетворює людину у «розірваного» «часткового» суб'єкта, який перетворюється на «ретранслятора» повідомлень, наслідком чого стає втрата власного «Я», втрата особистості¹.

---

¹ Куцепал, С. В. Комунікація та діалог у контексті освітніх викликів сучасності [Текст] / Куцепал С. В. // Гілея : науковий вісник. Збірник наукових праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. — К. : ВІР УАН, 2012. — Випуск 66 (№ 11). — С. 531.

Віртуальність і дистанційний характер взаємодії дають підстави для подальшого розвитку теорії інформаційного суспільства і теорії соціальної взаємодії. Відповідно, стає необхідним новий погляд на соціалізацію й успішне функціонування особистості у новій структурі соціальної системи, де безліч форм взаємодії винесена у сферу віртуальної реальності.

Функцією віртуалізації є симуляція, тоді як її агентами виступають симулякри (від лат. *simulacrum* – подoba, копія – термін постмодерністської філософії, який означає зображення, копію того, що насправді не існує). Процеси віртуалізації є соціальним феноменом і мають тенденцію проникати у всі сфери соціуму та «життєвого світу» індивіда. Можна спостерігати тотальне взаємопроникнення та взаємодію повсякденної соціальної реальності і реальності віртуальної та стверджувати, що відбувається віртуалізація повсякденного життя, оскільки сам стан віртуалізації став або стає повсякденністю¹.

Однією з ланок, що об'єднує всю суспільну систему, є людина, котра водночас виступає як суб'єктом, так і об'єктом соціальних інтересів, потреб та духовно-моральних цінностей, ідеалів, переконань і прагнень. Безпосередньо пов'язані з інформаційною сферою моральні цінності істотно впливають на поведінку й діяльність людини, формують всю систему її індивідуально-суспільних відносин. Саме людина як найвища соціальна цінність акумулює в основних формах своєї життєдіяльності й інформаційно фіксує взаємозв'язок матеріального й духовного, відображаючи в цілісному вигляді життя як об'єктивну реальність, де виявляються внутрішньо взаємозалежні її інтереси, моральні цінності, ідеали, її культура, релігійні вподобання та суб'єктивне розуміння сенсу життя. Суспільство стає тією універсальною матеріально-духовною сферою, в якій особистість реалізує себе цілісно. З іншого боку, разом із соціально-економічними та політичними трансформаціями інформаційного суспільства відбувається процес

---

¹ Уханов, Є. В. Мережеві комунікації та соціальне самовизначення індивіда [Текст] : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03 / Є. В. Уханов ; Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. — Х., 2010. — С. 11.

переоцінки духовних цінностей, формування принципово нових засад моралі. Все це ускладнює процес формування особистості в нинішніх інформаційних умовах.

Реальність інформаційно-комп'ютерних технологій поставила перед людиною низку серйозних проблем, які змушують шукати шляхи подальшої продуктивної життєдіяльності. Іншими словами, як зазначає О.Панфілов, вплив глобалізаційних процесів на наше життя став настільки великим, що змушує підлаштовувати під ці процеси всю соціальну систему. Стосовно конкретної людини йдеться про виникнення нового типу мислення, оскільки сьогодні завдяки глобальним інформаційно-комунікаційним системам змінюється весь духовно-культурний простір життя. Адже комп'ютер, який увібрав всю систему новітніх комунікаційних технологій, вже став не просто технічним засобом, а своєрідним продовженням людини, доповнюючи її можливості й допомагаючи їй реалізовувати різні завдання, від суто побутових до високотворчих у сфері науки, мистецтва, освіти, техніки, політики тощо¹.

Перенесення соціальних практик з «фізичного» світу у світ віртуального вказує на загальносвітову тенденцію у сферах виробництва, споживання, освіти тощо. Інтенсивне застосування наукових знань більше, аніж коли-небудь, починає впливати на положення самої людини у світі, формування її як особистості, змінює сам характер людської діяльності. Людина повинна відповідати всім строгим запитам сучасного суспільства, знаходитися в гармонії з сучасними технологіями і науковими відкриттями.

Відповідно, буттєва вкоріненість сучасної людини в інформаційно-технічні детермінанти цивілізаційного розвитку, без сумніву, сьогодні стає актуальною проблемою. Соціокультурні виміри інформаційного суспільства також зумовлені виникненням особливого типу автономії особистості: людина може змінювати свої корпоративні зв'язки, не будучи до них

---

¹ Освітньо-культурний простір України: філософські, історичні, культурологічні абрис [Текст] : монографія / за заг. ред. проф. Панфілова О. Ю. — Х. : Майдан, 2012. — С. 152.

жорстко прив'язаною; вона є здатною гнучко будувати відносини з іншими людьми, долучатися до різних соціальних спільнот і різних культурних традицій. Світ, який постійно змінюється, обриває численні коріння минулого, змушуючи людину одночасно жити у різних традиціях, культурах, пристосовуватись до перманентно змінних соціокультурних та технічно зумовлених обставин.

Перехід від індустріального до постіндустріального, а далі – до інформаційного суспільства (про що йшлося у підрозділі 1.1.) вимагає якісного переосмислення тих життєвих реалій, які були визначальними для людини в масовому суспільстві. Новий тип суспільства – це своєрідний поворот від усіх звичок, початкових посилок. Сучасна людина спрямована до активності, а розвиток інформаційних технологій веде до створення відкритого суспільства. Комунікативні процеси обумовлюють прояв нових якостей людської особистості, що розвиваються в епоху «третьої хвилі»: ініціативності, комунікабельності, різностороннього розвитку.

Ф.Фукуяма, констатує радикальну зміну світогляду людини, припускає, що людство йде до кінця історії й вершини прогресу. Для нас цей погляд є цікавим із-за сцієнтистського тлумачення Ф.Фукуямою сенсу історії. Цей погляд вписується у планетарно-ноосферне бачення світу, що допомагає вирішувати проблеми взаємодії людини і природи.

Як зазначав ще понад 20 років тому А.Назаретян, «події складаються таким чином, що для забезпечення подальшої життєздатності розумний суб'єкт буде вимушений штучно трансформувати свою матеріальну основу, послідовно звільняючись від тих, що сковують і прирікають його на звироднілість біологічних залежностей»¹.

В ході розвитку нових інформаційних технологій стрімко формується нова біоприрода, пов'язана із задоволенням потреб сучасного суспільства й людини. «У ХХ ст., – відзначає В.Кутирев, – на Землі утворилися дві

---

¹ Назаретян, А. П. Беспределен ли человек? (Еще раз о гуманизме и его паллиативах) [Текст] / Назаретян, А. П. // Общественные науки и современность. — 1992. — № 5. — С. 179.

реальності, «два світи» – світ природного і світ штучного. З одного боку, зберігається те, що може існувати без людини, з іншого – набуло небаченої значущості і власних законів розвитку те, що нею створено... Якщо це відношення загостриться до несумісності, до того, що один зі світів буде пригнічений або поглинений іншим, людина, як така приречена на зникнення. Або безпосередньо, в результаті біологічної деградації, або в результаті переродження в інший стан»¹. Така взаємодія біологічного й технологічного в людині призводить до екотехнологічної трансформації, яка, за словами С.Чувіна, є «корінною зміною біосоціальної природи людини і її інтеграцією з технікою й техносферою в цілому під впливом багатьох чинників, і, в першу чергу, – наукотехніки»². Дослідник відзначає у зв'язку з цим три основних напрями трансформації людини: біологічний, етично-психологічний й соціокультурний.

Багато філософів ведуть мову про антропологічну катастрофу, яка безпосередньо пов'язана з руйнуванням і розпадом достовірно людського в людині, з негативними змінами в її природі й духовному світі, з глибокою і тотальною кризою людини. Ця криза, яка багато в чому стала наслідком віртуалізації людського життя, веде до втрати людиною підстав свого існування – природних, соціальних, культурних та інших, до зникнення самої перспективи до існування.

Чому виникла проблема пошуку нових вимірів людини? Уявляється, перш за все, тому, що в традиційних вимірах (біологічний, соціальний, психологічний, синергетичний) не вдається створити про неї адекватного уявлення, яке дозволило б ефективно вирішувати життєво важливі для соціуму проблеми й забезпечити нормальний гармонійний розвиток суспільства в нових інформаційних умовах. Б.Юдін упевнений, що «безпосередня причина сьогоденішнього звернення до питання про природу людини – це перспективи, деколи зовсім близькі, але частіше віддаленіші від

¹ Кутырев, В. А. Естественное и искусственное: борьба миров [Текст] / Кутырев В. А. — Н.Новгород : Нижний Новгород, 1994. — С. 3.

² Чувин, С. Н. К вопросу о направлениях трансформации человека [Текст] / Чувин С. Н. // Социс. — 2007. — № 1. — С. 150—151.

таких впливів на людину, які здатні викликати в ній глибокі й радикальні зміни»¹.

У численних наукових працях, присвячених інформаційній ері, здебільшого підкреслюється, що змінюється не тільки технологічна база й інформаційно-технологічні можливості людини, але й сама людина, її самосвідомість. Сучасна людина стає немислимою без інформаційних технологій, які здійснюють величезний вплив на все її існування – як біологічне, так і соціальне. Предметом дискусій стає лише те, що несуть ці зміни і при всій суперечності точок зору практично всі вчені погоджуються в одному: особливу роль у сучасному світі й становленні нової людини відіграє інформація.

Відомий теоретик інформаційного суспільства Е.Тоффлер у своєму бестселері «Третя хвиля» розглядає «особистість майбутнього», котра глибоко вкорінена в динаміку соціокультурних перетворень. Він зазначає, що третя хвиля є продуктом драматичних змін рис, нав'язаних суспільством, – не нова людина, а новий соціальний характер². А це означає, що відповідно до різноманітності, поліваріативності, багатоцентровості інформаційної соціальної системи особистість теж являтиме собою розмаїтість ролевих моделей і життєвих стилів. Зрештою, поява «конфігуративного» чи «модулятивного Я» – це необхідність в умовах інформаційного суспільства. «Модульна людина» – це людина, яка здатна змінювати типи діяльності, може потенційно вписуватись у будь-які сфери соціальної системи: організації, угруповання, співтовариства, а також легко їх полишати, змінювати власні переконання. «Третя хвиля змінює природу ідентичності... Перехід до гетерогеннішого, диференційованішого суспільства передбачає те, що індивід все менше зв'язаний контекстом свого народження і володіє великим вибором у самовизначенні. Прихід Третьої хвилі пов'язаний також із помітним прискоренням темпів соціальних та культурних змін, так що

---

¹ Юдин, Б. Г. Природа человека: конструктивизм против натурализма [Текст] / Юдин Б. Г. // Высшее образование в России. — 2005. — № 5. — С. 113.

² Тоффлер, Э. Третья волна [Текст] / Тоффлер Э. / пер. с англ. К. Ю. Бурмирова и др. — М. : АСТ. — 795 с.

ідентифікації, які обираються, стають короткочаснішими, а люди приймають чи відмовляються від якихось компонентів своїх ідентичностей швидше, аніж будь-коли»¹. Тому «Третя хвиля найбільше винагороджує за пізнавальні здібності та освіту, а також людей, які здатні до швидкого пристосування, до змін... Вона винагороджуватиме людей допитливих, цікавих, які прагнуть з'ясувати, що відбувається, і впливати на те, що відбувається, людей, які здатні володіти собою в умовах хаосу та незрозумілості. Їй знадобляться люди, які...можуть не мати навиків у якійсь одній спеціальності, але володіють досвідом у деяких різних сферах і здатністю екстраполювати ідеї з однієї сфери в іншу. Вона буде винагороджувати індивідуальність та підприємливість»².

Саме тому необхідно зосередитися на різних інтерпретаціях інформаційних технологій, під таким кутом зору, який дозволить визначити моделі людини, розглянуті в різних концепціях, що є найбільш вагомими у розумінні її місця й ролі у сучасному інформаційному світі. Оскільки між інформацією, інформаційними технологіями й людиною існує глибинний змістовний зв'язок³, то у цьому підрозділі основна увага буде зосереджена, передусім, на концепціях М.Кастельса й Ф.Фукуями, де ця проблема розв'язується, на наш погляд, найбільш адекватно.

В інформаційному суспільстві, що формується, відбувається не тільки кількісне розширення застосування інформаційних технологій, але і з'являються якісно нові форми комунікації. Інформація і знання, розміщені в мережі Інтернет, стають вирішальним ресурсом індивідуального розвитку особистості, що дозволяє їй одержувати результати в різних галузях знання.

Головним принципом соціального самовизначення індивіда в мережевих комунікаціях є гнучкість, еластичність ідентичності, яка позбавлена «внутрішньої» центрації, вільно впускає в себе зовнішнє й також

---

¹ Тоффлер, О. Раса, власть и культура (перевод Поляковой Н.Л.) // Новая технократическая волна на Западе: Сборник статей: переводы / Сост. и вступ. ст. П.С.Гуревича. – М.: Прогресс, 1986. – С. 281-282.

² Там само: С. 287.

³ Дзьобань, О. П. Філософія інформаційного права: світоглядні й загальнотеоретичні засади [Текст] / Дзьобань О. П. : монографія. — Х. : Майдан, 2013. — 360 с.

легко проникає в зовнішнє, граючи своїми ролями та уявленнями. Є.Уханов справедливо вважає, що умовою успішного самовизначення індивіда та його самоідентифікації в мережевих комунікаціях є «мережева» внутрішня структура індивіда – метастабільна, без центру, мозаїчна ідентичність¹.

Однією з важливих рис самовизначення індивіда в мережевих комунікаціях є взаємопроникнення віртуалізованої соціальної реальності та внутрішнього світу індивіда. Суттєвою відмінністю від повсякденної, «реальної» реальності є те, що актуалізація індивідом віртуальної реальності робить його частиною віртуальної реальності також за умови «неперебування» безпосередньо індивіда в мережі.

Людина є не тільки суб'єктом інформаційних комунікацій, які вона створює й використовує. Не меншою мірою вона стає й об'єктом дії швидкісних інформаційних мереж, оскільки її життєдіяльність забезпечується ними. На думку Е.Фромма, «людина, застосовуючи своє розуміння фізичного світу до практичних цілей, підвищує свої внутрішні здібності, і їй необхідна комунікація, що відповідає її здатності мислити і творити»². Тому, у наш час різко зростає значення комунікаційних мереж, що украй формалізують процес отримання інформації.

Виходячи з різкого зростання надшвидких і наддалеких форм комунікації, В.Сухіна ще на початку 90-х років минулого століття підкреслювала, що «розгляд різних видів комунікацій, їх особливостей дозволяє зробити висновок, що комунікація – це процес, тобто безперервна послідовність дій у часі. Користувач повинен бути не тільки активним учасником соціального інформаційного процесу, але й мати всі можливості для найбільш яскравого прояву своєї індивідуальності»³. Тому важливо осмислювати комунікаційний процес як явище, що накладає свої

---

¹ Уханов, Є. В. Мережеві комунікації та соціальне самовизначення індивіда [Текст] : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03 / Є. В. Уханов ; Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. — Х., 2010. — С. 11.

² Фромм, Э. Революция надежды: о гуманизации технологического общества; Избавление от иллюзий: сопоставление взглядов Маркса и Фрейда [Текст] / Фромм Э. / пер. с англ. Н. Г. Кротовской и др. — М. : Айрис-пресс, 2005. — С. 178.

³ Сухина, В. Ф. Человек в мире информатики [Текст] / Сухина, В. Ф. — М. : Радио и связь, 1992. — С. 53.

функціональні особливості, свою структуру на людину інформаційного суспільства.

Причому дані комунікаційні потоки не тільки не поглинаються як енергетичні ресурси, але й примножуються, змінюючи саму людину, її можливості й уявлення про себе й суспільство. На думку А.Нариньяні, «трансформація тільки починається, вона торкається кожного різною мірою, але ми вже не ті Homo, якими були 20 років тому, хоча ще й не такі, якими станемо через 10-20 років»¹. Тим самим, комунікації беруть безпосередню участь у формуванні й відіграють вирішальну роль у створенні моделей нової «комп'ютерної» людини. Модель людини можна визначити як «упаковане знання», що несе цілком певну антропологічну інформацію, закодовану у спеціальну форму. І ця модель містить не тільки ту антропологічну інформацію, яка послужила її джерелом, у даному випадку це – інформаційна революція. Вона може містити потенційне знання, яке людина, «досліджуючи модель, може отримати, зробити наочним і використовувати у своїх практичних життєвих потребах»².

Моделі людини знаходять віддзеркалення в концепції М.Кастельса, який при аналізі нових форм суспільства опирається на поняття «комунікаційна система» й «мережеве суспільство». Філософське дослідження комунікацій включає проблему відношення глобальних мереж і людини. Аналіз даної проблеми дозволяє виділити відношення між мережею й людиною, визначаючи тим самим спосіб розгляду концепції М.Кастельса.

На його думку, нова людина формується у такому суспільстві, яке «вказує на атрибут специфічної форми соціальної організації, в якій завдяки новим технологічним умовам, що виникають в даний історичний період, генерування, обробка і передача інформації стали фундаментальними джерелами продуктивності і влади»³.

---

¹ Нариньяні, А. С. Между эволюцией и сверхвысокими технологиями: новый человек ближайшего будущего [Текст] / Нариньяні А. С. // Вопросы философии. — 2008. — № 4. — С. 3.

² Моисеев, Н. Н. Человек и ноосфера [Текст] / Моисеев Н. Н. — М. : Молодая гвардия, 1990. — С. 178.

³ Кастельс, М. Информационная эпоха: Экономика, общество и культура [Текст] / Кастельс М. / пер. с англ. под науч. ред. О. И. Шкаратана. — М. : Гос. ун-т. Высш. шк. экономики, 2000. — С. 42.

Основне положення концепції М.Кастельса полягає в тому, що інформаційна епоха позначає появу нової людини, яка виникає завдяки розгортанню мереж і пріоритетному значенню інформаційних потоків. Дослідник вважає, що «визначальні дії у всіх сферах людської практики роблять на основі інформаційних технологій, що такі дії організовані (у глобальному масштабі) в інформаційні мережі і зосереджені на обробці інформації (символів)». М.Кастельс представляє державу інформаційної епохи як новий тип мережевої держави, заснованої на мережі національного, регіонального, місцевого й локального рівнів. Він підкреслює, що таке використання інформації і знань веде до виникнення нової людської трансформації, причому значення даного переходу для історії людства таке велике, що він не може навіть бути зіставлений з переходами ані від аграрного до індустріального, ані від індустріального до сервісного господарства. Така інформаційна революція здійснює зростаючий вплив на перебіг історичних подій, поступово змінюючи систему цінностей, світогляд і уявлення людей про саму людину, сенс її буття й призначення. Тому філософська рефлексія над комп'ютерною революцією переростає у завдання осмислення соціально-історичної долі людства.

Сучасні технології, включаючись у середовище суспільних відносин, стають важливим чинником соціальних трансформацій. Крім того, зафіксовані зміни у сфері духовної культури, викликані несвідомими діями її творця – людини, а безособовою логікою технічного розвитку, процесами самоорганізації техногенного середовища. Наприклад, інформаційні технології, за допомогою структуризації інформації й забезпечення її доступності здійснюючи глибокі трансформації індивідуальної й масової свідомості, уніфікують соціальні практики, забезпечують включення людей у глобальний інформаційний обмін і стають інструментом психологічного тиску, насильницьки втручаючись в емоційно-вольову сферу людини. В сучасному інформаційному суспільстві бурхливо поширюються сублімовані форми агресивності. У теперішній час агресія й насильство набули нового

вигляду, соціальна агресія стала неминучим та закономірним результатом надмірно тривалого перехідного періоду, що супроводжується розвалом економічних зв'язків, надзвичайно глибоким соціально-економічним розшаруванням населення, регіональними конфліктами, різким падінням рівня життя, кризою моральності¹. Стало очевидним, як підкреслює О.Жидкова, що створення загальнопланетарного поля інформації, окрім прискорення взаємообміну культур і їх творчих змін, призводить до розхитування традиційних цінностей².

Сьогодні на перший план виходить проблема успішної адаптації людини в сучасному інформаційному середовищі. Проблема адаптації людини невіддільна від питання про саму її суть, актуальну для філософів у всі часи. Інформаційне середовище, стаючи все більш важливою й невід'ємною частиною навколишнього середовища, пред'являє до людини зростаючі адаптивні вимоги. Людство було вимушене адаптуватися до природного й штучно створеного інформаційного середовища протягом усього свого розвитку, проте, життя сучасної людини визначається новими реаліями, новими екологічними й соціальними обставинами.

Наведене вище дає достатньо повне уявлення про суть нового мережевого суспільства, його технологічні підстави, методологічні принципи і специфічні властивості. Важливо також те, що технічні досягнення у сфері комунікацій визначають першу відмінність нової «мережевої» людини – середовище взаємодії. Людина живе в такому комунікаційному просторі, відмінними рисами якого є відсутність меж, а взаємини відрізняються цілою низкою нових рис і характеристик, які виникають на основі не вертикальних, а горизонтальних зв'язків.

Вражаючим є прогрес комп'ютерів і телекомунікацій які послужили тому, що маловідома технологія Інтернет перетворилася на рушійну силу

---

¹ Пилипчук, В. Г. Проблема агресії і насильства: світоглядно-інформаційний вимір / Пилипчук В. Г., Дзьобань О. П. // Освіта регіону. — 2012. — №.2 : Електронний ресурс. — Режим доступу: <http://www.social-science.com.ua>.

² Жидкова, О. О. Проблемы взаимодействия человека и информационной среды / Жидкова О. О. : Электронный ресурс. — Режим доступа : sps.kture.kharkov.ua/articles/Статья6.doc.

переходу до мережевого суспільства. Мережева структура проникає у всі сфери життя людини й суспільства: економіку, політику і культуру, і тим самим перетворює людину.

Як відзначає М.Кастельс, «незважаючи на всі спроби врегулювати, приватизувати й комерціалізувати Інтернет і системи, які входять до нього, мережі комп'ютерних комунікацій, як в Інтернеті, так і за його межами, характеризуються щонайширшим розповсюдженням, багатобічною децентралізацією й гнучкістю»¹. Кастельс вважає Інтернет технологічним базисом формування нової людини. На його думку сучасний Інтернет-мислитель уподібнюється енергетичній системі і електродвигуну, тому що «він здатний поставляти «інформаційну енергію» для будь-яких сфер людської діяльності»².

Наступною важливою межею в «мережевій» людині М.Кастельса є трансформація простору і часу, яка стала також результатом інформаційної модернізації й розвитку комунікацій. Подолання відстані за допомогою комунікацій і швидких транспортних систем дозволяє людині проводити час спільно без просторового зближення, що робить можливим її включення в гнучкі міжтериторіальні структури, які еволюціонують у функціональні мережі взаємодії й нові форми зайнятості.

Подолання інформацією величезного простору за короткий проміжок часу, призводить до перегляду розуміння часу, який знищений швидкістю зв'язку між комп'ютерами. Цьому підпорядковано прагнення уникнути марних витрат часу, які призводять до втрати можливостей людини хоча б на секунду, що стосується організації праці. У концепції М.Кастельса, «позачасовий час» інформаційної епохи приходить на зміну біологічному часу більшої частини людській історії і хронологічному часу індустріальної ери. «Влада над часом, контроль над ритмічністю колонізували території й

---

¹ Кастельс, М. Информационная эпоха: Экономика, общество и культура [Текст] / Кастельс, М. / пер. с англ. под науч. ред. О. И. Шкаратана. — М. : Гос. ун-т. Высш. шк. экономики, 2000. — С. 339.

² Кастельс, М. Галактика Интернет: размышления об Интернете, бизнесе и обществе [Текст] / Кастельс, М. / пер. с англ. А. Матвеева, под ред. В. Харитоновна. — Екатеринбург : У-Фактория, 2004. — С. 8.

перетворили простір у процесі широкомасштабної індустріалізації»¹. Він вводить поняття «простір потоків», що поступово встановлюють панування над простором місць. У цих потоках представлена більшість стратегічно важливих видів діяльності, а людина облаштовує життя, накопичує досвід і набуває відчуття ідентичності. Сама ідентичність формується не на природних підставах, а на інформаційних (оскільки інформація, а не природні процеси, стає основним сенсом життя людей), тобто, є створеною самою людиною на основі проектів і програм.

Також, на думку М.Кастельса, нова людина з одного боку, позбавляється свого конкретного простору, тобто занурюється в безособовий «простір потоків» і виводиться в «передчасний час» миттєвих інформаційних повідомлень. З іншого боку, комунікації наділяють незадоволені пануванням такого негативного «передчасного часу» групи такою могутньою зброєю, як Інтернет, через що ці групи дістають можливість мимовільної самоорганізації й миттєвої концентрації своїх зусиль.

Можна стверджувати, що децентралізовані, мережеві і глибоко вкорінені процеси людської зміни, що використовують інформаційні і комунікаційні інструменти і створюють нову людину, є новим алгоритмом соціальної трансформації. У зв'язку з цим, у сучасному суспільстві все більшої значущості набуває особистісне (особливе). Поняття ідентичності, яке охоплює і суб'єктивний час, і особисту діяльність, і національні особливості є однією з найважливіших характеристик «мережевої» людини.

Окреме місце у поглядах М.Кастельса займають поняття «віртуальне» й «реальне». Розділяючи їх, М.Кастельс спирається на ідею початкової віртуальності нашого культурного досвіду, який посилюється засобами комунікацій і стає фундаментальною межею культури нової «мережевої» людини. Оскільки роль мереж полягає не в їх змісті, а в самому факті доступу до них, то якщо людина не знаходиться в мережі, то вона не зможе

---

¹ Кастельс, М. Информационная эпоха: Экономика, общество и культура [Текст] / Кастельс, М. / пер. с англ. под науч. ред. О. И. Шкаратана. — М. : Гос. ун-т. Высш. шк. экономики, 2000. — С. 402.

повноцінно брати участь в житті мережевого суспільства. Сама ж культура, визначена як «культура реальної віртуальності»¹, виявилася значною мірою захопленою електронним гіпертекстом, який комбінує, артикулює й виражає сенси у вигляді аудіовізуальної мозаїки, здатної до розширення або стиснення, узагальнення або специфікації залежно від аудиторії.

Особливістю культури реальної віртуальності є те, що вона утворює систему, в якій сама реальність повністю занурена у віртуальні образи. Розвиток комп'ютерних мереж веде до формування специфічних віртуальних співтовариств, при цьому спостерігається широка соціальна й культурна диференціація. Важливим антропологічним аспектом стає проблема відчуження. У зв'язку з цим І.Негодаєв особливо виділяє, що «пасивне споживання інформації формує жорсткість мислення, позбавляє людей безпосереднього спілкування один з одним, звужує персональний простір, призводить до втрати міжособового спілкування»². Це призводить до того, формується клас професіоналів, які, управляючи зв'язками з глобальною економікою, здійснюючи їх сервісне обслуговування й контролюючи розвиток приватного бізнесу, утворюють місцеві суспільства, які живуть у новій інформаційній епосі. Але в цілому «становлення інформаційного суспільства породило канали трансляції соціокультурних норм і цінностей»³, що характерне для появи масової культури, маніпуляції свідомістю людини, що стає могутнім засобом антропосоціогенезу.

В результаті культурологічний аспект «мережевої» людини є важливим і сприяє появі на наших очах нового типу культури як «культури суспільства епохи інформатизації»⁴.

На думку М.Кастельса, мережеві структури здійснюють вплив на гендерний чинник «мережевої» людини. «Нова самобутність, спрямована в майбутнє, – вважає М.Кастельс, – виникає не з минулої самобутності

¹ Кастельс, М. Информационная эпоха: Экономика, общество и культура [Текст] / М. Кастельс / пер. с англ. под науч. ред. О. И. Шкаратана. — М. : Гос. ун-т. Высш. шк. экономики, 2000. — С. 316.

² Неодаев, И. А. На путях к информационному обществу [Текст] / Неодаев И. А. — Р-н-Д. : Издательский центр ДГТУ, 1999. — С. 183.

³ Там само: С. 100.

⁴ Там само: С. 91.

громадянського суспільства, якою характеризувалася індустріальна епоха, а з розвитку сьогоденної самобутності опору»¹. До суб'єктів цього опору віднесені, перш за все, релігійні, екологічні, жіночі й феміністські організації і рухи. Аналізуючи гендерні характеристики інформаційного суспільства, М.Кастельс говорить про фемінізацію праці, заміну «організаційної людини» на «мобільну жінку», підкреслюючи, що ці риси в цілому характеризують трудову сферу й систему виробничих відносин. Він відзначає, що для мережевого суспільства характерна загальна криза патріархату. На його думку, «культурна революція в жіночій соціальній поведінці, сексуальності, в репродуктивних технологіях і поведінці, опір цим процесам чоловіків, центрована на «Я» культура, індивідуалізація життєвих зразків і послаблення впливу держави, зацікавленої в збереженні патріархізму – все це процеси, які, з одного боку, зрушують, а з іншого – самі виявляються можливими тільки за умови зрушення міжособових відносин від нуклеарної сім'ї до системи мережевих відносин»².

Людина «втрачається» у світі інформації і не встигає цю інформацію успішно обробляти й використовувати її на користь свого «біосферного» життя.

Як відзначає М.Кастельс, «в кінці двадцятого століття ми переживаємо один з ... рідкісних в історії моментів. Момент цей характеризується трансформацією нашої «матеріальної культури» через роботу нової технологічної парадигми, побудованої навколо інформаційних технологій»³. Стрибкоподібний розвиток інформаційних технологій йде врозріз з можливостями людського чинника. Людський чинник виявився серйозною перешкодою на шляху широкого впровадження інформаційних технологій не тільки в тих, що розвиваються, але і в розвинених країнах.

---

¹ Кастельс, М. Могушество самобытности [Текст] / Кастельс М. // Новая постиндустриальная волна на западе : Антология / под ред. В. Л. Иноземцева. — М. : Academia, 1999. — С. 300.

² Castells, M. Materials for an exploratory theory of network society [Text] / M. Castells. — Brit. J. of Soc. — 2000. — № 51. — P. 14.

³ Там само: С. 49.

У зв'язку з цим, Б.Козлов ще в кінці 90-х років минулого століття писав, що «виникла щонайгостріша проблема невідповідності практично необмежених технологічних можливостей сучасної техніки, з одного боку, і стану суспільної свідомості й цілей життєдіяльності, що залишилися в основних рисах і принципах на рівні світогляду індустріальної епохи – з іншого»¹.

«В інформаційні технології, – продовжує М.Кастельс, – я включаю, як і всі, *сукупність* технологій в мікроелектроніці, створенні обчислювальної техніки (машин і програмного забезпечення), телекомунікації / віщанні й оптико-електронній промисловості. На додаток, на відміну від деяких аналітиків, я включаю у сферу інформаційних технологій генну інженерію і безліч її досягнень і застосувань, що розширюються»².

При виявленні майбутніх антропологічних змін, необхідно відзначити етичні наслідки технологічних змін. Як відзначає Е.Фромм, «людина реагує на зміну зовнішньої обстановки тим, що змінюється сама, а ці психологічні чинники, у свою чергу, сприяють подальшому розвитку економічного й соціального процесу»³.

Протилежна точка зору приводиться А.Медушевським, який пише, що «глобалізація й інформаціоналізм породжують якісно нові технічні умови, але вони не змінюють природи людини й мотивів її поведінки»⁴. Комп'ютеризація створює реальну можливість подолання розриву між двома культурами – природознавством і точними науками, з одного боку, і гуманітарними з іншого. У цьому сенсі комп'ютеризація сучасної науки окреслює контури науки майбутнього, що характеризується «розмиванням» меж між відособленими раніше культурами, становленням нового стилю

¹ Козлов, Б. И. Современная техника: в поисках оснований постиндустриального развития [Текст] / Козлов Б. И. // Высокие технологии и современная цивилизация. — М., 1999. — С. 42.

² Кастельс, М. Информационная эпоха: Экономика, общество и культура [Текст] / М. Кастельс / пер. с англ. под науч. ред. О. И. Шкаратана. — М. : Гос. ун-т. Высш. шк. экономики, 2000. — С. 246.

³ Фромм, Э. Бегство от свободы [Текст] / Фромм Э. / пер. с англ. Г. Ф. Швейника. — М. : Прогресс, 1990. — С. 246.

⁴ Медушевский, А. Н. Экономика и общество в информационную эпоху [Текст] / Медушевский А. Н. // Экономический журнал ВШЭ. — 2001. — Т. 5. — № 1. — С. 121.

мислення, збільшенням можливостей розвитку духовного, інтелектуального світу людини як дійсного мірила суспільного багатства.

Виходячи з цього, за словами А.Ракітова, «по відношенню до інформаційних технологій людина повинна зробити особливий, наддетермінуючий історичний вибір, заснований на чіткому розумінні страхітливої сили пов'язаних з ними негативних наслідків, а також конструктивних, позитивних можливостей»¹.

Проте, інтеграція людства й інформаційних технологій призводить до негативних наслідків. Наприклад, американський футуролог Е.Тоффлер приводить міркування Д.Міллера про душевне здоров'я людини: «Механізм людської поведінки ламається під дією перевантаження інформацією... але вже зараз, не розуміючи її потенційного впливу, ми збільшуємо швидкості змін в суспільстві. Ми тиснемо на людей, примушуючи їх адаптуватися до нових ритмів життя... ми спонукаємо їх обробляти інформацію з набагато більшою швидкістю. Тому можна не сумніватися, що ми піддамо їх свідомість перезбудженню»².

Таким чином, нова мережева форма організації сприяє становленню нової «мережевої людини», причому комунікації беруть безпосередню участь у формуванні й відіграють вирішальну роль у трансформації такої людини. Перша відмінність нової «мережевої» людини – середовище взаємодії. Людина живе в такому комунікаційному просторі, відмінними рисами якого є відсутність меж, а взаємини відрізняються цілою низкою нових рис і характеристик, які виникають на основі горизонтальних зв'язків.

Другою важливою межею в «комп'ютерній» людині М.Кастельса опиняється трансформація простору й часу, яка стала також результатом інформаційної модернізації й розвитку комунікацій. Третьою характеристикою нової «мережевої» людини є втрата ідентичності. Культура «віртуальної реальності» стає фундаментальною четвертою межею нової

---

¹ Ракитов, А. И. Философия компьютерной революции [Текст] / Ракитов А. И. — М. : Политиздат, 1991. — С. 47.

² Тоффлер Э. Шок будущего / Пер. с англ. — М.: Издательство АСТ, 2001. — С. 386.

«мережевої» людини. П'ятою відмінністю є гендерні зміни. Основною суперечністю мережевого суспільства, що формується, і людини, є суперечність між глобалізацією світу й ідентичністю конкретної людини, між віртуальним простором і присутністю в ньому малих етнічних і культурних груп, що претендують на збереження ідентичності.

Найважливішою характеристикою інформаційної цивілізації є необхідність повсюдних операцій з інформацією. Одним з основних питань, що стоять перед сучасним суспільством, повинне стати питання не просто про отримання, але й про відбір інформації. Неконтрольована, неорганізована інформація не може стати соціальним ресурсом, освітньою базою. Структурована інформація – цінність, розрізнена ж створює хаос, інформаційні деструкції людської свідомості.

З іншого боку, дистанційованість сучасної людини від собі подібних, її свого роду ізолюваність призводить до того, що в ній розвивається внутрішня вимога діалогу, необхідність комунікації. Особливістю сучасного суспільства є те, що постійне впровадження технологічних нововведень веде до того, що люди постійно прагнуть бути разом, виникає інтерес іншого типу – тяга до комфорту, душевності, гуманізації всього життєвого простору, гуманітаризації сфери освіти. Інакше кажучи, виникає потреба в таких фахівцях як вчителі, юристи, бібліотекарі, архітектори, репортери, соціальні працівники і т.п. Спроба перерости з масового індустріального суспільства, приводить до різнопланового прояву людської індивідуальності.

Сучасний етап у розвитку суспільства є таким, що людині все швидше і швидше доводиться переходити від звичного способу життя до якісно нового. Головні зміни повинні відбутися в свідомості людей, в першу чергу, відносно розуміння того, що основою сучасного суспільства є розвинена особа, у якій існує можливість вибирати. Людина повинна зрозуміти, що сучасні знання технології – це основний потенціал майбутніх інновацій. Розвиненість сучасного суспільства, технічна оснащеність інститутів гуманітарної сфери дає можливість розвиватися висококваліфікованій

універсальній особистості. Одним із завдань сучасного суспільства, якщо воно дійсно піклується про своє майбутнє, повинне стати формування уміння пошуку й відбору інформації, яка в єдності з новітніми технологіями її обробки виступає стратегічним ресурсом соціального прогресу.

Результати узагальнення сучасної наукової літератури дозволяють констатувати, що серед антропологічних переваг, які демонструє нам нова інформаційна епоха, можна виділити наступні¹:

- високий рівень взаємодії комп'ютерів з людиною. Комп'ютер виступає в ролі персонального помічника людини, він здатний взяти на себе функції всіх існуючих засобів масової інформації відразу. Це означає, що людина отримує можливість вибирати ті види засобів масової інформації, через які вона хоче одержувати й передавати ідеї;
- оскільки інформація може бути представлена у видовому різноманітті, людині надається можливість багатобічно розглянути ідеї або проблеми і звести воедино інформацію від різних джерел. За допомогою комп'ютера можна одержати не просто статистичні викладки, а наочні моделі, які описують і перевіряють теорії, що суперечать одна одній, забезпечують можливість більш наочного «бачення» світу;
- нові можливості у вирішенні проблеми успішної адаптації людини в інформаційному середовищі відкриваються з розвитком низки передових інформаційних технологій, зокрема Інтернет. Перш за все, розширюються когнітивні й комунікативні можливості людини, використання нових засобів комунікації принципово знижує витрати передачі інформації, спрощує й стрімко прискорює процес створення нових соціальних спільнот, члени яких територіально розсіяні, відповідно, розширюються соціальні мережі взаємодії.

---

¹ Див.: Брижко, В. Е-майбутнє та інформаційне право [Текст] / Брижко В., Базанов Ю. — [2-е вид., доп.]. — К. : НДЦПІ АПрН України. — 2006. — 302 с.; Жидкова, О. О. Проблемы взаимодействия человека и информационной среды / Жидкова О. О. : Электронный ресурс. — Режим доступа : sps.kture.kharkov.ua/articles/Статья6.doc; Ижболдин, В. А. Информационные сети: соотношение индивидуального и общественного сознания [Текст] / Ижболдин В. А. // Вестник Московской государственной академии делового администрирования. — 2011. — № 3. — С. 67—73.

Життєдіяльність сучасної людини тепер реалізується на шляхах усе більш активного спілкування з технічними пристроями; якщо раніше вони були як би продовженням людських рук і сприяли посиленню її фізичних потенцій, то виникнення комп'ютера різко змінило положення: він грає роль співробітника, що спільно виконує складну інтелектуальну роботу.

Людина потенційно готова жити і працювати в якісно новому інформаційному середовищі, адекватно сприймати його реалії і, більше того, успішно розвивати його. Таким чином, це змінює не тільки умови життя людини, але і її саму.

Проте, ці зміни носять суперечливий характер, що пов'язано з багатьма вельми різноплановими чинниками, наприклад, з необхідністю виділення значних ресурсів суспільства, з неминучою і нерідко хворобливою ломкою різних структур (соціально-економічних, виробничо-технологічних, культурних, чисто інформаційних тощо), з труднощами культурно-психологічної адаптації людини до нетрадиційних інформаційних засобів і технологій. Коротше кажучи, цей процес не можна представляти як суто позитивне явище, без недоліків, витрат і небажаних наслідків.

Один з найсерйозніших моментів, який необхідно враховувати в першу чергу, – можливий негативний вплив новітніх інформаційних засобів і технологій на здоров'ї людей, особливо дітей і підлітків. Крім того, зараз, в епоху різкого зростання ролі комп'ютерної техніки, проблема збереження самобутності людської особистості набуває особливої важливості як у сфері теоретичного осмислення місця людини в сучасному суспільстві, так і у зв'язку з назрілою необхідністю нових підходів до виховання людини. Існує побоювання, що комп'ютеризація діяльності фахівця, вирішення пізнавальних задач, що не володіє фундаментальною культурою, здатна перетворити людину на придаток машини, позбавити її здатності до творчої діяльності.

Багато дослідників заговорили про виникнення людини нової культури, демонструючої залежність трансформації свідомості від використання

абсолютно нового для людської руки інструменту – кнопки. І дійсно, користувач персонального комп'ютера проводить за ним стільки часу і так швидко звикає до механізмів роботи, що можна стверджувати, що кнопка стає новим культурним артефактом.

У світі глобальних інформаційних потоків, неконтрольованого зростання інформаційних ресурсів і необмеженого доступу до них людина стикається з проблемою переробки інформації, вибору необхідної для себе діяльності. І тут комп'ютер не помічник, він може лише видати результат пошуку, але аналіз інформації – завдання людського мислення. А воно не завжди готове до цього вибору, і тоді настає зниження сприйняття й розумових здібностей.

Інша проблема – психологічна залежність від нових інформаційних технологій. Наприклад, В.Логінов, у зв'язку з цим, виділяє наступні характеристики цього феномена¹:

- залежність від комп'ютера, тобто obsесивна пристрасть до роботи з комп'ютером (ігри, програмування тощо). Obsессія (лат. *obsessio* – «облога», «охоплення») – синдром, що являє собою виникаючі у людини періодично, через невизначені проміжки часу, нав'язливі небажані мимовільні думки, ідеї або уявлення. Людина може фіксуватися на таких думках, і при цьому вони викликають негативні емоції, причому таких думок важко позбавитися або управляти ними;
- «інформаційне перевантаження», тобто компульсивна навігація по WWW, пошук у віддалених базах. Компульсивний (англ. – *compulsive*) – такий, що відноситься до свідомих думок, від яких, як відчуває суб'єкт, він не може відв'язатися, і до дій, які вимушений виконувати. Суб'єкт не може опиратися ані тим, ані іншим, а невиконання їх призводить до тривоги, до неврозу нав'язливих станів;

---

¹ Логінов, В. А. Інтернет: все ли так просто? О психологических проблемах использования сети Интернет в образовании [Текст] / Логінов В. А. // Гуманітарні науки. — 2002. — № 2. — С. 154—156.

- патологічна схильність до опосередкованих Інтернетом азартним ігор, аукціонів, онлайн, або електронних покупок;
- залежність від кібервідносин, тобто від соціальних застосувань Інтернету: від спілкування в чатах, групових ігор і телеконференцій, що може в результаті призвести до заміни наявних в реальному житті сім'ї і друзів віртуальними.

Взаємодія людини й інформаційного середовища здійснює радикальні перетворення і в людській свідомості, вона реалізується на основі вирішення складного завдання розвитку мислення, завдання оперування формальними поняттями і об'єктами. У зв'язку з цим, розвиток комп'ютерної техніки породжує нові парадигми в наукових уявленнях і, відповідно, зміни у звичках і поглядах людей. Нові парадигми формують нове сприйняття людиною свого місця по відношенню до інформаційного середовища і відповідно нове усвідомлення себе і своєї свободи.

Сьогодні можна з упевненістю стверджувати, що проблема адаптації людини до інформаційного середовища є гостро сучасною, дуже актуальною, смисложиттєвою для нинішнього етапу цивілізаційного розвитку людства.

Сучасне інформаційне середовище можна визначити як «сукупність інформаційних умов існування суб'єкта (наявність інформаційних ресурсів і їх якість, розвиненість інформаційної інфраструктури), а також соціально-економічних і культурних умов реалізації процесів інформатизації»¹.

Отже, розвиток аудіовізуальних засобів передачі інформації (телефон, радіо, кіно, телебачення) і, особливо, комп'ютерних технологій у багато разів розширило і якісно змінило потік інформації, що обрушується на людину. Інформаційні засоби здійснюють величезний вплив на свідомість людини і її культуру, на процеси соціальної адаптації, сприяючи формуванню певних цінностей і зразків поведінки.

---

¹ Жидкова, О. О. Проблемы взаимодействия человека и информационной среды / Жидкова О. О. : Электронный ресурс. — Режим доступа : sps.kture.kharkov.ua/articles/Статья6.doc.

З'являються такі адаптивні механізми, як утворення соціальних структур за групами ідентичності і стереотипність масової культури й масової свідомості. Утворення соціальних структур за групами ідентичності можна розглядати як адаптивний механізм у боротьбі людини за збереження свого колективного «Я» у світі, де розпадаються старі соціальні зв'язки. Масова культура, як і стереотипізація, є адаптаційним механізмом, що виконує роль психологічного регулятора в житті суспільства і окремого індивіда. Без стереотипів людина не справилася б з тим обсягом інформації, який вона одержує із зовнішнього світу.

Окремо слід виділити проблеми екології людини, пов'язані з бурхливим розвитком інформаційних технологій. В результаті створення людиною нового навколишнього середовища (інформаційного) виникає ситуація, при якій людський організм реагує на зміни середовища появою нових професійних захворювань, хронічною напругою адаптаційних систем. Перераховані проблеми, що виникають в ході взаємодії людини й сучасного інформаційного середовища, вимагають подальшого комплексного осмислення для пошуку оптимальних шляхів їх вирішення.

Таким чином, інформаційне середовище є чинником, що вимагає фундаментально нової адаптації людини. Специфіка сучасного інформаційного середовища веде до корекції існуючих природних і соціальних механізмів адаптації людини і вироблення нових. Інформаційні технології, ставши стрижнем сучасної цивілізації, змінюють не просто якість і зміст життя сучасної людини, вони загрожують трансформувати сам спосіб її буття у світі.

Для інформаційного суспільства характерна велика свобода вибору моделей поведінки людини, в основному за рахунок дистанціювання людей один від одного в процесі життєдіяльності. За умови доступності й відносної легкості і швидкості виробництва інформації, елітарність статусу виробника і розповсюджувача інформації падає, оскільки ним може стати практично

будь-який член суспільства, а в ідеалі, інформаційна цивілізація, як і суспільство знання, прагне саме до цього.

Глобальна інформаційна мережа і можливість організації власних інформаційних каналів дає можливість не просто день за днем заходити на одні і ті ж Інтернет-портали, але по-різному і з різною метою використовувати багаторівневість віртуального спілкування. У тому числі, за допомогою анонімності – двосічного меча сучасного Інтернету – особа може одержати важіль тиску на певні соціальні інститути, соціальні процеси й конкретні громадські, комерційні і державні організації, які під тиском технологій також переходять в режим віртуальної взаємодії.

Одновимірність особистості, задоволення помилкових потреб нікуди не зникають у разі використання сфери віртуальної взаємодії тільки як джерела розваг і споживання. З іншого боку, використання можливостей анонімності й креативної свободи відкриває нові можливості для комунікації з суб'єктами, недоступними раніше. Подібні процеси є одним з аспектів, сприяючих формуванню багатовимірної особистості. Крім того, в інформаційному суспільстві актуалізуються апробації нових моделей поведінки і реакції на певні соціальні практики й подальше застосування цих моделей в умовах вже не віртуальної, а константної реальності.

1.4. Гідність та честь особистості в контексті суспільного визнання

Основою відношення людини до світу в умовах інформаційного суспільства й суспільства знання є визнана суспільством значущість низки предметів та подій, що слугують певними суспільними взірцями, мірами, вимогами, ідеалами. До цієї низки належать честь, гідність та інші морально-правові та філософсько-етичні категорії. У цьому плані звернемося до авторитету І.Канта, на думку якого найбільша і, можливо, єдина користь всякої філософії чистого розуму є тільки негативною; ця філософія служить не «органом» для розширення, а дисципліною для визначення меж, і, замість того щоб відкривати істину, у неї скромна заслуга: вона оберігає від помилок¹. Ця функція філософії – оберігати від помилок, як ніколи є значущою в умовах формування уявлень про гідність та честь особистості в контексті суспільного визнання глобальної інформатизації людської діяльності.

Уявлення про гідність, честь, совість тощо змістовно змінюються залежно від історичного часу, епохи, рівня розвитку культури, соціальності. При цьому слід пам'ятати, що честь та гідність притаманні людині не тільки як певне чуттєво-емоційне переживання, яке супроводжує усвідомлення їх конкретних проявів. Їхнє емоційне наповнення зумовлюється тим, що вони є формами самоусвідомлення, а в умовах інформаційного суспільства – формами уявлення про конкретне ставлення оточення до особистості, визнання особистості в інформаційному середовищі.

В аксіологічній системі людини та людства взагалі гідність і честь розглядаються як найвища духовна цінність і не випадково, що відповідно до ст. 3 Конституції України людина, її життя і здоров'я, честь і гідність,

---

¹ Кант, И. Критика чистого разума [Текст] / Кант И. / пер. с нем. Н. Лосского. — М. : Эксмо, 2010. — 734 с.

недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Як відомо, цінність будь-чого визначається значущістю для суб'єкта того, що складає цінність. Гідність і честь, безумовно, мають власну цінність, оскільки вони є похідними від природи самої людини. У сучасній моральній та політико-правовій свідомості гідність та честь людини визнаються основоположними цінностями інформаційного суспільства, тому їх порушення отримували відповідне до уявлень людей різних часів адекватне суспільне реагування й завжди були та залишаються об'єктом захисту як з боку моралі, так і з боку права.

Гідність людини є складним та багатовимірним поняттям, що має об'єктивний та суб'єктивний зміст. З суб'єктивної сторони гідність спирається на сприйняття людиною себе як цінності та ставлення до себе як до вільної екзистенції, що варта поваги з боку інших. При цьому, суб'єктивне наповнення самоцінності особистості формується індивідуально в процесі соціалізації, виховання під впливом домінуючих в інформаційному суспільстві уявлень про належну поведінку. Об'єктивний зміст людської гідності як заданий суспільством образ гідної поведінки, реакції має конкретно-історичний характер. Будь-яке суспільство як партикулярна спільнота прагне збереження своєї цілісності та самоідентичності, а отже й вимагає від своїх членів наявності таких якостей, які б забезпечували це прагнення, надаючи їм статусу цінності та відтворюючись у понятті гідності¹.

Взірцем виявлення честі, совісті та гідності народна уява створила образ героя (окрема особистість, група людей, певна спільнота), неодмінно сильного, мужнього, красивого, який перебирає на себе більшу, аніж інші, міру відповідальності, володіє гострим відчуттям нагальних потреб свого часу, здатен завдяки своїм інтелектуальним, фізичним, морально-психологічним якостям істотно впливати на перебіг подій. Героїчне буття

---

¹ Дзьобань О. П. Особистість і суспільство: сучасні проблеми взаємодії [Текст] / Дзьобань О. П. // Особистість в умовах сучасних політичних відносин [Текст] : збірник наукових статей (за матеріалами XIV Харківських політологічних читань). — Х. : Право, 2003. — С. 51.

людини є системою взаємозумовлених духовних, вольових і діяльно-практичних засад, єдністю ідеалів, переконань, моральних особливостей (переконаність, упевненість, почуття обов'язку, хоробрість, відвага, вміння у вирішальний момент мобілізувати вольові зусилля), єдністю замислу, намірів, мотивів і діяльності. Такі взірці розвивають уяву окремих індивідів, створюють образ певного ставлення суспільства до конкретних вчинків.

Найвищі духовні вимоги суспільства людина засвоює у процесі взаємодії з іншими людьми, що формує не тільки уявлення про належну суспільну поведінку, а й олюдені (інтелігентні) почуття обов'язку, совісті, відповідальності, честі та гідності. За допомогою уявлень про норми, цінності, ідеали людина регулює не тільки свою поведінку, а й, даючи їм оцінку, виявляє своє ставлення до вчинків інших, чим реально творить суспільні взаємозв'язки. У той же час, гідність є модусом людського співжиття, адже людина розуміє, «що не може бути ким-небудь, якщо тільки інші не визнають її такою. Аби отримати якусь істину про себе, я мушу пройти через іншого. Інший необхідний для мого існування, також як і для мого самопізнання»¹. Отже, є всі підстави стверджувати, що гідність має інтерсуб'єктивну природу.

Категорією «гідність» в етиці прийнято позначати об'єктивну цінність особистості, її соціальну значущість як відповідну, адекватну людській сутності, тобто ту якість, за якої людина чинить так, як належить її сутності і призначенню, як повинна чинити саме людина. У широкому сенсі слово «гідність» означає цінність людини для інших людей, для суспільства незалежно від її соціального стану, професії, національності. Гідність у вузькому сенсі — це оцінка людиною себе як моральної особистості, що є значущою для оточення, для суспільства. У даному випадку ми маємо справу з позитивним оціночно-емоційним ставленням до себе у формі свідомості (самосвідомості) і почуття власної гідності. Повага до самої себе, чи почуття

---

¹ Сартр, Ж. П. Екзистенціалізм – это гуманизм [Текст] / Жан-Поль Сартр / пер. с фр. М. Грецкого. — М. : Изд-во иностр. лит., 1953. — С. 11.

власної гідності — це те, що більш за все підносить людину¹. Уявлення про гідність виконують функцію регулятора людської поведінки: за будь-якої ситуації людина мусить поводитися так, щоб не втратити свого «обличчя».

Гідність є атрибутом та прояву людяності в людині, тому вкрай важливим є питання про сутність людини, своєрідність людської істоти. Людина завжди є таємницею, тому намагання однозначно визначити її природу, концептуалізувати людські здібності призводять до ідеї «надлюдини», втілення Божого задуму. З одного боку, людина як частина природи є живою істотою з притаманними їй загальними рисами, що властиві людському роду. З іншого боку, вона здатна завдяки свободі трансцендувати за межі своєї природної визначеності, бути найвищою досконалістю. Як соціальна істота, вона розкриває свої сутнісні риси в спілкуванні, у взаємодії з іншими людьми, створюючи нормативно-ціннісні системи, без яких людина не може бути людиною². Людина, особистість постійно співвідносить свою поведінку з ідеальними зразками, що дозволяє визначити сутність людини, власне людяне в ній як «сферу належного». Буття людини в модусі «як має бути» виступає її буттям як суб'єкта, а те, що людина є суб'єктом, відрізняє її від природних об'єктів. Саме через співставлення себе з піднесеним образом людини «як має бути» кожен визначає ступень своєї гідності, здійснюючи першу форму визнання — самовизнання, моральну самоідентифікацію. Саме тому навіть наодинці гідність примушує людину поводитися так, ніби вона знаходиться під пильним наглядом, адже людина як автономна моральна особистість здатна до самопримушування. Але в той же час, автономна особистість не є природною властивістю, якістю людини, це її «соціальний проект». Людиною (особистістю) не народжуються, нею стають.

---

¹ Чиркин, В. Е. Общечеловеческие ценности и современное государство [Текст] / В. Е. Чиркин // Государство и право. — 2002. — № 2. — С. 24.

² Дзьобань, О. П. Особистість і громадянське суспільство у проблемному полі синергетичної комунікації [Текст] / Дзьобань О. П., Жданенко С. Б. // Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія : Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол. : А. П. Гетьман та ін. — Х. : Право, 2010. — Вип. 5. — С. 72—73.

Почуття гідності успішно розвивається і функціонує на основі усвідомленого ставлення до себе як до суб'єкта моральної діяльності, розуміння своїх обов'язків і прав людини і громадянина. Це почуття укріплюється, якщо індивід усвідомлює і переживає те, що вільно і повно може виявити свої здібності і можливості, реалізувати свою активність і творчість. Тобто почуття власної гідності виступає у вигляді синтетичної самооцінки моральних якостей в їх системній єдності.

Отже, сучасні вітчизняні наукові підходи до розуміння досліджуваних категорій надають підстав визначити гідність як філософсько-правову та етичну категорію таким чином: це об'єктивна, суспільно-моральна та правова цінність особистості, а також потреба, і власне оцінка людиною своєї моральної та правової цінності. Це потреба позитивної самооцінки своїх вчинків, самоповага, осмислена гордість за себе¹.

Уявлення про гідність, честь, добро, совість, красу змістовно змінюються залежно від історичного часу, епохи, рівня розвитку культури, соціальності². При цьому слід пам'ятати, що честь, гідність, совість притаманні людині не тільки як певне чуттєво-емоційне переживання, яке супроводжує усвідомлення конкретних проявів їх. Їхнє емоційне наповнення зумовлюється тим, що вони є формами самоусвідомлення, тобто уявлення про конкретне ставлення оточення до особистості. Істотна особливість таких уявлень полягає в тому, що вони впливають на самопочування людини у світі людей, зворушують почуття. У стародавньому світі досконалість людини визначалась співвіднесенням з Абсолютом. Розуміння гідності особистості у Сократа пов'язане з рефлексією автономності й «самозаконності» людської особистості.

¹ Див.: Церковна, А. О. Гідність і честь у цивільному праві України [Текст] : автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Церковна Антоніна Олексіївна ; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. — К., 2003. — С. 11—12; Дяченко, К. А. Честь у життєвому світі людини: філософсько-антропологічний аналіз [Текст] : автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.04 / Дяченко Катерина Анатоліївна ; Харківський національний ун-т ім. В. Н. Каразіна. — Х., 2004. — С. 12.

² Див.: Ахелис, Т. Этика: история этики и критика ее систем: явления нравственности, принципы нравственности [Текст] / Т. Ахелис; пер. с третьего нем. изд. и примеч. И. А. Давыдова. — 2-е изд. — М. : URSS, 2010. — С. 53; Иванов, В. Г. История этики древнего мира [Текст] / В. Г. Иванов. — Л. : Изд-во ЛГУ, 1980. — С. 22—23 с.

Суспільне схвалення приходить до людини з боку її соціального оточення, тому зазвичай йдеться про станова, військову, жіночу, чоловічу, професійну честь, тобто як про спеціалізовані якості, притаманні представникам відповідного середовища. Віками сформулювались такі поняття, як чоловіча гідність, жіноча честь. Ще в Давній Греції та Давньому Римі поняття гідності та честі співвимірялися з повагою до особистості, співвідносилися з мораллю та правом. Але в ті часи повага мала суто матеріальну підставу – багатство, майно, худоба. Боги наділяли людину багатством й одночасно – повагою й шаную оточуючих. Майно, яке можна було поррахувати, було свого роду мірою моральних якостей, відкритою книгою, яку можна «прочитати». Закономірно, що раби у Стародавньому Римі, будучи людьми, не вважалися не лише суб'єктами права, а й носіями таких людських якостей як гідність та честь. Римське право вважало рабство явищем нормальним: закріплення безправного стану рабів, зміцнення рабської залежності, пригнічення та експлуатація – наріжний камінь всієї його історії¹.

Платон вважав, що гідність є свого роду Божий промисел і тому є розумною відповідністю соціального положення індивіда його гідності.

За Аристотелем лише багаті й вільні володіють гідністю. У римлян гідність розумілась як сила, влада, могутність знатність і багатство.

В межах католицької теології й філософії гідність людини пов'язується з подобою божественного й людського в сутнісному вимірі, статусом особистості, релігійною свободою, екзистенційними аспектами людського існування, свободою сумління, поведінкою людини в критичній ситуації в контексті християнської етики.

У середньовіччі думка про повагу гідності особистості з'явилась у вченні Фоми Аквінського про природний закон, який приписує всім людям прагнути самозбереження та продовження роду, шукати істину й

---

¹ Підпригора, О. А. Основи римського приватного права [Текст] : підручник для студентів юрид. вузів та факультетів / Підпригора О. А. — К. : Вентурі, 1997. — 336 с.

справжнього Бога, поважати гідність кожної людини. Дане положення про божественну за своїм першоджерелом людську гідність є великим внеском Фоми Аквінського та взагалі християнського гуманізму в концепцію невідчужуваних природних прав людини.

Основою жіночої честі та гідності у середньовічному суспільстві була сексуальна чистота й цнотливість. Це правило рівною мірою стосувалось й вельможних дам, й простолюдинок. Розпуста чи втрата цноти (навіть натяк на це) незалежно від того, внаслідок чого й чому це сталося, могли стати на заваді укладення шлюбу та повністю компрометували дівчину та її родину (батьків, чоловіка) в очах громади. В першу чергу, це стосувалось майбутнього потомства, чиє походження дуже важко довести чоловіку. Адюльтер матері позбавляв її синів права на спадок, а також позначався на їхній репутації. При цьому вид суспільного реагування та адекватність системи заходів відновлення суспільного порядку та справедливості (свого роду засобів правового захисту), з точки зору уявлень людей того часу, пов'язувалося безпосередньо з фізичним впливом, по суті, зворотнім виявленому порушенню й мало значною мірою символічний характер.

Відновлення справедливості (гідності потерпілих) в разі паплюження жіночої честі відбувалось залежно від того, хто є винуватцем ситуації: якщо чоловік – то покарання здійснювалось шляхом його приниження через фізичне насильство над статевими органами (кастрація злочинця), чия гідність безпосередньо пов'язувалась із сексуальною сферою.

Такий спосіб поновлення справедливості примушує згадати про принцип таліону, відомий ще з Законів XII таблиць, що є проміжним ступенем між правом вбити людину й прийняти від неї грошовий штраф. Однак в самому Римі принцип таліону і, як наслідок, система кримінальних покарань, що передбачає «символічне каліцтво» винних, не набула особливого розвитку. Але подібні покарання були широко розповсюджені у Візантії, зокрема у випадках адюльтеру чи інших злочинів на сексуальному

грунті. Як вважають історики, саме звідси принцип таліону й було в цілому сприйнятий західної правовою традицією.

Та ж сама картина спостерігається й у середньовічній Італії: якщо на чоловіка, винного в адюльтері, чекала кастрація, то винній жінці відрізали ніс, щоб своєю красою вона не зваблювала більш чоловіків¹. Обидва випадки покарання насамперед підкреслювали деформаційний ефект, що дозволяв за рахунок приниження злочинців відновити гідність та честь не лише безпосередніх жертв, але й усієї міської спільноти.

У Франції адюльтер поряд із зґвалтуванням та вбивством розцінювався як тяжкий кримінальний злочин і карався смертю. Невірних дружин відправляли до монастирів, щодо чоловіків, то до них застосовувались покарання, що спрямовані на приниження їхньої гідності. Однією з ефективних форм покарання був так званий біг, тобто пробіжка містом без одягу разом з коханкою під градом ударів, що приводило до публічного висміювання, приниження чоловіка. Застосовувались й інші форми впливу, що означали символічне перетворення чоловіка в жінку, позбавлення його статевої ідентичності.

Тільки в XV столітті під впливом гуманістичних ідей Відродження в європейській суспільній свідомості розуміння гідності та честі, а також справедливості (а відтак й її відновлення) набуває нового змісту². «Символічне каліцтво» поступово поступається грошовим штрафам. Подальший розвиток отримала винайдена раніше система так званих приватних штрафів (які сплачувалися ображеному, потерпілому, а не на користь громади, держави або іншої владної інституції,) у разі заподіяння шкоди, в тому числі гідності та честі.

У XVII столітті видатний голландський юрист і філософ Гуго Гроцій зазначав, що важливо заподіяння шкоди честі та доброму імені нанесенням

¹ Медведева, А. Г. Краткий очерк истории этических учений [Текст] / А. Г. Медведева. — Саратов : СГАП, 1995. — 80 с.

² Коупленд, К. Честь. Хождение в честности, истине и непорочности [Текст] / К. Коупленд. — Л. : СейфХарбор-сервис, 2005. — 136 с.

ударів, ображанням, злослів'ям, прокляттям, насмішкою та іншими подібними способами. При цьому слід розрізняти порочність вчинку від його наслідків, адже першому відповідає покарання, а другому – відшкодування заподіяної шкоди шляхом визнання своєї провини, виказання знаків поваги, доведенням невинуватості й тому подібними способами. Хоча й гроші за бажанням потерпілого також можуть сплатити такого роду заподіяну гідності шкоду, оскільки гроші є загальним мірилом користі (зиску) речей.

Новий час, зберігаючи соціальний характер гідності і честі, наповнює їх, на відміну від середньовіччя, особистісним змістом: все більше в їх основу кладеться не соціальний статус, а індивідуальна самосвідомість особистості, що призводить до формування й розвитку почуття власної гідності й честі. Поступово ідея рівності людей від природи, тобто «природної рівності», стає основою уявлень про те, що будь-яка людина як істота розумна, завдяки своїй приналежності до людського роду, має деяку абстрактну гідність людини як такої. Не соціальна група, а автономна особистість стає суб'єктом моральної регуляції. Моральний статус цієї особистості залежить вже не тільки від її оцінки з боку суспільної думка, а формується за відносно незалежними критеріями. Гідність набуває морального характеру, що дорівнює життю.

Еволюція уявлень про людину, соціокультурні цінності та подальше формування й укріплення правових засад людського співіснування безпосередньо впливали на еволюцію суспільного реагування та систему форм захисту гідності та честі.

У Новий час найбільш розповсюдженою формою сатисфакції, тобто задоволення за образу честі, стали дуелі. Кров, життя стали еквівалентом гідності та честі¹. Дуелі суворо регламентувались дуельним кодексом. Це поєдинок між двома чоловіками, мета якого – отримати моральну

---

¹ Див.: Дяченко, К. А. Честь у життєвому світі людини: філософсько-антропологічний аналіз [Текст] : автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.04 / Дяченко Катерина Анатоліївна; Харківський національний ун-т ім. В. Н. Каразіна. — Х., 2004. — 18 с.; Коупленд, К. Честь. Хождение в честности, истине и непорочности [Текст] / К. Коупленд. — Л. : СейфХарбор-сервис, 2005. — 136 с.

сатисфакцію, задовольнити бажання одного з дуелянтів відповісти за нанесену його гідності образу з додержанням максимально чесних та рівних умов бою. По суті, еквівалентність порушення та відплати, яка існувала у часи таліону, була замінена чесним поєдинком між потерпілим та порушником, де кожен отримував рівну можливість у фізичному двобої відновити справедливість, повернутися до попереднього стану речей. Важливо, що іноді сам факт дуелі, а не лише фізична смерть чи калічення порушника, при умові прощення потерпілим свого кривдника могло вважатися достатньою сатисфакцією та елементом морального задоволення поруганої гідності та честі.

Як правило, дуелі відбувались тільки всередині окремих суспільних верств і зазвичай асоціювались з аристократією, тобто мали становий характер. Дуелі асоціювались з такими поняттями як шляхетність, честь і справедливість та сприймалися як свого роду ритуал, що прийнятий в дворянському та офіцерському середовищі, «чесна гра», де рівні можливості супротивників й принцип взаємоповаги закладені в самі правила поєдинків – дуельний кодекс. Класична дуель відбувалась за певними правилами, за додержанням яких відповідали своєю гідністю та честю не лише дуелянти, але й їхні секунданти. Але в той же час, спостерігались й дуелі-вбивства, коли на спровокований поєдинок проти супротивника, що погано володів зброєю, виходив до бар'єру професійний дуелянт. Тому ще у XVI столітті у Франції, де на дуелях гинули сотні гордих дворян, дуелі були заборонені, але незважаючи на заборону, дуелі продовжувались¹.

У Росії Петро I видав жорсткі закони проти дуелей, що передбачали покарання аж до смертної казні. Однак на практиці ці закони не застосовувались, оскільки майже до кінця XVIII століття в Росії дуелі були вкрай рідким явищем.

---

¹ Коупленд, К. Честь. Хождение в честности, истине и непорочности [Текст] / К. Коупленд. — Л. : СейфХарбор-сервис, 2005. — 136 с.

За доби Катерини II серед дворянської молоді дуелі починають розповсюджуватись, при цьому дворянська молодь вважала, що образа має бути змита кров'ю, а відмова від поєдинку – ганьбою. Пізніше, в 1787 році Катерина II видала «Маніфест про поєдинки», в якому безкровна дуель каралась засланням в Сибір, а поранення й вбивство під час дуелі дорівнювали кримінальному злочину.

Микола I взагалі ставився до дуелей з відразою. Але жодні заборони часто не допомагали, оскільки суспільне сприйняття адекватності образи та сатисфакції могло переважати страх бути покараним за законом. Важливо, що сприйняття публічного покарання порушника, вірогідно, не могло розглядатися як достатньо адекватне, еквівалентне поруганим гідності та честі¹.

Дуелі в Росії відрізнялись особливою жорстокістю: дистанція між бар'єрами складала 10-15 кроків, були навіть дуелі без секундантив та лікарів, сам на сам. Отже часто-густо дуелі закінчувались трагічно, у тому числі для обох дуелянтів.

Трагічність наслідків дуелей як способу вирішення міжособистісних конфліктів, загибель або скалічення осіб пануючого стану призвело до відповідної переоцінки суспільних заходів реагування на вказаний спосіб захисту гідності та честі, перш за все, у розумінні вже достатньо сформованої та структурованої системи публічних покарань, що взяла на себе державна влада.

У 1894 році Олександр III офіційно дозволив поєдинки офіцерів з особистих образ, що не стосуються служби. При цьому, дуелі мали відбуватись відповідно до дуельного кодексу. Розпорядник пропонував дуелянтам в останнє примиритися, а в разі їхньої відмови поєдинки проходили за правилами. Наприкінці бою супротивники потискували один одному руки. Допускався також постріл в повітря, якщо постріл здійснив той,

---

¹ Миронов, Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.) : Генезис личности, демократии, семьи, гражданского общества и правового государства [Текст] : в 2-х т. / Б. Н. Миронов. — 2-е изд., испр. — СПб. : Дмитрий Буланин, 1999. — Т. 2. — 2000. — 565 с.

хто викликався на дуель, а не той, хто надіслав картель (виклик). В протилежному випадку дуель вважалась недійсною, фарсом, оскільки при цьому жодний з противників не піддавав себе небезпеці.

До кінця XIX століття в Європі склалася така модель поединку, коли результатом дуелі все рідше ставало тяжке фізичне ушкодження. Сатисфакція передбачає саме звернення до дуелі, а не кровопролиття. Сатисфакцією почала вважатися також публічне вибачення, визнання власної неправоти однією із сторін, яке задовольняє вимогам іншої сторони¹.

Очевидно, що сатисфакція, скоріше, належить до сфери моральних відносин, до феноменів моральної свідомості. Спосіб захисту гідності та честі регламентувався не стільки правом, скільки звичаєм, моральними устоями. Правове регулювання передбачає визнання права людини за захист гідності та честі, тобто надання їм правового значення та змісту.

З початком буржуазних революцій у світі, а на національних теренах – з початку XX століття у морально-правовій свідомості людство перейшло від етики «обраних» до етики рівноправних, головними характеристиками якої є гідність та честь як невід’ємний атрибут особистості, що не потребує додаткового визнання соціуму.

Подібне уявлення про гідність закріплене в концепції прав людини, що належать кожному незалежно від раси, національності, статі, віку, соціального стану тощо. Так, у XVII – XVIII ст. мислителями лібералізму й Просвітництва обґрунтовуються фундаментальні права людини на життя, свободу й власність. Т.Гоббс визначає гідність як публічну цінність людини, цінність, що визначає держава. У І.Канта розумна істота є не засіб для реалізації чийось партикулярних цілей, а як самоціль. За Г.Гегелем гідність людини визначається повагою до неї не тільки з боку держави, але й окремих індивідів.

---

¹ Гордин, Я. Право на поединок [Текст] / Гордин Я. — Л. : Свобода, 1989. — С. 262—263.

А ось Ф.Ніцше вважав, що в історії людства «гідні люди» одвічно перебувають у верхній частині соціальної ієрархії.

У сучасній соціальній та правовій теорії гідність людини є атрибутом особистості, що не залежить від соціального статусу чи майнового статку. Цінність людської гідності набуває універсального змісту, увібравши в себе усю сукупність якостей біологічного, морально-релігійного й соціального характеру, які людина цінує в собі, орієнтуючись на певний стандарт життя в суспільстві, які індивідуалізують людину як особистість і виокремлюють із живої природи¹.

Отже, відновлення справедливості залежить від історичного розуміння справедливості, що безпосередньо пов'язано з розумінням гідності та честі особистості. Давні греки називали це «належною мірою» (Піфагор) чи «рівномірністю» (Аристотель). Якщо визнати, що універсальною формулою справедливості є співрозмірність діяння та відплати, то питання полягає у виявленні цієї співрозмірності. В архаїчних суспільствах вона розумілась безпосередньо, як «око за око, зуб за зуб». Але вже Епікур наголошував на договірному характері справедливості, що має мінливий зміст.

Орієнтація гідності на образ людини у піднесеному сенсі зазвичай залишається байдужою до прав людини, адже за цією логікою «недосконалі» люди не визнаються особистостями, а отже, не мають права на гідність. Право визнає за людиною її права, в тому числі право на гідність, від народження як абсолютне, тобто таке, що охороняється від усіх інших суб'єктів правового спілкування. При цьому, право на гідність розуміється в двох значеннях: в об'єктивному, як визнання і повагу до особи з боку інших, та суб'єктивному, як усвідомлення людиною свого суспільного значення.

Як невід'ємна риса свідомості й регулятивний принцип діяльності, гідність сприяє усвідомленню людиною свого місця в суспільстві, ідеалів,

---

¹ Етика [Текст] : навч. посібник / В. О. Лозовой, М. І. Панов, О. А. Стасевська. — К. : Харінком Інтер, 2007. — С. 20—21.

допомагає збагнути сенс власного існування¹. Гідність безпосередньо виявляється через усвідомлення свого суспільного значення, яке переживається відповідними почуттями, на противагу переживанню соціальної пригніченості. Отже гідність – це високе почуття і глибоке усвідомлення людиною (людством) власної самоповаги. Формування і реалізація моральних чеснот є свого роду утвердженням власної гідності. А коли цю гідність оцінюють інші люди, — приходять визнання, повага, феномен визнання і поваги називається честю. Іноді в цілях завоювання певної репутації, людина може створювати свій певний образ в очах оточуючих, або імідж (імідж «рубихи-хлопця», інтелектуала, модниці, радикально мислячої людини тощо), що пов'язане з проявом продуманого відповідного стилю поведінки і стосунків. Ставлення колективу, групи до іміджу конкретного індивіда, його сприйняття, ухвалення поведінки можуть впливати на міру поваги, на честь особистості.

Отже, категорія честі в етиці пов'язується із суспільною оцінкою і визнанням моральних заслуг і чеснот людини як представника певної спільноти² (нації, держави, міста, трудового колективу тощо) і як виконавця конкретної соціальної ролі, діяльності (батьків, професіонала, громадського працівника, військового, спортсмена тощо).

Поняття «честь» вказує на визнання належності особистості до певної верстви, спільноти, риси якої притаманні окремій людині як представникові окремого кола людей. Така належність зумовлює дотримання особою певних зразків поведінки для підтримання своєї репутації та поваги до неї тієї спільноти, до якої вона себе відносить. Честь – поняття моральної свідомості й категорія етики, що включає в себе моменти усвідомлення індивідом свого суспільного значення й визнання цього значення з боку суспільства.

---

¹ Жданенко, С. Б. Особистість і громадянське суспільство у проблемному полі синергетичної комунікації [Текст] / Дзьобань О. П., Жданенко С. Б. // Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія : Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол. : А. П. Гетьман та ін. — Х. : Право, 2010. — Вип. 5. — С. 72—82.

² Медведева, А. Г. Краткий очерк истории этических учений [Текст] / А. Г. Медведева. — Саратов : СГАП, 1995. — 80 с.

Невідповідність дій людини певним зразкам групової поведінки усвідомлюється як втрата нею честі, що часто призводить до відмежовування, відторгнення групою такої особистості. Отже, усвідомлення честі виконує функцію самозбереження певної спільноти як певного якісного утворення.

Поняття честі настільки тісно взаємопов'язане з поняттям гідності, що іноді досить складно чітко визначити відмінності в їх змісті. Честь і гідність – показники моральної цінності людини. За допомогою них визначається моральність і окремої людини, і колективу, і навіть суспільства. Але між цими поняттями існує різниця, яка полягає в тому, що гідність – це моральне ставлення до самого себе, внутрішнє визнання, самоповага, а честь означає зовнішнє визнання, оцінку дій, діяльності особистості з боку інших.

За своїм змістом й природою відображеного в ній морального відношення поняття честі аналогічно поняттю гідності. Будучи формою прояву відносини індивіда до самого себе й суспільства до індивіда, честь, як і гідність, відповідним чином регулює поведінку людини й ставлення до нього з боку оточуючих¹. Але на відміну від поняття гідності поняття честі ґрунтується не на принципі рівності всіх людей у моральному відношенні, а на їхній диференційованій оцінці (залежно від соціального стану особистості, релігійної, расової, національної, класової, професійної й колективної належності або репутації).

Як неодноразово зазначав відомий російський мислитель Віссаріон Белінський, один із найвищих принципів істинної моралі полягає в повазі до людської гідності в кожній людині, без розрізнення особи, передусім за те, що вона — людина, а потім уже за її особисті чесноти. Це визнання можна розглядати як кредит, наданий людині для її самореалізації: вона ще нічого доброго не зробила, а її вже поважають, зважаючи на її гідність. Цього кредиту людину ніколи (чи майже ніколи) не позбавляють, залишаючи за

---

¹ Дзьобань О. П. Загальна характеристика суспільства як системи: системний і синергетичний аспекти [Текст] / Дзьобань О. П., Грубов В. М. // Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія : Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол. : А. П. Гетьман та ін. — Х. : Право, 2011. — Вип. 10. — С. 69—70.

нею шанс на моральне вдосконалення¹. До того ж не існує об'єктивних критеріїв втрати людиною права на гідність. Тому гідність можна вважати родовою, гранично абстрактною властивістю індивіда.

Визнання суспільством гідності людини позитивно впливає на розвиток почуття її власної гідності як форми самосвідомості. Це визнання вона сприймає як свідчення об'єктивного існування її гідності, навіть за відсутності її моральних чеснот. А це сприяє формуванню самовимогливості і самоконтролю людини, що належить до передумов її самовдосконалення. Адже, як стверджували класики, окремі пороки виникають від дефіциту в людини самоповаги (Ш.Л.Монтеск'є)²; почуття власної гідності чинить «опір духу інстинкту»³ (Ф.Шиллер); гідність надає людській діяльності, «всім її прагненням найвищого благородства»⁴ (К. Маркс).

Гідність як абстрактна властивість конкретизується у процесі становлення людини як особистості, реалізуючись у її конкретних моральних чеснотах. Самореалізація людини як особистості передбачає насамперед уміння орієнтуватися серед моральних цінностей, оскільки, як зауважував Д.Дідро, без чітких понять про загальне благо гідності немає⁵. Важливе також усвідомлення свого призначення, оскільки той, хто не розуміє свого призначення, частіше всього позбавлений почуття власної гідності, як стверджував російський письменник Ф.Достоевський⁶. Зрештою, це почуття має стати помітним у життєдіяльності людини, оскільки без яскраво виявленого особистісного втілення в праці, без матеріалізації в ній духовного

¹ Белинский, В. Г. Избранные философские сочинения [Текст] / Белинский В. Г. / под общ. ред. И со вступ ст. М. Т. Иовчука; ред. текста и комментарий В. С. Спиридонова. — М. : Госполитиздат, 1941. — 564 с.

² Монтескье, Ш. Л. О духе законов [Текст] / Шарль Луи де Монтескье [сост., пер. и коммент., примеч. авт. А. В. Матешук]. — М. : Мысль, 1999. — 672 .

³ Шиллер, Ф. Собрание починений в 8 т. [Текст] / Фридрих Шиллер [под общ. ред. Ф. П. Шиллера]. — М.–Л. : Academia, 1936—1950. — Т. 8: Письма / ред., предисл. и примеч. Н. А. Славятинского. — 1950. — 936 с.

⁴ Маркс, К. Крылатые мысли Карла Маркса : Из произведений и писем [Текст] / Карл Маркс [сост. и авт. предисл. Р. А. Усиков]. — Новосибирск : Кн. изд-во, 1988. — 220 с.

⁵ Дидро, Д. Нескромные сокровища [Текст] : сборник / Дени Дидро [пер. с фр.]. — СПб. : Красный пролетарий, 2004. — 446 с.

⁶ Достоевский, Ф. М. Дневник писателя : книга очерков [Текст] / Федор Достоевский. — М. Эксмо, 2006. — 669 с.

світу особистості немає почуття власної честі й гідності, як вважав В.Сухомлинський¹.

Отже, є принаймні два значення поняття «гідність», одне з яких пов'язане з визнанням самоцінності кожної людини безвідносно до її реальної життєдіяльності й соціального становища, друге – з конкретними чеснотами людини, її соціальним статусом (у цьому сенсі воно близьке до поняття «честь»). Гідність як визнання самоцінності людини даровано кожному разом із життям. А гідність як визнання чеснот, статусу людини заробляється, заслуговується. Вона може і втрачатися, якщо людина здійснює негідні вчинки.

Визнання гідності, тобто самоцінності кожної людини, залежить від суспільства, його економічного ладу та політичного режиму, від його здатності забезпечити утвердження невідчужуваних прав громадян. Від цього залежить і те, наскільки особистість зможе у своїй діяльності не заплямувати, зберегти свою честь.

Поняття «честь» визначається ставлення людини до самої себе, а також ставлення до неї суспільства як до представника певної людності, групи – соціальної, професійної, національної, статево-вікової, за тими чи іншими конкретними уподобаннями. Ви можете мати честь як робітник, майстер своєї справи, як вояк, як українець, росіянин, єврей, як юнак або дівчина, як мешканець Харкова, як член певного клубу або ж партії тощо. Саме слово «честь» етимологічно пов'язане з «частка», «частина»: в надбанні даної групи, як матеріальному, так і моральному, в її славі й доброму йменні. В повазі, яку вона викликає до себе, кожен її член має свою частину. Звідси й тісний зв'язок поняття честі з поняттям репутації – загальної думки, яка складається в суспільстві щодо морального обличчя певної особи або колективу. Людина честі має піклуватися як про репутацію групи, до якої вона належить, так і про власну свою репутацію.

---

¹ Сухомлинский, В. А. О воспитании [Текст] : сборник / В. А. Сухомлинский [сост. и авт. вступ. ст. С. Соловейчик]. — Фрунзе : Мектеп, 1985. — 267 с.

Історично поняття про честь виникає насамперед як відображення родової й станової диференціації людських спільнот: людина, згідно з первісними уявленнями про честь, не повинна робити того, що принижує гідність даного роду або стану¹.

Таким чином, уявлення про гідність, честь, добро, совість, красу змінюються залежно від історичного часу, епохи, рівня розвитку, культури.

У житті людина зустрічається з чесністю та підлістю, щастям та горем; у житті бувають миті не тільки радості, а й страждання, душу перевертають всепоглинаюча любов і почуття ненависті; бувають такі ситуації, коли потрібно відмовлятися від чогось і йти на жертву задля блага рідної, близької людини, потрібно підвестися силою своїх думок, переконань над почуттями та емоційними поривами. Усе це вимагає гідності. Треба з гідністю жити, працювати, з гідністю користуватися матеріальними і духовними благами, на які ти маєш право, з гідністю переживати радість і горе, з гідністю хворіти і прожити свою останню годину, бо коли настане час відповідати за всі свої думки, слова та вчинки перед самим строгим суддею, якого не можна підкупити або вмовити, – перед своєю совістю, не в кожного вистачить мужності зазирнути в її очі – на це здатна тільки людина, як зберегла свою гідність.

У найважчих обставинах, навіть тоді, коли життя здається неможливим, не можна переступати ту межу, за якою кінчається володарювання розуму над нашими вчинками і починається темна стихія інстинктів та егоїстичних бажань. Треба берегти, утверджувати, розвивати, підносити свою гідність.

Гідність і чистота думки – речі взаємозалежні, оскільки не може людина з поганими думками та заплямованою совістю називатися гідною, і навпаки – якщо людина гідна, то вона ніколи не принизить себе до безчесних намірів або аморального вчинку. Людина, яка має гідність, завжди буде діяти

---

¹ Дяченко, К. А. Честь у життєвому світі людини: філософсько-антропологічний аналіз [Текст] : автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.04 / Дяченко Катерина Анатоліївна; Харківський національний ун-т ім. В. Н. Каразіна. — Х., 2004. — 18 с.

згідно з законами честі та совісті, благородства та милосердя – вона ніколи не підставить підніжку, не встромить ножа у спину, не буде даремно давати обіцянки – вона за будь-яких обставин дивиться у вічі, незважаючи на те, хто перед нею – друг чи ворог. І все на своєму шляху ця людина зустрічає з високо підведеною головою, вона завжди дивиться тільки вперед, що б не чекало на неї у майбутньому – і долає всі перешкоди з гідністю.

Гідність – це мудрість тримати себе в руках¹. Вона ніжна й тендітна і водночас міцніша від броні, бо єднає дух і тіло, бо в її основі – непорочність і чистота душі. Та якщо її занедбати, як відбувається самогубство і цілковите знищення – тлін і порох, душа все спалюється, і залишаються тільки руїни.

Благородство людської особистості виявляється в тому, наскільки мудро і тонко людина може визначити, що гідне і що негідне. Гідне повинно стати самою суттю духовної культури, негідне ж – викликати зневагу.

Почуття гідності успішно розвивається й функціонує на основі усвідомленого ставлення до себе як до суб'єкта моральної діяльності, розуміння своїх обов'язків і прав людини і громадянина. Це почуття зміцнюється, якщо індивід усвідомлює і переживає те, що вільно і повно може виявити свої здібності і можливості, реалізувати свою активність і творчість. Тобто, почуття власної гідності виступає у вигляді синтетичної самооцінки моральних якостей в їх системній єдності².

Честь та гідність – категорії комплементарні, тобто вони взаємодоповнюють одна одну, вони одночасно й єдині, й відрізняються одна від одної. Прояв гідності заснований на русі зсередини духовного світу до суспільного визнання. Поняття гідності більш універсальне, воно підкреслює значущість особистості як представника людського роду. Тому, незалежно від соціальної належності людина має гідність морального суб'єкта, яка повинна підтримуватись ним самим і бути в суспільній оцінці його

¹ Фэйзер, Д. Достоинство / Джейн Фэйзер ; [пер. с англ. О. Г. Качковского]. — М. ; Назрань : АСТ, 1997. — С. 48.

² Дзьобань О. П. Стійкість соціальної системи в контексті факторів-констант і варіативних факторів [Текст] // Основи духовного життя суспільства та розвиток особистості : матеріали наук. конф. за підсумками виконання комплексної цільової програми (м. Харків, 11-12 жовтня 2004 р.). — Х. : НЮАУ, 2004. — С. 12—13.

особистості. Гідність належить людині за правом народження, тому що вона людина. Почуття гідності засноване на визнанні принципової рівності з іншими людьми, тому гідна людина визнає гідність інших людей та не посягає на неї.

Крім відмінностей між гідністю та честю існує певний зв'язок й складна взаємна узгодженість. Потреба в честі, тобто у визнанні, авторитеті присутня у тих, хто цінує свою гідність. Гідна людина повинна бути честолюбною. Однак не обов'язково, що чим вище у людини почуття власної гідності, тим більше у неї розвинуто честолюбство. Людина горда, що повною мірою має почуття власної гідності, буває в той же час настільки скромною, що зовнішнє визнання її не тільки не хвилює, але й може навіть відштовхувати. Складність кореляції честі й гідності проявляється в неправильному з точки зору загальноприйнятому розумінні сенсу честі та гідності, що призводить до утворенню таких феноменів, як «псевдо честь» та «лжегідність», які частіше за все пов'язані з особливого роду корпоративною мораллю, що закликає до особливих, відмінних від загальноприйнятих норм та цінностей. Кореляція ускладнюється також й відносною незалежністю честі та гідності, що виявляється зокрема в тому, що втрата честі не призводить автоматично до втрати гідності. Саме збереження власної гідності допомагає й спонукає людину турботливо ставитись до повернення втраченої честі.

Необхідність протиставлення честі та гідності також полягає у підкресленні відмінності зовнішнього критерію стандартів моральної поведінки й внутрішнього критерію, зорієнтованого на ідеал морального, й в цілому соціального вдосконалення особистості¹.

Поняття честі притаманне культурам, що орієнтовані на соціальну ієрархію, станове розшарування суспільства. Більш за все це відповідає феодалній суспільній організації. В культурах, що орієнтовані на ідею

¹ Див.: Фэйзер, Д. Достоинство / Джейн Фэйзер ; [пер. с англ. О. Г. Качковского]. — М. ; Назрань : АСТ, 1997. — 478 с.; Коупленд, К. Честь. Хождение в честности, истине и непорочности [Текст] / К. Коупленд. — Л. : СейфХарбор-сервис, 2005. — 136 с.

автономії особистості, на визнання рівності усіх людей, особливо там, де стверджується рівність можливостей, і забезпечення такої рівності визначається за одну з цілей діяльності державних інститутів, переважною стає орієнтація на гідність. В деяких випадках категорії обов'язку, сумління, гідності розглядаються як однопорядкові, які відображають з різних сторін одне й те саме коло явищ морального життя. Вони передбачають вимогу бути корисним для суспільства, працювати не лише на власне благо, але й на благо інших людей, дотримуватись вимог, що впливають з необхідності особливого історичного періоду, наприклад, з необхідності захищати свою Батьківщину підчас війни. Але поняття боргу не зорієнтоване на надзусилля. Моральний обов'язок не вимагає ні від кого бути великим вченим, конструктором, політичним діячем тощо. Реалізуючи такі прагнення, особистість орієнтується не на поняття обов'язку, а на бажання ствердження власної гідності, прагнення до самореалізації. Інша справа, що досягаючи нового соціального статусу, особистість одночасно розширяє межі своєї свободи і знову ж таки стикається з вимогами боргу, які висовуються їй вже як сукупність особливих вимог, яким вона повинна відповідати.

Слід зазначити, що гідність особистості відіграє в суспільній свідомості все більшу роль. У західних країнах основні права й свободи, що закріплені в різних правових документах, наприклад у Загальній декларації прав людини 1948 року, базуються на людській гідності¹. Більше того, права людини в своїй сукупності розкривають зміст і сенс саме гідності людини. Категорія «гідність» фігурує в багатьох сучасних конституціях західних держав, підтверджуючи, що людська гідність розглядається як одна з основних суспільних і правових цінностей.

Відомо, що право «опікується» суспільними цінностями шляхом їхнього визнання, охорони та відновлення справедливості в разі поставлення під сумнів або паплюження цих цінностей. Тому, в різні історичні епохи

---

¹ Всеобщая декларация прав человека : Электронный ресурс. — Режим доступа : http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declhr.shtml.

форми суспільного реагування на порушення, а також захисту зокрема таких цінностей як гідність та честь залежали від світосприйняття людьми розуміння справедливості та адекватності форм її поновлення.

Ключовим поняттям сучасної теорії прав людини є «повага людської гідності», тобто уявлення про самоцінність особистості, її унікальність. Це означає, що права людини мають етичний характер і передбачає високий рівень духовно-морального розвитку суспільства. І сьогодні дискурс прав людини можливий за умови визнання їх з боку інших. Потреба у визнанні обумовлена подвійною природою людини, яка з одного боку є істотою тілесною, з іншого – вільним суб'єктом. За Гегелем, визнання є особливим станом самосвідомості, коли носій останньої співвідносить себе з іншим суб'єктом, намагаючись показати себе у якості вільної самості.

Право в його глибинному екзистенційно-антропологічному вимірі стало розумітися як система взаємного визнання гідності суб'єктів правового спілкування, в актах визнання здійснюється конституювання людини як правоздатного суб'єкта. За Рікьором визнання, або взаємне визнання, людей є такий тип взаємовідносин, коли люди не намагаються пристосувати один одного до своїх цілей та потреб. Це є відносинами рівних партнерів, які уважно ставляться до відмінностей та особливостей іншого. Саме таке визнання здатне стати основою здійснення рівних прав. Права людини пов'язані з універсальними людськими обов'язками, перш за все, обов'язками визнавати права інших людей. У суспільній свідомості та наукових роботах сформульовано принцип, згідно якому людина не є самодостатньою, вона потребує інших людей, живе не лише для себе, але й задля інших, здатна встановлювати порядок у взаємовідносинах з ними. Цей порядок ґрунтується на визнанні прав іншого, тому філософський погляд на права людини акцентує врахування присутності "Іншого" в моєму екзистенційному просторі¹.

---

¹ Алексеев, С. С. Философия права [Текст] / С. С. Алексеев. — М. : Норма, 1999. — С. 221.

Почуття власної гідності допомагає правильно регулювати ціннісні відносини між людиною та суспільством.

Найвищим проявом людської гідності є шляхетність – моральна велич людської особистості. Вона притаманна будь-якій людині, що чесно виконує свій борг, живе за моральними принципами. Усвідомлення своєї порядності, моральної цінності важливе для людини не менш, ніж честь, повага, що їй виказує суспільство. Високорозвинене почуття власної гідності застерігає людину від омани ним суспільства та інших людей, позбавляє таку оману сенсу. Усвідомлення людиною власної гідності є формою самосвідомості та самоконтролю, на ній засновується вимогливість людини до себе. Вона передбачає та вимагає людину коїти відповідні моральні вчинки та навпаки не дозволяє вчиняти нижче своєї гідності. В цьому сенсі розуміння власної гідності поряд із сумлінням та честю є одним із способів усвідомлення людиною своєї відповідальності за себе як за особистість.

У той же час людська гідність ґрунтується на адекватній самооцінці. В людини, що має занижену самооцінку, може розвинути невпевненість, вона надто скромною, орієнтується на середній результат, що може перейти у самоприниженість. Така людини може стати об'єктом приниження з боку інших, втратити власну гідність. Завищена самооцінка, перебільшення власних чеснот призводить до пихатості, гордовитості, нетерпимості до чужих думок. Такі люди зазвичай безпідставно вимагають до себе особливої поваги, стають підозрілими та конфліктними.

Показником та мірою гідності людини є ставлення до гідності іншої людини. У правовому вимірі почуття гідності конкретизується у аксіомах правосвідомості, які визначають ті способи духовного життя та настанови свідомості, що роблять право можливим. Так, людина повинна сприймати себе як деяку цінність, яку варто відстоювати у боротьбі за існування. Завдяки почуттю власної гідності вона усвідомлює свою відповідальність у відстоюванні своїх прав та у здійснюванні обов'язків. Автономія як здатність до самообмеження та управлінню виражає духовну зрілість людини. Взаємне

визнання вказує на спосіб буття права як духовного відношення між людьми, що передбачає здатність й потяг до волі, розуму та почуттів¹.

Гідність та честь є особистими немайновими благами, невіддільними від особистості. Вони виникають з моменту народження людини. Як такі вони визнаються правом (державою) та потребують механізму захисту. За часів встановлення буржуазних відносин та поширення товарно-грошових відносин до традиційного арсеналу способів захисту гідності та честі, які значною мірою отримали правовий зміст, додаються ще й майнові.

Ідея компенсації моральної шкоди, тобто сплати грошових сум чи надання іншого матеріального еквіваленту у зв'язку з приниженням шкоди гідності та честі людини, вкорінилося в сучасну суспільну свідомість та запроваджено у законі та судовій практиці. В той же час при вирішенні питання про компенсацію моральної шкоди слід розрізняти ці поняття.

Отже, підсумовуючи викладене, зазначимо, що гідність – це високе почуття і глибоке усвідомлення людиною (людністю) власної самоповаги, причому, зміст даного поняття дещо уточнюється в умовах інформаційного суспільства.

Поняттям «честь» визначається ставлення людини до самої себе, а також ставлення до неї суспільства як до представника певної людності, групи. Поняття «честь» вказує на визнання належності особистості до певної верстви, спільноти, риси якої притаманні окремій людині як представникові окремого кола людей. Така належність зумовлює дотримання особою певних зразків поведінки (усвідомлене копіювання таких зразків в інформаційному середовищі) для підтримання своєї репутації та поваги до неї тієї спільноти, до якої вона себе відносить. Отже, усвідомлення честі виконує функцію самозбереження певної спільноти як певного якісного утворення в умовах різноманітних інформаційних впливів.

---

¹ Фэйзер, Д. Достоинство / Джейн Фэйзер ; [пер. с англ. О. Г. Качковского]. — М. ; Назрань : АСТ, 1997. — С. 301.

Невідповідність дій людини певним зразкам групової поведінки, які нав'язуються сучасним інформаційним середовищем, усвідомлюється як втрата нею честі, що часто призводить до відмежовування, відторгнення групою такої особистості.

Отже, честь – це почуття і усвідомлення людиною (людністю) чистоти своєї репутації, авторитету, доброго імені.

З означеними поняттями безпосередньо пов'язане поняття «совість», яким визначається почуття й усвідомлення людиною (людністю) відповідальності за свою поведінку, свої вчинки перед самим собою, людьми, суспільством. Ця риса допомагає людині контролювати виконання своїх обов'язків перед суспільством і самою собою, що суспільством визнається як показник досконалості та самодостатності. Самооцінний характер совісті виявляється у почутті морального задоволення своїми вчинками або почутті сорому за них. Наявність феномену совісті засвідчує певний рівень інтелектуальної досконалості особистості, бо здатність перейматися думками та почуттями інших людей особливо в умовах глобальних інформаційних мереж – це те, що існує лише як духовне, а не матеріальне.

Наявність совісті безпосередньо виявляється через усвідомлення почуття свободи і відповідальності людини щодо вчиненого нею перед суспільством (самою собою як суспільною істотою), яке обумовлюється суспільними нормами і правилами, що стали власними переконаннями.

Суспільний простір прояву честі, совісті та гідності надзвичайно широкий: сфера політики, науки (експериментально-дослідницька діяльність), виробництво тощо. Кожна історична епоха створила своїх героїв – носіїв честі, совісті та гідності, образи яких відбилися в народній (фольклорній) культурі. Разом з тим, практична реалізація гідності та честі в умовах інформаційного суспільства можлива лише за наявності суспільного визнання особистості, без якого досліджувані категорії виявляються позбавленими сенсу.

Розділ 2. Правове суспільство та людина

2.1. Буття правового суспільства: ціннісні детермінанти

Невід’ємними складовими демократичного поступу будь-якої країни, України зокрема, є розвиток правової держави, громадянського суспільства та правового суспільства. В цьому контексті необхідно зазначити, що поняття «правове суспільство» не є тотожним визначенням «правової держави» та «громадянського суспільства». На думку дослідника С. Максимова, правове суспільство – це така спільнота в якій реалізовано принцип верховенства права, тобто всі суб’єкти підкоряються праву не примусово, а за переконанням, громадяни мають право безперешкодно висловлювати свою думку, приймати власні рішення, відчувати себе самостійними і не залежними від волі держави. Вищезначений автор зазначає, що інституційними умовами розвитку правового суспільства є громадянське суспільство та правова держава, а неінституційною – домінування у суспільстві громадян з розвиненою правосвідомістю, які є реальними суб’єктами правовідносин даного суспільства ¹.

В свою чергу М. Цимбалюк. підкреслює, що ідея правового суспільства є значно масштабнішою за мету побудови правової держави, тобто ідею правового обмеження державної влади шляхом визначення непорушності певних суб’єктивних прав. Адже для того, щоб щось гарантувати, воно має вже бути у якості певної реальності (нехай навіть суб’єктивно-вольової). Це означає, що право як сфера відносин між людьми повинно знайти своє здійснення за межами держави, у сфері громадянського суспільства і визнаватися як цінність якщо не усіма та кожним, то принаймні більшістю ².

---

¹ Максимов, С. И. Правовое общество: основные черты и условия формирования [Текст] / С. И. Максимов // Проблемы законности. – 2003. – Вып. 58. – С. 265–270.

² Цимбалюк, М. М. Онтологія правосвідомості: теорія та реальність [Текст] : монографія / М. М. Цимбалюк. – К. : Атіка, 2008. – 288 с.

Вочевидь, правове суспільство може існувати лише тоді, коли громадяни в першу чергу поділяють певні правові цінності, а також не є байдужими до моральних та релігійних цінностей. Доповнюючи роздуми вищезначених фахівців, необхідно зауважити, що для буття правового суспільства важливими є не тільки правові, а й моральні цінності, оскільки як правило пересічні громадяни, особливо на пострадянському просторі, більшою мірою орієнтуються не стільки на право скільки на традиції, звичаї, суспільновизнані уявлення про справедливість, моральну чи аморальну поведінку тощо.

Отже, для функціонування правового суспільства значущими є такі цінності як добро, правда, справедливість, свобода, чесність, відповідальність, довіра та інші, що мають морально-правовий характер і повинні стати підґрунтям формування поведінкових орієнтацій особистості. Саме тому у нашому дослідженні правового суспільства значна увага буде приділена моральним цінностям, моральній свідомості та її взаємозв'язку з правовою свідомістю як підґрунтям утвердження правових цінностей.

Таким чином, ціннісні орієнтації, як складова моральної свідомості, забезпечують загальну спрямованість поведінки індивідів, соціально значущий вибір ними цілей, цінностей, способів регуляції поведінки, її форм і стилю. Як рушійні мотиви поведінки, ціннісні орієнтації особистості дають можливість визначити крізь призму суб'єктивного сприйняття своєрідність і найхарактерніші риси сучасної епохи, пізнати й зрозуміти, наскільки людина володіє моральною здатністю відповідати потребам розвитку суспільства, наскільки вона творчо активна або пасивна й байдужа. Ціннісним орієнтаціям притаманні такі властивості як, по-перше, зв'язок з суспільством; по-друге, вони входять не просто до структури моральної свідомості, але й є основою поведінки людини, що говорить про їх практичний характер.

Зазначимо, що моральні цінності притаманні людині незалежно від її особистих уподобань та переконань, точніше сказати саме особистісні переконання та цінності формуються насамперед під впливом абсолютних

вічних понять (добро, справедливість, чесність, гідність, любов, мудрість та ін.).

Моральні цінності – це інтегральне утворення моральної свідомості, яке включає в себе моральні норми, оцінки, уявлення, поняття, принципи, ідеали, що тісно пов'язані з мотивами і потребами та забезпечує спрямованість свідомості особистості на досягнення вищих моральних цілей, які регулюють поведінку на основі добра і зла. Саме в них систематизується моральне значення суспільних явищ і вони виступають орієнтирами поведінки. На основі тих цінностей, що вже склалися, здійснюється саморегуляція діяльності, яка полягає в здатності людини свідомо розв'язувати завдання, що стоять перед нею, здійснювати вільний вибір рішень, утверджувати своїми діями та вчинками ті чи інші соціально-моральні цінності. Реалізація цінностей у цьому випадку сприймається індивідом як моральний обов'язок, відхилення від якого коригується механізмом внутрішнього самоконтролю та совістю¹.

Зазначимо, що діяльність людини у правовому суспільстві детермінується почуттям громадянського обов'язку, її переконаннями та цінностями, тобто має характер саморегуляції. Буття людини у правовому суспільстві – це фактично її вільний вибір певної системи цінностей, певного стилю життя, який передбачає органічне поєднання як моральних, так і правових цінностей.

Кожен вчинок, кожен комплекс поведінкових форм, будь-яка діяльнісна активність людини, є проявом як моральної, так і правової свідомості, а також показником її морально-правової культури. Моральна поведінка є ще й регулятором та реалізаційним середовищем самоідентифікації й саморозвитку особистості, адже саме в ній об'єктивуються внутрішні духовно-вольові прагнення людини до самоздійснення в соціокультурному та цивілізаційному просторі розвитку

---

¹ Білозерська, С. І. Ціннісні орієнтації як складова моральної свідомості особистості [Текст] / С. І. Білозерська // Збірник наукових праць інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України / За ред. Максименка С.Д. – К., 2010. – Т. XII. – Ч. 3. – С. 32–33.

людства. Поведінка особистості та її моральна самооцінка є нерозривні, взаємопов'язані та взаємообумовлені феномени людської свідомості, психіки, соціально-рольової сфери. Оскільки морально-етичні цінності відіграють важливу роль у регулюванні поведінки та ставленні до навколишнього світу вони визначаються через діяльнісно-зацікавлене ставлення особистості до світу й самого себе.

Моральна культура особистості в цьому аспекті є саме показником духовно-вольової здатності людини до життєвої реалізації власних моральних потреб у процесі діялісно-поведінкової активності, породженої та обґрунтованої певним рівнем моральної свідомості та рівнем емоційно-психологічного здоров'я у моральних почуттях¹. Отже, моральна культура відображає рівень розвитку моральної свідомості особистості та становить ціннісне тло для реалізації принципів правового суспільства, а саме самоорганізації, демократизму, громадянської відповідальності.

Безсумнівно, становлення та розвиток правового суспільства в Україні пов'язаний не тільки з посиленням боротьби з правовим нігілізмом та іншими деформаціями правосвідомості, а й з відродженням морально-духовних цінностей як важливих регуляторів соціальних відносин. На нашу думку, моральна свідомість є нерозривною з правосвідомістю і в комплексі з нею становить підґрунтя розвитку правового суспільства як спільноту рівних, вільних та відповідальних особистостей з високим рівнем морально-правової культури².

Вочевидь, що моральна і правова свідомість здійснюють постійний взаємовплив одна на одну, а моральні та правові цінності взаємодетерміновані у своєму бутті. Саме тому, з нашої точки зору, важливо

---

¹ Печко, Н. Структурно-функціональний аналіз філософії морального виховання особистості [Текст] / Н. Печко // Вісник Інституту розвитку дитини. – Вип. 24. Серія: Філософія, педагогіка, психологія: Збірник наукових праць. – Київ: Видавництво Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова, 2012. – С. 29–30.

² Калиновський, Ю. Ю. Моральна свідомість як детермінанта буття правового суспільства [Текст] / Ю. Ю. Калиновський // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – К.: ВІР УАН, 2013. – Випуск 71 (№ 4). – С. 426.

дослідити взаємодію моральної та правової свідомості у контексті становлення й розвитку правового суспільства в Україні.

Сутність взаємодії правової та моральної свідомості складає процес зближення належного та суцього у духовному світі суспільства. Залежно від спрямованості й упорядкованості функціонування духовних процесів можна виділити два основні рівні взаємодії правової та моральної свідомості у суспільстві, що дасть можливість прослідкувати корелятивність моральних й правових цінностей.

Перший рівень – це стихійна взаємодія, яка характеризується спонтанністю, суперечливістю тенденцій, нестійкістю духовних утворень і є полем прояву громадянської ініціативи та загальної суспільної культури.

Другий рівень передбачає інституалізацію цього процесу – цілеспрямований вплив держави, освітніх закладів, громадських організацій на формування належної морально-правової свідомості. В цьому контексті слід зазначити, що певні моральні норми та цінності можуть з часом закріплюватися у діючому законодавстві різних країн як обов'язкові.

Підкреслимо, що в процесі розвитку правового суспільства обидва рівні є важливими, але перший рівень взаємодії моральної та правової свідомості більшою мірою відповідає самій природі вищезначеної спільноти функціонування якої залежить від горизонтальних громадянських зв'язків, рівня ініціативності з боку недержавних суб'єктів суспільних відносин, від їхньої здатності на практиці реалізовувати як моральні, так і правові цінності.

На думку фахівців, під механізмом взаємодії правової та моральної свідомості можна розуміти сукупність різноманітних за формами процедур взаємовпливу елементів правової та моральної свідомості, які сприяють їх взаємозбагаченню і оптимізують процес формування духовно-моральних та правових характеристик та цінностей суспільної свідомості в цілому.

Механізм взаємодії правової та моральної свідомості відіграє стрижневу роль у формуванні та прояві морально-правової культури, яка

вбирає низку цінностей важливих для існування правового суспільства. Змістом цього механізму є:

- взаємний вплив правової та моральної свідомості одна на одну, в результаті якого відбувається їх трансформація;
- формування інтегральних духовних морально-правових якостей особистості під впливом морально правових процесів;
- набуття суспільством і окремими громадянами різноманітних морально-правових цінностей та включення їх у повсякденні соціальні практики;
- розвиток навичок у всіх суб'єктів суспільних відносин до оцінювання подій та фактів соціального буття на основі морально-правових цінностей.

Слід зазначити, що механізм взаємодії правової та моральної свідомості функціонує на основі закономірностей, що виявляються в якості стійких взаємозв'язків між елементами даного механізму. До таких стійких взаємозв'язків, які значною мірою визначають зміст і характер функціонування механізму взаємодії правової та моральної свідомості можна віднести високий ступінь взаємного проникнення правової та моральної свідомості й відповідно цінностей цих двох форм свідомості.

Взаємодія даних форм свідомості виступає не у вигляді лінійного причинно-наслідкового ряду, а у вигляді своєрідної локальної сфери, у середині якої кожний елемент зв'язку є умовою існування іншого та обумовлений ним. Правова та моральна свідомість, що взаємодіє одна з одною, не є однопорядковими духовними явищами: у системі взаємодії правосвідомість, яка визначає межі правомірного, виступає як свого роду матриця, а моральна свідомість задає зміст та критерії поведінки та діяльності громадян та суспільних груп¹. Отже, в процесі розбудови

---

¹ Миропольська, О. В. Механізм взаємодії правової та моральної свідомості у державній митній службі України [Текст] / О. В. Миропольська, І. М. Почекалін // Збірник наукових праць N 63. Серія: Педагогічні та психологічні науки / Національна академія Державної прикордонної служби України імені Б. Хмельницького; [гол. ред. Потапчук Є. М.]. – Хмельницький : Видавництво НАДПСУ, 2012. – С. 83–84.

правового суспільства правосвідомість і моральна свідомість відіграють регулюючу функцію щодо діяльності різноманітних суб'єктів соціальної взаємодії через утвердження різноманітних цінностей.

У сучасній науці існують різноманітні точки зору на сутність, функції та особливості прояву моральної свідомості, що дозволить нам показати її роль у формуванні цінностей правового суспільства. Так, Р. Павелків розглядає моральну свідомість як особливий конструкт психіки, що забезпечує розуміння і прийняття моральних законів та організацію відповідно до них власної поведінки. Моральна свідомість, на думку Р. Павелкова, є культурологічним і психологічним феноменом, який виступає важливою складовою суспільного й індивідуального буття людини. Вона є одним з компонентів свідомості людини взагалі, що відображає ступінь асиміляції особистістю суспільної моралі, засвоєння, інтерпретації, а іноді й розвитку людиною моральних принципів¹. З нашої точки зору, саме засвоєння людиною моральних принципів та цінностей сприяє розвитку правового суспільства як спільноти людей, що прагнуть до цивілізованого, унормованого, безпечного співжиття.

Інше розуміння моральної свідомості пропонує О. Бондаревська. Зокрема у різноманітних своїх працях вона наголошує, що моральна свідомість особистості – це процес відображення індивідуальною свідомістю морального аспекту суспільних подій та актів поведінки, в результаті яких здійснюється їх моральна оцінка, робиться вибір та регуляція діяльності й поведінки відповідно до інтересів суспільства, які виявляються у вимогах (нормах) суспільної моралі. Вищезначена дослідниця також виокремлює складові моральної свідомості: нормативну, до якої належать моральні знання, моральні поняття, принципи, ідеї, що виражають вимоги суспільства до поведінки людей і які стали надбанням особистості; оціночну, до якої належать оцінка й самооцінка, ідейно усвідомлені критерії оцінки, що їх

---

¹ Павелків, Р. В. Розвиток моральної свідомості та самосвідомості в молодшому шкільному віці [Текст]: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра. психолог. наук: спец. 19.00.07 “Педагогічна та вікова психологія” / Р. В. Павелків. – К., 2005. – 40 с.

використовує особистість у практичній діяльності; регулятивну, до якої належать почуття, ставлення, переконання та інші компоненти свідомості, що здійснюють вплив на поведінку особистості¹. Вищенаведені компоненти моральної свідомості становлять підґрунтя для сприйняття й засвоєння людиною норм права, які формують ціннісне поле існування правового суспільства.

На переконання Д. Фельдштейна, моральна свідомість є відображенням в свідомості людини принципів і норм моралі, які регулюють взаємовідносини людей, їх ставлення до суспільної справи, до суспільства². В цьому контексті зазначимо, що розвиток правового суспільства неможливий без відповідального, зацікавленого ставлення особистості до загальносуспільних справ й проблем, наприклад, до відстоювання прав та свобод людини.

Аналізуючи вплив моральних цінностей на розвиток правового суспільства, з нашої точки зору, слушно відповісти на питання: «Який рівень моральної свідомості відповідає стандартам правового суспільства?»

Для вирішення цього завдання варто зупинитися на стадіях та рівнях розвитку моральної свідомості, запропонованих американським дослідником Л. Кольбергом. Узагальнюючи різноманітні наукові праці цього фахівця, зазначимо, що він виділив шість стадій розвитку моральної свідомості особистості, які відповідають трьом рівням (кожен з рівнів має дві стадії): доморальний, конвенційний та автономний³.

На доморальному рівні людина у своїй поведінці враховує прийняті в суспільстві правила і норми, що визначають поняття добра і зла. Однак при цьому вона орієнтується лише на власні фізичні або гедоністичні (пов'язані із

¹ Бондаревская, Е. В. Смыслы и стратегии личностно-ориентированного воспитания [Текст] / Е. В. Бондаревская // Педагогика. – 2001. – № 1. – С. 17-24.; Бондаревская, Е. В. Воспитание как возрождение гражданина, человека культуры и нравственности [Текст] / Е. В. Бондаревская // Опыт разработки концепции воспитания: В 2-х ч. Ч. 1. Ростов н/Д, 1993. – С. 11–42.

² Фельдштейн, Д. И. Психология развивающейся личности: избранные психологические труды [Текст] / Д. И. Фельдштейн. – М.; Воронеж: Институт практической психологии : НПО «Модек», 1996. – С. 125.

³ Kohlberg, L. The Child as Moral Philosopher [Text] / L. Kohlberg. – N. Y. : Chagan&Soltis, 1983. – 247 p.; Kohlberg, L. The Relationship of Moral Judgment to Moral Action [Text] / L. Kohlberg, D. Condee. – N. Y. : Appleton-Century-Crofts, 2004. – 162 p.; Kohlberg, L. Stages of Moral Development as a Basis for Moral Education [Text] / L. Kohlberg. – Bangor : University Press, 1992. – 238 p.

задоволенням або невдоволенням) наслідки виконуваних дій (заохочення, покарання, фаворитизм тощо), а також на авторитет і владу тих, хто встановив ці правила і норми.

На першій стадії цього рівня людина орієнтується на покарання і підпорядкування (покору), її дії оцінюються як позитивні або негативні залежно від того, заохочено або покарано людину. На другій стадії відбувається наївно-інструментальна орієнтація. Морально виправданою вважається дія, яка водночас сприяє задоволенню потреб як індивіда, так і інших людей. Взаємодія людей розуміється як ринковий обмін: «ти – мені, а я – тобі».

На конвенціональному рівні людина у своїй поведінці підпорядковується прийнятим моральним вимогам і прагне відповідати моральним очікуванням групи (сім'ї, трудового колективу, організації, нації тощо). Першій стадії цього рівня характерна орієнтація на еталонний зразок «доброго хлопця» чи «доброї дівчини», що існує у певній групі. На другій стадії спостерігається орієнтація на вимоги «закону й порядку». Людина поводить так, а не інакше через те, що виконує свої обов'язки або обіцянки, контролює виконання встановленого порядку задля самого порядку.

На автономному або постконвенційному рівні людина прагне виявити і встановити для себе універсальні моральні цінності, які є правильними незалежно від того, яка група людей підтримує їх, та незалежно від того, які стосунки у людини з відповідною групою людей. На першій стадії цього рівня внутрішня система принципів людини зорієнтована на соціальну домовленість, зумовлену офіційно прийнятою суспільною мораллю. На другій стадії автономна мораль людини визначається універсальними етичними принципами справедливості, добра, віри, краси тощо¹.

---

¹ Табачук, Ю. В. Моральна свідомість особистості : психологічні виміри аналізу [Текст] / Ю. В. Табачук // Проблеми сучасної психології: збірник наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України / за ред. С.Д. Максименка, Л. А. Онупфрієвої. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2011. – Вип. 13. – С. 501–502.

За результатами проведеного дослідження, Л. Кольберг дійшов висновку проте, що більшість людей ніколи не переступають за межі другої стадії, що належить до другого рівня (їх мораль обмежується лояльністю до правил і законів суспільства). Проте, усі ці зауваження Л. Кольберга не впливають на основний його теоретичний висновок, що впродовж усієї історії людської цивілізації, у всі епохи незмінними залишаються одні й ті самі формальні поняття моралі та зразки морального судження, зберігається одна й та сама його логіка.

Звичайно для розвитку правового суспільства бажано було, щоб людина у своєму моральному становленні виходила на автономний рівень, ставала більш вільною у своїх думках та вчинках, органічно включала моральні норми та цінності у власний світогляд. На нашу думку, цього рівня досягають як правило лише певна частина громадян, які стають лідерами суспільної думки. Отже, відповідаючи на питання щодо необхідного для функціонування правового суспільства рівня розвитку моральної свідомості людини зазначимо, що мінімальним рівнем є конвенційний, а максимальним (найбільш бажаним) – автономний.

Вочевидь, що набуття людиною певного рівня моральної свідомості, засвоєння нею моральних цінностей напряду пов'язане зі становленням її моральної самосвідомості, що визначає характер її поведінки у суспільстві. Моральна самосвідомість – це утворення індивідуальної психіки, що є відносно самостійною сферою моральної свідомості, в якій зафіксовано уявлення про себе як суб'єкта моральності. Самосвідомості особистості приділялось багато цікавих праць у теорії особистості, серед яких вирізняються роботи Б. Ананьєва. Як стверджує автор, провідна функція самосвідомості – це саморегуляція поведінки особистості, що, на наш погляд, вкрай важливо для розвитку правового суспільства та становлення «людини правової». Саме сукупність уявлень про себе і оцінка цих уявлень являє психологічну основу поведінки особистості. Як стверджує Б. Ананьєв, людина у своїй поведінці може собі дозволити рівно стільки, наскільки вона

знає себе. Ця формула значною мірою обумовлює самодостатність особистості, ступінь її впевненості в собі, незалежність від інших, свободу в поведінці й усвідомлення обмежень цієї свободи¹.

Аналізуючи особливості буття людини у правовому суспільстві варто враховувати, що на ранніх стадіях онтогенезу людина у своїй поведінці керується зовнішньою формою свідомості. У підлітковому віці вона звертає погляд на себе, робить предметом усвідомлення власну свідомість, насамперед, щоб скоригувати власні цілі й ціннісні орієнтації. У ході такої рефлексивної діяльності відбувається не лише осмислення проблем буття з точки зору моральних цінностей, які визнає людина, а й самооцінка цих моральних засад. Якщо соціальне оточення є здоровим з морально-правової точки зору, то молодій людині буде набагато простіше налаштувати свій власний ціннісний барометр на морально-правові цінності, стати повноцінним суб'єктом діючого або майбутнього правового суспільства.

Отже, моральна самосвідомість – це така специфічна форма моральної свідомості, предметом якої виступає вона сама, а також людина – її носій. Основними функціями моральної самосвідомості є осмислення, контролювання, санкціонування та критичний перегляд моральних настанов людини. Virізняють такі форми моральної самосвідомості, як честь і гідність, совість і сором². Змістовним наповненням моральної самосвідомості є різноманітні цінності: добро, правда, справедливість, рівність, довіра, чесність тощо. Як бачимо деякі з моральних цінностей є також і цінностями правовими, наприклад справедливість та рівність.

Таким чином, правосвідомість і моральна свідомість, діючи в одному напрямку, створюють необхідні передумови залучення особистості до соціальних і моральних цінностей, вироблених суспільством, і відіграють найважливішу роль у її становленні як суб'єкта правового суспільства. Це пов'язано з тим, що мораль і право мають загальні риси, що виявляються в

---

¹ Ананьев, Б. Г. О проблемах современного человекознания [Текст] / Б. Г. Ананьев. – СПб. : Питер, 2001. – С. 175.

² Малахов, В. А. Етика: курс лекцій навч. Посібник [Текст] / В. А. Малахов. – 4-те вид. – К. : Либідь, 2002. – С. 221.

характері впливу на особистість, у виробленні в неї необхідної ціннісної орієнтації, чіткого уявлення про добро і зло в суспільних та особистих відносинах, що є підґрунтям функціонування правового суспільства.

Моральна свідомість і правосвідомість взаємодоповнюють одна одну та є однією з умов існування справедливого правопорядку. В процесі соціалізації людина як правило спочатку сприймає моральні цінності, а вже потім правові норми. Саме тому моральні цінності стають підґрунтям для розуміння правових цінностей та ідеалів правового суспільства.

Необхідно зазначити, що однією з ключових цінностей правового суспільства є справедливість. Вона, як зазначалося раніше, є константою і моральної й правової свідомості. На нашу думку, варто зупинитися на розгляді справедливості більш детально, оскільки сам концепт «правове суспільство» передбачає встановлення балансу між інтересами громадянина, соціуму та держави – тобто певного рівня соціальної справедливості. В той же час, важливо показати взаємозв'язок справедливості з іншими константами правового суспільства, зокрема такими як честь, гідність, права людини, законність, рівність, свобода та ін.

Як свідчить історія, уявлення про справедливість завжди були присутніми у національній свідомості багатьох народів у формі ідеалу, тобто гіпотетичного образу досконалого суспільства і людини, як кінцевої мети, до якої спрямовано суспільний і моральний розвиток. Критерієм справедливості була совість: справедливо те, що по совісті. Західноєвропейське розуміння справедливості нерозривно пов'язане з поняттям законності. Навіть слово «справедливість» у багатьох європейських мовах походить від латинського слова «justice», що вказує на зв'язок з поняттям юридичного закону¹.

Головна вимога справедливості як етико-правової категорії – це повага прав й гідності людей, що є однією з умов буття правового суспільства. Ця думка може бути виражена і по іншому: справедливість полягає у виконанні

---

¹ Етика: навч. посібник [Текст] / В. О. Лозовой, М. І. Панов, О. А. Стасевська [та ін.] ; за ред. В. О. Лозового. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – С. 110.

людиною своїх обов'язків як форми повинності, що є гарантією забезпечення існування прав людини. Такі обов'язки можуть мати як правовий характер (обумовлені законодавством), так і моральний (обумовлені моральною вимогою на повагу до людської гідності по відношенню до іншого). Обов'язки та права завжди знаходяться в єдності. Якщо дотримання справедливості стосовно інших людей передбачає виконання своїх обов'язків, то справедливість стосовно себе передбачає відстоювання своїх прав¹.

Інші аспекти взаємодії концептів «правове суспільство» та «справедливість» відображені у роботах, що присвячені різним галузям права. Так, дослідник О. Бакалінська зазначає, що у цивільному праві справедливість прийнято відносити до оціночних понять разом з добросовісністю і розумністю. Поява оціночно-моральних понять у законодавчих актах, створених на етапі переходу до нових ринкових відносин, властива не тільки українській системі права. Ця закономірність характерна і для іноземних правопорядків. З цього приводу, Е. Фарневорт зазначає, що в США в період становлення системи ринкового господарства відзначалося розширення використання більш загальних формулювань порівняно зі звичайним законодавством США. Ця «навмисна невизначеність» надала вирішальну роль судам у тлумаченні законів і пристосуванні їх до мінливих умов ринку. Замість того, щоб встановлювати чіткі й тверді правила, законодавець закликав суди керуватися такими загальними, моральними правилами, закріпленими у законі, як правила розумності, добросовісності та справедливості².

---

¹ Баранівський, В. В. Соціальні рівність та нерівність як чинники функціонування українського суспільства [Текст] / В. В. Баранівський // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К.: ВІР УАН, 2012. – Випуск 64 (№ 9). – С. 250.

² Бакалінська, О. О. Справедливість – оціночне поняття цивільного права [Текст] / О. О. Бакалінська // Держава і право. – Випуск № 57. – 2012. – С. 351.

Тому цілком слушно Ю. Александров підкреслює, що справедливість представлена як фундаментальна цінність правової культури¹ стан якої фактично обумовлює ступінь розвитку правового суспільства як однієї з найдемократичніших форм соціальних відносин.

Узагальнюючи різноманітні підходи до розуміння соціальної справедливості можна виокремити декілька базових концепцій, що є похідними від певних філософських та ідеологічних доктрин:

- егалітаризм (представлений зокрема марксизмом) – соціальна справедливість як рівний розподіл благ, прав, обов'язків між всіма членами суспільства;
- лібералізм – соціальна справедливість є результатом самоорганізаційних механізмів у суспільстві при мінімальному втручанні держави;
- неолібералізм – соціальна справедливість полягає у підтриманні балансу інтересів різноманітних соціальних груп шляхом активної співпраці держави та інститутів громадянського суспільства;
- соціал-демократичний підхід – соціальна справедливість полягає у забезпеченні державою високих життєвих стандартів для всіх верст населення, а також рівний доступ до освіти, медицини, культури шляхом розвитку ринкової економіки та соціальноорієнтованого розподілу матеріальних благ.

Серед сучасних філософських обґрунтувань справедливості в контексті функціонування правового суспільства важливого значення набувають ліберальна концепція справедливості Дж. Ролза і процедурна теорія справедливості Ю. Габермаса та К.-О. Апеля. Теорія справедливості Дж. Ролза виходить з того, що справедливість є політичною і соціальною категорією, а не формально-правовою. Справедливість для Дж. Ролза – це

---

¹ Александров, Ю. В. Справедливость в системе ценностей российской правовой культуры [Текст]: дис. на соискание ученой степени к. филос. наук: спец. 24.00.01 «Теория и история культуры» / Юрий Васильевич Александров. – Великий Новгород, 2003. – 131 с.

першорядна чеснота суспільних інститутів, подібно до того, як істина – першорядна характеристика систем мислення. Об'єктом справедливості є основна структура суспільства або, точніше, спосіб, у який соціальні інститути розподіляють основні права, обов'язки і вигоди суспільної співпраці. Принциповою для Дж. Ролза є ідея, що справедлива структура суспільства неможлива без визнання індивідуальних прав і свобод людей, справедливість, у свою чергу, неможлива без визнання автономії людської особистості й надання кожній людині права реалізувати свою свободу – за умови визнання прав і свобод інших¹. В цьому контексті зауважимо, що саме параметри функціонування правового суспільства дозволяють максимально повно реалізувати принципи справедливості. Це пов'язано з тим, що правове суспільство не може існувати без демократичного врядування та втілення принципів й цінностей правової держави.

В свою чергу, за Ю. Габермасом застосування закону являє собою одну з можливих інтерпретацій справедливості, саме тому соціальний консенсус набуває великої значущості, адже саме він має стати основою правової норми. Справедливість у нього постає як процес обговорення, вона не є завершеним сталим незмінним станом чи рішенням. Основною інстанцією справедливості є право, а не мораль. Метою теорії процедурної справедливості є створення і пропаганда правил, які забезпечують легітимність суспільної взаємодії². Відповідно самоорганізаційні механізми правового суспільства дозволяють напрацювати уявлення про справедливість та дійти ціннісного консенсусу між різними верствами населення.

Універсалізм справедливості в комунікативній філософії, який проявляється в ідеї прав людини, вимагає певних обмежень щодо випадків реалізації приватних або особливих інтересів людей і суспільства. Жодне наслідування традиції не може вести до порушення прав людини. К.-О.

¹ Ролз, Дж. Теория справедливости [Текст] : пер. с англ. / Дж. Ролз. – Новосибирск : Изд-во Новосиб. ун-та, 1995. – С. 5–20.

² Хабермас, Ю. Демократия. Разум. Нравственность. [Текст] / Ю. Хабермас. – М.: Наука, 1992. – 176 с.; Хабермас, Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие [Текст] / Пер. с нем. под ред. Д. В. Складнева, послесл. Б. В. Маркова. – СПб.: Наука, 2000. – 380 с.; Хабермас, Ю. Проблема легитимации позднего капитализма [Текст] / Ю. Хабермас. – М.: Праксис, 2010. – 272 с.

Апель наголошує, що таке обмеження приватних інтересів для даної культури не може бути встановлене заздалегідь (апріорі), а згода між формальним універсалізмом і локально прийнятною етикою (етноетикою) повинна стати предметом відкритої дискусії, метою дискусійного досягнення консенсусу. Саме з цієї позиції дискурсивної етики обґрунтовується положення про те, що безумовний пріоритет загально визнаних прав людини має бути закріплений в конституціях і законодавстві. Ніхто не може нав'язати універсальні норми і цінності, якщо вони не визнані самим співтовариством за умов збереження власної ідентичності й співіснування з іншими культурними співтовариствами. К.-О. Апель закликав: «Дій так, ніби ти є членом співтовариства ідеальної комунікації»¹. Вочевидь, справедливість відтворюється у правовому суспільстві завдяки вільним дискурсивним практикам, їх конкуренції щодо вираження раціонального існування різних груп населення. Справедливість у правовому суспільстві полягає, перш за все, у захисті прав і свобод людини.

Отже, на хвилі масштабної критики класичного лібералізму, яка розпочалась ще в 1970 – х рр., саме ідея справедливості втілила в собі головні аксіологічні орієнтири сучасних політико-філософських концепцій, з нових позицій дозволила оцінити питання про індивідуалізм і рівність, громадянську свободу та політичну владу. На думку Т. Гомберта, Ю. Блезіуса, К. Креля і М. Тімпе про справедливе суспільство можна говорити лише в тому випадку, якщо реалізовані такі базові для демократії цінності як свобода, рівність і солідарність².

Таким чином, сучасні концепції справедливості є джерелом ідей визнання й захисту прав людини, верховенства права, а також вирішення суспільних конфліктів у формі спеціальних процедур, визначених законом. Правове суспільство у своєму інституційному та неінституційному вимірах здатне поєднати інтереси всіх суб'єктів соціально-економічних й політико-

¹ Апель, К.-О. Дискурс і відповідальність: проблема переходу до постконвенціональної моралі [Текст] / Карл-Отто Апель; [пер. з нім. В. Купліна]. – Київ: Дух і літера, 2009. – С. 10.

² Гомберт, Т. Основы социальной демократии [Текст] / Т. Гомберт, Ю. Блезіус, К. Крель, М. Тімпе // Курс социальной демократии. – Ч. 1. – М.: РОССПЭН, 2010. – С. 19.

правових відносин, базуючись на демократичних за своїм характером принципах справедливості.

В контексті нашої наукової розвідки важливо зазначити, що справедливість не може бути повноцінно реалізована без врахування таких цінностей як рівність, свобода, соціальне партнерство, права людини та ін. Правове суспільство можна вважати справедливим саме тому, що в своєму функціонуванні воно поєднує вищезначені цінності й пропонує загально визнані критерії розподілу прав та обов'язків. В правовому суспільстві справедливість – це соціально-психологічне сприйняття принципів і форм організації суспільства, що відповідає інтересам людей і соціальних груп, тобто узагальнена моральна оцінка суспільних відносин. При визначенні соціальної справедливості найчастіше її співвідносять із соціальною рівністю, і в цьому контексті соціальна справедливість розуміється як міра рівності й нерівності в розподілі матеріальних і духовних благ у суспільстві, статусів і влади, а також у життєвому становищі різних суспільних груп. Механізми такого розподілу по-різному уявляються прихильникам різних політико-правових доктрин. Консервативна традиція виходить з невизнання іншого принципу розподілу, крім ринкового. Вільне суспільство, на думку представників цієї традиції, не допускає встановлення моделей розподілу, оскільки це веде до втручання в права людини й обмеженню її волі. Натомість, неоліберали сьогодні визнають необхідність державного втручання в розподіл суспільних благ. Марксизм вбачав у соціальній справедливості знищення приватної власності й реалізацію принципу розподілу за працею¹.

Реалізація соціальної справедливості у правовому суспільстві означає, що здійснюється адекватний розподіл:

- прав та обов'язків;
- праці та її результатів;

---

¹ Гриненко, А. М. Соціальна справедливість як ключовий принцип у реалізації соціальної політики держави [Текст] / А. М. Гриненко // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Вип. 99. – Т. 112. – Педагогіка. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. – С. 104–105.

- соціальних благ;
- винагород, визнань, пільг;
- рівня та якості життя;
- інформації та культурних цінностей.

Найважливішим показником справедливої спрямованості суспільства виступає характер соціальних відносин. Вектор їх розвитку може бути розгорнутим у бік посилення нерівності, що призводить до панування одних соціальних груп і підпорядкуванню їм інших, і як наслідок – зростанню соціальної напруженості. А може бути розгорнутим в іншому напрямку, коли формується декомпозиція статусів соціальних груп і виникає «соціальне перемир'я», яке дозволяє соціальному розвитку набувати стійкого прогресивного характеру. Усі зазначені характеристики відбивають ті чи інші сторони соціальної справедливості й у залежності від специфіки дозволяють судити про соціальну прогресивність чи навпаки регресивність певного суспільства. Останнє, є дуже важливим для оцінки молоді демократичної соціальної держави в Україні¹.

Аналіз буття правового суспільства як форми реалізації соціальної справедливості передбачає необхідність розуміння цієї цінності як на науково-теоретичному рівні, так і на побутовому. На рівні побутової свідомості під справедливістю слід розуміти відповідність, співрозмірність визнання заслугам людини. На це звертає увагу і М. Васильєва, слушно підкреслюючи, що загальне поняття справедливості відбиває відповідність між роллю окремих людей і суспільних інститутів у житті суспільства та їх реальним становищем, що відповідає або не відповідає прогресивним ідеалам суспільства. Стосовно окремих людей і колективів поняття справедливості є більш конкретним: це співвідношення між достоїнствами людей та їхнім

---

¹ Пахомов, Ю. Н. Пути и перепутья современной цивилизации [Текст] / Ю. Н. Пахомов, С. Б. Крымский, Ю. В. Павленко. – К.: Благотворительный Фонд содействия развитию гуманитарных и экономических наук «Международный деловой центр», 1998. – С. 333.

суспільним визнанням, між діями і відплатою, правами й обов'язками. Невідповідність оцінюється моральною свідомістю як несправедливість¹.

У сучасній етиці цінностей справедливість визначають як умову здійснення решти цінностей, суть якої полягає в необхідності бути справедливим стосовно особистості, поважати її і не втручатися у сферу її свободи. Справедливість регулює всі сфери суспільної життєдіяльності, і є по суті своєрідним суспільним феноменом. Щодо індивідуальної свідомості, то почуття справедливості є властивістю особистості, тобто її моральна характеристика. Крім того, справедливість – це визначений підхід до оцінки поведінки, заснований на критерії суспільної користі. Та чи інша діяльність, характер поведінки, вчинок позитивно оцінюється і схвалюється, якщо результат спрямований на загальне благо. Сфера використання поняття «справедливість» безмежна: політичні та економічні системи, соціальні інститути, міждержавні відносини, оцінки, судження, установки, рішення тощо. Але найбільш значуще втілення досліджувана категорія отримує в правовій системі, оскільки саме вона регулює найбільш важливі ланки суспільного життя. З цього приводу С. Гессен зазначав, що саме право вирішує для даного часу і за даних обставин проблему справедливості². Саме тому розвиток правового суспільства є необхідною умовою здійснення справедливості через утвердження інструментальної цінності права.

Вочевидь, соціальна справедливість – це і узагальнена моральна оцінка суспільних відносин, і один з основних загальнолюдських соціальних ідеалів, конкретне розуміння і зміст якого змінювалося протягом історії, і який сьогодні немає єдиного тлумачення. При визначенні соціальної справедливості найчастіше її співвідносять із соціальною рівністю, і в цьому контексті соціальна справедливість розуміється як міра рівності й нерівності

---

¹ Васильєва, М. П. Основи педагогічної деонтології: навч. посіб. [Текст] / М. П. Васильєва. – Х.: Нове слово, 2003. – С. 95.

² Гессен, С. И. Основы педагогики. Введение в прикладную философию [Текст] / Отв. ред. и сост. П. В. Алексеев. – М.: «Школа-Пресс», 1995. – С. 272.

в розподілі матеріальних і духовних благ у суспільстві, статусів і влади, а також у життєвому становищі різних суспільних груп¹.

Продовжуючи попередню логіку зазначимо, що відтворення справедливості у правовому суспільстві також полягає у поступовому подоланні, перш за все, правової нерівності у її фактичному вимірі, а також у напрацюванні суспільновизнаних критеріїв співвідношення рівності та нерівності у інших соціальних сферах. Як відомо соціальна нерівність – це форма соціальної диференціації, при якій окремі індивіди, соціальні групи, верстви, класи знаходяться на різних щаблях вертикальної соціальної ієрархії й володіють нерівними життєвими шансами і можливостями щодо задоволення потреб. У найзагальнішому вигляді нерівність означає, що люди живуть в умовах, за яких вони мають неоднаковий доступ до обмежених ресурсів матеріального і духовного споживання. Виконуючи якісно нерівні види праці, в різній мірі задовольняючи суспільні потреби, люди іноді зайняті економічно неоднорідною працею, бо такі види праці мають різну оцінку їх суспільної корисності. Враховуючи незадоволеність членів суспільства існуючою системою розподілу влади, власності і умов індивідуального розвитку, все ж потрібно мати на увазі універсальність нерівності людей².

З точки зору реалізації соціальної справедливості мова не йде про повне подолання нерівності у правовому суспільстві (на кшталт зрівнялівки у комуністичному суспільстві), мова йде про зменшення «соціальної відстані» між громадянами та про зняття соціальної напруги від цієї нерівності. Об'єктивно основними джерелами виникнення соціальної нерівності є відносини власності, влади (панування і підпорядкування), соціального (тобто соціально закріпленого та ієрархізованого) поділу праці, а також

---

¹ Вагимов, З. К. Проблема социальной справедливости, равенства и неравенства людей, их нищеты и бедности [Текст] / З. К. Вагимов // Вызовы современности и ответственность философа : Материалы 42 «Круглого стола», посвященного всемирному Дню философии / под общ. ред. И. И. Ивановой. – Бишкек, 2003. – С. 43.

² Баранівський, В. В. Соціальні рівність та нерівність як чинники функціонування українського суспільства [Текст] / В. В. Баранівський // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К.: ВІР УАН, 2012. – Випуск 64 (№ 9). – С. 248.

неконтрольована, стихійна соціальна диференціація. Ці механізми переважно пов'язані з особливостями ринкової економіки, з неминучою конкуренцією та безробіттям. Сутнісною ознакою соціальної нерівності визначається нерівний доступ соціальних суб'єктів до дефіцитних суспільних благ, ресурсів, суспільного багатства¹.

Беззаперечним залишається те, що власне соціальна справедливість є оціночним поняттям і знаходиться в системі соціальних порівнянь, що у повсякденному житті має випадковий, неадекватний, довільний зміст. Причиною цього є нестача інформації у суб'єкта (індивіда), а також неусвідомлене чи усвідомлене інформаційне спотворення певних даних (наприклад, про прибутки); соціальні стереотипи сприйняття (зокрема, суспільні забобони, наприклад про «легкість» певних видів діяльності); обмеженість соціальної уяви, соціальної інтуїції, яка заважає зрозуміти всю складність або необхідність праці окремих професійних груп. Для оцінки уявлень про рівень соціальної справедливості дослідник В. Студінський пропонує враховувати певні показники:

- ступінь задоволеності суб'єкта (індивіда) дотриманням норм соціальної справедливості на побутовому рівні;
- оцінка суб'єктом (індивідом) своєї участі у процесі боротьби проти соціальної нерівності в суспільстві та ефективності цієї боротьби;
- ставлення до явищ, які перешкоджають досягненню соціальної справедливості як на рівні суспільства, так і на побутовому рівні (зокрема, в системі відносин на виробництві);
- ступінь задоволеності суб'єкта (індивіда) змістом праці, можливостями впливу на прийняття рішень у системі суспільних чи суто виробничих відносин, дотриманням трудової дисципліни, умовами підвищення кваліфікації та професійного рівня;

---

¹ Судаков, М. В. Соціологічна концептуалізація соціальної нерівності як чинника структурної диференціації соціальних систем [Текст]. Дис. наук. ступеня канд. соц. наук / М. В. Судаков. – КНУ ім. Тараса Шевченка. – К., 2008. – С. 3.

- ступінь визначеності параметрів соціальної справедливості в системі розподілу матеріальних і моральних благ, розподілу суспільних благ;
- ступінь визначеності критеріїв суб'єктивної оцінки відповідності заробітної плати кількості та якості затраченої праці¹.

Таким чином, правове суспільство це форма реалізації низки сутнісних морально-правових цінностей: справедливості, рівності, свободи, довіри, честі й гідності та інших. Існування правового суспільства базується на ціннісному консенсусі між всіма його суб'єктами, що у підсумку є запорукою захисту прав і свобод людини. Правове суспільство є полем компромісу між державними, колективними та індивідуальними інтересами, що сприяє подоланню суспільної напруги й напрацюванню механізмів вирішення соціальних протиріч і конфліктів.

---

¹ Студінський, В. Питання соціальної справедливості у контексті соціальної політики [Текст] / В. Студінський // Україна: аспекти праці. – 2009. – № 1. – С. 15–16.

2.2. Довіра як ключова характеристика сучасного суспільства

За останні десятиліття ідеї правової держави, демократії, громадянського суспільства стали частиною масової свідомості. Значне число українських громадян відмовилося від колишніх ідеологічних конструкцій та органічно сприйняли нові цінності. Багато з них не лише підтримують ринкові і демократичні реформи, але і активно сприяють формуванню правової держави та інститутів громадянського суспільства зміцненню ринку, демократії. В той же час розвиток ринкових і демократичних процесів стримується браком довіри громадян до соціальних інститутів та один до одного, беспрецедентним зростанням корупції, посиленням влади бюрократії, поглибленням соціальної нерівності, непослідовністю і нерозторопністю влади при проведенні реформ. Взаємна недовіра між владою і суспільством – це наша одвічна проблема. Події грудня 2013 р. та січня 2014 р. в Україні є підтвердженням цієї тези. Зараз у нас відсутня та основа, на якій тільки і можлива побудова реального правового суспільства. Такою основою є належний рівень громадської згоди, якої усім нам зараз так явно бракує. Цю проблему можна обговорювати в різних аспектах. Але я хотіла б зупинитися на тому, що мені представляється найголовнішим, – на проблемі довіри в суспільстві: довіри між людьми, між соціальними групами, між суспільством і владою.

Довіра – ключова характеристика розвиненого людського суспільства. Вона грає значиму роль в соціальних взаємодіях, виконуючи соціорегуляційну функцію, тобто регулює міру їх взаємності, основні форми і спрямованість. Від того наскільки люди довіряють або не довіряють один одному багато в чому залежить характер стосунків в суспільстві, в колективі, в сім'ї, в державі. А міра довіри громадським інститутам впливає на відношення до них, відбиваючись в системі соціального регулювання. Тому довіра проявляється у взаємодіях, як на індивідуальному, так і на соціальному рівні. Причому, вона не може проявлятися в абстрактній формі,

як, скажімо, справедливість. Вона завжди має спрямованість на об'єкт довіри – інших людей, громадські інститути, державу в цілому. Довіра – це основа відкритих і добросовісних стосунків в усіх фундаментальних інститутах суспільства. Наявність її сприяє правильному задоволенню життєвих потреб суспільства. У тому числі підтримці законів, правил і стандартів.

З точки зору соціальних наук, довіра – це культурна установка на особливе сприйняття «іншого» і взаємодія з ним. Довіра має на увазі, що «інший» поведеться (чи не поведеться) в певних справах певним чином. Такий тип соціокультурних взаємодій спочатку формується і далі існує як позитивний, оскільки характеризується відкритістю, упевненістю в надійності «іншого» – індивіда, групи, структури. «Іншим» може виступати будь-який об'єкт соціальної реальності, у тому числі право, структури влади, закони, держава та ін. За наявності довіри, наприклад, до права, суб'єкти підкоряються йому не з примусу, а за переконанням, що є базисом для функціонування правового суспільства.

Як відмічає Петро Штомпка – один з провідних представників сучасної соціологічної думки: «Все більша кількість людей активно вибирають орієнтацію на майбутнє і бачать себе суб'єктами права. Для того, щоб активно і конструктивно примірятися до майбутнього, ми повинні робити довіру. Політики повинні вірити в ефективність і схвалення пропонованих ними стратегій, вчителя – в здатності своїх учнів, винахідники - в надійність і корисність своїх нових продуктів, а прості люди повинні вірити тим, хто займається представницькою діяльністю»¹.

З ним повністю солідарний американський філософ Й. Фукуяма, який вважає довіру ключовою характеристикою розвиненого людського суспільства, що проявляється як на індивідуальному, так і на колективному рівнях. На його думку «Довіра» визначає прогрес. Успіх самореалізації конкретного суспільства залежить від такого елементу культури, як рівень довіри, яка існує в суспільстві. По поширеності довіри в сучасних

---

¹ Штомпка П. Доверие – основа общества [Текст] / П. Штомпка – М.: Логос, 2012. – С.55.

ієрархічних структурах Фукуяма вибудовує класифікацію людських суспільств. До групи з високим рівнем довіри відносить «обрані», «грунтовані на довірі» ліберальні демократії (США, Німеччина, Японія). До суспільств з низьким рівнем довіри – традиціоналістські країни (Китай, Мексика), європейські країни (Франція, Італія), країни Східної Європи і колишнього СРСР. Економічний прогрес - це свого роду «нагорода» суспільству за внутрішню гармонію, відсутність якої перешкоджає господарському процвітання. Такий висновок Фукуями¹.

Залежно від об'єктно-предметної спрямованості довіри розрізняються підходи до її вивчення в економічному, політичному, соціальному житті. Загальним в них є регулятивна роль довіри в системі соціальних стосунків в різних сферах життєдіяльності.

У міжособистісних стосунках предметна область довіри розкривається переважно в психології. Визначаючи довіру з психологічних позицій, Т.П. Скрипкина пише: «Довіра – єдиний феномен, що має, в гранично узагальненому виді, схожі формально-динамічні характеристики, умови виникнення, закономірності породження і функціонування, незалежно від того, в якій сфері життя людини вона проявляється – по відношенню до чуттєво даних образів якісно різноманітного світу або по відношенню до надчуттєвої реальності (ідеалам, символам культури, авторитетній думці, іншій людині, самому собі)»². Довіра – це свого роду установка на позитивні дії іншого. Вона має на увазі очікування того, що хтось поступить або не поступить в певних ситуаціях певним чином. Такий тип міжособових взаємовідносин спочатку формується і далі існує як позитивний, оскільки характеризується відкритістю, упевненістю в порядності і доброзичливості Іншого.

---

¹ Фукуяма Ф. Доверие. Социальные добродетели и путь к процветанию: Пер. с англ. [Текст] / Ф. Фукуяма – М.: ООО «Издательство АСТ», 2004. – С. 6.

² Скрипкина Т. П. Доверие как социально-психологическое явление [Текст] : Дис. ... д-ра психол. наук / Т.П. Скрипкина – Ростов н/Д, 1998. – С.21.

Тобто довіра розглядається в психології як «установка або система установок (атитюдів) по відношенню до соціального світу, до іншого і до самого себе»¹, яка відбиває схильність індивідів і груп до взаємодій один з одним і з навколишньою реальністю певним способом. Проте довіра не лише відбивається у свідомості, але і існує в підсвідомій формі, обумовленій тим, наскільки люди вважають інших своїми, наскільки співпадають їх внутрішні світи. Довіра тут пов'язана з можливістю передбачити вчинки іншої, навіть незнайомої людини, лише на основі знання про її приналежність до тієї ж соціальної спільності. Ця обставина грає вирішальну роль, передусім, в спілкуванні, на чому будуються багато тренінгових програм².

Характер і спрямованість установок на довіру в міжособистісних стосунках змінюється в різних сферах життєдіяльності людей, що вимагає інтерпретації подібного зв'язку. В узагальненому вигляді індивідуально-особистісні установки характеризують спрямованість на довіру, або на недовіру соціальних взаємодій в групових стосунках і в суспільстві в цілому. Відповідно коригуються критерії довіри. Моральні критерії – порядність, доброзичливість, надійність поступаються місцем правилам (нормам), що виробляються відповідними соціальними інститутами. Основою довіри стає упевненість в дотриманні партнерами взаємодій цих правил.

У сфері економічних стосунків потреба в довірі актуалізується у зв'язку зі збільшенням числа стратегічних альянсів та інших форм співпраці компаній між собою, пошуком партнерів та укладенням угод про співпрацю, залученням та утриманням клієнтів, що підвищує значущість усіх способів забезпечення зобов'язань за контрактом. Існуючі формальні механізми

¹ Абульханова-Славская К.А. Личностный аспект проблемы общения [Текст] / К.А. Абульханова-Славская // Проблемы общения в психологии. – М.: Знание, 1981. – С.110-134. ; Дилигенский Г.Г. Социально-политическая психология [Текст] / Г.Г. Дилигенский. – М.: Наука, 1996. – 304 с.; Донцов А. И. Психология коллектива: методологические проблемы исследования [Текст] / А. Донцов – М. : Изд-во МГУ, 1984. – 208 с. ; Кон И. С. В поисках себя. Личность и ее самосознание [Текст] / И. Кон – М.: Политиздат, 1984. – 336 с. Кондратьев М.Ю. Социальная психология [Текст] – М.: Знание, 1987. – 232 с.; Скрипкина Т.П. Психология доверия: Учебное пособие [Текст] / Т.Н. Скрипкина – М.: Изд. центр «Академия», 2000. – 264 с. ; Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис [Текст] / Э. Эриксон – М.: Прогресс, 1996. – 344 с.

² Тренинговый центр Александра Любимова [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.trenings.ru>

(контракти, судові розгляди та інше), які покликані у разі порушення угоди зменшити витрати, не завжди ефективні. А такий неформальний інститут як довіра здатний не лише доповнити їх, але в деяких випадках і замінити.

Широко використовується такий інтегральний показник як індекс довіри, що є кількісною динамічною характеристикою взаємовідносин різних економічних суб'єктів, які ґрунтовані на вигідності економічних результатів взаємодії і на упевненості в сумлінності/лояльності, щирості один одного. Ці дані засновані, як на суб'єктивній оцінці так і на моніторингу реальних інвестиційних рішень¹.

Останніми роками в країнах Європи, в США і Японії застосовується індекс споживчої довіри, що відбиває оцінку стійкості споживчих настроїв конкретних суб'єктів. Він використовується для прогнозування тенденцій в області зайнятості і загального стану економіки, і вважається випереджаючим індикатором ділового циклу².

Особливе місце проблема довіри займає в менеджменті. З останньої треті XX ст. виділялися системи організації і управління з високим і низьким рівнем довіри, а також системи прямого контролю з використанням загроз в якості головного регулятора трудових стосунків при мінімальній відповідальності працівників і системи так званої «відповідальної незалежності», при якій акцент переноситься на стимулювання працівників до формування стійких ідентифікацій з цілями діяльності підприємства, а також їх власну активність, шляхом надання їм особливого статусу, зміцнення в них самовідчуття власної значущості та авторитету³. Довіра в цьому сенсі є чинником підвищення продуктивності і віддачі в процесі праці.

---

¹ Інтегральний індекс доверия [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.inline.ru>

² Макроэкономические индикаторы США [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.glossary.ru>

³ Fox A. Beyond Contract: Work, Power and Trust Relations [Text] / A. Fox – London: Faber & Faber, 1974. – 344 p.; Friedman A. Industry and Labour [Text] / Friedman A. – London: Macmillan, 1977. – 233 p.

Природа, суть і ознаки довіри як результату соціальної взаємодії в системі державного управління, детально аналізуються С. Погорілим. Він визначив роль правових, ресурсних і комунікативних механізмів довіри в державному управлінні¹.

С. Погорілий підкреслює, що в нових суспільно-політичних умовах основою формування рівня довіри до влади стають погоджена співпраця, об'єднання зусиль і можливостей, прагнення до пошуку реалістичних рішень, взаємоприйнятний контроль і облік громадських інтересів, правова обґрунтованість державно-управлінських рішень, відмова від використання негативних соціальних технологій.

У політичних стосунках довіра є основою легітимації влади і консенсусу між різними суспільно-політичними силами. Вона лежить в основі формування соціальної бази політичних партій і рухів, делегування їм прав по захисту політичних інтересів, формування електоральних переваг різних соціальних груп. Ряд суспільно-політичних процесів повністю базується на довірі і блокується при її відсутності. Такий механізм ухвалення рішення про політичну участь, голосування на виборах, підтримку політичних інститутів, а також загальніших процесів. Складання рейтингів довіри населення політичним і громадським інститутам прагне виявити оцінку їх діяльності і через неї відношення до них. Індекс довіри в даному випадку є різницею між позитивними і негативними оцінками, тобто між довірою і недовірою².

Дослідження довіри в системі політичних стосунків, здійснюване українськими вченими, сприяє ширшому розумінню змісту цієї категорії. У роботах А. Міщенко визначені основні форми прояву довіри в сучасних демократичних суспільствах – це віра, соціальний капітал, культура, співучасть і взаємність між громадянами на рівні горизонтальних і

---

¹Погорілий С. Механізм політичної довіри в системі соціального та державного управління [Текст] / С. С. Погорілий // Держава та регіони. Науково-виробничий журнал. – 2010. – № 2. – С. 56 – 61.

²Зубок Ю.А., Чупров В.И. Социальная регуляция в условиях неопределенности. Теоретические проблемы исследования молодежи [Текст] / Ю.А. Зубок, В.И. Чупров – М.: Academia, 2008. – С.25.

вертикальних мереж взаємодії¹. Як складова легітимації влади, довіра відображає підтримку влади з боку суспільства, розкриває прихильність громадян до її дій, визнання запропонованих нею законів справедливими, забезпечує реалізацію їх очікувань.

Місце довіри в механізмі реалізації публічної влади визначене М. Братківським. Ним обґрунтований методичний підхід до оцінки довіри, в основу якого покладені три її компоненти: передбачуваність або знання, надійність і єдність². Визначений економічний зміст категорії «довіра», основними елементами якої є справедлива заробітна плата, програма додаткових виплат, умови безпеки праці і охорона здоров'я, гарантія зайнятості, розвиток здібностей працівників, соціальна інтеграція, участь працівників в управлінні виробництвом, демократія на виробництві, стиль життя.

Розробка інструментарію в дослідженні довіри до політичних інститутів міститься в працях О. Вишняка. В них представлена методика виміру довіри до державних і політичних інститутів, система показників кількісної оцінки довіри, динаміка зміни довіри до політичних інститутів за різні періоди часу, яка отримана на основі результатів соціологічного моніторингу³.

Порівняльний аналіз довіри в політичних практиках України і Росії, дозволив О. Сичовій, виявити особливості формування культури довіри в різних соціокультурних середовищах. Їй обґрунтована спадкоємність типів політичної довіри між поколіннями, підкреслена роль держави в їх історичному відтворенні⁴.

---

¹ Міщенко А.Б. Феномен політичної довіри [Текст] / А.Б. Міщенко // Зовнішні справи. – 2008. – № 2. – С. 42-44.

² Братковський М.Л. Довіра як механізм реалізації публічної влади: монографія [Текст] / М.Л. Братковський. – Донецьк: ВІК, 2010. – 286 с.; Братковський М.Л. Понимание феноменов доверия и недоверия [Текст] / М.Л. Братковский // Соціальний менеджмент і управління інформаційними процесами: зб. наук. праць / ДонДУУ. – Донецьк: ДонДУУ, 2009. – Т. X. – С. 337-341.

³ Вишняк О. Соціокультурна динаміка політичних регіонів України [Текст] / О. Вишняк // Соціологічний моніторинг : 1996-2006. – К.: ІС НАНУ, 2006. – С.262-265.

⁴ Сичова А. О. Політична довіра у трансформаційних пострадянських соціумах (Україна та Російська Федерація) [Текст] : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / А. О. Сичова: Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 2012. – 20 с.

Можна стверджувати, що з розвитком сучасних інформаційних технологій і появою нових форм комунікативної взаємодії, область поширення довіри істотно розширюється. Виникає проблема довіри інформаційним системам, трансляторам та інформації, яка передається ними. Користувачі мережі Інтернет ставлять це питання при зверненні до сайтів. При цьому довіра сайту є показником, швидше відносним, який не вимірюється в певних одиницях, але в цілому він означає авторитетність проекту для пошукової системи¹. У ширшому соціальному плані питання довіри актуалізується у зв'язку з маніпулятивними можливостями нових технологій, що надзвичайно розширилися, і занепокоєнням з приводу неможливості контролю за їх впливом на масову свідомість і поведінку.

На мою думку, падіння довіри прямо, або побічно відбивається в індивідуальній, груповій та інституціональній взаємодії. Недовіра у бізнесі призводить до спаду інвестицій, зниження підприємницької активності, приховування заощаджень, вивезенню капіталу і таке інше. На тлі зниження довіри в політичній сфері втрачають свій вплив політичні інститути, виникає процес делегітимації влади, продукується напруженість, створюються умови для політичного хаосу, або, навпаки – для авторитарного управління, і як наслідок, зростання відчуження, або навпаки, протестної активності. У індивідуальній і груповій взаємодії все частіше відбувається переорієнтація індивідів і груп на неформальні способи саморегулювання.

Тобто довіра грає значиму роль у виборі форм та способів саморегуляції соціальних взаємодій. Вона проявляється в знанні правил, що забезпечують надійність і передбачуваність в партнерських стосунках, які встановлюються тим або іншим інститутом. Рівень довіри визначається широтою пізнання і глибиною розуміння.

Звідси витікає, що в усіх сферах громадського життя виділяється соціологічний аспект, що розглядає довіру в системі соціальних взаємодій. І

---

¹ Lacohee H., Cofta P., Phippen A., and Furnell S. Understanding Public Perceptions [Text] / H. Lacohee, P. Cofta, A. Phippen, S. Furnell // Trust and Engagement in ICT Mediated Services. – Chicago: International Engineering Consortium, 2008. – 323 p.

в економіці, і у політиці, і в інших сферах беруть участь люди, пов'язані соціальними стосунками. Від того, в якому ступені люди довіряють один одному, а також розділяють інституціональні норми багато в чому залежить кінцевий результат їх діяльності в цих сферах.

В процесі складного переплетення різних взаємодій в цих сферах виникає феномен узагальненої довіри. Згідно німецьким філософам і соціологам – Ф. Тенісу і Г. Зімелю, узагальнена довіра є свого роду світоглядною установкою, що виражає готовність індивіда розглядати оточення. Воно ґрунтоване на очікуваннях відносно надійності інших індивідів взагалі (як характеристики людей взагалі). Якщо міжособистісна довіра виникає в ситуаціях взаємодії лицем до лица, то формування узагальненої довіри пов'язане з думками, стереотипами відносно незнайомих індивідів. Джерела готовності довіряти незнайомцям можуть бути різними, проте більшість дослідників вказують на специфіку первинній соціалізації. Онтологічна установка на довіру кристалізується в процесі соціалізації.

На думку англійського соціолога, доктора філософії Кембриджського університету Е. Гіденса, база узагальненої довіри формується в перші роки життя людини, коли в процесі взаємовідносин з батьками і найближчим оточенням дитина навчається покладатися на інших – довіряти їм. Згідно Гіденсу, довіра – це спосіб відновлення інтимності життєвого простору під тиском ризиків і небезпек навколишнього світу. Вона завжди пов'язана із способами організації надійних інтеракцій поза часом і простором.

Узагальнена довіра, що відтворюється структурами життєвого світу, дозволяє зберегти стабільність взаємозв'язку індивіда і довкілля завдяки «почуттю безпеки». Ф. Фукуяма розглядає узагальнену довіру як один із засадничих чинників, що обумовлюють економічне зростання суспільства. Вчений виходить з припущення про те, що рівень довіри, властивий різним культурам, обумовлює темпи формування соціального капіталу і впливає на економічний розвиток суспільства. Довіра, на думку Ф. Фукуяма, «це очікування, що виникає у членів співтовариства, того, що інші його члени

поводитимуться більш менш передбачувано, чесно і з увагою до потреб оточення, у згоді з деякими загальними нормами"»¹. Виходячи з цього довіра може бути описана як можливість прогнозування дій людини, групи або інституту і надія, що ці дії співпадут з тими, які від них чекають. Наскільки вони співпадають, настільки і проявляється довіра.

Н. Смакотина відмічає: «У контексті схеми розгортання – екзистенціальний стан і переживання довіри означає можливість здійснення раціональної або позараціональної процедури обґрунтування і, отже, стабілізації очікування. У цьому плані довіру можна визначити як обґрунтоване або виправдане якими-небудь чинниками очікування (скажімо, кредит довіри видається в демократичному суспільстві під очікування рішення певної сукупності стратегічних і тактичних завдань)»². У такій якості довіра капіталізується в системі соціальних стосунків. Тобто наявність довіри між членами суспільства перетворюється на соціальний капітал. За твердженням Ф. Фукуями, «він може бути втілений і в найдрібнішому базовому соціальному колективі – сім'ї, і в найбільшому колективі з можливих – нації, і в усіх колективах, існуючих в проміжку між ними... і передається за допомогою культурних механізмів - таких як релігія, традиція, звичай»³. Розкриваючи роль довіри в соціальному капіталі, Фукуяма підкреслює, що процес капіталізації довіри вимагає «адаптації до моральних норм певного співтовариства і засвоєння в його рамках таких добродетей, як відданість, чесність і надійність»⁴.

Довіра, як складова частина соціального капіталу розглядається у роботах В. Сукачова. За його думкою, громадянське суспільство є результатом складного процесу самоорганізації соціуму, в якому задіяні як

¹ Фукуяма Ф. Доверие: Социальные добродетели и путь к процветанию [Текст] / Ф. Фукуяма – М.: Издательство АСТ, 2004. – С. 51-52.

² Смакотина Н.Л. Социальное развитие молодежи в России: концептуальная модель анализа [Текст] / Н.Л. Самакотина // Электронная библиотека МГУ им. М.В.Ломоносова [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.socio.msu.ru/>

³ Фукуяма Ф. Доверие: Социальные добродетели и путь к процветанию [Текст] / Ф. Фукуяма – М.: Издательство: АСТ, 2004. – С. 52.

⁴ Там само. – С. 53-54.

нормативні, так і структурні чинники. Автор показує, що в результаті тривалого еволюційного процесу на перетині декількох теоретичних традицій виникла концепція соціального капіталу, в якій обґрунтовується соціальна потреба в самоорганізації. Основою трансформації соціального капіталу в різні форми самоорганізації є довіра. Розробляючи типологію політичної довіри, вчений приходить до висновку, що базовою умовою її виникнення як передумови процесу консолідації інститутів громадянського суспільства являється наявність специфічної національної ідентичності, яка обумовлює появу транскласової солідарності і розвиток на її основі феномену політичної довіри¹.

В результаті, на думку автора, виділяються наступні ключові характеристики узагальненої довіри: виникнення і прояв на макрорівні як феномену колективної свідомості, що відбиває певний тип культури; відсутність прямої залежності від конкретної ситуації взаємодії, тобто узагальнена довіра не є ситуаційною; спрямованість на «узагальненого іншого», незнайомого, чужого; зв'язок узагальненої довіри з соціокультурними зразками, засвоєними в процесі соціалізації.

Аналізуючи процес становлення теорії довіри, Т. Стеценко відмічає ключову роль в ній концепції аномії Е. Дюркгейма та Р. Мертона, теорії соціальної дії Т. Парсонса, теорії раціоналізації М. Вебера. Довіра розглядається як один з компонентів соціальної дії. Рівень довіри визначається залежно від кожної складової мотиваційної структури: ціннісною – об'єкт буде значимим, якщо заслуговує довіру; когнітивною – діючий суб'єкт буде зацікавлений в тому або іншому аспекті ситуації якщо він надійний, а значить заслуговує довіру; оцінною – вибір буде зроблений

---

¹ Сукачов В.В. Довіра як проблема політичної науки [Текст] / В.В. Сукачов // Грані. – 2004. – №2(34). – С. 124-128.

швидше за все на користь того об'єкту, який заслуговує вищого рівня довіри¹.

Розглядаючи соціальну функцію довіри, Ф. Фукуяма вводить в оборот поняття «спонтанна соціалізованість (spontaneous sociability)», яке «покликане описувати ті численні проміжні співтовариства, які відрізняються як від споріднених, так і від створюваних цілеспрямованими державними зусиллями»².

Саме в процесі спонтанної соціалізації довіра відіграє важливу роль, оскільки сприяє стійкості і розширенню соціальних контактів, на відміну від традиційної соціалізованості, яка характеризується вірністю старим, сталим соціальним групам. Спонтанна соціалізованість, це навпроти здатність збиратися в згуртовані групи і співіснувати у рамках нових форм гуртожитку. У кожній країні спонтанна соціалізованість має дуже різну історію. Як відмічає Ф. Фукуяма, – «в Японії вона виростає із структури місцевої сім'ї і природи місцевого феодалізму; у Німеччині вона пов'язана з тим, що такі традиційні співтовариства, як гільдії, збереглися аж до ХХ століття; У США вона йде коренями в релігійну спадщину протестантських сект»³. Можна стверджувати, що в Україні і в Росії історичне джерело соціалізованості корениться в православній культурі. Сформоване в конкретному співтоваристві відношення до оточення як того, що заслуговує довіри є важливим показником його культури. Культура довіри, таким чином, є певним способом організації життєдіяльності, необхідною умовою регуляції соціальних взаємодій.

На думку автора, для розуміння суті поняття «довіра» важливо визначити його специфічні відмінності від таких близьких понять, як «віра», «надія», «упевненість». Хоча слово «довіра» має один корінь із словом

---

¹ Стеценко Т. Становленне теорії довіри в соціології [Текст] / Т. Стеценко // Соціальні виміри суспільства. – К.: Інститут соціології НАН України, 2009. – Випуск 12. – С.177-187.

² Там само. – С 254-255.

³ Стеценко Т. Становленне теорії довіри в соціології [Текст] / Т. Стеценко // Соціальні виміри суспільства. – К.: Інститут соціології НАН України, 2009. – Випуск 12. – С. 252.

«віра», вони істотно розрізняються по сенсу. Поняття віри пов'язане з відсутністю всякого сумніву або коливання про буття і сутність, а також безумовне визнання істин. Віра перевищує силу зовнішніх фактичних і формально-логічних доказів. В якості феномену світоглядна позиція прийняття або неприйняття (в цьому випадку говорять про невіру) певних тверджень або вчинків (як доцільних, цінних, істинних, справедливих і тому подібне) без попередньої фактичної або логічної перевірки. Довіра ж мінливіша, оскільки пов'язана з явищами, що знаходяться в компетенції людського пізнання. Довіряють тому, кого знають або думають, що знають, упевнені в його порядності і доброзичливості.

Переконливою видається точка зору про істотні відмінності між вірою і довірою, що міститься в підході Т. Скрипкиної. Віра розуміється нею як акт прийняття інформації за істинну, а довіра – як певне відношення до джерела інформації. Віра в істинність якого-небудь змісту може і не означати довіри до посилача повідомлення, так само як і сама по собі довіра до джерела не припускає автоматично віри в істинність усієї повідомленої інформації¹. Це дозволяє зробити висновок, що віра і довіра розрізняються між собою, це дві різні реальності: є феномен віри і феномен довіри. Віра може стати змістом внутрішнього світу особи аж до самоототожнення з об'єктом вірування. Довіра ж завжди пов'язана з дистанцією між суб'єктом і об'єктом, оскільки припускає ціннісне відношення до об'єкту².

Надія, згідно зі П. Штомпокою, – пасивне, нераціональне почуття того, що все складеться до кращого. Надія в її екзистенціальному сенсі означає емоційне переживання, пов'язане з «очікуванням суб'єктом деякої бажаної події і що відбиває вірогідність його реального здійснення», що передбачається³. Очікування (експектація) розглядається як вимога, що

---

¹ Скрипкина Т.П. Психология доверия (теоретико-эмпирический анализ) [Текст] / Т.П.Скрипкина - Ростов н/Д : Изд-во РНДГПУ, 1997. – С. 3-4.

² Данкин Д.М. Проблема политического доверия в международных отношениях [Текст] – : Дис. ...доктора полит. наук / Д.М. Данкин: М.: РАГС, 2000. – 245 с.

³ Психология. Словарь [Текст] /Под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. – М.: Политиздат, 1990. – С. 229.

пред'являється індивідом до Іншого, будь то особа або інститут. Тобто з надією зв'язуються поведінкові очікування в міжособистісних або інституціональних стосунках. У надії відбивається стан невизначеності, який долається у міру задоволення очікувань, переростаючи в упевненість.

Але у підході П. Штомпки упевненість має абсолютно іншу природу і тим самим принципово відрізняється від надії. Її джерелом є не характеристики партнера і проявлені ним здібності і наміри, а швидше особливості суб'єкта, який готовий повністю покладатися на Іншого. Останній довіряє без видимої причини. Штомпка вказує: «Довіра – третій тип орієнтації – принципово відрізняється від надії і упевненості тим, що укорінюється в дискурсі агента: активна участь і орієнтація на майбутнє»¹. Таким чином, довіра, на відміну від надії і упевненості, в підході Штомпки, містить більше виражений когнітивний і активний поведінковий компоненти.

Інший підхід до концептуалізації довіри міститься у Е. Гіденса². Вчений виходить з розуміння довіри як прояву упевненості, виділяючи два її типи: базисна довіра і довіра абстрактним системам. Довіра – кредит довіри агентам або абстрактним системам, ґрунтований на своєрідному «зануренні у віру», яка виносить за дужки ігнорування або нестачу інформації. І елементарна довіра, і довіра абстрактним системам (технічним, експертним) виконують функції створення стабільності, з навіюваним ними почуттям безпеки. На думку Гіденса, неможливість індивіда самотійно зберегти стабільність свого життєвого світу змушує його вірити у безперебійність функціонування системи і добросесність соціальних агентів, що оточують його. Він визначає два типи довіри – довіра один одному і довіра системі. В якості показника особистої довіри Гіденс виділяє відвертість, готовність

---

³ Sztompka P. Trust: A Sociological Theory [Text] / P. Sztompka – Cambridge: Cambridge University Press, 1999. – 323 p.

² Giddens A. The Consequences of Modernity [Text] / A. Giddens – Cambridge: Polity Press, 1990. – 285 p.

ділитися інтимною, секретною інформацією. Показником довіри системі виступає готовність делегувати їй відповідні повноваження, зокрема по захисту інтересів і сприйняття цієї системи як безпечною і надійною.

Умови людського існування, відмічає Гіденс, повні загроз, але для нормального повсякденного життя дуже важливо, щоб у свідомості людей було сформовано базову довіру до інших, бо вона захищає від нескінченних переживань і занепокоєння. Засвоєння установок, сприяючих прояву або довірчого, або настороженого відношення, відбувається в процесі соціалізації. Таким чином, довіра укорінюється у відношенні до навколишнього світу, вона виконує функцію своєрідного «захисного кокона» в умовах невизначеності. Згідно з Гіденсом, взаємна довіра відбиває прагнення покластися на партнера взаємодій в межах допустимого або прийняттого ризику і є ключовим елементом рефлексуючої організації, до якої вчений відносить будь-які форми самоорганізації (об'єднання, рухи, асоціації та ін.).

Розглядаючи характер співвідношення понять «віра», «довіра», «надія» Л. Облова приходить до висновку, що відкриття, які здійснюються в результаті творчого досвіду філософської віри, відрізняються від раціональних результатів в досвіді довіри і надії. Довіра, спираючись на минулий досвід, є локальним знанням, відхиленням від пізнання дійсного призначення є знанням допустимим, тому так само відносно впливає на розвиток духовного світу людини ¹.

У триланковій моделі довіри А. Журавльової та А. Купрейченко, в її визначення вводяться якості: передбачуваність, надійність, єдність (тотожність). Під передбачуваністю розуміється уявлення суб'єкта про те, наскільки добре він знає об'єкт, по відношенню до якого оцінюється рівень

---

¹Облова Л. А. Філософська віра як цінність [Текст] / Л.А. Облова // Аксіологічні аспекти трансформації сучасного українського суспільства. – Всеукраїнська науково-практична конференція. – Івано-Франківськ, 2007. – С. 69-70; Облова Л. А. Співвідношення понять релігійна та філософська віра [Текст] / Л.А. Облова // Тези доповідей 71-шої наукової конференції молодих вчених, аспірантів і студентів: «Наукові здобутки молоді». – К., 2005. – С. 23.

довіри, і наскільки він здатний передбачати його поведінку в ситуації невизначеності; під надійністю – уявлення суб'єкта про те, здатна або ні інша людина надати допомогу, підтримати у важкій ситуації; під єдністю (тотожністю) – уявлення суб'єкта про наявність у нього спільних цілей, принципів або світогляду з іншою людиною ¹.

Довіра грає в суспільстві важливу регулятивну функцію, тобто здійснює регулювання соціальних взаємодій (інтеракцій). Під взаємодіями зазвичай розуміється «система взаємообумовлених соціальних дій, пов'язаних циклічною залежністю, при якій дія одного суб'єкта є одночасно причиною і наслідком дій у відповідь інших суб'єктів» ². Тобто взаємодія з іншими людьми припускає наявність дій (реакцій) у відповідь. Відмінною рисою таких дій є їх спрямованість на іншу людину, з метою викликати цілком певну (очікувану) реакцію у відповідь. Взаємний обмін реакціями свідчить про виниклий зв'язок між людьми або групами людей, про певну міру залежності їх один від одного. Реалізуючи взаємні очікування, вони надають своїм діям форми взаємодій. Отже, в основі взаємодій лежать очікування (експектації), які за визначенням пов'язані з довірою.

Дійсно, на нашу думку, навряд чи можна уявити собі взаємодії, якщо в них відсутня довіра. Вони можливі лише на основі взаємного визнання індивідами (групами) єдиних критеріїв, цінностей, норм і за наявності взаємного інтересу (П. Сорокін, Д. Мід). У свою чергу загальні цінності і норми створюють необхідні передумови для того, щоб дії відносно інших ставали взаємними. Довіра, що виникає в очікуванні взаємності, набуває соціорегуляційної функції. Для більше поглибленого аналізу цього процесу, звернемося до основних теорій соціальної взаємодії – до ролевої теорії особи, теорії соціального обміну, символічного інтеракціонізму, етнометодології.

---

¹ Харчилава Х.П. Доверие и устойчивое развитие экономики [Текст] / Х.П. Харчилава [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.kapital-rus.ru/index.php/articles/article/174271>

² Фролов С.С.. Социальное взаимодействие [Текст] / С.С. Фролов // Словарь ключевых социологических терминов. – М.: Наука, 1999. – С. 588.

Відповідно до ролевої теорії в процесі взаємодій відбувається усвідомлення приналежності людей до різних соціальних груп, володіння ними різними соціальними статусами, виконання безлічі соціальних ролей (Е. Дюркгейм, М. Вебер, Т. Шибутані). «Розуміючи ролі інших, – пише Т. Шибутані, – людина може уявити собі, як вони реагуватимуть на те, що він робить або збирається робити, але щоб зрозуміти це, учасник повинен представити самого себе в положенні іншого»¹.

Кожна людина, на думку прибічників ролевої теорії, граючи певну роль, погоджує свою поведінку із зразками, наказаними його оточенням (конвенціональні ролі), або очікуваними від нього в цій ситуації (міжособистісні ролі). Експектації розглядаються як очікування від людини певної поведінки залежно від її положення (позиції) в соціальній системі. Сама ця позиція з'являється як система експектацій, що пред'являються людині соціальною спільністю, і забезпечуваних відповідними санкціями і заохоченнями, правилами соціальної взаємодії.

Таким чином, з позицій ролевої теорії особи, довіра є системою очікувань або вимог відносно норм виконання індивідом соціальних ролей, і є різновидом соціальних санкцій, що упорядковують стосунки і взаємодії в групі. На відміну від офіційних приписів, посадових інструкцій та інших регуляторів поведінка в групі, експектації, що характеризують довіру, не формалізовані і не завжди усвідомлені. Їх регулятивна функція, ґрунтується на двох принципах: праві чекати від оточення поведінки, що відповідає їх ролевій позиції; обов'язку поводитися відповідно до очікувань інших людей.

У теорії обміну соціальні взаємодії розглядаються, виходячи з допущення, що в них закладений деякий раціональний початок, який спонукає людину поводитися обачливо і постійно прагнути до отримання найрізноманітніших «вигод», – у формі грошей, послуг, престижу, статусу, поваги, успіху, дружби (Дж. Хоманс, П. Блау). «Люди, – пише Блау, вступають у соціальні відносини, оскільки чекають, що будуть

---

¹ Шибутані Т. Социальная психология [Текст] / Т. Шибутані – М.: Прогресс, 1969. – С. 46.

винагородженні, і продовжують ці стосунки тому, що отримують те, до чого прагнуть. Стосунки обміну припускають отримання винагороди в обмін на плату – витрати»¹. До числа найважливіших з очікуваних винагород Блау відносить соціальне схвалення. Взаємна винагорода, що виникає в ході обміну діями стає такою, що повторюється і стає регулярною, а потім поступово переростає в довірчі стосунки між людьми, що базуються на взаємних очікуваннях. Інакше кажучи, довіра виникає, якщо очікувані винагороди переважають над витратами. І навпаки, порушення очікувань посилює недовіру, що негативно відбивається на характері взаємодій.

Значимі аспекти довіри в соціальній взаємодії витікають з теорії символічного інтеракціонізму (Дж. Мід, Г. Блумер, Р. Роуз). У цьому теоретичному підході соціальні взаємодії аналізуються, виходячи з їх символічного змісту. При цьому особливе значення надається ролі мови як головного символічного посередника соціальних взаємодій. Дж. Мід, який обґрунтував концепцію ролевої взаємодії, розширює уявлення про соціальну діяльність як сукупність соціальних ролей, яка фіксується в системі соціальних символів. Свідома регуляція поведінки здійснюється, на його думку, як безперервне співвідношення уявлення про свою роль з уявленням про самого себе, зі своїм Я. Набуваючи символічної форми, ці представлення поширюються на інших людей, взаємодія з якими стає можливою, завдяки тому, що вони надають однакові значення одному і тому ж символу².

Згідно концепції американського соціолога і психолога Г. Блумера, люди діють по відношенню до інших, орієнтуючись, передусім, на значення (сене), які надають цим стосункам. Символічна інтеракція розглядається ним як дія на основі значень, що отримуються в інтерпретаціях. У соціальній взаємодії ми маємо справу не з об'єктами, підкреслює вчений, а з дефініціями об'єктів, тобто з символами. Соціальна реальність рухлива і конвенціональна,

---

¹ Blau P. Exchange and Power in Social Life [Text] / P. Blau – N.Y., 1964. – P. 118-119.

² Mead G. Mind, Self and Society [Text] / Mead G. Mind – Chicago, 1934. – P. 140.

оскільки є продуктом взаємоузгодження значень між тісно взаємозв'язаними сукупностями дійових осіб – акторів. Взаємодія забезпечується тим, що люди здатні прийняти роль іншого, готові відповідати на експектації (очікування) інших, виділяти у своєму оточенні значимих інших, чії атитюди і ролі є вирішальними у виборі моделі взаємодії¹.

На нашу думку очевидно, що необхідною умовою символічної інтеракції є довіра між взаємодіючими суб'єктами. Без довіри один одному не може бути досягнуте ні однакове розуміння символів, ні їх взаємоузгодження в процесі конструювання соціальної реальності. Залежно від міри довіри в соціальному оточенні виділяються значимі інші, такі, що утворюють референтну групу. Довіра, як феномен соціальної реальності, реалізує тим самим свою соціорегуляційну функцію.

Етнометодологи (Г. Гарфінкель, А. Сикурела, Д. Дуглас) вважають, що правила, що регулюють взаємодії людей, зазвичай приймаються ними на віру, в готовому виді. Кожен індивід, на думку Гарфінкеля, має власне уявлення про те, як буде і повинна здійснюватися його взаємодія з іншими людьми, що ґрунтується на раціональності буденного життя. Риси раціональності мають бути виявлені в самій поведінці².

З точки зору прибічників етнометодології, соціальна реальність не має об'єктивних характеристик, а конструюється в ході мовної комунікації у рамках повсякденної соціальної взаємодії. Як видно вирішальну роль тут грає довіра, що виникає у взаємодіях партнерів. Довіра сприяє формуванню буденних норм, правил поведінки, прийнятих на віру, сенсів мови, регулюючи, таким чином, соціальні взаємодії.

У розвиток етнометодологічного підходу американський соціолог і психолог І. Гофман розробляє концепцію управління враженнями, в якій чинником взаємодій виступає проектування людьми власних іміджів. Основна ідея цього підходу полягає в тому, що в процесі взаємодій люди

---

¹ Blumer H. *Symbolic Interactionism: Perspective and mtthod* [Text] / H. Blumer — N.Y., 1969.

² Garfinkel H. *Studies in Ethnomtthodolodgi* [Text] / H. Garfinkel — N.Y., 1967. — P. 43.

свідомо режисують враження про себе, створюючи ситуації, в яких, як вони вважають, можуть справити сприятливе враження на інших. По аналогії із спектаклем, що театралізується, цей підхід іноді називають драматургічним інтеракціонізмом. Зрештою перетворюючи його на чинник регулювання соціальних взаємодій.

Таким чином, можна стверджувати, що довіра є феноменом соціальної реальності. У понятті довіри виражається стійка здатність людини, групи, колективу і усього населення добровільно наділяти іншу людину, інститути суспільства, соціальну групу і населення в цілому ціннісними і суспільно значимими властивостями в інтересах забезпечення своїх прав і свобод, гарантій і пільг, а в цілому – стабільності і безпеці існування.

На нашу думку, довіра є іманентною властивістю соціальних взаємодій. Будучи очікуваннями адекватної поведінки від партнера або соціального інституту, довіра здійснює функцію регуляції, що забезпечує взаємність в соціальних стосунках.

Довіра носить спрямований характер. Вона завжди співвідноситься з конкретними суб'єктами – індивідами, групами, інститутами. При цьому істотний вплив на характер формування і підтримки довіри роблять різні характеристики суб'єктів, серед яких і соціально-економічні, і соціально-психологічні, і соціокультурні.

У довірі відбиваються соціально-історичні особливості розвитку різних співтовариств. Вони формують певний тип узагальненої довіри, що проявляється в індивідуальних, групових і громадських формах взаємодій. Перераховані особливості довіри свідчать про те, що її рівень і спрямованість безпосередньо пов'язані з характером соціальної реальності і тенденціями її зміни в сучасних умовах.

Довіра, на думку автора, будучи важливою складовою соціальних взаємодій, виконує в них соціорегуляційну функцію, яка проявляється в наступних формах. По-перше, регулювання очікувань і вимог відносно виконання соціальних ролей. Довіра сприяє формуванню ролевої структури

особи, заохочуючи її очікувану спрямованість в ролевих взаємодіях і попереджаючи виникнення соціально-ролевих конфліктів.

По-друге, регулювання стосунків обміну в соціальних взаємодіях. Довіра є формою соціального схвалення. Вона стимулює взаємну винагороду, а також домінування благ, що придбавалися, над вимушеними витратами у взаємодіях з партнерами.

По-третє, регулювання символічної інтеракції між взаємодіючими суб'єктами. Довіра підвищує значення стосунків з іншими, сприяє їх символізуванню (значимі інші), забезпечує взаємоузгодження символів в процесі конструювання соціальної реальності.

По-четверте, регулювання правил поведінки, прийнятих на віру, в повсякденних взаємодіях. Завдяки довірі повсякденні правила поведінки набувають нормативного характеру, відбувається конституювання буденних норм.

По-п'яте, регулювання конструюванням людьми або громадськими інститутами власних іміджів, що дозволяє справити сприятливе враження на інших. Під впливом довіри іміджі набувають легітимної форми.

Можна стверджувати, що поза сумнівом, довіра є ключовим поняттям для розуміння соціальних стосунків. Якщо в суспільстві панує довіра, то в ній благополучно складається ділове і приватне життя більшості людей, розвиваються економіка, культура, наука, функціонує право, ефективно діє держава.

Розвиток сучасного українського суспільства відбувається під впливом постмодернізму і характеризується зростаючим динамізмом громадських змін, трансформацією соціальної структури, розширенням простору свободи індивідів і груп, зниженням передбачуваності виникаючих життєвих ситуацій. Це знаходить відображення в соціальних взаємодіях людей, підвищуючи в них рівень невизначеності і ризику. Попри те, що в умовах сучасності, проголошення індивідуальної автономії і свободи відкрило нові передумови економічного зростання, становлення громадянського

суспільства, формування правового суспільства, стосунки між людьми стають усе більш формально-раціональними і невизначеними. Модернізація все частіше бачиться як процес суперечливий, тяжіючий до постійної кризи культури і загрожуючий катастрофою. Невизначеність стає властивістю сучасного суспільства, проявляючись в усіх його сферах.

На думку автора, у сучасному українському суспільстві неструктурованість проявляється в непродуманих реформах, коли поставлені цілі (необхідні умови) не отримують адекватного відображення в соціальних та організаційних структурах (достатні умови). Прикладом може служити стан невизначеності в політичній системі, що реформується. При наявності невизначеності, неструктурованість виражається в невідповідності вузькопартійних цілей реальним інтересам суспільства.

Друга форма – соціально-ситуаційна, в якій неструктурованість проявляється, переважно, на індивідуально-особистісному рівні в процесі рефлексії повсякденного досвіду. Вона виражається в неадекватному його відображенні в ціннісних, мотиваційних, нормативних структурах, в домінуванні спонтанно виникаючих моделей поведінки.

В таких умовах можливості адекватної реакції на зміну соціальної реальності істотно обмежуються. Це відбувається, з одного боку, на нашу думку, у зв'язку з недоліком надійної інформації про процеси, що відбуваються в суспільстві, яка в умовах деформації соціальних інститутів витісняється різного роду чутками і міфами. А з іншого, зі зниженням здатності до саморефлексії соціальних суб'єктів. Рефлексувати – означає не просто знати, а знати, що знаєш. На практиці це проявляється в упевненості в надійності знань, що придбавалися, в адекватному розумінні ознак існуючої реальності. Невизначеність же знижує цю упевненість, що і відбивається на здатності до рефлексії. Звідси неструктурованість, що проявляється в сучасному українському суспільстві в неадекватному відображенні соціальних змін в ціннісних, мотиваційних, нормативних структурах особистості. Це призводить до девальвації цінностей, до міфологізації

свідомості, до втрати моральних критеріїв у виборі моделей соціальної поведінки.

У 2012 році Інститутом соціології НАН України було проведено дослідження (керівник академік Ворона В.М.) з метою аналізу зміни соціальної реальності в українському суспільстві¹. В результаті були відмічені: негативна тенденція змін усіх без виключення характеристик соціальної реальності; у свідомості більшості респондентів домінує уявлення про українське суспільство як таке, що швидко міняється, нестійке, безладне; з цим зв'язується стан невизначеності, що проявляється в очікуванні непередбачених наслідків; у девальвації базових цінностей; у деформації громадських норм; внутрішня дезорганізація і соціальна невизначеність в українському суспільстві проявилася в руйнуванні морально-моральних засад; неможливість адекватної рефлексії соціальних суб'єктів в умовах невизначеності, привела до поширення недовіри в суспільстві.

Згідно з цим дослідженням рівень довіри в українському суспільстві визначається мірою близькості (спорідненою, діловою і духовною) в соціальних взаємодіях. Найбільш високий її рівень відзначається по відношенню до членів сім'ї; до колег по роботі; до представників духовенства; до співвітчизників; до сусідів. У меншій мірі проявляється довіра системі, тобто громадським інститутам. Ще у більш високому ступені проявилася недовіра політичним інститутам.

Відповідно до досліджень, в Україні найнижче середнє сумарне значення довіри в порівнянні з 26 досліджуваними країнами. Серед країн колишнього соціалістичного табору, Україна також знаходиться на останньому місці по рівню довіри².

Таким чином, на нашу думку, зниження рівня довіри як показника соціальної невизначеності в українському суспільстві, в цілому відбиває

---

¹ Головаха Е., Горбачик А. Тенденции социальных изменений в Украине и в Европе: по результатам «Европейского социального исследования» 2005-2007-2009-20011 [Текст] / Е. Головаха, А. Горбачик – К.: Институт социологии НАНУ, 2012. – 118 с.

² Там само. – С. 116.

загальносвітову тенденцію, пов'язану з процесом модернізації сучасних суспільств. По-друге, той факт, що Україна займає останнє місце в цьому процесі, свідчить про вплив не лише загальних, але і специфічних умов історико-культурного розвитку країни.

Отже, можна стверджувати, що довіра, є ключовою характеристикою сучасного суспільства і українське суспільство тут не виняток. Саме довіра скріплює чи не скріплює сучасний лад. Довіра це одночасно і цінний економічний актив, і потенційне джерело добробуту і стабільності влади. Довіра є найважливішим соціальним ресурсом не лише в міжособистісній комунікації, але і в політичній, економічній і правовій областях, необхідною умовою побудови правової держави. На ній базуються як міжлюдські стосунки, так і нормальне функціонування різноманітних соціальних інститутів.

2.3. Основні принципи організації та функціонування органів державної влади в правовому суспільстві

Відомо, що досягнення оптимальної моделі організації державної влади та створення ефективного механізму її функціонування є однією з найважливіших проблем на сучасному етапі державно-правового становлення нашої країни, оскільки від якості організаційної структури державної влади та її функціонування великою мірою залежать перспективи розвитку держави і суспільства.

Зважаючи на місце, роль та соціальне призначення системи органів державної влади особливо актуальною стає потреба в теоретичному осмисленні найбільш важливих, ключових ідей і положень, що виступають як основа побудови та функціонування цієї системи. Саме визначення пріоритетних засад, правильне розуміння і сприйняття принципів діяльності органів державної влади зумовлює можливість їх практичної реалізації з метою максимального наближення України до ідеальної моделі демократичної, соціальної правової держави, як це визначено в Конституції України¹.

Проблеми організації та функціонування органів (апарату) державної влади завжди знаходилися в центрі уваги науковців. Значний інтерес до проблем державної влади і принципів її організації в умовах демократичного суспільства виявили російські дослідники: О.П. Глебов, В.В. Гончаров, О.І. Демидов, А.Б. Венгеров, В.І. Єфімов, В.В. Лазарєв, М.К. Маліков, Г.В. Мальцев, Ю.О. Тихомиров, В.О. Четвернін, В.Е. Чиркін, О.І. Хорошильцев та ін. Дослідження окремих аспектів проблеми принципів організації та функціонування органів державної влади здійснено також в працях

---

¹ Мартиненко І.В. Принципи організації та функціонування державного апарату [Текст] / І.В. Мартиненко // Теорія та історія держави і права. — 2009. — №1. — С.41-44.

провідних вітчизняних учених: А.П. Зайця, М.І. Козюбри, А.М. Колодія, І.В. Мартиненко, В. Ф. Опришка, В. Ф. Погорілка, П.М. Рабіновича, С. М. Тимченко, Ю.М. Тодики, О. Ф. Фрицького та ін. Проте, попри значну увагу до феномена державної влади та принципів її організації, знання про них в юридичній науці мають далеко не завершений характер, тому проблеми державної влади і принципів її організації та функціонування, особливо в умовах конституційної реформи в Україні, залишаються актуальними для дослідження.

Основним завданням підрозділу є системне вивчення сутності і змісту принципів організації та функціонування органів державної влади в правовому суспільстві з метою виявлення проблемних питань, теоретичного осмислення і визначення перспективних шляхів їх практичного вирішення.

Термін «принцип» (від лат. *princĭpĭum* — основа, початок) в науковій літературі означає основне, початкове положення будь-якої теорії, вчення тощо; підставу, з якої слід виходити і якою необхідно керуватися у науковому пізнанні або практичної діяльності¹. Юридичні джерела визначають принцип як засади, початкові ідеї, що характеризуються універсальністю, загальною значущістю, вищою імперативністю та відображають істотні положення теорії, вчення, науки, системи внутрішнього і міжнародного права, політичної, державної або суспільної організації².

Аналіз різних підходів до поняття «принцип» дозволяє зробити висновок, що в науці немає істотних розбіжностей в розумінні його сутності. Разом з тим у вітчизняній юриспруденції відсутня загальновизнана концепція принципів організації та функціонування органів державної влади. У науковій та навчальній літературі, як правило, йдеться не про принципи організації та функціонування державної влади як такої, а про принципи

---

¹ Современный словарь по общественным наукам [Текст] / Под общ. ред. О.Г. Данильяна — М.: ИНФРА-М, 2013. — С.217.

² Юридична енциклопедія: В 6-и т. [Текст] / Ред. Ю.С. Шемшученко. — К.: «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2003. — Т. 5. — С.110.

держави в цілому, про принципи організації та діяльності її механізму, апарату. Саме з цієї причини, мабуть, істотно різняться й підходи авторів до виділення принципів організації державної влади в правовому суспільстві.

Наприклад, український дослідник І.В. Мартиненко виділяє наступні принципи організації та функціонування органів державної влади: принцип верховенства права, принцип законності, принцип єдності і розподілу влади, принцип демократизму, принцип гласності¹.

На думку ж російського вченого О.І. Хорошильцева, до принципів організації та функціонування органів державної влади належать: принципи народовладдя і гуманізму, принципи єдності і розподілу влади, принципи обмежень і прерогатив влади². Причому автор розглядає вказані принципи як парні категорії, що перебувають у тісній єдності та взаємодії.

Інший російський дослідник, В.В. Гончаров, серед принципів організації та функціонування органів державної влади виділяє принципи розподілу влади; централізму і децентралізації; законності й виборності органів державної влади; колегіальності; єдиноначальності та відповідальності посадовців органів державної влади; професіоналізму та етики державних службовців; участі громадян в управлінні державними справами; гласності в роботі державної влади та ін.³ Як бачимо, в даній класифікації автор об'єднує принципи організації органів державної влади і принципи діяльності державного апарату.

У сучасній юридичній літературі дискусія стосовно визначення принципів відбувається й в іншій методологічній площині. Що можна вважати принципами організації та функціонування державних органів: фундаментальні основи, початкові ідеї та вимоги, які знайшли своє законодавче закріплення, або ж для визнання тієї або іншої ідеї як принципу

---

¹ Мартиненко І.В. Принципи організації та функціонування державного апарату [Текст] / І.В. Мартиненко // Теорія та історія держави і права. — С.41-44.

² Хорошильцев А.И. Государственная власть и принципы ее организации в демократическом обществе : Автореф. дис.... канд. юрид. наук [Текст] / А.И. Хорошильцев // — Москва , 2002. — С.5-6.

³ Гончаров В.В. Принципы организации и деятельности органов государственной власти в Российской Федерации: Автореф. дис.... канд. юрид. наук [Текст] — Махачкала, 2005. — С.6-14.

законодавче закріплення не є неодмінною умовою? Формально-догматичний підхід до сутності права зумовив наявність позиції, відповідно до якої вказані принципи розуміються як законодавчо закріпленій відправний початок, ідеї і вимоги, які є основою організації і функціонування механізму держави¹.

На наш погляд, більш обґрунтованою є точка зору, відповідно до якої під принципами організації та діяльності органів державної влади слід розуміти найважливіші ідеї і положення, що лежать в основі їх побудови та функціонування². Сучасна концепція розмежування права і закону дає можливість стверджувати, що далеко не всі принципи знаходять своє пряме закріплення в державних нормативно-правових актах. Складно назвати державу, в якій всі (або хоча б основні) принципи організації та функціонування органів державної влади формалізувалися, нормативно закріплювалися. Разом з тим вони об'єктивно існують і певною мірою реалізуються на практиці.

Важливою проблемою для розуміння сутності принципів організації та функціонування державної влади є проблема їх генезису, змісту і динаміки. Відомо, що формування вказаних принципів обумовлене низкою об'єктивних і суб'єктивних чинників: рівнем розвитку культури, науки, освіти та інших елементів, які складають сукупний інтелект конкретної суспільної системи; морально-духовним потенціалом суспільства, що знаходить вираз у визнанні більшістю населення існуючого державного ладу справедливим, а, отже, і правовим; наявністю або відсутністю стабільного механізму реалізації правових норм в діяльності державних органів тощо³.

---

¹ Байтин М.И. Сущность и основные функции социалистического государства [Текст] / М.И. Байтин // — Саратов: СГУ, 1979. — С. 221.

² См., напр.: Марченко М.Н. Теория государства и права: Учебник [Текст] — 2-е изд. — М.: Юристъ, 2002. — С. 352; Теорія держави і права. Проблеми теорії держави і права: Навч. посіб. / Автор-упоряд. М.В. Кравчук [Текст] — 3-е вид., змін. і доп. — Тернопіль: Карт-бланш, 2002. — С. 66.

³ Теория государства и права: Учебник для вузов / Под. ред. В.М. Корельского и В.Д. Перевалова [Текст] — 2-е изд., изм. и доп. — М.: НОРМА - ИНФРА-М, 2002. — С.104.

В той же час необхідно пам'ятати, що будь-які принципи (і принципи функціонування органів державної влади не виключення) — це, перш за все, результат діяльності людства. А. Колодій справедливо підкреслює, що принципи «... є соціальними явищами — як за джерелами походження, так і за змістом: їх виникнення обумовлене потребами суспільного розвитку, в них відображаються закономірності суспільного життя»¹. Саме визнання цих двох істотних моментів дозволяє з'ясувати особливе значення принципів для послідовного узгодження людської діяльності з вимогами об'єктивних соціальних закономірностей.

Принципи організації та функціонування органів державної влади досліджувалися, обґрунтовувалися і реалізовувалися на практиці впродовж всього багатовікового періоду існування держави. Аналіз дає нам можливість визначити як істотну ознаку динамізм принципів організації та функціонування органів державної влади. Дійсно, частина принципів в процесі історичного розвитку держав розвивалися, інші відмирили і зникали².

Прикладом такої динаміки може служити недалеке минуле нашої держави, а саме — часи існування СРСР. У Радянському Союзі основними принципами функціонування органів державної влади вважалися такі: партійне керівництво; підпорядкування органів державної влади політиці; широке залучення народних мас до управління суспільними і державними справами, у тому числі й до діяльності органів державної влади; демократичний централізм; соціалістична законність; інтернаціоналізм; союз робочого класу і селянства; мирне співіснування країн з різним соціально-економічним ладом; принцип плановості, координації та контролю діяльності державного апарату тощо. Кардинальні зміни, що відбулися після розпаду СРСР, детермінували вихід на перший план інших

---

¹ Колодій А.М. Принципи права України: Монографія [Текст] / А.М. Колодій //— К.: Юрінком Інтер, 1998. — С. 7.

² Хорошильцев А.И. Государственная власть и принципы ее организации в демократическом обществе : Автореф. дис.... канд. юрид. наук. [Текст] / А.И. Хорошильцев //— Москва , 2002. — С.8.

принципів, які відповідають новим соціально-політичним і економічним умовам життя суспільства.

Проблема змісту і класифікації принципів функціонування органів державної влади також є достатньо складним і дискусійним питанням. У юридичних джерелах зустрічається широкий спектр поглядів щодо змісту і типології принципів функціонування органів державної влади. Найцікавіші, на нашу думку, підходи до принципів організації державної влади дані відомим російським ученим І.О. Ільїним, а також сучасним дослідником цього феномена В.І. Єфімовим.

І.О. Ільїн розглядав як такі принципи аксіоми влади. Міркуючи про них, він писав: «необхідно, щоб люди в їхньому сумісному житті дотримувалися деяких елементарних, але священних основ права і держави. Поза цим жодна політична організація не створить нічого, окрім розкладу і страждань. Ці основи можуть бути сформульовані у вигляді низки аксіом...»¹.

І.О. Ільїн виділяв шість таких аксіом влади. На думку вченого, перша аксіома влади вимагає «правового повноваження». Державна влада повинна ґрунтуватися на праві, бути правовою. У сучасному трактуванні цей принцип розглядається як принцип верховенства права. «Влада позбавлена правової санкції, — відзначав І.О. Ільїн, — є юридично індиферентне явище: вона не має правового виміру. Друга аксіома влади стверджує, що державна влада в межах кожного політичного союзу має бути єдиною... Єдність державної влади слід розуміти, звичайно, не в значенні єдності «органу» або нерозподіленості функцій і компетенції, але в значенні єдиного організованого волеспрямування, яке виражається в єдності права, що набувається, і права, що здійснюється... Третя аксіома

---

¹ Ильин И.А. О сущности правосознания [Текст] / И.А. Ильин // — М.: Русская книга, 1993. — С.133.

влади стверджує, що державна влада повинна здійснюватися кращими людьми...

Четверта аксіома влади стверджує, що політична програма може включати тільки такі заходи, які переслідують загальний інтерес. Це обумовлене тим, що державна влада має покликання затверджувати природне право, а природне право співпадає саме з загальним духовним інтересом народу і громадянина». П'ята аксіома влади, на думку І.О. Ільїна, «стверджує, що програма влади може включати тільки здійсненні заходи і реформи... Нарешті, шоста аксіома влади стверджує, що державна влада принципово зв'язана розподільчою справедливістю, але що вона має право відступати від неї тоді і тільки тоді, коли цього вимагають підтримка національно-духовного і державного буття народу»¹.

У роботі І.О.Ільїна звертає на себе увагу той факт, що вчений намагався сформулювати принципи влади двох видів: — ті, які мають законодавче закріплення; і ті, що об'єктивно властиві державній владі незалежно від того, чи відображені вони в правових актах. Причому, більше уваги І.О. Ільїн приділяє другій групі принципів. Так, міркуючи про розподільчу справедливість як про одну з аксіом влади, він зазначає: «влада пов'язана розподільчою справедливістю, і корисливе нехтування нею ніколи не проходить для неї безкарно. Режим, що безпідставно підтримує несправедливі привілеї, є режимом проти-політичним, він компрометує гідність державної влади і підриває волю до державного єднання. Такий режим не може бути міцним, адже сам виховує ті відцентрові сили, які рано чи пізно розкладуть його і порушать питання про саме існування держави»².

Сказане дозволяє об'єднати принципи організації державної влади в дві групи. Одні з них мають своє правове оформлення в конституції, законодавстві. Інші не відображені в

¹ Ильин И.А. О сущности правосознания [Текст] / И.А. Ильин // — М.: Русская книга, 1993. — С.136-140. С.142-144.

² Там само. — С. 146.

правових актах, але об'єктивно властиві організації державної влади і тому не менш дієві і не менш важливі. Разом з цим така класифікація принципів дозволяє говорити ще про два їх різновиди. Це ті принципи, які одночасно мають об'єктивний характер і відображені в законодавстві, а також ті, що відображаються в законодавстві, але не мають під собою об'єктивної основи. Сучасна вітчизняна юриспруденція значною мірою орієнтована на ті принципи, які мають правове закріплення. Це, перш за все, конституційні принципи, які мають найзагальніший характер і, як правило, найбільш концентровано відображають об'єктивну основу державної влади.

На жаль, ідеї І.О. Ільїна та інших класиків вітчизняної юридичної науки про принципи організації та функціонування державної влади багато років залишалися не затребуваними. Частково через це в сучасній вітчизняній юриспруденції немає загально визнаної концепції цих принципів. Друга причина відсутності її, очевидно, пов'язана з необхідністю розмежування таких явищ, як «держава», «державна влада» і «механізм держави». Необхідність в цьому обумовлена тією обставиною, що в юридичній літературі стосовно цих явищ часто розглядаються одні й ті ж або схожі принципи. Причому вчених більше цікавить дослідження не принципів організації та функціонування державної влади як таких, а принципи держави в цілому, основи організації та діяльності її механізму, апарату, системи органів. Про принципи організації державної влади в правовому суспільстві в юридичній літературі йдеться значно рідше.

Один з авторів, який приділив їм увагу, В.І. Єфімов, справедливо зазначає, що «історично більшість з цих принципів були обґрунтовані в рамках юриспруденції, формувалися і розвивалися як елементи сучасного демократичного конституціоналізму»¹. В.І. Єфімов розмежовує принципи правової держави і принципи організації державної влади. На його

---

¹ Єфімов В.И. Власть в России [Текст] / В.И. Ефимов // . — М.: РАГС, 1996. — С.134.

думку, основні принципи правової держави можна класифікувати на принципи прав людини та принципи організації влади. До числа перших він відносить забезпечення прав і свобод громадян, судовий захист індивідуальних прав, рівність громадян перед законом і судом, взаємну відповідальність держави та індивіда. Як принципи організації влади автор розглядає: встановлення міри (обмеження) державної влади, розподіл і співпрацю властей, підзаконність управління і судочинства, повноваження місцевого самоврядування, конституційний нагляд і адміністративне правосуддя.

Крім того, В.І. Єфімов виділяє загальний і головний принцип правової держави — принцип верховенства права та закону. «Він загальний, тому що за ним стоять і на нього спираються, принаймні, дві групи основних принципів, одні з яких стосуються організації взаємовідносин особистості і держави, а інші — організації державної влади. Він — головний, тому що держава, що оголосила про свою прихильність даному принципу, тим самим висловлює бажання бути правовою... За цим принципом, — відзначає далі вчений, — стоять цінності, що дозволяють судити про стан і можливості держави з двох найважливіших точок зору — розвитку індивідуальних прав і посилення народовладдя»¹.

Є всі підстави погодитися з висновком В.І. Єфімова про дві визначальні точки зору на державу і на суспільство в цілому в умовах панування права. Збалансований і узгоджений розвиток правового суспільства можливий тільки при оптимальному поєднанні загальних і індивідуальних цілей, інтересів, при одночасному розвитку форм народовладдя і забезпеченні прав людини. Ці принципи багато в чому визначають суть демократичної держави. Якщо у держави є достатня кількість інститутів, норм, установ для успішного просування у сфері прав людини і організації народовладдя, вона

---

¹ Єфімов В.И. Власть в России [Текст] / В.И. Ефимов // . — М.: РАГС, 1996. — С.134.

є демократичною правовою державою незалежно від того, чи іменується вона такою в конституційних актах чи ні¹.

Наведені думки підтверджують висновок, що одні й ті ж або схожі принципи розглядаються різними авторами як основи близьких за своєю суттю явищ: правової держави в цілому, органів державної влади, механізму держави або механізму державної влади. Ще раз підкреслимо цей момент на прикладі поділу державної влади. Одні вчені вбачають в цьому явищі принцип правової держави,² інші – принцип організації та діяльності її механізму³, а треті розглядають як принцип організації державної влади⁴. Те ж саме стосується принципів верховенства права, народовладдя, гуманізму.

Проте близькість і, в певному значенні, схожість таких явищ, як держава, державна влада, державний механізм не дають підстав для ототожнення їх, а, отже, для ототожнення принципів організації кожного з них. Можна погодитися з міркуваннями російського ученого О.І. Хорошильцева, що держава більш ємне поняття в порівнянні з державною владою, а державна влада — більш ємне, ніж апарат державної влади. Особливості такого взаємозв'язку дозволяють пояснити загальні та особливі риси як аналізованих явищ, так і їхніх принципів. Всі принципи держави, державної влади і державного механізму перебувають у тісному взаємозв'язку, утворюючи єдину систему, якій властиві загальні та особливі принципи. Принципи організації держави водночас є загальними принципами організації державної влади, обсяг кожного з яких в цій якості, природно, зменшується, оскільки вже йдеться не про всю державу, а тільки про її владу. Аналогічно виглядає співвідношення принципів організації державної влади і принципів організації її механізму. Принципи організації державної влади служать загальними принципами

---

¹ Ефимов В.И. Власть в России [Текст] / В.И. Ефимов // — М.: РАГС, 1996. — С.134 - 135.

² Теория права и государства /Под ред. Н.И. Манова [Текст]. — М.: Изд-во «БЕК», 1996. — С.245.

³ Теория государства и права / Под ред. Матузова и А.В. Малько [Текст]. — М.: Юристь, 2000. — С.105.

⁴ Ефимов В.И. Власть в России. — М.: РАГС, 1996. — С.134.

системи її органів. На механізм державної влади поширюються також принципи всієї держави, які нібито пронизують всі її елементи¹.

Зазначений характер та особливості зв'язків між принципами організації та функціонування держави, державної влади і системи її органів забезпечують оптимальну та збалансовану взаємодію цих явищ між собою, так само як статички та динаміки кожного з них. За своїм обсягом принципи організації держави, організації влади та її механізму дійсно різні. Однак зміст цих принципів співпадає незалежно від того, чи йдеться про систему влади або про організацію держави, чи орієнтується та або інша основоположна ідея на статичну або на динамічну сторону їх прояву. Саме в цій стійкості змістовної сторони принципів закладена їх соціальна цінність.

З урахуванням завдань і цілей дослідження, а також обмеженості його об'єму, вважаємо, що достатнім буде в ході подальшого викладу матеріалу зробити акцент на найзагальніших принципах організації влади в державі, не торкаючись специфічних принципів організації механізму державної влади, які більшою мірою належать до питань її здійснення, а також до державного управління. При цьому передбачається досліджувати базові принципи організації державної влади, які, як правило, мають статус конституційних основ. До числа таких принципів слід віднести принцип верховенства права (правового закону), принципи єдності і розподілу державної влади, принцип цілісного функціонування права і влади, принципи прерогатив та обмежень влади, принципи демократизму (народовладдя) та гуманізму, принцип гласності тощо.

Деякі з виділених принципів характеризують організацію влади в цілому: принцип верховенства права (правового закону), принцип

---

¹ Хорошильцев А.И. Государственная власть и принципы ее организации в демократическом обществе: Автореф. дис.... канд. юрид. наук [Текст] / А.И. Хорошильцев // — Москва, 2002. — С.12-14.

цілісного функціонування права і влади. Інші відображають окремі її сторони: зміст (принципи народовладдя і гуманізму), форми (принципи єдності і розподілу), об'єму (принципи прерогатив і обмежень). З урахуванням цього вони, відповідно, можуть іменуватися загальними принципами організації влади, принципами організації її змісту, форми і об'єму¹.

Як вже наголошувалося, базовим принципом організації та функціонування державної влади в правовому суспільстві є принцип верховенства права (правового закону). Прийнято вважати, що зазначений принцип вимагає організації влади в державі та діяльності її органів, посадовців на основі закону і відповідно до нього. При цьому самий закон має бути правовим, тобто ті положення, які в ньому містяться, повинні відповідати природним правам людини.

Принцип верховенства права має свої міжнародно-правові і конституційні основи. Зокрема до перших можна віднести положення Преамбули Загальної Декларації прав людини, в якій йдеться про необхідність охорони прав людини «владою закону»².

У вітчизняній правовій доктрині початок активного теоретичного осмислення принципу верховенства права пов'язаний з ухваленням Конституції України; в ст. 8 якої задекларовано, що «в Україні визнається і діє принцип верховенства права»³. Такий стан речей пов'язаний з тим, що радянська юридична наука категорично не сприймала концепцію правової держави та, відповідно, й один з її фундаментальних принципів — принцип верховенства права.

Принцип верховенства права пов'язаний з розумінням права не просто як сукупності правових норм, а як системи правил належного і

---

¹ Див. докл. Хорошильцев А.И. Государственная власть и принципы ее организации в демократическом обществе: Автореф. дис.... канд. юрид. наук [Текст] / А.И. Хорошильцев // — Москва, 2002. — С.12-14.

² Права человека. Основные международные документы [Текст]. — М.: Международные отношения, 1989. — С. 135.

³ Конституція України : зі змінами [Текст]. — Х.: Право, 2012. — С. 8.

справедливого, правил поведінки, які визнані та легітимуються суспільством. Саме таке розуміння права, як справедливо зазначає А. Заєць, не дає підстав для його ототожнення з законом, унеможливує ідеалізацію приписів держави, підміну волі більшості населення волею бюрократії, дозволяє не тільки відобразити істинні інтереси і потреби особи в правових ідеалах та устремліннях, у правових еталонах поведінки в суспільстві, а й сприймати ці інтереси і потреби законодавством через механізм представницької демократії, різноманітні форми врахування громадської думки, відповідне корегування законодавства як нормативної основи суспільства¹.

Нормативне закріплення у розділі II Конституції України широкого переліку прав і свобод людини та відповідність їх міжнародним стандартам є безумовним свідомством правового характеру змісту Основного Закону нашої держави. В той же час, як зазначає М. Козюбра, принцип верховенства права передбачає не лише визнання основних прав людини, а й обов'язковість їх додержання та забезпечення державою. Цю вимогу принципу верховенства права закріплено в ст. 3 Конституції (ще до фіксації самого принципу), згідно з ч. 2 якої «права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість держави», а їх утвердження і забезпечення є головним обов'язком держави². Звідси випливає, що діяльність як держави в цілому, так і її органів, включаючи законодавчий, повинна мати правовий характер³.

Таким чином, верховенство права виступає визначальним чинником у діяльності державного апарату в правовому суспільстві при реалізації державними органами своїх функцій. Особливого значення цей принцип набуває у сфері правотворчої діяльності державних органів, оскільки завданням суб'єкта правотворчості є адекватне відображення в текстах

---

¹Заєць А. П. Правова держава в контексті новітнього українського досвіду [Текст] / А.П. Заєць // — К. : Парламентське вид-во, 1999. — С. 132.

² Конституція України : зі змінами [Текст]. — Х.: Право, 2012. — С. 7.

³ Козюбра М. Принцип верховенства права та вітчизняна теорія і практика [Текст] / М.Козюбра // Українське право. — 2006. — № 1. — С. 20.

нормативно-правових актів правової природи суспільних відносин. Це означає, що зміст правових актів не повинен бути «антиправовим», а має відповідати ідеалам правової держави, базуватися на загальнолюдських цінностях. У сфері правозастосування принцип верховенства права вимагає від державних органів та посадовців при розгляді юридичних справ неухильно керуватися вимогами закону і водночас враховувати «дух права» з метою дотримання правового характеру рішень, які виносяться¹.

Відповідно до даного принципу компетенція і повноваження державних органів мають бути чітко регламентовані і нормативно закріплені в нормативно-правових актах вищої юридичної сили — законах. Стаття 92 Конституції України прямо закріплює, що виключно законами України визначаються організація і діяльність органів виконавчої влади, основи державної служби, організації державної статистики та інформатики, судоустрій, судочинство, статус суддів, засади судової експертизи, організація і діяльність прокуратури, органів дізнання і слідства, нотаріату, органів і установ виконання покарань, засади місцевого самоврядування, організація і порядок діяльності Верховної Ради України, статус народних депутатів України тощо².

Така вимога пояснюється, перш за все, важливим суспільно-політичним значенням діяльності органів державної влади. Чітке, добре розвинене законодавство, що об'єктивно відповідає реаліям і вимогам суспільного життя, принципово важливе та необхідне як для послідовного затвердження принципу правової законності в діяльності системи державних органів, так і для затвердження принципу правової законності в суспільстві.

Другим за важливістю принципом, що визначає характер організації і функціонування органів державної влади в правовому суспільстві, є принцип єдності і розподілу влади. Даний принцип організації органів

---

¹ Мартиненко І.В. Принципи організації та функціонування державного апарату [Текст] / І.В. Мартиненко // Теорія та історія держави і права. — С.43.

² Конституція України : зі змінами [Текст]. — Х.: Право, 2012. — С. 33.

державної влади в різних джерелах трактується неоднозначно. Наприклад, на думку деяких авторів, єдність влади — організаційний принцип і раціональна схема організаційної структури, в якій кожен працівник підкоряється лише одному вищому адміністратору¹. У такому контексті єдність виступає організаційним принципом діяльності конкретного державного органу.

На нашу ж думку, принцип єдності влади має більш глибоке політико-соціальне коріння. Сутність такого широкого розуміння єдності влади виходить зі змісту ст. 5 Конституції України, згідно з якою «носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ»². Таким чином, право на формування владних інститутів, а також здійснення управлінських функцій належить народу України. А єдність влади в країні передбачає наявність єдиної стрункої та узгодженої системи органів державної влади (апарату держави), що виступають від імені держави і реалізують її функції.

Принцип єдності влади не заперечує, а навпаки, передбачає її розподіл на окремі гілки: законодавчу, виконавчу та судову. При цьому слід зазначити, що йдеться не про механічне розділення влади, а про розподіл владних функцій між державними органами. Державна влада ж залишається єдиною як за джерелом формування, так і стосовно механізму функціонування. Основні напрямки діяльності органів державної влади (законодавчі, виконавчі, судові, нагляду і контролю) чітко розподіляються між спеціалізованими системами органів — різновидами влади. Завдяки цьому створюється механізм, що протидіє свавіллю, беззаконню з боку органів державної влади.

Як справедливо зазначає Р. Мартинюк, принцип поділу функцій влади в умовах розвиненої демократичної державності став одним з головних засобів обмеження державної влади, інституційною гарантією прав і свобод

---

¹ Державне управління та державна служба: Словник-довідник [Текст] / Уклад. О. Ю. Оболенський. — К. : КНЕУ, 2005. — С. 132.

² Конституція України : зі змінами [Текст]. — Х.: Право, 2012. — С. 7.

особистості¹. Сьогодні принцип поділу функцій влади в політико-правовій теорії традиційно розглядається з позицій структурно-функціональних розмежувань щоденної діяльності окремих елементів механізму держави, зокрема, на рівні його найвищих ланок, та зумовленої поділом владних функцій відповідної системи стримувань і противаг (взаємоконтролю і взаємнообмеження).

Отже, цей принцип передбачає розподіл повноважень й компетенції між державними органами, які є носіями єдиної влади; закріплення відносної самостійності кожного органу влади під час здійснення своїх повноважень; надання кожній гілці влади можливості контролювати інші гілки. У національній політико-правовій практиці система стримувань і противаг простежується, зокрема, в таких інститутах, як право законодавчої ініціативи, вимога несумісності посад, можливість розпуску парламенту за певних обставин, незалежність судового корпусу, право вето, резолюція осуду, контрасигнатура, імпічмент².

Наступним принципом організації органів державної влади в правовму суспільстві є принцип цілісного функціонування права і влади. Проблема співвідношення влади і права є однією з ключових в юриспруденції, а також однією з найскладніших в суспільній практиці. У юридичній науці затвердилася точка зору про міцність і нерозривність зв'язку права і влади³. Проте співвідношення влади і права необхідно розглядати не тільки з позиції міцності та нерозривності, але й з позиції співвідношення і взаємовпливу. Для характеристики даного питання скористаємося підходом одного з провідних російських філософів права С. Алексєєва. На його думку, співвідношення права і влади є досить парадоксальним. З одного боку,

¹ Мартинюк Р.С. Реалізація принципу поділу функцій влади в сучасній Україні: політико-правовий аналіз: Автореф. дис.... канд. юрид. наук [Текст]. — Львів, 2005. — С.7.

² Мартиненко І.В. Принципи організації та функціонування державного апарату [Текст] / І.В. Мартиненко // Теорія та історія держави і права. — С.44.

³ Наприклад, О.І. Куфтірев розглядав владу як повноваження на право управління суспільством, а В.І. Єфімов вважає, що влада (державна) — це право і можливість розпоряджатися ким - або чим-небудь (Куфтірев А.І. Политическая организация социалистического общества [Текст] / А.И. Куфтірев // — М.: Изд-во МГУ, 1981. — С.30; Єфімов В.И. Власть в России [Текст] / В.И. Єфімов. // — М.: РАГС, 1996. — С.8).

«право не може існувати без влади», оскільки тільки державна влада за своєю природою здатна забезпечити точну і своєчасну реалізацію правових норм та принципів за допомоги своїх правоохоронних установ та інститутів. З іншого боку, влада є «антиподом права». «Влада, — підкреслює С. Алексєєв, — особливо — влада політична, державна, яка і робить «право правом», в той же час — явище, якоюсь мірою з ним несумісне, виступає стосовно права у вигляді протиборчого, а часом і далекого, гостро ворожого чинника»¹.

Джерела такої ворожості влади щодо права криються в глибокій суперечності влади, у тому, що, будучи необхідним і конструктивним елементом організації життя людей, управління суспільством, влада водночас має такі іманентні якості, що в процесі ствердження та зміцнення влади можуть перетворювати її на самодостатню, авторитарну силу. Ця владна сила здатна зменшувати право, перетворювати його на «служницю» влади, тим самим фактично створюючи «неправову» реальність².

Ці міркування вимагають поглибленого дослідження механізмів взаємозв'язків влади і права, цілісне функціонування яких створюється юридичним простором або юридичним континуумом свободи. Причому досліджувати необхідно не тільки зовнішні, формально обумовлені, а й приховані за ними фактичні механізми об'єктивно існуючих зв'язків права і влади, що формують обсяг юридичної свободи людини та соціальних спільнот, зокрема держави. В рамках цього дослідження право, влада, свобода та їхні взаємозв'язки розглядаються як елементи єдиної системи впорядкування соціальної активності. За допомоги права влада самостверджується в свідомості багатьох людей, організовуючи її потенціали відображення об'єктивної реальності та, разом з цим, обмежуючи їх. А влада виявляється тією силою, за допомоги якої право втілюється в соціальній дійсності, стверджуючи свідомість як чинник матеріального, фізичного буття. У своїй взаємопов'язаності право і влада

---

¹ Алексєєв С.С. Философия права [Текст] / С.С. Алексєєв // — М.: Норма, 1997. — С.67.

² Там само.

утворюють єдиний простір свободи — форму для прояву активності конкретних людей і соціальних спільнот, які вступають в різні відносини між собою. У історії людства кожний тип влади породжував відповідний йому тип права і знаходив в ньому своє обґрунтування, а кожен тип права втілювався у властивому йому типі влади. Влада народжувала право, а право — владу. У першому випадку право виявлялося засобом самоствердження влади в суспільній свідомості, а в другому — вона служила посередником в реалізації та втіленні права в життя¹.

У розумінні співвідношення права і влади можна зустріти дві крайнощі. Іноді їх розглядають як полярні, а інколи — практично як тотожні поняття. Кожний з цих підходів відображає свою частку істини, оскільки право і влада, будучи протилежностями, знаходяться в нерозривній взаємопов'язаності, взаємно опосередковуючи, доповнюючи одне одного. А роль чинника їх взаємопов'язаності в системі впорядкування буття належить свободі. Вона забезпечує оптимальність їхніх зв'язків і роз'єднаності, формує цілісність їх функціонування, за допомоги якої можливості, потенціали людського існування втілюються в дійсність. У цій системі зв'язків право — носій форми свободи, а влада — носій її змісту. У юридичному просторі свободи право і влада — це нерозривні чинники впорядкування буття, взаємопов'язаність яких забезпечує організацію соціальної взаємодії².

У цих зв'язках влада поза правом позбавляється і свого «етичного виправдання», про що говорив Б.О. Кистяківський³, а також юридичної значущості у вигляді її легітимності. Втрата ж владою зазначених властивостей рівнозначна втраті системою властивих їй інтеграційних якостей, без яких вона позбавляється своєї

---

¹ Хорошильцев А.И. Государственная власть и принципы ее организации в демократическом обществе: Автореф. дис.... канд. юрид. наук [Текст] / А.И. Хорошильцев // — Москва, 2002. — С.14-15.

² Там само.

³ Кистяковский Б.А. Социальные науки и право [Текст] / Б.А. Кистяковский // Очерки по методологии социальных наук и общей теории права. — М.: М. и С. Сабашниковы, 1916. — С. 478-479.

суті. І тоді, в кращому випадку, влада визнається просто силою, а частіше насправді виявляється «голим» насильством, свавіллям. В той же час право поза владою — це «мертва» форма, позбавлена життя, прикладом чого служать ті норми позитивного права, які не «знаходять» соціальних сил, здатних реалізувати їх. Слід вважати, що в єдиному просторі функціонування права і влади форми соціальних взаємозв'язків з свого потенційного, формального буття затверджуються як право силою влади, а сила як потенціал влади набуває власного статусу за допомоги свого втілення в праві. Тому право, будучи в своїй основі формою, разом з цим виявляється більшою, ніж форма, а влада стає не тільки силою, яка, як правило, визнається визначальним чинником влади взагалі, і влади державної, зокрема.

На практиці з метою припинення невинувато великої концентрації влади і перетворення її на самодостатню силу, суспільство має створювати певні політико-правові інститути: розподілу влади, федералізму, роз'єднання державної і муніципальної влади, інституту проведення відкритих, демократичних виборів тощо. Проте шлях до гармонійного співвідношення власті і права не є коротким і простим.

Важливими принципами, що визначають характер функціонування органів державної влади в правовому суспільстві, є принципи обмежень і прерогатив органів державної влади. Під прерогативами державної влади в даному випадку розуміються повноваження органів держави, сформульовані в тексті конституції. Це свого роду конституційні дозволи, адресовані цим органам. Обмеженнями вважаються конституційні зобов'язання і заборони, адресовані органам державної влади і спрямовані передусім на виключення фактів застосування неправового насильства, порушень права та свобод людини. Наявність конституційних обмежень державної влади та їх реальне здійснення в соціальній дійсності належать до елементів конституційної демократичної держави. В.О. Кочев цілком справедливо зазначає: «відмінність між владою

конституційною і неконституційною полягає у тому, що перша ...у принципі не припускає неправової владної дії, тоді як друга — не виключає її і тим самим не гарантує захист особистості від свавілля»¹.

Обмеження державної влади класифікуються за різними підставами. Зокрема, можна говорити про загальноправові та галузеві обмеження; про обмеження у формі зобов'язань і у формі заборон; обмеження внутрішньодержавні і зовнішні по відношенню до влади; обмеження, адресовані владі в цілому та окремим її гілкам тощо. З урахуванням теми дослідження необхідно дати аналіз тих обмежень державної влади, що мають найзагальніший характер і закріплені в конституції. Можна припустити, що ці обмеження розподілені на дві групи: правові та силові (владні). До перших належать ті обмеження, що безпосередньо діють у сфері права, а до других – ті обмеження, які є дієвими та реальними у сфері владних відносин, тобто відносин фактичних, так би мовити, матеріалізованих, опредмечених, в яких переважає силовий чинник активності².

Така класифікація обмежень державної влади впливає з розуміння самої влади як цілісного функціонування права й сили.

До числа правових обмежень державної влади належать:

- права і свободи людини; право і повноваження інших соціальних спільнот, крім самої держави (право народу, включаючи конституційні обмеження; повноваження інститутів громадянського суспільства; повноваження органів місцевого самоврядування, право інших держав та міжнародних співтовариств);

- міжнародно-правові принципи і норми, спрямовані на обмеження державної влади;

¹ Кочев В.А. Государственная власть в Российской Федерации. Конституционно-правовые основы корреляции [Текст]. — Пермь: Изд-во Пермск. ун-та, 2000. — С.28.

² Хорошильцев А.И. Государственная власть и принципы ее организации в демократическом обществе: Автореф. дис.... канд. юрид. наук [Текст] / А.И. Хорошильцев // — Москва, 2002. — С.14-15.

- правові норми держави, яка сама обмежує свою державну владу.

Схожим чином класифікуються обмеження у сфері самої влади. У цій площині державна влада обмежена:

- владою людини, індивіда;
- владою (силою) інших соціальних спільнот, зокрема: владою народу, владою інститутів громадянського суспільства, місцевого самоврядування, владою інших держав і міжнародних співтовариств;
- владою всього людства;
- ресурсами самої держави.

Єдність наведених обмежень державної влади формують їх цілісну систему, структурна побудова якої відповідає цим двом класифікаціям. Система обмежень державної влади може бути представлена наступними рівнями:

- індивідуальним рівнем (влада, права і свободи людини);
- рівнем соціальних спільнот (влада і право народу, інститутів громадянського суспільства та місцевого самоврядування, інших держав і міжнародних співтовариств);
- загальним рівнем (влада всього людства, міжнародно-правові норми і принципи);
- рівнем самої держави (її право і ресурси)¹.

Значною мірою кожний з цих чинників обмежень державної влади в правовому суспільстві розкривається в інших принципах. Наприклад, принцип верховенства права дозволяє розглянути правові обмеження влади, принцип прав і свобод людини — обмеження влади, обумовлені правами і свободами людини та ін. Тому проаналізований принцип обмежень державної влади можна віднести до числа «принципів самих принципів». Він нібито проникає, «пронизує» інші принципи організації та функціонування державної влади, розкривається з їх допомогою. В той

¹ Хорошильцев А.И. Государственная власть и принципы ее организации в демократическом обществе: Автореф. дис.... канд. юрид. наук [Текст] / А.И. Хорошильцев // — Москва, 2002. — С.14-15.

же час принцип обмежень державної влади об'єднує інші її принципи, відображаючи одну з їх сторін. А саме ту сторону, яка направлена на обмеження державної влади.

Парним по відношенню до принципу обмеження державної влади є принцип її прерогатив. Останні, так само як і обмеження влади, можна класифікувати на загальноправові й галузеві, адресовані владі в цілому і окремим її гілкам. Про деякі з них вже було сказано. Зокрема, до прерогатив державної влади слід віднести ті питання, що не можуть виноситися на обговорення референдумів, питання, адресовані конституцією винятково державі, її органам влади і посадовцям. У функціональному аспекті до прерогатив державної влади слід віднести, перш за все, ті повноваження, які державна влада має у сфері управління суспільством. Причому, управління в даному випадку розуміється в широкому значенні цього терміну та охоплює сфери діяльності всіх трьох гілок державної влади: законодавчої, виконавчої і судової.

Цілісне функціонування принципів прерогатив і обмежень державної влади спрямоване на збалансованість її об'єму. Як справедливо відзначав І.О. Ільїн, «об'єм визначає межі об'єктно-наочного складу влади. У природному стані об'єкт влади не визначений, він охоплює всю сукупність суспільних відносин. В цьому випадку влада є необмеженою. Влада, не зв'язана якими-небудь конкретними межами, має найбільшу величину і є абсолютною. При конкретизації об'єму влади в кінцевій кількості предметів ведення її об'ємна величина нормується, а прагнення до абсолютизації припиняється. Подальше уточнення наочного змісту державно-владних функцій завжди є розширювальним і приводить до звуження меж влади або зменшення її об'єму, тобто об'єм і наочно-функціональний зміст влади, що об'єктивується, знаходяться в обернено пропорційній залежності. Чим більший ступінь конкретизації

наочної сфери об'єктного складу, тим ширший зміст і менший об'єм власті. І, навпаки, чим менша наочна визначеність, тим більший владний об'єм»¹.

Принцип демократизму (народовладдя) державного управління в правовому суспільстві передбачає широке залучення громадян до активної участі у формуванні та організації діяльності органів державного апарату. Народовладдя, тобто влада народу, ґрунтується на його загальній волі, єдиній меті і загальних інтересах. Спільність волі, мети та інтересів породжує цілісність влади народу, яка, у свою чергу, народжує державу і його владу. Суть держави, за словами І.А. Ільїна, полягає у тому, що всі її громадяни мають, крім багатьох різних і навіть протилежних інтересів і цілей, одну об'єднуючу їх мету і єдиний, загальний інтерес. Така спільність мети створює спільність шляхів та засобів їх досягнення. Ця солідарність інтересів виникає тоді, коли кожен член суспільства починає розуміти нездійсненність своєї мети поза здійсненням чужих однакових цілей².

Єдність інтересів та цілей багатьох людей формує і народ як історичну, культурну спільність, а також державу як організацію їх влади. По відношенню до влади народу доречно, так само як і по відношенню до влади держави, говорити про її єдність і розділення. Влада народу єдина і водночас розділена між самим народом (безпосередні форми її здійснення), державою, місцевим самоврядуванням і громадянським суспільством (опосередковані форми здійснення влади народу).

Цей принцип свого максимального прояву набуває в державах з республіканською формою правління, в яких народ здійснює владу за різними напрямками, зокрема, безпосередньо — в процесі референдумів, виборів президента або представницьких органів державної влади або через органи місцевого самоврядування. Проте центральне місце серед засобів здійснення державної влади залишається за державним апаратом як системою державних органів. Дотримання принципу демократизму

---

¹ Ильин И.А. О сущности правосознания [Текст]. — М.: Русская книга, 1993. — С.113.

² Там само. — С.113.

забезпечує рівні умови участі людей в управлінні державою з урахуванням особистих якостей кожного громадянина.

Наступний базовий принцип організації влади держави в правовому суспільстві — це принцип гуманізму. Він також має важливе значення для організації та функціонування держави, і по-різному визначається ученими. Наприклад, О.А. Лукашева розглядає його як принцип пріоритету прав і свобод людини¹, В.С. Нерсесянц — як реальність прав і свобод індивіда², В.В. Лазарев та С. В. Липень визначають цей принцип як принцип гуманізму³.

Проте ці відмінності в найменуванні принципу не змінюють його суті. «Даний принцип, — зазначають В.В. Лазарев та С. В. Липень, — означає визнання цінності людини як особистості, ствердження пріоритету її інтересів в діяльності держави»⁴.

В той же час слід зазначити, що в Конституції України даний принцип представлений не тільки цінністю людини, її прав і свобод, що зафіксовано в її Преамбулі. Разом з цим в Основному законі України йдеться про визнання, дотримання та захист права і свобод людини і громадянина (ст.ст. 3,5, 25); про рівність всіх перед законом та про рівність прав і свобод людини і громадянина незалежно від статі, раси й інших особливостей індивідів (ст.24 та ін.); про соціальні гарантії держави (ст. 25); про особисту недоторканність людини (ст. 29); про її право на життя (ст. 27)⁵.

Стосовно організації влади в державі принцип гуманізму має декілька аспектів.

Перший аспект витікає з визнання людини, її прав і свобод вищою цінністю (ст. 3 Конституції України). Це припускає організацію влади в державі на основі її необхідності і корисності для людини.

¹ Общая теория прав человека. [Текст] // Под ред. Е.А. Лукашевой. — М.: Норма, 1996. — С.68.

² Нерсесянц В.С. История идей правовой государственности [Текст] / В.С.Нерсесянц // — М.: РАН, 1993. — С.15.

³ Теория права и государства [Текст] / Под редакцией В.В. Лазарева. — М.: Юристъ, 2001. — С.400.

⁴ Теория права и государства [Текст] / Под редакцией В.В. Лазарева. — М.: Юристъ, 2001. — С.400. — С.400.

⁵ Див.: Конституція України : зі змінами. —Х.: Право. — 64 с.

Другий аспект даного принципу так само заснований на ст. 3, ст.55 та інших статтях Конституції України, яка зобов'язує державу визнавати, дотримувати і захищати права і свободи людини та громадянина¹.

Конституція в правовому суспільстві, таким чином, вимагає не тільки визнавати права і свободи людини, а й реально дотримувати і захищати їх. Цьому моменту в юридичній науці приділено особливу увагу. Так, Р. Лівшиць, надаючи найважливішого значення здійсненню й захисту прав і свобод людини, розглядає забезпечення їх як основну функцію права. Проте на практиці права і свободи людини, на жаль, ще не стали тим реальним правом, яким вони повинні бути відповідно до конституційних вимог.

Одним з найважливіших принципів функціонування органів влади в правовому суспільстві є також принцип гласності. Як наголошується в юридичній літературі, суть цього принципу полягає у визнанні необхідності і вимозі обов'язкового дотримання безперешкодного руху інформаційних потоків про явища і процеси політико-правової системи².

Відвертість діяльності державних органів при ухваленні владних рішень є свідомством взаємодії громадянського суспільства і держави. Як принцип організації і функціонування органів державної влади, гласність проявляється в наступних напрямках: у праві громадян на отримання інформації; у відкритості роботи державних органів; у обов'язку державних органів регулярно вивчати громадську думку і враховувати її при ухваленні владних рішень; у обов'язку органів державної влади інформувати населення про свою роботу; у обов'язковій публікації текстів нормативно-правових актів, які не мають обмежень ступеня доступу; у рішенні найважливіших питань державного і суспільного життя на референдумах; у забороні цензури; у забезпеченні незалежності, об'єктивності та оперативності засобів масової інформації; у гласності судочинства тощо.

---

¹ Конституція України : зі змінами [Текст]. — Х.: Право, 2012. — С. 7,20.

² Годика Ю. Конституційний принцип гласності: поняття та сутність [Текст] / Ю. Годика, В. Серьогін // Вісник АПР України. — 1998. — № 1. — 58.

Проведений аналіз свідчить, що єдність і взаємодія принципів організації і функціонування державної влади є неодмінними складовими на шляху побудови оптимальної моделі Української держави.

2.4. Електронний уряд як фактор оптимізації взаємодії держави й громадян

XXI століття є новим ступенем розвитку сучасної цивілізації. Це період становлення глобального інформаційного суспільства, у якому використання інформації як головного фактора суспільного розвитку створює нову соціальну модель, спрямовану на масове використання інформаційно-комунікативних технологій (ІКТ) та зростання ролі людського капіталу. Інформаційна глобальна інфраструктура, яка швидко розвивається, створює систему соціальних відносин нового типу із сучасними формами самоорганізації й самоконституювання, що забезпечує умови для ефективного співробітництва держави й громадян.

Одним з важливих результатів інформатизації сучасного суспільства є активне впровадження інформаційно-комунікативних технологій у сферу державного управління й створення на їх основі в більшості розвинених країн «електронних урядів».

Відповідно до ідеї «прямої демократії», «електронні уряди», що виконують функцію проміжної ланки між громадянським суспільством і державною політикою, призначені для гармонізації відносин у системі «держава — громадянин».

Проблема електронного уряду як фактора оптимізації взаємодії держави й громадян в останні роки придбала також особливу політичну значимість. Це пов'язане з тим, що спроби впровадження електронного державного керування виходячи винятково з факторів економічної

доцільності, без урахування її політичних наслідків, не одноразово призводила до серйозної дестабілізації життя певних країн аж до масових виступів і протестів з боку громадськості.

Таким чином можна зробити висновок, що в умовах становлення глобального інформаційного суспільства підвищення ефективності функціонування органів державної влади та гармонізації відносин в системі «держава — громадянин» неможливе без впровадження інноваційних технологій, які оптимізують інформаційну взаємодію всіх галузей влади як між собою, так і з суспільством у цілому. Для вирішення цього завдання чимало країн світу за останнє десятиліття розробили міжнародні й національні програми адаптації органів державної влади до умов інформаційного суспільства. Наприклад, на Всесвітньому Саміті, присвяченому питанням Інформаційного суспільства (2003 р.), лідери більшості світових країн підписали стратегічні документи («Декларацію принципів» та «План дій»), в яких визначили основні напрямки розвитку інформаційного суспільства на всіх рівнях, а також визнали необхідність розвитку та реалізації національних стратегій впровадження інформаційних технологій у сферу державного керування¹.

За даними ООН, з метою реалізації цих стратегічних завдань 190 країн світу вже вжили серйозних заходів для впровадження інноваційних технологій з метою оптимізації функціонування органів державної влади. А найрозвинутіші країни світу найближчим часом планують завершити реалізацію національних програм впровадження інноваційних технологій у сферу державного керування — під умовною назвою «електронний уряд».

Починаючи з 1998 року, до процесу створення електронного уряду залучилася й Україна. Важливим кроком у цьому напрямку стала розробка програми «Електронна Україна», прийнята в 2002 році Державним комітетом зв'язку та інформатизації. На сьогоднішній день в Україні вже прийнято біля

---

¹ Всемирный Саммит по информационному обществу // Сост.: Е.И.Кузьмин, В.Р.Фирсов. – СПб.: Российская национальная библиотека, 2004. – С.4,5.

шістдесяті законодавчо-нормативних актів починаючи з законів України, указів Президента України, постанов Кабінету Міністрів, правових актів міністерств і відомств, у яких тією чи іншою мірою розглядаються питання, пов'язані зі створенням і функціонуванням «електронного уряду». Основною метою даних законів, наказів та інших правових актів є створення в Україні «електронної держави» як єдиної корпорації, зусилля якої мають бути спрямовані на досягнення балансу інтересів держави, суспільства й бізнесу.

Однак успішна реалізація цього складного завдання припускає використання не лише внутрішніх резервів і зусиль України, але й вивчення досвіду провідних країн світу з впровадження інформаційних технологій у сферу державного керування та використання його кращих елементів з урахуванням специфіки та умов нашої країни.

У цьому підрозділі ставиться завдання узагальнення існуючих поглядів на сутність «електронного уряду», принципів та етапів його створення, а також досвіду деяких провідних країн світу по використанню інноваційних технологій для підвищення ефективності державного керування та оптимізації взаємодії держави й громадян.

Насамперед необхідно визначитися з самим терміном «електронний уряд», поряд з яким як тотожні використовуються також терміни «електронне керування», «електронна держава» та ін. У сучасній літературі існує досить багато визначень терміну «електронний уряд». Однак всі їх можна з певною долею умовності звести до двох основних підходів. У першому з них увага фіксується передусім на «новій моделі державного управління». Представники ж другого підходу «електронний уряд» розглядають насамперед як «суму інноваційних технологій».

Наприклад, російський дослідник М. Вершинін, представник першого підходу, визначає електронний уряд як систему інтерактивної взаємодії держави й громадянина за допомогою Інтернету, як нову модель державного управління, що перебудовує традиційні відносини громадян і владних

структур¹. Інша позиція представлена в роботах А. Кошкина, який під електронним урядом розуміє мережну інформаційно-комунікативну інфраструктуру, що підтримує процес виконання державними органами виконавчої влади своїх функцій у суспільстві². Продуктивну спробу об'єднання названих підходів здійснено українською дослідницею С. Чукут, яка розглядає електронний уряд не просто як систему надання державою та її органами послуг (у тому числі інформаційних) громадянам на основі їхньої активної взаємодії за допомоги нових інформаційних і комунікативних технологій, але й насамперед як модернізацію самого процесу державного управління відповідно до нових умов суспільного розвитку³.

Даного підходу до визначення сутності електронного уряду дотримується й виконавчий директор американської неурядової організації «Центр демократії й технологій» (CDT) Дж. Демпси. «Електронний уряд, — на його думку, — являє собою використання інформаційно-комунікативних технологій (ІКТ) для перетворення уряду з метою зробити його більш доступним для громадян, більш ефективним і більш підзвітним. При цьому основний принцип електронного уряду полягає в тому, що він має бути доступним кожному суб'єктові суспільства у будь-який момент часу та з будь-якого місця дислокації»⁴. Більш того, останнім часом електронний уряд дедалі частіше розглядається як реальний шлях розвитку демократичних принципів у суспільстві, що відбилося в появі терміну «електронна демократія».

Такий підхід до розуміння суті електронного уряду ґрунтується на багатому досвіді людської історії, який свідчить, що становлення і зміцнення демократії можливі лише за певних політичних умов. Донедавна були відомі

¹ Вершинин М. С. Электронное правительство в XXI веке. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pr-news.spb.ru/publicat/>

² Кошкин А.Н. Проект «электронного правительства»: мировой опыт и российские перспективы. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.government.ru/pub/>

³ Чукут С. Сутність електронного уряду та принципи його організації / С.Чукут // Вісник Української Академії державного управління при Президенті України. – 2003. - №2. – С.430.

⁴ Демпси Дж. Как электронное правительство взаимодействует с гражданами. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.worldbank.org/html/prddr/trans/pdf/russian/Final1.

тільки два шляхи створення таких умов: внутрішні революційні зміни та зовнішні силові впливи. Інформаційна революція, що відбувається зараз у світі, відкрила третій альтернативний шлях. Він полягає в добровільному перерозподілі владних повноважень і низки управлінських функцій від державних органів на користь суспільства, представленого громадянами, різними співтовариствами, асоціаціями, приватним сектором, бізнесом і безліччю інших структур, що входять у поняття «суспільство» та «громадськість»¹. Цей третій шлях став можливим завдяки активному поширенню інформаційних технологій, передусім Інтернету, що надало урядам всіх рівнів широким можливостям для переходу на нові форми управління та нові принципи взаємодії зі своїми громадянами.

Однак вивчення досвіду впровадження інноваційних технологій у сферу державного управління в деяких країнах показує, що на практиці дії керівництва зі створення електронного уряду часто закінчуються тільки заявами про наміри, прийняттям декларацій, а необхідність вирішення найскладніших соціальних, фінансових, адміністративних і правових проблем, що виникають при впровадженні нових організаційно-управлінських моделей, не враховується. Слід також урахувати, що створення електронного уряду може й повинне здійснюватися різними способами залежно від конкретно існуючих у кожній країні умов. Однак незалежно від таких умов при формуванні концепції і стратегії електронного уряду мають обов'язково враховуватися інтереси всіх взаємодіючих сторін, тобто всіх громадян та органів влади всіх рівнів, починаючи з центрального уряду й до органів місцевого самоврядування.

Відповідно вирішення всіх існуючих проблем щодо створення електронного уряду має ґрунтуватися на принципі: участь всіх громадян у взаємодії з електронним урядом та в його діяльності мають розглядатися як ключова мета будь-якого національного уряду.

---

¹ Information technology research and development: information technology for 21st century.

[Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.whitehouse.gov/WH/New/html/20000121>

Створення електронного уряду також передбачає стратегічне планування, політичну волю й забезпечення стійкого потоку фінансових ресурсів з боку керівництва конкретної країни. Якщо обмежитися лише впровадженням інноваційних технологій, то навряд чи лише у такий спосіб можна підвищити ефективність державного управління й рівень участі громадян у державному житті. У державах, де відкидається сервісна модель взаємодії з громадянами, технологічні інновації не здатні змінити менталітет бюрократів, які не розглядають громадянина як споживача послуг уряду або як учасника процесу прийняття політичних рішень.

Проте організаційні складності й серйозні фінансові вкладення в створення електронного уряду не повинні стати причиною відмови від планів з впровадження інноваційних технологій у сферу державного управління. Проведені дослідження доводять, що впровадження інноваційних технологій і створення електронних урядів у провідних країнах світу є потужним чинником трансформації всіх сфер суспільного життя. При цьому в кожній зі сфер суспільства існують власні стимули й фактори, що сприяють формуванню електронного уряду¹.

Що ж дає електронний уряд громадянам, громадськості? Вивчення досвіду впровадження електронних урядів у розвинених країнах дозволяє зробити висновок, що в нових умовах громадянам легше впливати на уряд, з'являється відчуття причетності громадян до політичних і соціальних процесів, що відбуваються в країні. Державні проекти, прийняті урядом, дедалі більше ґрунтуються на пріоритетах, обумовлених громадянами, а не винятково урядом. Підвищується якість послуг, які надають громадянам урядові організації. Громадяни одержують комплексні послуги, тому що різні урядові організації починають ефективніше взаємодіяти між собою. Значно підвищується рівень інформування населення, яке одержує доступ до інформації про прийняті закони, правила, політику та надавані державою

---

¹ Электронное правительство информационного общества // PC Week / Russian Edition. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pcweek.ru/year2000/n15/cp1251/strategy/>

послуги. Таким чином, життя громадян стає більше комфортним, тому що спрощуються процеси їхньої взаємодії з урядовою системою.

Інформування та згода суб'єктів суспільства по найважливішим питанням дозволяє звести до мінімуму політичні тертя та прискорює здійснення проектів. Процес розгляду скарг стає швидкішим і більш справедливим. Більша прозорість у процесі прийняття рішень дозволяє підвищити ступінь суспільного контролю за роботою уряду та знизити рівень корупції. У громадян, які мешкають і працюють за кордоном, з'являється можливість брати участь у виборах та інших важливих справах своєї країни.

Які позитивні результати електронний уряд дозволяє одержати державним органам? Це, насамперед, швидкий доступ до достовірної інформації для прийняття рішень, поліпшення взаємодії між урядовими установами, всіма галузями державної влади, підвищення ефективності обміну інформацією, інтегрування послуг і зниження витрат, а також економічно ефективний інструмент зв'язку з місцевими органами влади й некомерційних організацій.

Що дає безпосередньо електронний уряд бізнесу? Фахівці відмічають, що в нових умовах упрощується й прискорюється процес отримання або пролонгації різних ліцензій, дозволів, з'являються нові можливості для розвитку бізнесу. Умови участі в тендерах, які оголошуються державними установами, становляться рівними для всіх. Прискорюється процес оформлення митних декларацій і, відповідно, процес проходження вантажів через митні пункти. Істотно полегшується складання податкової звітності. З'являється можливість гарантовано й вчасно одержувати інформацію про зміни вимог до звітності. Отже, у найзагальнішому вигляді вигоди від використання «електронних урядів» можна сформулювати таким чином: громадяни і бізнес одержують вільний доступ до урядової інформації та

послуг. Громадянам надається більше можливостей участі в демократичних процесах і багато іншого ¹.

Результати проведених досліджень підтверджують, що впровадження електронного уряду може дійсно поліпшити результативність роботи державних органів. Про неефективність їх функціонування при традиційній моделі свідчать, наприклад, цифри, наведені на останньому форумі The Microsoft Government Leaders Forum². Виявляється, на бюрократичну тяганину в Європі витрачається щорічно приблизно 484 млрд. доларів, а в США – біля 843 млрд. доларів. Якби уряди європейських країн могли заощадити хоча б 15% від цих витрат, це дорівнювало б половині бюджету охорони здоров'я ЄС. У нещодавно прийнятому Європейською комісією плані розвитку європейських електронних урядів (European Commissions e Government Action Plan) відзначається, що ініціативи e Government у Європі вже привели до істотної економії часу та коштів у деяких державах-членах ЄС. При цьому в першу чергу мається на увазі економія від електронних державних закупівель, а як приклад наводиться Італія, де перехід на технологію e Procurement привів до щорічної економії в 3,2 млрд. євро, а також Португалія, в якій щорічно за допомоги електронних держзакупівель заощаджується майже 30% коштів від витраченого раніше.

Згідно з прогнозами, повний перехід на електронні держзакупівлі в усіх країнах ЄС допоможе скоротити державні витрати на 80 млрд. євро на рік. Все це може бути досягнуте за певних умов, найбільш значущими з яких є: реорганізація внутрішніх структур і процесів у держустановах за допомоги автоматизації процесів і з урахуванням принципів підзвітності, прозорості й оперативності. Автоматизація забезпечить можливість миттєвого доступу до потрібних документів, підзвітність підвищить відповідальність сторін, прозорість поліпшить суспільний контроль за роботою уряду та знизить

---

¹ Гейвандов А. Электронное правительство: развитие системы услуг для населения // Форум. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cagateway.org/ru/forum/23/>

² Шляхтина С. Электронное правительство в цифрах и фактах. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.compress.ru/article.aspx?id=17274&iid=799>

рівень корупції, а оперативність відновлення інформації дозволить надавати за запитами громадян достовірні (а не застарілі) дані.

Впровадження інноваційних технологій у сферу управління також дозволяє забезпечити громадянам безпечний доступ до різних послуг (розгортання систем посвідчення особи, підтримка політики безпеки), без чого розвиток онлайн-сервісів приречений на провал; використання широкого спектра каналів для ефективного надання послуг, причому інноваційні канали (комп'ютер, мобільний телефон, цифровий телевізор тощо) повинні не виключати, а доповнювати традиційні, тому що не всі категорії населення (наприклад, люди похилого віку) мають можливість чи бажання перейти на нові способи одержання послуг.

Важливим елементом впровадження електронного уряду також є: стандартизація послуг на підставі міжнародних зразків і підтримки багатомовності, оскільки послуги в об'єднаній Європі мають бути доступні для всіх громадян незалежно від їхньої національної приналежності, мови спілкування, місця проживання; забезпечення принципу зручності для громадян та їхньої підтримки, тому що одержання послуг має бути розраховане на всі категорії населення (незалежно від рівня освіти, навичок, фізичних здатностей тощо), при цьому громадяни повинні мати можливість у будь-який момент проконсультуватися щодо одержання послуги.

Одним з найважливіших питань переходу на інноваційні технології в державному управлінні є проблема етапів впровадження електронного уряду. Згідно з дослідженнями University Taubman Center for Public Policy¹, процес переходу від традиційного державного управління до електронного уряду припускає послідовне проходження п'яти основних етапів.

Перший етап — інформаційний (Information). На цьому етапі забезпечуються 20%-на урядова Веб-присутність і створення регулярно оновлюваних урядових веб-сайтів з публікацією на них основної урядової

---

¹ Шляхтина С. Электронное правительство в цифрах и фактах. – Режим доступа: <http://www.compress.ru/article.aspx?id=17274&iid=799>

інформації (нормативних актів, розпоряджень, постанов тощо), посилань на міністерства й державні департаменти (освіти, охорони здоров'я, фінансів тощо).

Другий етап — інтерактивний однобічний (One way interaction). Він припускає вже 40%-ну Веб-присутність уряду і має за мету забезпечити пасивну взаємодію між громадянами та урядом. У процесі його впровадження забезпечується доступ в електронній формі до різних формулярів документів, які потрібні громадянам і бізнесу для взаємодії з державою. Необхідний формуляр документа можна роздрукувати, але відправляти його прийдеться традиційно, а не через Інтернет. Або, наприклад, пошук вакансій у державних організаціях на основі заданих користувачами критеріїв.

Третій етап впровадження електронного уряду одержав назву інтерактивного етапу або двостороннього (Two way interaction). Його проходження означає вже 60%-ну урядову Веб-присутність, яка реалізується в інтерактивній двосторонній взаємодії уряду й громадян шляхом передачі й прийому інформації в комп'ютерній мережі. На цій стадії онлайн-сервіси уряду набувають інтерактивності, і в громадян з'являється можливість запитувати й одержувати інформацію з тих або інших питань і проблем, звертатися до державних чиновників по електронній пошті, брати участь в онлайн-дискусіях або залишати свої коментарі на дошках повідомлень тощо.

Четвертий етап переходу від традиційного уряду до електронного одержав назву транзакційного етапу (Transaction). У результаті його реалізації передбачається вже 80%-на Веб-присутність уряду, а основним завданням є забезпечення транзакційної взаємодії уряду й громадян, завдяки чому можливе надання послуг, здійснених в онлайн-формі на всіх стадіях. Прикладом таких послуг може служити подача заявок в електронній формі на одержання ліцензій на введення професійної діяльності, подача податкових декларацій, заяв на обмін документів тощо. На даному етапі

однією з серйозних проблем стає забезпечення безпеки роботи, тобто недопущення витоку конфіденційної інформації.

Останній, п'ятий етап впровадження електронного уряду — проактивний (Targetisation), що означає 100%-ну Веб-присутність уряду й припускає, що уряд не тільки надає громадянам і комерційним структурам сервісні послуги, але й залучає громадян до прийняття рішень і двостороннього діалогу на базі інтерактивних сервісів.

У розвинених країнах світу, де активно здійснюється реалізація національних програм по впровадженню інноваційних технологій у сферу державного керування, значна увага приділяється процесу організації типів архітектури, стандартів і політики, що проводиться ними в сфері інформаційних технологій. Насамперед, створення електронного керівництва в конкретній країні припускає розробку політичної стратегії, що передбачає прийняття відповідного законодавства й створення регулюючих структур, необхідних для формування цифрової економіки, електронного уряду й інформаційного суспільства. При цьому в рамках електронного управління виділяються три основні елементи:

- 1) розвиток і впровадження інформаційних технологій, необхідних для забезпечення безперервного функціонування уряду;
- 2) глобальне управління, що охоплює діяльність різних департаментів і міністерств, забезпечуючи їхню уніфіковану інформаційну архітектуру;
- 3) реалізація скерованої політики й регулювання в масштабах всієї країни¹.

Коли ці три елементи будуть повністю розроблені і реалізовані в рамках єдиної архітектури (яка одержала назву «кооперативна архітектура»), можна говорити про єдине та уніфіковане електронне управління. Однак, відповідно до результатів дослідження, навіть у країнах ЄС не більше 30%

---

¹ Дрожжинов В., Штрик А. Концептуальные основы строительства электронного правительства / В.Дрожжинов, А.Шлик // PCWeek. – № 20. – 2002. – 4 июня.

міністерств і відомств, задіяних в урядових проектах або структурах, успішно переборюють всі культурні, фінансові й політичні проблеми, зв'язані з такою трансформацією.

Необхідність переходу до кооперативної архітектури в першу чергу пов'язана з розмаїттям структур даних, типів комп'ютерів, видів додатків і різновидів мереж.

Першим кроком на шляху створення кооперативної архітектури є визначення загальних послуг, які різні відомства й департаменти надаватимуть громадянам та юридичним особам. Прикладами можуть служити забезпечення безпеки, трансграничні комунікації, платіжні системи тощо. При цьому, зокрема, на основі використання стандартів Інтернету створюються умови для організації єдиного порталу, в якому можуть бути інтегровані всілякі види урядових послуг. Крім того, з'являються необхідні умови для того, щоб всі групи даних надавати у вигляді метаданих з перспективою використання загальних словників, що дозволить істотно полегшити спільне використання даних різними категоріями громадян і юридичних осіб.

Електронні уряди повинні забезпечити реальну підтримку й визначити основні категорії цих послуг. Для вирішення зазначеного завдання необхідні інтеграція та уніфікація всієї наявної в базах даних інформації, що представляє спільний інтерес.

У кооперативній архітектурі виділяються, як правило, три основні рівні:

- 1) персональний (або користувальницький) рівень;
- 2) рівень процесів;
- 3) рівень даних ¹.

Персональний рівень охоплює різні канали доставки даних на уніфікований інтерфейс користувачів, урядовий портал і сайти окремих міністерств, департаментів і відомств. На наступному рівні, рівні процесів,

---

¹ Дрожжинов В., Штрик А. Концептуальные основы строительства электронного правительства. / В.Дрожжинов, А.Шлик // PCWeek. – № 20. – 2002. – 4 июня.

передбачається впровадження технологій, які надають різні види послуг населенню. Наприклад, оплата платежів, забезпечення безпеки, передача різних даних. Нарешті, третій рівень відбиває структуру даних й їхнє надання у вигляді метаданих, що включає джерела даних, типи даних й їхні формати.

Використання технологій «Електронного уряду» висуває нові вимоги також і до інформаційної підготовки державних службовців. До них, насамперед, належать такі якості, як вміння аналізувати й зберігати інформацію, здійснювати її первинну та вторинну переробку, приймати й передавати інформацію з різних каналів, оцінювати її корисність тощо. Професійне навчання інформаційним технологіям передбачає також наступне: використання ключових понять, розуміння сутності інформаційних процесів і технологій, засвоєння прийомів застосування інформаційних технологій у комп'ютерних видах діяльності, наявність стійких навичок роботи з автоматизованими системами інформації, володіння методами навчання застосування інформаційних технологій¹.

Стратегії будівництва електронного уряду в окремих регіонах відрізняються залежно від того, чи орієнтовані вони на внутрішню або на зовнішню модель діяльності. Стратегія визначається вищим політичним керівництвом країни та реалізується на рівнях міністерств і департаментів.

Ефективність стратегії конкретної держави зі створення «електронного уряду» визначається досягненням балансу між надаваним сервісом для громадян й економічними факторами, зокрема, наявними ефективністю й корисністю діяльності й одержуваною політичною віддачею. Досягнення найвищого рівня балансу, коли політична віддача забезпечує стабільність і повний консенсус у суспільстві, коли ефективність діяльності приносить максимум додаткових вигод, а надавані послуги супроводжуються високим рівнем обслуговування, характеризує стратегію електронного уряду як найбільш успішну й раціональну. У числі основних дій, що дозволяють

---

¹ Беспалов П. Электронное правительство и компетентность госслужащих // П. Беспалов // Государственная служба. – 2002. – № 5. – С. 139-146.

реалізувати таку успішну стратегію, важливе місце займають такі заходи, як аналіз наявного досвіду й допущених помилок; використання пілотних стратегій та експерименти з новими фінансовими або кадровими моделями; залучення фахівців з ІТ (інформаційних технологій) до прийняття політичних рішень; прийняття в усіх сферах чітких програм з ясними прогнозованими цілями й ряд інших.

Виходячи з цього досвіду, важливо, щоб держава змогла вчасно перебудувати характер і способи управління, модернізувати їх для того, щоб уникнути серйозних соціально-економічних потрясінь. Від держави потребуватимуться програми для визначення шляхів переходу на новий етап. Саме такий перехід демонструють країни зі сформованими демократичними традиціями. Разом з тим закордонна практика показує схожий характер перших кроків і проблем, що виникають на цьому шляху.

Для того, щоб нові комунікативні зв'язки розвивалися, необхідно провести значну роботу зі створення реальної електронної документації, надання документообігу в електронній формі юридично значимого характеру. Зміст законів у даній області зводиться до визнання юридичної чинності електронних документів, електронного підпису, а також створення електронної форми документів окремих державних органів, насамперед виконавчих і судових.

Складність даного процесу демонструє практика США. Відповідно до Закону США про ліквідацію паперового документообігу в державних органах від 1998 р., федеральні органи виконавчої влади повинні по можливості перейти на електронний документообіг і забезпечити доступ громадян до електронних документів¹. На основі даного закону розроблено правила, що допомагають державним органам США перебудувати свою роботу. У цьому їм також сприяє Міністерство юстиції. Державні органи повинні проаналізувати документацію з позиції вимог, що висуваються до

---

¹ Нынешнее поколение европейцев будет жить в информационном обществе // PC Week / Russian Edition. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pcweek.ru/year2000/n13/cp1251/strategy/chapter.htm>

них законодавством, вирішити питання про можливість заміни паперових документів електронними. У ряді випадків допускається існування окремих документів лише на паперових носіях. Державні органи мають також вирішити питання про реєстрацію та зберігання електронних документів. У зв'язку з цим серйозна перебудова передбачається і в роботі державних архівів.

Існують свої особливості створення системи обміну інформацією в країнах з федеративним устроєм, оскільки потребується створення відповідних інфраструктур на федеральному рівні, рівні суб'єктів федерації та на рівні місцевого самоврядування, тому що інформаційні технології припускають певний рівень стандартизації. Однак створення єдиних правових стандартів усередині держави залежить від характеру федеративного устрою держави. Наприклад, у США суб'єкти федерації мають самостійні правові системи, законодавчі, виконавчі й судові органи. У цій країні суб'єкти федерації вживають активних заходів для розробки власних моделей електронного управління. Водночас федеральна влада розробляє власні законопроекти для федеральних органів.

Вивчення досвіду розвинених країн по впровадженню інформаційних технологій дозволяє зробити висновок, що створення так званої «електронної держави» неможливе без серйозніших якісних змін у всіх сферах суспільного життя і насамперед у відносинах держави та громадянського суспільства. Розвитку «електронної держави» має передувати створення відкритого суспільства, відкритої економіки, що закономірно передбачає серйозні зміни в інформаційному обміні, створення умов доступу громадян і суспільства в цілому до інформації, що раніше для них була повністю або частково закритою. Ці процеси повинні відбитися і в законодавстві даної країни.

Прикладом таких законів можуть служити закон США про свободу доступу до інформації (1966 р.), закон Норвегії (1971 р.) про суспільний доступ до державних документів та ін. З розвитком комп'ютерних технологій у ці закони можуть вноситися зміни. Наприклад, у закон США про свободу

доступу до інформації були пізніше внесені поправки, що зобов'язують державні органи надавати інформацію в електронній формі. Можливе також прийняття нових законів другого покоління, які істотно розширюють зміст права на інформацію, надаючи громадянам право на одержання будь-якої інформації з державних органів без вказівки причин, за якими ця інформація потребується.

Прикладом закону другого покоління може служити англійський закон про Свободу інформації від 2000 р. Даний закон установлює відкритий перелік органів державної влади та інших установ, що зобов'язані надавати населенню інформацію. До них належать органи виконавчої й законодавчої влади, поліція, органи місцевого самоврядування, державні й приватні установи: лікарні, школи, університети, пошта, музеї тощо. Закон визначає обов'язок цих органів забезпечувати ефективний пошук суспільно доступної інформації, а також відповідати на індивідуальні запити про наявність інформації. Закон також установлює 23 виключення, що стосуються інформації про кримінальне розслідування, комерційної таємниці, інтересів і безпеки З'єданого Королівства й т.ін. В інших випадках, якщо державні структури не надають інформацію протягом установленого строку, вони можуть бути оштрафовані. Контроль над цією сферою покладено на Уповноваженого по справах інформації.

Останніми роками в країнах ЄС розвивається законодавство про захист особистих прав громадян. У даних законах закріплюються вимоги того, що збір особистої інформації повинен проводитися тільки у встановлених, законних цілях; особи, про яких збирається інформація, повинні бути попереджені, їм також надається право доступу до інформації, яка безпосередньо їх стосується; громадянам надається можливість змінити або виключити неправильну інформацію; передбачене також право на відшкодування збитку громадянам у судовому порядку, якщо мають місце порушення їхніх особистих прав.

Особлива увага в законодавстві розвинених країн приділяється захисту інформації про етнічну й національну приналежність громадян, їх політичні погляди, релігійні вірування, членство в профспілках. Наприклад, у Канаді в 2001 році прийнятий закон про захист особистої інформації про здоров'я громадян. У Бразилії прийнятий закон про приватну інформацію, що регулює збір і поширення інформації про громадян країни в Інтернеті. В Ізраїлі приватна організація або особа, що має банк даних більш ніж на 10.000 осіб, має зареєструватися в Міністерстві юстиції¹.

Європейське законодавство також передбачає створення особливих органів, які контролюють автоматизовану обробку особистих даних громадян, забезпечують виконання відповідного законодавства, а також розглядають скарги в разі порушення прав на особисту інформацію. Такі органи діють незалежно й мають право припинити збір даних, якщо виявлені порушення прав і свобод громадян. У більшості країн, що прийняли подібні закони, встановлено посаду Уповноваженого в сфері інформації.

З іншого боку, у ряді країн одночасно розробляються закони, що визначають право державних органів, переважно слідчих, контролювати особисту інформацію громадян, що зберігається в електронній формі. В Угорщині, наприклад, доступ поліції до такої інформації можливий на основі судового рішення і лише при розслідуванні злочинів, за які передбачається покарання у вигляді позбавлення волі на строк понад 5 років. Тільки на основі судового рішення допускається електронний контроль і в США.

Однак, скандал з колишнім працівником американського Агентства національної безпеки (АНБ) Едвардом Сноуденом показує, що в дійсності американські й британські розвідувальні служби в останні роки постійно порушували права громадян на приватне життя у багатьох країнах світу. За даними Сноудена, Агентство національної безпеки США та британське Агентство електронної безпеки щоденно переглядало сотні

---

¹ О свободе информации 2000 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http:// europa. eu. int /en/comm./dg10/build/build.htm](http://europa.eu.int/en/comm/dg10/build/build.htm)

мільонів поштових скриньок в інтернеті і шпигувало за власними громадянами, політичними діячами та громадянами інших країн. Названі спецслужби, без рішення суду, активно моніторили міжнародний телефонний та інтернет-трафік, отримавши доступ до відповідних мереж. Публікація переданих Сноуденом в ЗМІ даних спровокувала гучний скандал як у США, так і за його межами. Керівництво спецслужб США, виправдовуючи існування програми стеження, заявило, що вона служила інтересам національної безпеки і допомогла запобігти численним злочинам¹.

Можна зробити висновок, що законодавство в умовах активного впровадження інформаційних технологій в усі сфери суспільного життя повинне чітко визначати межі й міру дозволеного з метою дотримання інформаційної безпеки громадян, держави, суспільства в цілому.

Гальмом для використання переваг електронного уряду в багатьох країнах є проблема так званої «цифрової нерівності». Відомо, що в сучасному світі до соціального розшарування людей додався новий вимір — нерівність населення у залученні до сучасних інформаційних технологій. «Цифрова нерівність» створює нові прошарки суспільства, які позбавлені доступу до сучасного світу комунікацій, що позбавляє їх можливості отримання необхідних інформаційних послуг.

Перспективи подолання нового виду нерівності вивчають сьогодні фахівці США і Європи, а також їхні колеги в інших країнах світу. На думку соціологів, інформаційна нерівність — це не тільки нерівність у доступі до техніки; сьогодні існують й інші ознаки «цифрової нерівності» — майнова, вікова, освітня, гендерна, територіальна і культурна².

Якщо економічний аспект (тобто недоступність техніки через низькі доходи) ніяк не можна назвати специфічною рисою даного виду соціальної диференціації, то інші його підстави досить своєрідні: володіти технікою —

---

¹ Семь секретов, которые успел выдать Эдвар Сноуден. [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://forbes.ua/nation/1354520-7-sekretov>

² Сергеев М. Как преодолеть цифровое неравенство. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.politcom.ru/article.php?id=740>

ще не означає нею користатися. Потрібно створювати умови для розвитку суспільства знання — підвищувати інформованість населення про нові можливості; удосконалювати систему навчання й перенавчання навичкам володіння інформаційно-комунікаційними технологіями. Прийнято вважати, що розвиток інфраструктури та системи підготовки кадрів забезпечить розвиток електронної держави. Однак необхідною умовою втілення цього розвитку в життя є передусім інформаційна підготовка населення, достатній рівень його інформаційної культури.

В епоху формування електронних урядів «цифрова нерівність» стає однією з найважливіших проблем. Але це проблема не тільки й не стільки окремих людей, але цілих країн і регіонів. Уже в доступному для огляду майбутньому замість того, щоб говорити про «бідну країну», політики стануть міркувати про «країни з дефіцитом знань». Держави будуть змушені в числі першочергових завдань на перше місце ставити підвищення рівня освіти та професійної кваліфікації своїх громадян, тому що вже сьогодні конкурентоздатність визначається у вирішальному ступені наявністю висококваліфікованих людських ресурсів.

Європейське співтовариство сьогодні всерйоз стурбоване проблемою «цифрової нерівності». Комісія ЄС розробила програму, втілення якої в життя повинне значно скоротити «цифровий розрив». Наприклад, відповідно до цієї програми французьке міністерство освіти ввело в коледжах країни нову обов'язкову дисципліну — «Інформаційні технології та Інтернет». По закінченню цього курсу учні складають іспит і одержують диплом бакалавра за цією спеціальністю. Слухачі навчаються працювати з дискетами й компакт-дисками, користуватися текстовими й графічними редакторами, обробляти електронну пошту, знаходити інформацію в Інтернеті, розміщати в Мережі дані про себе й багато чого іншого. Так уже з 2001 року 12 мільйонів французьких учнів і мільйон викладачів дитячих садків, шкіл,

коледжів і ліцеїв, що перебувають під юрисдикцією міністерства освіти, отримали в безстрокове користування безкоштовну електронну адресу¹.

Уряд Великобританії фінансує безкоштовні інтернет-послуги жителям найбідніших районів країни. Передбачається також передача малозабезпеченим родинам безкоштовних комп'ютерів. Комісія Євросоюзу запропонувала урядам країн-членів ЄС створити спеціальні сторінки в Інтернеті, де розміщалася б найрізноманітніша довідкова інформація про Мережі, наприклад, законодавча база по електронній комерції, посилання на сторінки різних державних організацій.

Таким чином, завдання, поставлені в зазначеній програмі Комісією Євросоюзу, показують, що проблема «цифрової нерівності» досить складна й для розвинених європейських країн. Її вирішення потребує кардинальних дій не тільки на рівні окремої країни, але й у всесвітньому масштабі.

Незважаючи на проблеми, з якими зіштовхуються різні країни на шляху створення електронних урядів, їхні кроки в цьому напрямку вже привели до більших змін і незворотнім чином впливають на саме світове співтовариство.

У міжнародній практиці вже накопичений достатній досвід з розробки і реалізації етапів та проектів створення електронних урядів. Сьогодні не існує єдиного шаблону, що міг би відповідати всім умовам і вирішенню завдання формування електронного уряду. Кожна країна має у своєму розпорядженні власне унікальне сполучення обставин, пріоритетів і наявних ресурсів, що можуть використовуватися при реалізації даного завдання. Аналіз досвіду створення електронних урядів у різних регіонах та країнах світу дозволяє виділити три основні архітектурні моделі, практично втілені в Америці, Європі та Азії. Умовно їх можна назвати так: американська модель, що відбиває специфіку її становлення в США, Канаді та деяких інших країнах; європейська, у рамках якої здійснюється розвиток електронно-

---

¹ Талапина Э.В. Становление информационного общества во Франции / Э.В. Талапина // Государство и право. – 2004. – №7. – С. 68-78.

державних структур у більшості країн Західної, Центральної та Східної Європи. І, нарешті, азіатська модель, з найбільшим успіхом реалізована в Сінгапурі та Республіці Корея ¹.

Розглянемо деякі особливості становлення зазначених моделей електронних урядів.

Першопрохідниками у справі створення електронного уряду стали США й Канада. Тому американська модель електронного уряду є однією з самих розроблених. Так, відповідно до дослідження ефективності роботи електронних урядів, проведеного компанією Accenture, Канада посідає перше місце серед 22 досліджуваних країн, за нею слідує США, Данія, Сінгапур й Австралія ².

Сьогодні система електронного уряду Канади є ключовим каналом надання державних послуг у країні, завдяки чому забезпечується майже третина всіх транзакцій, здійснюваних між федеральним урядом і громадянами. Її головною метою є спрощення й здешевлення взаємодії громадян і представників бізнесу з державними структурами, а також створення умов для їхнього прямого спілкування з громадянами.

Що ж стосується моделі електронного уряду в США, то необхідно зазначити, що вона залишається незмінною протягом багатьох років і відповідає основним принципам державного управління, які орієнтуються на задоволення потреб громадян і базуються на ринкових механізмах. Як показують дані опитувань громадян США, наприклад фонду Pew Foundation, суспільство охоче сприймає електронні державні послуги. Рівень використання Інтернету в США постійно зростає: достатньо сказати, що понад 40 млн. американців бажають одержувати інформацію про політику федерального уряду й урядів штатів, а також місцевих органів влади в

---

¹ Кожженков. С. Электронное правительство: государственные услуги без бюрократических преград. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.inform.kz/showarticle.php&land>

² Accenture 2005 e-Government Report Leadership in Customer Service: New Expectations, New Experiences. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.accenture.com/xdoc/ca/locations/canada/insights/studies/leadership_cust.pdf.

інтерактивному режимі; а понад 20 млн. чоловік за допомоги Інтернету висловлюють свою точку зору щодо проведеної в цій галузі політики.

Ці та інші дані показують, що якщо американський уряд зможе використати весь потужний потенціал сучасних інформаційних технологій для оптимізації функціонування органів державної влади, то це буде зустрінуте суспільством з великим задоволенням. Важливо також зазначити, що американський уряд поступово стає найбільшим споживачем інформаційних технологій, програмних технологій у країні. Його витрати на високотехнологічні рішення оцінюються приблизно в 40-50 млрд. доларів на рік.

У свою чергу європейська модель характеризується наявністю наддержавних інститутів – Європарламенту, Єврокомісії, Європейського суду, рекомендації яких є обов'язковими для виконання всіма країнами ЄС. Тому ця модель орієнтована передусім на вирівнювання умов і координацію діяльності «електронного уряду» для всіх країн Європейського Союзу. З 2010 року в Євросоюзі почала працювати програма, у рамках якої союзні влади повинні будуть впроваджувати відкриті стандартизовані засоби обміну й зберігання інформації.

Для України та інших країн пострадянського простору особливий інтерес представляє британський досвід впровадження інформаційних технологій з метою підвищення ефективності державного управління та демократизації взаємодії держави й громадян.

Відомо, що попри досягнуті успіхи в різних царинах суспільного життя й достатньо високу ефективність державного управління, система державної влади Великобританії останнім часом стала давати збої. Активна участь країни в європейській інтеграції, зростання непродуктивної сфери в економіці призвели до змін у соціальній структурі суспільства і певного розбалансування в галузі управління. Для усунення цих проблем наприкінці 90-х років уряд Великої Британії здійснив низку кроків для модернізації державного управління, які ґрунтувалися на переконаності, що стійкість і

перспективи політичної системи багато в чому залежать від модернізації державного управління та впровадження інноваційних технологій в сферу управління.

Серед головних напрямків реформування державного управління керівництвом країни обране забезпечення комплексного підходу до розробки державної політики, орієнтованої на загальнонаціональні інтереси і стратегічні завдання. Для досягнення цієї мети в 1999 р. прем'єр-міністр Великої Британії Т. Блер представив довготривалу програму реформування державного управління, опубліковану в Білій книзі під назвою «Модернізація уряду»¹.

Біла книга вирізняє 5 пріоритетних напрямків реформування органів державного управління Великої Британії, реалізація яких покликана підвищити її ефективність та якість. Серед них: а) вдосконалення методів розробки державної політики з урахуванням загальнонаціональних інтересів і стратегічних цілей; б) посилення цілеспрямованості й відповідальності за розподіл послуг за рахунок більшої уваги до інтересів різних соціальних груп; в) поліпшення якості й підвищення ефективності державних послуг, втілення в життя інноваційних підходів і прогресивного практичного досвіду; г) використання в державному управлінні інформаційних технологій для повнішого задоволення потреб громадян і розповсюдження послуг через електронні мережі; д) модернізація державних служб шляхом зміни системи стимулювання службовців, покращання системи оцінки показників роботи, а також за рахунок ширшого доступу до подібної діяльності для жінок, національних меншин, індивідів. У теперішній час уряд Великої Британії здійснює модернізацію органів державної влади та впровадження інформаційних технологій відповідно до прийнятої програми.

Наступна модель електронного уряду — азіатська модель спирається на специфічний шлях управління, азіатський тип корпоративної культури та

---

¹ Cabinet Office (1999), *Modernising Government*. London: The Stationery Office, available at: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.citu.gov.uk/moderngov/whitepaper/4310.htm>.

багатошарову систему державного управління, організованого за принципом ієрархічної піраміди.

Особливих успіхів у впровадженні інноваційних технологій у сферу державного управління досягли Японія і Республіка Корея. Наприклад, ще в березні 2001 року в Японії схвалено комплексну програму розвитку та впровадження перспективних інформаційних і комунікаційних технологій «Електронна Японія» (e-Japan), яка була розрахована на період 2001-2006 років. Головною метою цієї програми стало створення на території країни умов для впровадження інформаційних технологій, організація інфраструктурних мереж передачі даних, розвиток електронної торгівлі. Все це мало дати імпульс економіці країни, що останнім часом перебуває в стані застою¹.

З технічної точки зору, реалізація програми «Електронна Японія» дозволила протягом декількох років організувати високошвидкісну мережу Інтернет на всій території країни, за вартістю послуг доступну будь-якому жителю країни; крім того, це дало можливість істотно знизити тарифи на всі види зв'язку.

Уряд Південної Кореї при формуванні свого варіанта моделі «електронної демократії» основний акцент зробив на задоволенні інформаційних потреб населення та впровадженні інформаційно-комунікаційних технологій у систему культури і освіти. Успішний розвиток електронної демократії дозволив громадянам Південної Кореї засвоїти думку про власну значимість і можливість реального впливу на державні і суспільні справи. Особливо важливою і корисною у корейському досвіді є осмислена й далекоглядна політика держави в справі розвитку електронних комунікацій².

Яка з названих моделей є більше досконалою й більше відповідає можливостям країн, що розвиваються, у тому числі й України? Однозначно

---

¹ Титаренко О. Аналіз реалізації концепції електронного уряду в Японії / О. Титаренко // Актуальні проблеми державного управління: Зб. наук. пр. / Редкол.: С.М. Серьогін та ін. – Д.: ДРІДУ НАДУ, 2006. – Вип. 4 (26). – С. 99-104.

² Кожженов С. Электронное правительство: государственные услуги без бюрократических преград. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.inform.kz/showarticle.php&land>

відповісти на це питання не можна. Очевидно, що кожна з названих моделей створення електронного уряду має свої позитивні риси, які необхідно застосовувати, виходячи з власних фінансових можливостей, рівня розвитку інформаційних технологій, технічної підготовленості управлінських кадрів тощо.

Однак необхідно зазначити, що в середині 2005 року Всесвітній банк провів відеосемінар, на якому в концентрованому вигляді був представлений досвід будівництва електронних урядів у США й Канаді, а також проаналізоване його значення для країн, що розвиваються (Бразилії, Гватемали, Македонії, Мексики, Шрі-Ланки, Уганди й ін.)¹.

Більшість країн-клієнтів Всесвітнього банку тепер розглядають американський і канадський досвід як джерело передових методів і навчальних матеріалів для проектування та здійснення власних національних стратегій побудови електронного уряду, розробки рамкових регламентів керування системою, створення єдиної архітектури.

Таким чином, можна зробити висновки, що в умовах становлення глобального інформаційного суспільства підвищення ефективності функціонування органів державної влади та оптимізація взаємодії держави й громадян неможливи без впровадження інноваційних технологій у сферу державного управління. Однак, успішна реалізація цього складного завдання припускає використання не лише внутрішніх резервів і зусиль України, але й вивчення досвіду провідних країн світу з впровадження інформаційних технологій та використання його кращих елементів з урахуванням специфіки та умов нашої країни. Вивчення досвіду реалізації проектів по створенню електронних урядів і впровадженню інформаційних технологій у різних країнах світу необхідне для того, аби уникнути деяких помилок і максимізувати показники повернення інвестицій. Водночас існує множина факторів, що мають бути розглянуті й враховані при реалізації планів по

---

¹ Дрожжинов В., Штрик А. Электронное правительства США и Канады: новые рубежи. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pcweek.ru/?ID=606339>

створенню електронного уряду: чисельність населення країни; культурні, соціально-економічні й політичні особливості; поширеність доступу в Інтернет у суспільстві, джерела та готовність фінансування проектів. Програма створення електронного уряду в багатьох країнах світу показує, що необхідно розвивати інформаційні технології і розглядати їх як фактор забезпечення ефективного управління державою й гармонізації взаємодії держави й громадян країни.

2.5. Філософсько-правові проблеми захисту прав людини в правовій державі

Відомо, що однією із найважливіших ознак правової держави є повне визнання прав людини й створення ефективної системи їх захисту. Саме тому права людини в сучасній державі неможливо уявити без належним чином урегульованої й ефективно діючої системи їх захисту. Не випадково, ідея визнання непорушної єдності правової держави, прав людини і їх захисту знайшла відображення в підсумковому документі «Конференції по людському виміру НБСЄ» (Копенгаген, 1990), у якому записано: «Правова держава означає не просто формальну законність, яка забезпечує регулярність і послідовність у досягненні й підтримці демократичного порядку, а й справедливість, засновану на визнанні й повному прийнятті вищою цінністю людську особистість й гарантування цього установами, що утворюють структури, які забезпечують її найбільш повного прояву»¹. Таким чином, можна зробити висновок, що зміст співвідношення між

---

¹ Документ Копенгагенського совещания // Международ. акты о правах человека: Сб. документов. [Текст]. – М. : Юристъ, 2001. – С.653.

правовою державою й особистістю в сучасному суспільстві визначається не тільки обсягом прав і свобод, а й рівнем їх забезпечення й захисту. Звідси й впливає загально визнана теза про важливість і першочергову практичну необхідність наукового дослідження проблем правозахисного аспекту прав людини, який у відособленому й гранично узагальненому виді являє собою інститут захисту прав людини.

Для досягнення мети дослідження необхідно проаналізувати зміст і сутнісні характеристики основних категорій предмета дослідження – «права людини», «захист прав людини», «охорона прав людини», «гарантування прав людини», «механізм захисту прав людини» та ін.

Відомо, що «права людини – поняття, що характеризує сферу соціальних можливостей особистості в економічній, політичній, культурній та інших галузях, які сучасні держави повинні гарантувати»¹. Зміст же поняття «захист прав» стосовно правової сфери в науковій літературі, як правило, розкривається за допомогою виявлення його співвідношення з такими поняттями, як «охорона прав людини», «забезпечення прав людини» і «гарантування прав людини». Це необхідно ще й тому, що, коли йдеться про право як про юридичну форму, мають бути поняття, які з юридичної точки зору розкривають цю форму в динаміці. Якраз саме право на захист як правочин і розкриває поняття «захист», «охорона», «гарантування» і «забезпечення».

Необхідність розгляду даних категорій пояснюється також і тим, що вони широко використовуються в тексті Конституції України. Словосполучення «захист конституційних прав і свобод людини й громадянина», «захист прав і свобод людини й громадянина», «захист» окремих прав людини можна знайти в 7, 27, 32, 40, 42, 43, 46, 55, 92, 116 та інших статтях Основного Закону. Наприклад, у статті 3 проголошується, що

---

¹ Сучасний словник із суспільних наук [Текст] / за ред. О.Г. Данильяна, М.І. Панова. – Х.: Прапор. 2006. – С. 302.

«держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження й забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави»¹.

Словосполучення «права й свободи гарантуються», «гарантується право людини» тощо використовуються у статтях 3, 22, 30, 32, 43, 46, 50, 53, 54, 57, 92, 102 та інших Основного Закону України. Наприклад, у ст. 8 Конституції констатується, що «норми Конституції України є нормами прямої дії. Звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини й громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується»².

Також у тексті Конституції України вжиті такі словосполучення, як «охорона (прав людини)» (ст. 51) – «сім'я, дитинство й батьківство охороняються державою»; «створення умов для здійснення прав людини» (ст. 43, 47) – «держава створює умови для повного здійснення громадянами права на працю»³; «забезпечення прав людини» (ст. 42, 53, 54) – «держава забезпечує доступність і безплатність дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти в державних навчальних закладах»⁴. Ці та інші словосполучення характеризують, на наш погляд, ступінь доступності й захищеності прав людини й громадянина в українському суспільстві.

Таке різноманіття термінів, що визначають права людини та їх захист, і суттєві розбіжності думок у питанні їх тлумачення викликає певні труднощі. Тому чітке з'ясування їх сутнісних відмінностей, а також їх розмежування має принципове значення для вирішення завдань нашого дослідження й буде сприяти обґрунтуванню деяких напрямів захисту прав людини в сучасному демократичному суспільстві.

---

¹ Конституція України [Текст] – Х.: Право, 2012. – С.7.

² Там само. – С.8.

³ Конституція України [Текст] – Х.: Право, 2012. – С.17.

⁴ Там само. – С.19.

З огляду на логіку дослідження доречно почати розгляд проблеми із висвітлення співвідношення категорій «захист прав людини» і «охорона прав людини». На сьогоднішній день при вирішенні питання про співвідношення понять «захист» і «охорона» як у загальній теорії права, так і в галузевих юридичних науках можна виділити два принципово різні підходи.

Деякі автори поняття «правовий захист», «правова охорона» розглядають як синонімічні або такі, що замінюють одне одного. Таке ототожнення цих понять у багатьох випадках припустиме й виправдане.

Зокрема, відомий російський теоретик С.С. Алексєєв ставить знак рівняння між захистом і охороною. Захист права він розглядає як державно-примусову діяльність, спрямовану на здійснення «відновних» завдань – на відновлення порушеного права, забезпечення юридичного обов'язку. Таким чином, на його думку, захист суб'єктивного права здійснюється державними органами в межах особливих охоронних правовідносин¹.

Використання названого підходу до вирішення питання про співвідношення розглянутих понять багато в чому визначається тим, що діюче як російське, так і українське законодавство не проводить чіткого розмежування захисту і охорони: у багатьох випадках ці поняття за своїм змістом збігаються. Так, зокрема, у Конституції України, як ми вже відзначали, використовуються словосполучення «захист прав людини» і «охорона прав людини», однак при цьому ніякого чіткого їх розмежування не проводиться.

Зауважимо, у науковій літературі неодноразово робилися спроби розмежувати поняття «охорона прав» і «захист прав». При цьому пропонувалися різноманітні варіанти такого розмежування.

Наприклад, на думку російської дослідниці Б.Ю. Тихонової, охорона прав – це сукупність різних взаємозалежних заходів, які здійснюються

---

¹ Алексєєв С.С. Общая теория права: Курс лекций в 2 т. [Текст] / С.С. Алексєєв. Т. 1. – М. : Юрид. литер. 1981. – С.193, 280.

органами державної влади й громадськими об'єднаннями й спрямовуються на попередження порушень прав людини або усунення перешкод, що не є правопорушеннями, на шляху реалізації прав і обов'язків особи. Під захистом же вона розуміє примусовий щодо зобов'язаної особи законний спосіб відновлення порушеного права або самою уповноваженою особою, або компетентними органами¹. Таким чином, тут у якості підстави для диференціації виступав момент правопорушення. До порушення прав діяли заходи охорони, після – заходи захисту. Гарантії відновлення порушеного права тут розглядаються через гарантії захисту в єдиному їх змістовому значенні. Ця позиція, на наш погляд, є спірною. Заходи захисту прав не можуть застосовуватися після порушення права, оскільки останнє потребує вже не захисту, а відновлення. Отже, можна сказати, що відновлення є елементом захисту. Механізм відновлення порушеного права є однією з форм захисту, але не захистом у цілому.

Інший російський правознавець І.А. Ледах вважає, що «захист прав і свобод людини й громадянина, виступаючи й конституційно-правовим і міжнародно-правовим обов'язком сучасної держави, здійснюється за допомогою системи принципів, інститутів, механізмів і процедурно-правових правил, прямо або опосередковано призначених для цих цілей»². На нашу думку, відносити захист прав людини тільки до обов'язку держави є не зовсім вірним і певною мірою обмеженим вирішенням цього питання.

Зазначений недолік долає у своєму визначенні А.В. Стремоухов. Він стверджує, що захист прав людини «являє собою примусову правову (у тому числі організаційну, матеріально-правову, процесуальну тощо) діяльність органів державної влади й управління, правоохоронних органів, громадських об'єднань, посадових осіб і державних службовців, а також громадян і негромадян, яка здійснюється у законний спосіб з метою

---

¹ Тихонова Б.Ю. Субъективные права советских граждан, их охрана и защита [Текст] : автореф. дисс.... канд. юрид. наук. / Б.Ю. Тихонова. – М., 1972. – С.11-15.

² Ледах И.А. Общая теория прав человека [Текст] / И.А. Ледах; отв. ред. Е.А. Лукашева. – М.: Норма, 1996. – С.328.

підтвердження або відновлення оскарженого або порушеного права людини»¹.

Таким чином, можна констатувати, що захист прав людини носить багаторівневий характер і пов'язаний із природою самих прав людини, кожне з яких і є проявом збереження людиною своїх природних якостей і властивостей. Цим пояснюється особлива системотворча й регулятивна роль захисту прав людини стосовно прав людини в цілому й правових засобів їх реалізації. Саме тому «захист прав людини – це, по суті, головна мета будь-якої правової системи»².

На наше переконання, поняття «охорона» з юридичної точки зору – це позитивний, статичний стан норм права, спрямованих безпосередньо на захист здійснення суб'єктивних прав і законних інтересів громадян від можливих порушень. При цьому охорона прав і інтересів громадян здійснюється поза конкретними правовідносинами, тоді як захист уже порушених прав завжди відбувається в межах конкретних деліктних правовідносин, виникнення яких не бажане з точки зору інтересів як людину, так і держави.

Відзначимо також й інші відмінні риси охорони і захисту: а) якщо охорона прав здійснюється за допомогою як правових, так і неправових форм діяльності органів державної влади й місцевого самоврядування, а також громадських організацій, то захист – тільки через правові форми діяльності компетентних органів або уповноважених осіб; б) якщо засоби охорони права можуть бути розосереджені у правових та інших соціальних нормах, то захист права припускає наявність і дію конкретних засобів і способів, які встановлюються державою й закріплюються винятково в правових нормах.

---

¹ Стремоухов А.В. Правовая защита человека: Теоретический аспект [Текст] : автореф. дисс. ... докт. юрид. наук. / А.В. Стремоухов. – СПб., 1996. – С. 31.

² Калинина Т.М. К вопросу о законодательной дефиниции понятия “правозащитная система” [Текст] / Т.М. Калинина // Законотворческая техника современной России: состояние, проблемы, совершенствование: [в 2-х т.] / под ред. В.М. Баранова. – Т. 1. – Н. Новгород, 2001. – С. 435.

Таким чином, можна зробити висновок, що захист існує тільки тоді, коли є якийсь конкретне порушення, охорона ж, у свою чергу, існує й тоді, коли цього порушення немає. Це два різні за змістом поняття. Поняття «охорона» є більш ширшим за поняття «захист»: охороняється те, на основі чого здійснюється захист. Захист – це разова ситуація, яка викликана порушенням прав, що й вимагає активної протидії зазіханню. До того ж охорона являє собою перманентно постійно триваючий потенційний захист, тобто це процес.

В умовах формування правової держави, коли право виступає вираженням волі всього народу, гарантії¹ (забезпечення) прав і свобод посідають провідне місце в системі заходів забезпечення прав.

Термін «забезпечення прав людини» зустрічається в юридичній літературі досить часто. Він розглядається у двох значеннях: по-перше, як діяльність державних органів, громадських організацій, посадових осіб і громадян по здійсненню своїх функцій, компетенцій, обов'язків із метою створення оптимальних умов для неухильного виконання правових приписів і правомірної реалізації прав і свобод; по-друге, як підсумок цієї діяльності, що виражається у фактичній реалізації правових приписів, прав і свобод громадян. Однак, на наш погляд, «забезпечення» можна аналізувати лише як процес або механізм, оскільки для результату є певне відповідне слово – «забезпеченість»².

Російський правознавець І.В. Ростовщиков вважає, що забезпечення прав і свобод особи в широкому розумінні – це створення найбільш сприятливих умов для ефективної реалізації³. На думку професора М.В.

---

¹ Гарантувати [фр. garantir] – ручатися, забезпечувати, давати гарантію.

² Данильян О.Г. Теоретико-методологічні проблеми захисту прав людини в сучасному суспільстві [Текст] / О.Г. Данильян // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / Редкол. : А. П. Гетьман та ін. — Х. : Право, 2013. — Вип. 3 (17). — С. 86.

³ Ростовщиков И.В. Обеспечение прав и свобод личности в СССР: Вопросы теории [Текст] / И.В. Ростовщиков. – Саратов : Изд. Саратовского ун та, 1988. – С.195.

Вітрука, під забезпеченням прав і свобод розуміється система їх гарантування, тобто система загальних умов і спеціальних (юридичних) засобів, які гарантують їх правомірну реалізацію, а коли потрібно, й їх охорону¹. Однак, на наше переконання, дане визначення є не зовсім коректним у зв'язку з тим, що категорія «забезпечення» розглядається через забезпеченість. До того ж політичні, економічні, ідеологічні передумови й умови самі по собі не забезпечують реалізації прав і свобод особи. Вони «стають власне гарантіями лише через юридичну форму, організаційні зусилля держави й суспільства», тобто забезпечення прав і свобод неможливе без наявності чітких організаційних і правових гарантій.

Таким чином, можна зробити висновок, що такі поняття, як «захист прав людини», «охорона прав людини» і «гарантія/забезпечення прав людини» діалектично пов'язані. Вони є елементами одне одного: не можна забезпечувати, не захищаючи й не охороняючи, так само як не можна охороняти, не захищаючи й не забезпечуючи. Однак у будь-якому випадку основну роль відіграє сама людина, що активно реалізує своє невідчужуване право на захист.

Всеосяжним актом, який переводить права людини з доюрідического стану в юридичний, є акт взаємного визнання й поваги державою особистості й особистістю держави. Це зумовлене тим, що особистість і державна влада –взаємопов'язані явища. Державна влада безпосередньо впливає на становище особистості, стан її прав і свобод, а особистість бере участь у формуванні державної влади.

У цьому зв'язку необхідно підкреслити наступний нюанс. Визнання прав людини означає й реалізацію прагнення людини до їх захисту. Дійсно, держава гарантує права й свободи громадян, тому, щоб забезпечити державний захист прав і свобод людини й громадянина, необхідно створити

---

¹ Витрук Н.В. Социально-правовой механизм реализации конституционных прав и свобод граждан [Текст] / Н.В. Витрук // Конституционный статус личности в СССР. – М.: Мысль 1980. – С. 195-196.

ефективний механізм (систему) юридичних форм і засобів їх здійснення, нерозривно пов'язаних з певними економічними, політичними, соціальними, ідеологічними умовами.

Конкретизуючи цю ідею, один із провідних спеціалістів у сфері теорії прав людини О.А. Лукашева відзначає, що «права людини не реалізуються автоматично навіть за сприятливих умов. Тому необхідні зусилля й навіть боротьба людини за свої права й свободи, які повинні органічно включатися в систему заходів, що ставить механізм захисту прав людини»¹. Звідси випливає необхідність теоретико-методологічного дослідження механізму захисту прав людини в правовій державі, тому що окреслена проблема повною мірою ще не розроблена.

Для досягнення цілей дослідження необхідно розглянути основні теоретичні підходи до визначення механізму захисту прав людини, визначити структуру й особливості механізму захисту прав людини в сучасних суспільствах, а також деякі напрямки по оптимізації його діяльності.

Дослідження будь-якого соціального явища, у тому числі й правового, повинне бути комплексним — це одне з фундаментальних вимог сучасної науки. Це передбачає розгляд досліджуваного об'єкта, як з боку його історичного розвитку, так і з боку його сутності, структури, типології, механізмів розвитку й функціонування. Тому не випадково, що в юридичній літературі останніх років, присвяченій проблематиці прав людини, намітився сталий інтерес до аналізу механізму захисту прав людини. На думку одного з провідних спеціалістів в області прав людини П.Рабиновича, «права людини здійснюються через певні механізми їх здійснення й забезпечення»².

У юридичній літературі немає однозначного підходу в розумінні поняття «механізм захисту прав людини». Хоча у рамках різних юридичних

---

¹ «Круглый стол»: «Конституция Российской Федерации и совершенствование юридических механизмов защиты прав человека» [Текст]. — Государство и право. — 1994. — №10. — С.6.

² Рабинович П.М. Права людини і громадянина у Конституції України (доінтерпретації вихідних конституційних положень) [Текст] / П.М. Рабинович. — Х. : Право, 1997. — С.29.

концепцій уже вживалися спроби визначити сутність механізму захисту прав людини. Так, наприклад, російський правознавець І. Ростовщikov розглядає механізм захисту прав людини через діяльність правоохоронних органів¹. На думку М. Пучкової, механізм захисту прав людини це, насамперед, комплекс погоджених дій особистості й суб'єктів по забезпеченню прав особистості², а Т. Нуркаєва ототожнює механізм захисту прав людини із системою їх гарантій³.

Є свої оригінальні підходи до механізму захисту прав людини і у інших дослідників — Б. Железна, О. Еремєєвої, О. Мордовец, О. Снежко та ін.

Така поліваріантність підходів до механізму захисту прав людини ускладнює його пізнання, а, головне, створює серйозні труднощі в забезпеченні й гарантуванні прав особистості в складних, динамічних умовах розвитку сучасного суспільства. Тому передбачається проаналізувати основні підходи до механізму захисту прав людини, а також визначити найбільш важливі елементи його структури.

Термін «механізм» (англ. *mechanism*; нім. *Mechanismus*) запозичений з галузі техніки, де він означає сукупність передавальних пристроїв, що перетворюють дію (рух) одного тіла в дію (рух) іншого а також спосіб їх по'єднання⁴. Стосовно суспільства поняття «механізм» уперше було введено О. Контом для пояснення цілісності й життєздатності суспільства як «соціального тіла». На його думку, кожне суспільство має свій соціальний механізм, що забезпечує його виживання й розвиток⁵. Надалі, концепція соціального механізму в різних інтерпретаціях знайшла відбиття в працях

¹ Ростовщikov И.В. Обеспечение прав и свобод личности в СССР: Вопросы теории [Текст] /И.В. Ростовщikov. — Саратов : Изд. Саратовского ун-та, 1988. — С.46.

² Пучкова М.В. Обеспечение прав граждан органами управления союзных республик [Текст] / М.В. Пучкова. — М.: Политиздат, 1988. — С.46.

³ Нуркаева Т.Н. Социально-правовой механизм обеспечения прав личности [Текст]: Лекция. / Т.Н. Нуркаева. — Уфа: УВШ МВД РФ, 1995. — С.7.

⁴ Советский энциклопедический словарь [Текст] / Гл. ред. А.М.Прохоров. — 3-е изд. — М.: Сов. энциклопедия, 1984. — С.797.

⁵ Социология в СССР [Текст] / Ред.-состав. Г.В.Осипов.— М: Мысль, 1966. —Т2. — 512 с.

практично всіх класиків соціології (Г. Спенсера, Є. Дюркгейма, М. Вебера, Т. Веблена, К. Маркса, Т. Парсонса й ін.).

Орієнтація на виявлення соціальних механізмів, що характеризують різні сторони громадському життю, була властива працям радянських соціологів (А. Вишневський, Т. Заславская, Л. Корель, Л. Косалс, А. Кочетков, Ю. Розенбаум, В. Рассохин, Р. Ривкіна, Р. Хакімова й ін.). Коло розв'язуваних за допомогою даної категорії наукових завдань досить широкий. Зокрема, з початку 1980-х років велися розробки таких проблем, як: виявлення механізмів соціального керування, демографічного розвитку, механізмів стимулювання праці, формування міграційних орієнтацій, соціально-економічного розвитку регіону, соціального механізму розвитку економіки й ін.

У цей час у суспільних науках під соціальним механізмом, як правило, розуміється «взаємодія соціальних структур, норм, інститутів, зразків поведінки та ін., за допомогою якого забезпечується функціонування соціальної системи»¹ або «самодостатній засіб регулювання суспільно значимих відносин, що виражають себе у взаємодії між групами й спільнотами людей, елементами соціальної структури, різними сторонами соціальних процесів у суспільстві»².

Дані визначення дозволяють зробити висновок, що соціальний механізм має інституціональні властивості, а, отже, властивостями стійкості й системності, тобто з його допомогою регулюється діяльність соціальних груп, а також соціальні процеси. Важливо також відзначити, що соціальний механізм має суб'єктивний вимір, представляючи собою продукт активності соціальних груп. Утворюючи об'єктивну реальність для соціальних акторів, конкретний «профіль» соціального механізму виступає фактором розвитку всього суспільства. Отже, для характеристики соціального механізму

---

¹ Социальный механизм [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://mirslovarei.com/content_soc/mechanizm-socialnyj

² Соколова Г.Н. Экономическая социология [Текст]: Курс лекций / Г.Н. Соколова. – 3-е стер. изд. – Мн.: Академия управления при Президенте Республики Беларусь, 2005. – 188 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://voluntary.ru/dictionary/963/word/>

вихідним пунктом є структурна організація системи. Причому при дослідженні механізму розгляд структури повинне бути доповнене розглядом способів передачі й трансформації впливу одного елемента суспільства на іншій.

При використанні поняття «механізм» під час вивчення соціальних явищ, необхідно також мати на увазі, що на відміну від технічних пристроїв об'єкти соціального пізнання становлять системи, у яких поряд зі стаціонарними елементами є й рухомі, процесуальні елементи. Структура таких систем сама може бути названа процесуальною, тому що вона характеризується розташуванням елементів не стільки в просторовому вимірюванні, скільки в часовому — у вигляді ступенів або фаз, що змінюють одна одну. Відповідно й механізм процесуальних систем показує, як з однієї стадії з'являється інша, утримуючи в собі зміст попередньої і готуючи перехід до наступної стадії.

Поняття «механізм» глибоко й змістовно характеризує динаміку соціальних процесів у суспільстві, оскільки передбачає не тільки виділення структурних і технологічних моделей, що встановлюють зв'язок і порядок черговості елементів-ступенів. Включаючи в себе поняття технології, механізм ще й розкриває динаміку, форми й методи переходу від одного ступеня до іншого, безпосередньо підводячи до загального аналізу функціонування системи ¹.

Сказане повністю стосується і механізму захисту прав людини, який здатний у свою чергу активно впливати на динаміку інших соціальних процесів і який внаслідок цього займає особливе становище в сучасній правовій державі. Дійсно, правова держава, що приймає на себе зобов'язання по забезпеченню прав і свобод людини, задоволення її потреб і інтересів, зобов'язано створювати ефективні механізми для їх забезпечення, що у свою

---

¹ Данильян О.Г. Соціальні протиріччя у посттоталітарних сиситемах: методологія дослідження та розв'язання [Текст] /О.Г.Данильян. – Харків: Основа, 1998. – С.164-165.

чергу зміцнює фундамент держави й створює умови для формування громадянського суспільства.

Незважаючи на свою безумовну актуальність, категорія «механізм захисту прав людини» у юридичній літературі до останнього часу не одержувала належного осмислення, а ті дослідження, які проводилися, не мали системного характеру. Досить часто проблема механізму забезпечення прав і свобод людини й громадянина зводилася до аналізу функцій, принципів і діяльності не взаємопов'язаних між собою держави й суспільства. Тобто економічні, політичні, ідеологічні й правові компоненти виділялися й розглядалися самотійно, не у взаємозв'язку, що негативно впливає на всю систему заходів щодо забезпечення прав і свобод людини в суспільстві¹.

Багато вчених, які досліджують механізм захисту прав і свобод людини, розкривають лише його структуру, тобто внутрішнє обладнання системи, не аналізуючи процес здійснення такої діяльності, сама дія в такому випадку лише мається на увазі.

Наприклад, російський дослідник О. Снежко вважає, що конституційний механізм захисту прав і свобод являє собою певну систему органів, засобів, закріплених у конституції держави, що забезпечують найбільш повний і ефективний захист прав і свобод людини й громадянина. На його думку, конституційний механізм складається із двох елементів: системи державних органів, за допомогою яких кожний може захистити свої права й свободи, і засобів захисту (судових, адміністративних, цивільно-правових, кримінально-правових та інших)².

---

¹ Данильян О.Г. Механізм захисту прав людини в сучасному суспільстві: теоретико-правовий дискурс [Текст] / О.Г. Данильян // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / Редкол. : А. П. Гетьман та ін. — Х. : Право, 2013. — Вип. 4 (18). — С. 88.

² Снежко О.А. Конституционные основы государственной защиты прав и свобод человека и гражданина в РФ [Текст] : Автор. дис. ... канд. юрид. наук. / О.А. Снежко. – Саратов: Изд. Саратовского ун-та, 1999. – С.5-6.

Інший російський юрист Б. Железнов у механізмі державного захисту прав і свобод людини й громадянина виділяє:

1) відповідні норми конституційного, адміністративного, кримінального, цивільного, трудового, сімейного, екологічного й інших галузей права. При цьому норми інших галузей права, по-перше, впливають із норм конституційного права, а по-друге, самі норми конституційного права, що закріплюють статус людини й громадянина, реалізуються через норми інших правових галузей;

2) регульовані нормами права суспільні відносини в сфері державного захисту прав і свобод. Ці відносини існують практично у всіх сферах життя суспільства. Вони складаються між індивідом, суспільними об'єднаннями, національними й іншими соціальними структурами, з одного боку, і державою — з іншої;

3) гарантії прав людини й громадянина ¹.

На думку В. Гоймана, механізм забезпечення прав людини являє собою «комплекс взаємопогоджуваних заходів матеріально-технічного, організаційно-управлінського, ідеологічного (соціально-політичного) і спеціально-юридичного характеру, здійснюваних державою, його органами й посадовими особами, що й мають своїм призначенням забезпечити: реальну чинність закону, тобто створити умови, при яких громадяни, їх об'єднання й організації погоджують свої дії з вимогами закону, а також безперешкодно й ефективно використовують надавані їм можливості задоволення різноманітних інтересів і потреб» ².

Один з найбільш вдалих підходів до розкриття сутності й змісту механізму захисту прав людини представлений російською дослідницею

---

¹ Железнов Б.Л. Механизм государственной защиты основных прав и свобод [Текст] / Б.Л. Железнов // Ученые записки. Т. 138. Юридические науки. – Казань: Изд-во Казанского ун-та, 2000. – с.28.

² Гойман В.И. Механизм обеспечения реализации законов в современных условиях [Текст] / В.И. Гойман // Государство и право. – 1991. – №12. – С.12-13.

О. Еремеевой¹. На її думку, поняття механізму захисту прав і свобод людини й громадянина необхідно розглядати в широкому і вузькому розумінні. У широкому сенсі зазначений механізм повинен складатися із правових норм, що встановили права й свободи людини й громадянина; юридичних фактів, що є підставою виникнення, зміни або припинення правовідносин; правових відносин; діяльності суб'єктів правозахисної діяльності, у тому числі органів державної влади й ін.

Механізм захисту прав і свобод людини й громадянина у вузькому сенсі, на думку О. Еремеевой, являє собою сукупність застосовуваних гарантій захисту порушених прав і свобод людини й громадянина.

Категорія гарантій прав і свобод людини й громадянина, вважає дослідниця, це складне поняття, що полягає із суб'єктів правозахисної діяльності, а також форм і методів захисту, де форми — надані законом умови для захисту порушених прав, а методи — засоби й способи впливу, за допомогою яких будь-який суб'єкт правозахисної діяльності може захистити основні права й свободи. Причому кожній формі захисту повинен відповідати певний спосіб або засіб захисту, тобто метод захисту порушеного права. Виходить, суб'єкти правозахисної діяльності й форми захисту займають основне положення, що очолює, а методи захисту — другорядне, підлегле.

Безпосередня дія механізму захисту прав і свобод, на думку дослідниці, така: суб'єкт правозахисної діяльності, перебуваючи в певних правових умовах (форма захисту), застосовує те або інший установлений засіб або спосіб захисту (метод захисту).

Важливим компонентом концепції О. Еремеевой є виділення чотирьох рівнів захисту прав і свобод людини, а, отже, і чотирьох видів гарантій, де критерієм класифікації служить сфера їх застосування. Серед них: міжнародні гарантії; внутрішньодержавні (національні) гарантії; регіональні

---

¹ Еремеева Е.А. Механизм защиты прав и свобод человека и гражданина: понятие, структура, непосредственное действие [Текст] / Е.А. Еремеева // Конституционное и муниципальное право. — 2011. — № 2. — С. 2 — 4.

гарантії прав і свобод людини й громадянина, що забезпечують реалізацію прав і свобод на території окремо взятого регіону; місцеві гарантії, застосовувані на рівні муніципалітету. Кожному виду гарантій відповідає певний механізм захисту прав і свобод, а саме: міжнародний, національний, регіональний і місцевий¹.

Погоджуючись у цілому з таким підходом до розгляду сутності й змісту механізму захисту прав людини в сучаснім суспільстві, необхідно звернути увагу на ряд моментів. По-перше, правові норми, що визначають права і свободи людини й громадянина в конкретному суспільстві, самі по собі не встановлюються. Для їхнього закріплення в правовій системі потрібна політична воля правлячої еліти, наполегливість політичних партій, громадських організацій, що саме по собі має на увазі присутність у цьому процесі суб'єктивного фактора. По-друге, провідну роль у функціонуванні механізму захисту прав людини в сучасному суспільстві відігравають різні соціальні інститути. По-третє, однієї з найважливіших проблем захисту прав людини в суспільствах перехідного типу є недостатня ефективність зазначених механізмів. Ефективність же функціонування соціальної системи, у тому числі й сфері захисту прав людини, визначається наявністю в ній каналів зворотного зв'язку. Одним з основних каналів зворотного зв'язку, який дозволяє оцінити ефективність діяльності механізму захисту прав людини в певному суспільстві й визначити напрямки його удосконалення, повинен бути соціальний контроль з боку громадських організацій.

Отже, трансформація правомочий особистості, які містяться в чинному законодавстві, у конкретні правовідносини вимагає створення надійного механізму реалізації й контролю над дотриманням, забезпеченням і захистом прав і свобод людини й громадянина, під якими розуміється система міжнародних і національно-державних засобів, правил і процедур, що гарантують повагу, визнання й умови гідного існування особистості,

---

¹ Еремеева Е.А. Механизм защиты прав и свобод человека и гражданина: понятие, структура, непосредственное действие [Текст] / Е.А. Еремеева // Конституционное и муниципальное право. – 2011. – № 2. – С. 4.

дотримання, охорону й захист усіх її прав та свобод. Він містить у собі відповідне нормативно-правове врегулювання діяльності різноманітних соціальних інститутів громадянського суспільства, включаючи державу і її інститути, ліквідацію пробілів правового регулювання суспільних відносин, створення міжнародних і внутрішньодержавних механізмів контролю над забезпеченням прав людини.

Таким чином, кожний громадянин правової держави повинен мати весь комплекс прав, які відносяться до загально визнаних прав людини плюс усіма правами громадянина, що визнаються в цій державі. Конституційними правами й свободами є найбільш важливі права й свободи людини й громадянина, що розкривають природній стан свобод, що й одержують вищий юридичний захист.

Як правило, механізм захисту прав людини в правовій державі містить у собі: конституційно-судовий механізм (конституційний суд); судовий захист (суди загальної юрисдикції); омбудсмен (уповноважений з прав людини), адміністративні дії органів виконавчої влади; діяльність неурядових правозахисних організацій; законний самозахист людиною своїх прав, міжнародно-правовий механізм захисту прав людини тощо.

Вважається, що самий надійний і ефективний, хоча найчастіше довгий, спосіб захисту прав людини — судовий. Тут захист прав здійснюється в рамках належної правової процедури: особа, права якої порушені, не скаржиться, а як рівноправна сторона вступає в суперечку про право з будь-якою приватною або посадовою особою, з будь-яким державним органом, що порушили його права. Перед особою суду всі формально рівні — і приватні особи, і носії публічно-владних повноважень.

Фактично в більшості з сучасних країн, судова система захисту прав і свобод громадян, незважаючи на її недоліки (проблеми своєчасного розгляду судами кримінальних і цивільних справ, порушення строків виконання судових рішень, незадовільне відшкодування громадянам заподіяного збитку, гострий недолік у кадрах, претензії до якості роботи суддів,

недостатнє фінансування тощо), є найбільш ефективним механізмом відновлення порушених прав і основною структурою для захисту прав людини на національному рівні. Це знаходить своє підтвердження в статистичних даних органів, що характеризують діяльність судової влади по захисту основних прав і свобод людини й громадянина.

В системі судової влади суди загальної (адміністративної) юрисдикції розглядають суперечки про право, що виникають між приватними особами й урядово-адміністративними органами із приводу законності їх рішень, якими, на думку приватних осіб, порушені їхні права. Якщо суд визнає таке рішення незаконним, то він визнає його недійсним. Якщо суд установить, що адміністративне рішення законним, але закон, що лежить у його основі, суперечить конституції, то він визнає адміністративне рішення недійсним. Однак в останньому випадку суд адміністративної юрисдикції не має права визнавати недійсним сам закон.

Суди конституційної юрисдикції розглядають суперечки про право між громадянином і законодавцем із приводу конституційності закону, що порушує, на думку громадянина, його конституційні права й свободи. Закон, визнаний судом суперечним конституції (що порушує конституційні права й свободи), оголошується недійсним повністю або частково. Причому закон втрачає силу, за рішенням конституційного суду, тобто не потрібно скасування закону законодавцем.

Що стосується нашої країни, то згідно з Конституцією України судовий захист прав і свобод покладено на систему судів загальної юрисдикції та Конституційний Суд України. Останній є єдиним органом конституційної юрисдикції в державі, який вирішує питання відповідності законів та інших правових актів Конституції України і дає офіційне тлумачення Конституції України та законів України¹.

---

¹ Чубар Л.П. Захист прав і свобод людини і громадянина у конституційному судочинстві України [Текст] // Вісник КСУ – 2000 р. – №1. – С. 85-88.

Компетенція Конституційного Суду України щодо охорони прав і свобод людини реалізується майже в усіх його процедурах: він вирішує питання відповідності Конституції (конституційності) законів та інших правових актів (зокрема тих, які регулюють права людини); має право офіційного тлумачення Конституції України та законів України; перевіряє на відповідність Конституції України чинних міжнародних договорів України; перевіряє відповідність законопроектів про внесення змін до Конституції України статтям 157, 158 Конституції України та ін.

Розгляд конституційних скарг громадян не віднесено до повноважень Конституційного Суду України, в той час, як в окремих державах (Австрія, Албанія, Андорра, Іспанія, Угорщина, Грузія, Корея, Португалія, Росія, ФРН, Швейцарія) громадянам надається право звернутися до Конституційного Суду з конституційною скаргою. Інколи умовою звернення до цих органів є використання в державі всіх засобів правового захисту (Австрія, ФРН). Конституційний Суд Словенії вирішує справи за скаргами на порушення Конституції, спричиненими діями окремих осіб, які порушують права та свободи людини. Суд ФРН розглядає справи за скаргами, що можуть бути подані будь-якою особою, яка вважає, що державна влада порушила одне з її основних прав або одне з визначених Основним Законом цієї країни прав. Що стосується громадян України, то вони мають право звертатися до Суду лише з питань офіційного тлумачення Конституції і законів України.

Деякі дослідники вважають, що це обмежує право громадян на захист їх прав і свобод у Конституційному Суді, а, відповідно, зменшує й ефективність захисту національними правовими засобами. Однак зазначена обставина не означає, що Конституційний Суд України, а також органи конституційної юрисдикції інших країн, до повноважень яких національним законодавством не віднесено розгляд конституційних скарг, взагалі не захищають права і свободи людини. Цю функцію Конституційні Суди здійснюють при розгляді інших питань, віднесених до їх компетенції, зокрема щодо конституційності нормативно-правових актів, спорів щодо повноважень органів державної

влади, офіційного тлумачення Конституції і законів тощо. Можна з упевненістю сказати, що більшість прийнятих Конституційним Судом України рішень тією чи іншою мірою захищають права та свободи людини¹.

Важливу роль у захисті прав людини у правових державах відіграють організаційно-контролюючі заходи. До цих заходів, у першу чергу, ставиться установа державних посад, за допомогою яких вирішуються завдання контролю й оперативного розв'язання питань у сфері забезпечення прав людини. Найбільш поширеною державною посадою, наділеною значними повноваженнями щодо здійснення конституційного контролю і нагляду за додержанням прав людини, є інститут омбудсмена.

Слово «омбудсмен» походить від шведського «ombud», що означає: перекладач або представник. Міжнародна асоціація юристів встановила таке визначення терміна «омбудсмен». «Омбудсмен — це служба, що передбачена Конституцією чи актами законодавчої влади, очолювана незалежною публічною особою високого рангу, яка відповідальна перед законодавчою владою, отримує скарги від потерпілих осіб на державні органи, службовців, наймачів чи діє за власним розсудом і вповноважена проводити розслідування, рекомендувати коригуючі дії і подавати доповіді»².

І хоча омбудсмен має різні назви: омбудсмен юстиції і Військовий омбудсмен у Швеції, парламентський уповноважений у справах адміністрації Великобританії, Президентський уповноважений за скаргами Венесуели, Національний омбудсмен Австрії, Нідерландів, Комісар у справах адміністрації Кіпру, Медіатор (посередник) Франції, Проведор юстиції Португалії, Народний захисник Іспанії, Адвокат народу Румунії, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, сутність інституту омбудсмена – захист прав громадян, послаблення в них відчуття беззахисності перед розширеною системою державних органів і установ;

---

¹ Савенко М. Конституційний Суд і омбудсмен у державному механізмі захисту прав та свобод людини і громадянина [Текст]// Вісник КСУ – 2000 р. – №1. – С. 68-83.

² Бойцова В.В. Служба защиты прав человека и гражданина [Текст]// Мировой опыт. – М. - 1996 г. - С. 52.

зміцнення представницької системи правління, що сприяє зв'язку парламентарів і виборців; незалежність і самостійність у прийнятті рішень з віднесених до його компетенції питань¹.

Найбільш широкі повноваження мають омбудсмени Швеції, які здійснюють адміністративний нагляд, контроль за виконанням законів та інших нормативно-правових актів, у тому числі й судами, перевірку стану правової допомоги при притягненні до кримінальної відповідальності. До їх компетенції віднесено інспекцію (перевірку) діяльності судів, тюрем, поліції, урядових агентів, клінік для психічно хворих. При проведенні таких інспекцій омбудсмени можуть вивчати окремі кримінальні і цивільні справи, правильність постановлених у них рішень суду тощо.

В нашій країні Конституцією передбачена посада Уповноваженого із прав людини, діяльність якого регулюється законом «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини». Деякі дослідники називають повноваженого із прав людини «прокурором із прав людини».

Щодо повноважень Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, то він також має широкі повноваження. Згідно з законодавством України він має право:

- невідкладного прийому Президентом України, Головою Верховної Ради України, Прем'єр-міністром України, головами Конституційного Суду України, Верховного Суду України та вищих спеціалізованих судів України, Генеральним прокурором України, керівниками інших державних органів, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян тощо;
- бути присутнім на засіданнях Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, Конституційного Суду України, Верховного Суду України та вищих спеціалізованих судів України, колегії прокуратури України та інших колегіальних органів;

---

¹ Савенко М. Конституційний Суд і омбудсмен у державному механізмі захисту прав та свобод людини і громадянина [Текст]// Вісник КСУ – 2000 р. – №1. – С. 77.

- звертатися до Конституційного Суду України з поданням: про відповідність Конституції України законів України та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України тощо, які стосуються прав і свобод людини і громадянина;

- відвідувати без попереднього повідомлення про час і мету відвідування місця, в яких особи примусово тримаються за судовим рішенням або рішенням адміністративного органу відповідно до закону, кімнати для перебування тимчасово затриманих військовослужбовців, слідчі ізолятори, арештні доми, кримінально-виконавчі установи, приймальники-розподільники для дітей, психіатричні заклади; пункти тимчасового розміщення біженців та ін.;

- звертатися до суду із заявою про захист прав і свобод людини і громадянина, які за станом здоров'я чи з інших поважних причин не можуть цього зробити самостійно, а також особисто або через свого представника брати участь у судовому процесі у випадках та порядку, встановлених законом;

- направляти у відповідні органи акти реагування Уповноваженого у разі виявлення порушень прав і свобод людини і громадянина для вжиття цими органами заходів;

- перевіряти стан додержання встановлених прав і свобод людини і громадянина відповідними державними органами, в тому числі тими, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, вносити в установленому порядку пропозиції щодо поліпшення діяльності таких органів у цій сфері тощо¹.

Уповноважений із прав людини сприяє відновленню порушених прав, удосконалюванню законодавства України про права людини й громадянина й приведенню його у відповідність із загальновизнаними принципами й нормами міжнародного права, розвитку міжнародного

---

¹ Закон України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ombudsman.gov.ua>

співробітництва в сфері прав людини й вирішує ряд інших питань. Уповноважений із прав людини при здійсненні своїх повноважень незалежний і не підзвітний яким-небудь державним органам і посадовим особам. Його діяльність доповнює існуючі засоби захисту прав і свобод громадян. Його компетенція не обмежується й діяльність не припиняється при введенні режиму надзвичайного або воєнного стану. Уповноважений із прав людини розглядає скарги громадян України, а також іноземних громадян і осіб без громадянства, якщо вони перебувають на території України. Він розглядає скарги на рішення або дії (бездіяльність) державних органів, органів місцевого самоврядування, посадових осіб, державних службовців за умови, що раніше заявник оскаржив ці рішення або дії в судовому, або адміністративному порядку, але не згодний із прийнятими по його скарзі рішеннями.

Незважаючи на те, що й інститут Уповноваженого із прав людини в Україні з'явився зовсім недавно, є всі підстави затверджувати, що він реально діє, виявляючи допомогу людям, реально захищаючи їх права й законні інтереси. Це підтверджує й те, що громадяни України все частіше й частіше звертаються до Уповноваженого із прав людини скаргами на порушення їх прав рішеннями або діями (бездіями) державних органів, органів місцевого самоврядування, посадових осіб, державних службовців. Наприклад, тільки за 2011 рік за захистом своїх прав і свобод до Уповноваженого звернулися 164 тис. осіб, що удвічі більше, ніж у 2010 році. Усього ж до Уповноваженого з початку його діяльності звернулись 1 млн 300 тис. людей. Як і раніше, більше половини повідомлень (56,2 %) стосуються порушення громадянських прав, зокрема, права на справедливий судовий розгляд та хронічне невиконання судових рішень. Майже 17 % звернень стосуються порушення соціальних прав, зокрема позбавлення пільг і компенсацій, порушень при призначенні пенсій, наданні матеріальної допомоги та субсидій, незабезпечення виплат матерям-героїням тощо. На третьому місці

(майже 14 %) – повідомлення про порушення економічних прав громадян: на працю, її належну і своєчасну оплату, право власності на землю¹.

В аспекті державного захисту прав і свобод людини у пострадянських країнах важливе місце займають органи прокуратури. Наприклад в Україні, відповідно до вимог Закону «Про прокуратуру» від 5 листопада 1991 р. (у редакції Закону від 11 жовтня 2013 р.) діяльність органів прокуратури спрямована на всемірне утвердження верховенства закону, зміцнення правопорядку і має своїм завданням захист від неправомірних посягань: закріплених Конституцією України незалежності республіки, суспільного та державного ладу, політичної та економічної системи, прав національних груп і територіальних утворень; гарантованих Конституцією, іншими законами України та міжнародними правовими актами соціально-економічних, політичних, особистих прав і свобод людини та громадянина тощо².

Як зрозуміло з «Інформації про стан законності у державі за 2012 рік» (відповідно до статті 2 Закону України «Про прокуратуру») в останні роки органи прокуратури України особливу увагу приділяють рішенням, що безпосередньо зачіпають права і свободи громадян. Тільки за звітний рік усиленнями прокурорів усіх рівнів, з метою усунення порушень закону та поновлення конституційних прав та свобод громадян внесено 10583 документи реагування, притягнуто до відповідальності 9384 службові особи, порушено 207 кримінальних справ щодо працівників установ, з яких 155 надіслано до суду ті ін.³

Пріоритетом діяльності органів прокуратури України є також захист прав і свобод дітей, яких в Україні понад 8 млн. Увагою прокурорів охоплено

¹ Виступ Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини Ніни Карпачової під час представлення Щорічної доповіді про стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні у Верховній Раді України, 7 лютого 2012 року [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ombudsman.gov.ua/index.php?op>

² Закон України «Про прокуратуру» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1789-12>

³ Інформація про стан законності у державі за 2012 рік [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.gp.gov.ua/ua/vlada.html>

їх права на охорону життя і здоров'я, опіку та піклування, усиновлення, освіти, оздоровлення та відпочинок, соціальний захист і працевлаштування. У 2012 році за втручання прокурорів поновлено права 231,2 тис. дітей, на їх користь відшкодовано майже 80 млн. грн. аліментів, стипендій, соціальної допомоги, внесено 12 тис. документів реагування, скасовано 3,5 тис. незаконних актів, до відповідальності притягнуто 13,8 тис. посадових осіб та ін.¹

Система захисту прав людини крім судового захисту включає несудову й діяльність неурядових правозахисних організацій. Кожна із цих форм захисту підрозділяється на цілий ряд підсистем. Специфіка української дійсності обумовлює необхідність функціонування багатоканальної системи забезпечення прав і свобод громадян, які повинні мати можливість вибору способів, механізмів і засобів їх відновлення й захисту. Цими неурядовими правозахисними організаціями проводиться значна робота з удосконалювання законодавства України про права людини й громадянина й приведенню його у відповідність із загальновизнаними принципами й нормами міжнародного права, розвитку міжнародного співробітництва в області прав людини, правовій освіті з питань прав і свобод людини, форм і методів їх захисту. У цей час по різних оцінках у Україні налічується більш 1 тис. неурядових правозахисних організацій².

Ратифікація нашою країною в липні 1997 р. Європейської Конвенції про захист прав людини й основних свобод поклала початок новим відносинам України й Ради Європи: для українських громадян відкрилася можливість звертатися за судовим захистом своїх прав у Страсбург, а у українських державних і судових органів з'явився обов'язок урахувати рішення Європейського Суду із прав людини.

Європейський Суд з прав людини (ЄСПЛ – далі Суд) є міжнародним судовим органом у системі міжнародного контролю за виконанням

¹ Там само.

² Недержавна організація [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki>

Європейської конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950 року державами, які до неї приєдналися. Умови заснування Суду, його структура та основні положення діяльності встановлені у Конвенції. Винесене Європейським судом рішення носить обов'язковий характер, є остаточним і оскарженню не підлягає. Прецедентне право Європейського суду впливає на судову практику держав і сприяє дотриманню основних прав і свобод людини.

Отже, основна мета функціонування міжнародно-правових механізмів полягає в контролі і забезпеченні дотримання міжнародних стандартів з прав людини. Особливо це відноситься до основних прав особистості і, реалізація й охорона яких повинна бути забезпечена судовою незалежністю в державі. Ефективною в механізмі судового захисту прав людини є можливість захисту своїх прав у міжнародних інстанціях. Протягом останніх років значно зросла кількість скарг, що подаються до Європейського суду проти України. Станом на грудень 2012 року в Європейському суді на розгляді загалом перебувало біля 150 тис. справ проти держав-сторін Конвенції. З них майже 14 тис. справ проти України, що становить біля 9 відсотків від загальної кількості справ (станом на початок 2008 р. – 7 відсотків, 2007 р. – 7,6, 2006 р. – 5,7 відсотка). Така тенденція свідчить про зростання рівня правової культури населення, що, у свою чергу, позитивно впливає на розвиток держави, зокрема утвердження міжнародних стандартів у сфері захисту прав людини. На 1 січня 2012 року Європейський суд з прав людини виніс 820 рішень щодо України, у 82 % з яких констатував порушення ст. 6 Європейської конвенції щодо права людини на справедливий судовий розгляд¹. Порівняно з іншими державами за кількістю справ, які перебувають на розгляді Європейського суду, Україна посідає третє місце після Росії та Туреччини.

---

¹ Виступ Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини Ніни Карпачової під час представлення Щорічної доповіді про стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні у Верховній Раді України 7 лютого 2012 року [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ombudsman.gov>

Для виконання рішень Європейського суду держава має вжити заходів індивідуального характеру, спрямованих на усунення конкретного порушення, визначеного у відповідному рішенні, та заходів загального характеру, спрямованих на усунення підстави для аналогічних скарг проти України. Виконання рішення Європейського суду є комплексним поняттям і потребує вжиття цілої низки заходів як щодо виправлення конкретного порушення стосовно конкретної особи, так і спрямованим на уникнення аналогічних порушень стосовно інших осіб у подальшому. І лише в разі ефективності вчинення такого комплексу дій рішення може вважатися виконаним.

З метою ефективного виконання рішень Європейського суду з огляду на те, що процедура виконання цих рішень є достатньо складною і потребує злагодженої роботи всіх органів державної влади, 23 лютого 2006 року було прийнято Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», який зафіксував на законодавчому рівні систему інституційних та процедурних механізмів виконання рішень Європейського суду та запобігання новим порушенням Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод¹.

Таким чином, під механізмом захисту прав і свобод людини в сучасному суспільстві слід розуміти систему певних соціальних інститутів, правових норм, засобів захисту (судових, адміністративних, цивільно-правових, кримінально-правових та інших), що забезпечують найбільш повний і ефективний захист прав і свобод людини й громадянина.

---

¹ Лисенков О.С. Основні методи і принципи інтерпретації європейської конвенції про захист прав і свобод людини 1950 року в судовій практиці Європейського союзу з прав людини [Текст]// Науково-практичний коментар. – 2004. - № 4. - С. 113.

Розділ 3. Правова культура та правове виховання в сучасній Україні

3.1. Теоретико-методологічні засади дослідження правової культури українського соціуму

Дослідження правової культури українського суспільства здійснювались неодноразово, проте, не дивлячись на численні публікації¹, ця тема залишається актуальною, а результати її вивчення можуть бути затребувані як у теоретичній царині соціокультурного знання, так і у практичній сфері соціально-правової роботи, пов'язаної передусім з правовим вихованням.

Проблема правової культури надзвичайно загострюється у періоди суспільних трансформацій, коли об'єктивно відбувається руйнація більшості інституціональних та нормативних зразків, встановлюються нові правові цілі, цінності та засоби реалізації прав і свобод людини.

Виклики новітньої української історії пов'язані з розвитком і зміцненням державності, подальшою розбудовою демократичного правового суспільства, правова культура якого розглядається як невід'ємна частина загальної культури народу, базується на її початках, є відображенням рівня її розвитку, а також менталітету народу.

---

¹ Правова культура в умовах становлення громадянського суспільства [Текст] : монографія / ред. Ю. П. Битяк, І. В. Яковюк ; НДІ будівництва та місцевого самоврядування АПрН України. — Х. : Право, 2007. — 248 с.; Правосвідомість і правова культура як базові чинники державотворчого процесу в Україні [Текст] : монографія / Герасіна Л. М. [та ін.] ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. — Х. : Право, 2009. — 351 с.; Співак, В. І. Правова культура виборів в Україні: Теорія і практика [Текст] / В. І. Співак ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. — К. : Юридична думка, 2006. — 156 с.; Антологія української юридичної думки [Текст] : в 6 т. / заг. ред. Ю. С. Шемшученко — Т. 1 : Загальна теорія держави і права, філософія та енциклопедія права; Ін-т держави і права ім. В. М.Корецького НАН України. — К. : Видавничий Дім "Юридична книга", 2002. — 568 с.

Демократична правова культура характеризує суспільство і громадян у галузі регулювання суспільних відносин, які забезпечують верховенство права у житті соціуму, тобто панування правових принципів справедливості, гуманізму, а також здійснюють реальний захист прав і свобод людини як вищої соціальної цінності, її честі та гідності.

У зв'язку з цим актуальним завданням для науковців стає побудова такої моделі української правової культури, яка мала б не тільки теоретичне, а й практичне значення. Проблема полягає не стільки у тому, що правова культура є ще недостатньо вивченою, скільки у тому, що її теоретична модель має до сих пір має доволі загальний та нечітко визначений характер. Сьогодні необхідно розробити більш наочну модель правової культури, об'єктом і водночас суб'єктом (носієм) якої є передусім людина як особистість.

Отже, на сучасному етапі дослідження методологічних аспектів правової культури стикається з низкою труднощів. Частково це обумовлене тим, що на даний момент не вироблене у повному обсязі визначення правової культури, а також відсутній ефективний механізм наукового дослідження цього напрямку. Можна констатувати, що правокультурна проблематика аналізується вітчизняними вченими переважно у прикладних цілях: у співставленні її з політичною культурою та правовою свідомістю, при розгляді рівня знання права окремими групами населення і різними категоріями працівників державних органів, при характеристиці механізму й каналу впливу правової культури на індивіда тощо¹. Цілісної ж концепції правової культури, заснованої на соціально-філософських дослідженнях,

¹Правова культура і підприємництво [Текст] / Інститут приватного права і підприємництва Академії правових наук України, Донецький ін-т підприємництва ; голов. ред. В. М. Селіванов [та ін.]. — К. : [б.в.] ; Донецьк : [б.в.], 1999. — 287 с.; Голосніченко, І. Правосвідомість і правова культура у розбудові Української держави [Текст] / І. Голосніченко // Право України. — 2005. — № 4. — С. 24—25; Третяк, С. Правове забезпечення правової культури населення як умова створення основ громадянського суспільства [Текст] / С. Третяк // Право України. — 2005. — № 4. — С. 26—28; Подберезський, М. Правова культура майбутнього вчителя (теоретико-методологічний аспект) [Текст] / М. Подберезський. — Х. : Основа, 1997. — 220 с.; Почтовий, М. Про співвідношення понять "правова свідомість" та "правова культура" [Текст] / М. Почтовий // Юридична Україна. — 2009. — № 11—12. — С. 17—20; Морозов, А. С. Правова культура як компонент формування позитивного іміджу працівника міліції [Текст] / А. С. Морозов // Таврійський вісник освіти : наук.-метод. журн. / Південноукраїн. регіон. ін-т післядиплом. освіти пед. кадрів. — Херсон, 2007. — № 3(19). — С. 120—124.

даних юридичної практики та широких конкретно-соціологічних досліджень, поки не вироблено.

У гуманітарній літературі мається чимало визначень та трактувань правової культури, що зв'язано з різноманітними пізнавальними та практичними завданнями, науковим аналізом одного й того ж явища під різними кутами зору. Крім того, правова культура розглядається як стосовно суспільства у цілому, так і щодо окремих соціальних груп та особистості. Розмаїття визначень правової культури пояснюється й тим, що дослідники вкладають різний смисл у початкові поняття – передусім такі, як «право» і «культура». Натомість, як слушно зазначає академік Ю. С. Шемшученко, «право і культура є взаємопов'язаними, взаємодіючими між собою категоріями. Це зумовлено тим, що право є елементом культури суспільства, його соціальною цінністю. Цей зв'язок і взаємодія простежуються по багатьох напрямках»¹.

Отже, правова культура є багатогранним явищем і як об'єкт філософських та юридичних досліджень традиційно розкривається через визначення сукупності її найсуттєвіших рис, ознак, критеріїв, якісних характеристик. Відзначимо лише деякі з них.

Намічений в юридичній літературі функціональний розгляд правової культури акцентує увагу на відповідності діяльності суб'єктів права вищим досягненням в юридичній галузі, свого роду культурним еталонам, на відміну від соціальних еталонів нормативного порядку. Слід підкреслити, що вище досягнення юридичної сфери за своєю природою є нормативним, адже являє собою найбільш ефективну форму правозастосовчої діяльності, реалізації закону, норм права. Таке досягнення об'єктивно являє собою взірець для наслідування (високий рівень правосвідомості, передовий досвід правореалізації, правової пропаганди тощо).

---

¹ Шемшученко, Ю. С. Теоретичні засади взаємодії права і культури [Текст] / Ю. С. Шемшученко // Право та культура: теорія і практика : Матеріали Міжнародної наук.-практ. конф. — К. : МП «Леся», 1997. — С. 4—5.

Часто правова культура трактується через поняття рівня розвитку її компонентів: у ній виділяються рівні правосвідомості, законності, досконалості законодавства, досконалості юридичної практики. У числі показників рівня правової культури називаються також розвиненість правових поглядів, широта й гарантованість прав, рівень правоохоронної діяльності, рівень юридичної освіти та виховання¹.

Існує й інша тенденція – характеризувати правову культуру як ідейно-правовий стан суспільства, визначати її через категорії «правове життя», «правова ситуація», «правовий прогрес» та інші правові явища².

Разом з тим слід звернути увагу на доволі велику амплітуду у підходах до розуміння правової культури, що не дозволяє з'ясувати єдину сутність даного феномену. У результаті деякі підходи до дослідження правової культури виявляються суперечливими, а іноді й несумісними. У зв'язку з цим виникають питання, на які в юридичній літературі не міститься відповідей.

У радянській юридичній науці загально визнаним було характеризувати правову культуру у двох аспектах: вважати її а) певним ідейно-правовим станом суспільства на певному етапі його розвитку і б) сукупністю знань про право застосовувати закон у повсякденному житті, повагу до закону, що й забезпечує дотримання правових вимог.

З інших позицій підходить до правової культури Г. Балюк, яка є прибічницею діяльнісної концепції. На думку дослідниці, правова культура – сукупність усіх цінностей, що створюються людьми у галузі права. Відповідно, «правова культура містить саме право (об'єктивне та суб'єктивне), правосвідомість, правові відносини, стан законності, рівень досконалості законотворчої, правозастосовчої та іншої правової діяльності. й деятельности. Вона являє собою юридичний феномен, ... але необхідно

---

¹ Семитко, А. П. Правовая культура социалистического общества: сущность, противоречия, прогресс [Текст] / А.П. Семитко. — Свердловск : Изд-во Урал. Ун-та, 1990. — С. 21; Лазарев, В. В. Общая теория права и государства [Текст] : Учебник для вузов. — М. : Юрист, 2002. — С. 203.

² Красавчиков, О. А. Основные черты и значение социалистической правовой культуры [Текст] / О. А. Красавчиков // Советское государство и право. — 1968. — № 6. — С. 17; Явич, Л. С. Общая теория права [Текст] / Л. С. Явич. — Л. : Изд-во ЛГУ, 1976. — С. 84.

містить людину та її діяльність»¹. На нашу думку, пропоноване визначення надто розширює обсяг поняття правової культури, а самий його зміст виявляється розмитим, невизначеним. По суті у даному випадку правова культура ототожнюється з механізмом правового регулювання, хоча автор і вважає, що такий підхід дозволяє усунути можливість їхнього ототожнення.

Аналогічної позиції дотримується В. П. Сальников. На його думку, правова культура наближається до юридичної надбудови, «але обов'язково містить саму людину та її прогресивну діяльність»². Аргументи, наведені Г. І. Балюк та В. П. Сальниковим, а також обґрунтування нетотожності правового регулювання й правової культури (у першому випадку юридичні засоби спрямовані на задоволення класово-політичних потреб з допомогою права, а у другому – на розвиток здібностей, вміння, навичок конкретних суб'єктів права), є резонними.

Однак механізм правового регулювання є не лише сферою реалізації суспільних потреб, яка ігнорує окремого, одиничного суб'єкта права. Призначення правової культури не зводиться тільки до розвитку здібностей суб'єктів права. Очевидно, що правова культура, будучи явищем виключно складним за своєю внутрішньою структурою й багатству соціальних зв'язків, не зводиться до знання законів й вироблення правових навичок. Вирішальну роль в її розвитку, як і іншого різновиду культури, відіграють усвідомлення та реалізація суспільних інтересів і потреб. У зв'язку з цим Н. М. Кейзеров включає у поняття правової культури політичну оцінку права і правової поведінки, а також правотворчу діяльність та правову науку³.

В. І. Каминська та А. Р. Ратинов запропонували розуміти під правовою культурою систему упредметнених та ідеальних культурних елементів, що належать до сфери дії права, а також відображення їх у свідомості й поведінці людей. На думку дослідників, до складу правової культури входять

¹ Балюк, Г. И. Взаимосвязь правовой культуры и социалистической демократии [Текст] / Г. И. Балюк. — К. : О-во «Знание», 1984. — С. 6.

² Сальников, В. П. Общая теория права [Текст] // В. П. Сальников : Курс лекций / Под ред. В. К. Бабаева. — Н. Новгород : Изд-во Нижегород. Вш МВД РФ, 1993. — С. 495.

³ Кейзеров, Н. М. Политическая и правовая культура [Текст] / Н. М. Кейзеров. — М. : Юрид. лит., 1983. — С. 113.

наступні великі культурні комплекси: а) право як система норм, що виражають державні веління; б) правовідносини, тобто система суспільних відносин, що регулюються правом; в) правові заклади та інститути, тобто система державних та суспільних організацій, що забезпечують правовий контроль, регулювання та виконання права; г) правова поведінка – як правомірна, так і протиправна; д) правосвідомість (правова психологія), тобто система духовного відображення правової дійсності¹.

В. В. Копейчиков правову культуру визначає як систему правових цінностей, що відповідають рівню правового прогресу, досягнутого суспільством, і відображають у правовій формі стан свободи особистості, інші найважливіші соціальні цінності².

Не викликає сумніву, що наведені підходи до визначення правової культури суспільства у цілому вірно відображають основний зміст цього поняття. Але, нажаль, воно надзвичайно близько примикає до інших і фактично співпадає з ними.

Не дає чіткого уявлення й пропозиція деяких авторів розуміти правову культуру у широкому та вузькому смислах. Правова культура у широкому сенсі – це сукупність компонентів юридичної надбудови в їх реальному функціонуванні, комплекс уявлень тієї чи іншої спільноти про право, його реалізацію, діяльність державних органів, посадових осіб. Як слушно зазначають самі автори, правова культура у такому випадку ототожнюється з правовою системою. Проте такий підхід не тільки не розв'язує, але, навпаки, створює нові труднощі при розгляді правових проблем як у дослідницькій, так і в освітній сферах. Залишається також неясним, яким чином викладене вище розуміння правової культури можна перенести на рівень особистості і що спільного в правовій культурі суспільства та, наприклад, посадових осіб, юристів.

---

¹ Каминская, В. И., Ратинов, А. Р. Правосознание как элемент правовой культуры [Текст] / В. И. Каминская, А. Р. Ратинов // Правовая культура и вопросы правового воспитания. Отв. Ред. А. Д. Бойкова. — М. : Юрид. лит., 1984. — С. 22.

² Загальна теорія держави і права [Текст] / За ред. В. В. Копейчикова. — К. : Юрінком, 1997. — 320 с.

Не дає відповіді на поставлене питання й звернення до праць авторів, які спеціально досліджували правову культуру особистості. Правова культура у вузькому сенсі – це сукупність матеріалізованих ідей, почуттів, уявлень як усвідомленої необхідності та внутрішньої потреби поведінки людини у сфері права, заснованої на правовій свідомості. Так, наприклад, О. Аграновська під правовою культурою особистості розуміє систему поглядів, оцінок, переконань, настанов стосовно важливості й необхідності юридичних прав та обов'язків, які опосередковують ставлення особистості до правового життя суспільства, визначають її правову культуру¹. На жаль, і у даному випадку важко з'ясувати зв'язок правової культури особистості та суспільства у цілому.

На нашу думку, вдалою є думка, що «поняття «правова культура» завжди передбачає оцінку «якості» правового життя того чи іншого суспільства та порівняння її з найрозвинутішими правовими зразками, ідеалами та цінностями»².

Уявляється, що складність у розумінні правової культури, тим не менш, можна здолати шляхом більш точного визначення її сутності, що відображається в різних її рівнях, формах, у тому числі й у правовій культурі суспільства, окремих соціальних груп, а також особистості. У зв'язку з цим пропонується розглядати правову культуру як міру засвоєння правових цінностей, накопичених суспільством, а також використання їх різними суб'єктами в правовій сфері. На наш погляд, таке розуміння правової культури дозволяє, з одного боку, органічно сполучити позитивні моменти, що містяться в підходах інших дослідників, а з іншого – відобразити загальну природу різних проявів культури.

Не заперечуючи плідності зазначених підходів до визначення поняття правової культури, слід погодитися передусім із тими вченими, які віддають

---

¹ Аграновская, Е. В. Правовая культура и обеспечение прав личности [Текст] / Е. В. Аграновская. — М. : Наука, 1988. — 142 с.

² Семитко, А. П. Правовая культура [Текст] / А. П. Семитко // Теория государства и права : учеб. для вузов / Под ред. В. М. Корельского и В. Д. Перевалова. — М. : Инфра. М-Норма, 1997. — С. 330–331.

перевагу аксіологічному підходу. Саме аксіологічне бачення правової культури дозволяє більш чітко відмежувати її від інших близьких та взаємозв'язаних з нею категорій – таких, як правова дійсність, механізм правового регулювання тощо. Як підкреслює С. С. Алексєєв, правова культура являє собою свого роду юридичне багатство, яке належить до духовної культури, до правового прогресу. Це система цінностей, що розвиваються і створюються у ході розвитку суспільства. Така система містить також і досягнення світової юридичної культури¹.

Однак вважаємо за необхідне зазначити, що будь-яка культура містить у собі, окрім позитивних, ще й негативні, небажані прояви активності людини. Можливість виокремлення негативної правової культури вже представлена у деяких сучасних загальнотеоретичних юридичних дослідженнях, де зазначається, що інституціоналізуються, а отже, й унормовуються різноманітні види людської діяльності, перетворюючись на частину культури незалежно від того, позитивну чи негативну роль вони відіграють у суспільстві.

Отже, з урахуванням зазначеного вище правову культуру можна визначити як обумовлену економічним, політичним, соціальним й духовним рівнем розвитку суспільства міру досягнення й використання накопичених соціумом правових цінностей, що передаються спадково від покоління до покоління. Наведене достатньо загальне визначення можна конкретизувати указанням на рівень правосвідомості суспільства, соціальних груп та особистості; на спосіб діяльності, що передбачає соціально активну поведінку; на якісний стан правового життя, а також на правове виховання та юридичну освіту.

Правова культура виявляється не тільки як один з яскравих феноменів загальнолюдської культури, а є також одним з обов'язкових елементів громадянського суспільства і правової держави. Будучи свого роду

---

¹ Алексєєв, С. С. Право. Азбука. Теорія. Філософія: Опыт комплексного исследования [Текст] / С. С. Алексєєв. — М. : Издательская группа НОРМА-ИНФРА, 1998. — С. 382.

традицією взаємовідносин права і народу, правова культура є найважливішою детермінантою успішного втілення й функціонування демократичних норм та цінностей. Громадянське суспільство не є якимось зовнішнім контекстом держави, а скоріше реальним змістом, що опосередковується, впорядковується й оформлюється з допомогою регуляції поведінки індивідів відповідно до правових норм, правил та принципів. Ціннісне розмаїття громадянської демократичної держави потребує суворої структури законів, правил та інститутів, яких додержується держава і які свідомо відтворюються громадянами. Тільки у такому випадку подібне розмаїття стає ресурсом справжньої інтеграції індивіда і соціуму.

Сьогодні жодна правова система не може ефективно функціонувати без наявності основоположних правових цінностей, що розділяються більшістю громадян. Ієрархії правових цінностей не мають позаісторичного та позачасового статусу. Кожна зміна суспільного устрою створює власні системи цінностей, трансформуючи попередні. Водночас правові цінності самі по собі є у відомому сенсі абсолютними, заданими цивілізаційним та аксіологічним значенням права, що виконує регулюючу та адаптаційну функцію в праві.

Особливої актуальності набувають також проблеми вивчення правових цінностей особистості, які є свого роду способом втілення належного в суще право. Правові цінності, що їх формулюють теоретики права та проголошує держава, створюють ідеальну модель права. Особистість, опановуючи ці цінності, робить їх мотивами своєї правової поведінки, втілюючи їх у реальну правову дійсність. Правові цінності, що проникають у розум і душу особистості, об'єднують людську спільноту, дають людям можливість співіснування.

У сучасній Україні доволі гостро стоїть питання єднання та інтеграції. Право та його базові цінності можуть виступити тією загальнозначущою засадою, що об'єднає суспільство на шляху соціального розвитку. Сучасний етап розвитку правової сфери в Україні характеризується серйозною зміною

ціннісних орієнтирів, які стосуються місця людини в системі правовідносин, захисту її насущних прав та свобод. Тому для розв'язання проблем в аксіосфері права необхідно використовувати нові, нестандартні рішення, а також потужний потенціал правокультурних та соціокультурних факторів в їхньому ціннісному вимірі.

Концептуальне переосмислення аксіологічних основ права залишається реалізованим не повною мірою. Відтак практика правових реформ й побудови правової держави постійно потребує розширення уявлень про сучасний стан та перспективи розвитку правової аксіосфери.

Слід зазначити, що застосування аксіологічного підходу при вивченні проблем правової культури та права тісно пов'язане з розрізненням природного та позитивного права у межах природно-правових концепцій. Згідно з ними, природне право втілює в собі цінності "справжнього" права і являє собою зразок, мету, критерій для оцінки позитивного права, а також визначення реальної його цінності. При цьому природне право розуміється як початкова, апріорно абсолютна цінність. Така абсолютна цінність містить поряд з об'єктивними властивостями права й різні етичні (релігійні, моральні) характеристики.

У такому випадку природне право проявляється як симбіоз різних соціальних норм, як ціннісний комплекс, наповнений морально-правовим та морально-релігійним змістом, з позицій якого будуються оціночні відношення щодо позитивного (реального) права та державної влади.

На недоліки природно-правової теорії, такі як змішання права та моралі, формального та фактичного при трактуванні природного права, абсолютизація відносних моральних цінностей, яким має відповідати позитивне право й держава, вказують представники юридичного позитивізму. Найбільш послідовною представляється критика природного права у вченні Ганса Кельзена. Найважливішою функцією "природно-правового вчення як вчення про справедливість", за Кельзенем, є ціннісне (морально-політичне) виправдання або засудження позитивного права. У

зв'язку з цим Кельзен відстоює чистоту правознавства, критикує змішання права з мораллю та іншими соціальними нормами, вимогами моральності права, моральний зміст права¹.

Без урахування "трансцендентальних ідей" Бога, безсмертя, віри ідеї свободи особистості, її вроджених невідчужуваних прав, а також провини позбавляються будь-яких засад. Так, І. Кант, обґрунтовуючи цінність права як елемента замислу природи, виділяв у ньому три елементи, якими, відповідно, є: "величезна свобода" – "постійний антагонізм" – "визначення й збереження меж свободи". Філософ зазначав, що мова йде про "механізм природи, відносно якого потребується дізнатись, як використовувати його щодо людей. На прикладі недосконало організованих держав можна бачити, як у зовнішніх відносинах вони вже наближаються до того, що приписує ідея права, хоча причина цьому не глибока моральність. З цього випливає, що з допомогою егоїстичних схильностей, які природним чином також зовнішньо протидіють одне одному, розум може використовувати механізм природи як засіб для того, щоб здійснити власну мету – припис права"². Тим не менш, саме право є утворенням, найбільш близьким духовному світу людини, тому воно виступає не тільки опорою для активності, творчості, самодіяльності людей у сфері зовнішніх відносин, але й опорою для ствердження у взаємовідносинах між людьми високих духовно-моральних начал, ідеалів та цінностей.

Цінність права також полягає в тому, що з його допомогою виявляється можливим поширювати високі прояви розуму, трансцендентальні цінності – духовні, моральні начала, ідеали на область зовнішніх, практичних відносин. Відбувається свого роду повернення цих цінностей у вигляді свободи

---

¹ Кельзен, Г. Чисте правознавство: з дод.: Пробл. справедливості [Текст] / Г. Кельзен / Пер. з нім. О. Мокровольського. — К. : Юніверс, 2004. — С. 81—85.

² Кант, І. Сочинения на немецком и русском языках: в 5-ти т. [Текст] / И. Кант — Т. 1. — М.: Мысль, 1994. — С. 19—21.

людини, що виражена в суб'єктивних правах та охороняється публічним законом¹.

М. Мамардашвілі пише: "Декарт і Кант... розуміли ідеальне, ідеал не як дещо існуюче в оціночному відношенні людини, а як реальне явище, подію". Звідси й "проблема цінностей у Канта – це не проблема віри людини в ідеали, вищі цінності. Мова в нього йде про інше – про участь людини з її зусиллям у реальному житті, відмінному від нашого, у реальному житті деяких онтологічних абстракцій порядку або так званих вищих, досконалих об'єктів"².

Оцінка права Кантом як "найсвятішого, що є у Бога на Землі", відбиваючи загальноприйняті особливості лексики кінця XVIII століття, виражає відношення до права як до визначальної категорії, ключової ланки правосвідомості у громадянському суспільстві. Як зауважує С. Алексєєв, посилення на Бога при характеристиці права дозволяє надати праву людини значення свого роду "представника" або носія цінності "продуктивної основи" духовного світу людей (високих трансцендентальних цінностей) у галузі зовнішніх, практичних відносин³. Право як регулятивний інститут спочатку містить дещо таке, що може бути віднесене до духовних цінностей. Мета суспільства врешті решт – це соціальна держава, справедливий устрій, в якому здобувають своє фактичне життя, реалізуються ідеали й цінності права як "священного" явища в житті людей.

Право як форму фактичних суспільних відносин, на думку Вл. Нерсєсянца, (разом з її компонентами – рівністю, свободою, справедливістю) неможна змішувати з самими фактичними відносинами, з фактичним змістом таких відносин. Таким чином, рівність, свобода й справедливість – це правові формальності, формально-змістовні компоненти права та правової форми. Істотним тут є те, що свобода й справедливість

¹ Алексєєв, С. С. Самое святое, что есть у Бога на Земле: Иммануил Кант и проблема права в современную эпоху [Текст] / С. С. Алексєєв. — М. : НОРМА, 1998. — С. 275.

² Мамардашвили, М. К. Кантианские вариации [Текст] / М. К. Мамардашвили; под ред. Ю. П. Сенокосова. — М.: АГРАФ, 1997. — С. 276—277.

³ Алексєєв, С. С. Самое святое, что есть у Бога на Земле: Иммануил Кант и проблема права в современную эпоху [Текст] / С. С. Алексєєв. — М. : НОРМА, 1998. — С. 280.

можуть увійти у несуперечливе поняття права разом з принципом формальної рівності тільки в їхньому формально-правовому вираженні, тобто лише як особливі форми вираження й прояву загального смислу формально-правової рівності.

Така конструкція права означає, що у ньому є лише те, що є в принципі формальної рівності та виводиться з нього. Це дозволяє врахувати раціональні моменти природно-правової та юридико-позитивістської думки й здолати властиві їм недоліки. На відміну від природно-правового підходу, який змішує формально-фактичні та морально-правові засади рівності, свободи й справедливості, пропонується концепція має суворо формальний характер, адекватний праву як формі суспільних відносин. Це дає підставу говорити, що рівність, свобода та справедливість, а також норми, що вони їх конкретизують, є формальними за своєю природою характеристиками права. Таким чином, мова йде саме про правові цінності (а не моральні, релігійні тощо). При цьому правові цінності мають всезагальний та загальнозначущий характер. Право в аксіологічному вимірі виступає не як формально-фактичний носій моральних (чи морально-правових) цінностей, що є притаманним природно-правовому підходу, а як суворо визначена форма саме правових цінностей, як специфічна форма правового належного, відмінна від всіх інших форм належного.

Сучасні трансформаційні процеси виявляють передусім свою антропологічну природу. Розуміючи ціннісне як модус антропологічного, доцільно розглянути архітектоніку правової культури в її аксіологічному вимірі.

Особливості функціонування та розвитку правової культури в умовах суспільних трансформацій перебувають у центрі уваги пострадянської дослідницької думки¹. Однак дослідження правової культури в аспекті її

---

¹ Байниязов, Р. С. Духовно-культурологический подход к правосознанию и праву [Текст] / Р. С. Байниязов // Новая правовая мысль. — 2003. — № 1. — С. 2— 6; Бондарев, А. С. Правовая антикультура в правовом пространстве общества [Текст] / А. С. Бондарев. — Пермь : Пермск. ун-т, 2006. — 192 с.; Федик, Є. І. Формування правової культури студентів-юристів: теоретичні та прикладні аспекти (на матеріалах діяльності навч. закладів з підготовки молодших спеціалістів) [Текст] : дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Є.

архітектоніки та аксіологічних засад у вітчизняній гуманітаристиці поки ще здійснювалось.

Відтак одним із наукових завдань стає показ деяких світоглядно-методологічних засад вивчення архітектоніки правової культури та її аксіологічних підвалин, а також осмислення умов й можливості буття правокультурної форми як цілісності.

Базові принципи улаштування правової культури не можуть бути зрозумілими без звернення до засадничих структур людського буття. Втім, аби уникнути простого повернення до уявлення про архітектонічність людського розуму, доцільно враховувати все розмаїття антропологічних практик. Тому методологічно важливим стає використання принципу "трансцендентального емпіризму", що дозволяє сполучати предметність культури з питанням про її сенс.

Правова культура у найзагальнішому розумінні є особливою формою людського буття. Такий підхід дозволяє виявити внутрішню топологію правокультурного простору, логіку взаємодії всіх його аспектів, рівнів, вимірів, а також місця в ньому суб'єкта правової культури. Саме людина – така, що пізнає право, творить правокультурні феномени, ціннісно осмислює правову реальність – є наріжним камінням архітектонічного влаштування правової культури.

Правові цінності є базовим елементом правокультурної архітектоніки, оскільки вони означають місце правового суб'єкта у просторі правової культури, а також точки напруження у топосі змикання його горизонтів. Поняття «цінність» є одним з найпопулярніших в сучасній соціогуманітарній лексиці і разом з тим існуючі дослідницькі проблеми кореняться у надмірно розширеному тлумаченні самого ціннісного відношення. Можливо, акцентування антропологічного аспекту ціннісного дискурсу сприятиме

здоланню певних методологічних протиріч у вивченні правової культури та правової антикультури.

Як аналітичну та прогностичну функцію правокультурного дискурсу слід зазначити можливість моделювання правокультурної реальності. Постановка питання про базовий принцип улаштування та функціонування правової культури дозволяє вивести чимало проблем на метарівень їх осмислення. Суспільство, культура, правова культура як надскладні нерівноважені системи не можуть бути з необхідною повнотою вивчені лише з урахуванням історичного, психологічного, юридичного або соціологічного підходів. Розуміння правової культури у призмі її архітектонічного влаштування дозволяє схопити в одному проблемному просторі множину найважливіших дослідницьких підходів. Даний дискурс однаково містить й суто теоретичні аспекти буття правової культури, й аналіз різноманітного емпіричного матеріалу, зокрема, феномен правової антикультури. Відтак культура виявляється водночас і як така, що стає, і як така, що стала. Це, у свою чергу, знімає протиріччя між різними методиками її дослідження.

Поняття «архітектоніка» активно використовується у сучасному науково-дослідницькому дискурсі¹. Архітектоніку правової культури можна представити як механізм взаємодії структурно-морфологічних та функціонально-динамічних факторів її існування, а також смислового горизонту правосуб'єктних інтенцій.

Термін «архітектоніка» спочатку склався в архітектурі, але згодом став активно використовуватися у філософії, філософії культури та інших гуманітарних галузях. Так, наприклад, М. М. Бахтин наполягає на конкретній систематичності кожного явища культури, кожного окремого культурного акту². У концепції філософії та історії культури М. С. Кагана концепт

---

¹ Кондаков, И. В. Архитектоника русской культуры [Текст] : автореферат дис. ... доктора филос. наук : 24.00.01 / И. В. Кондаков. — Москва, 1998 — 74 с.; Норенков, С. В. Архитектоника предметного мира [Текст] / С. В. Норенков. — Новгород : Изд-во Нижегород. ун-та, 1991. — 160 с.; Дробышева, Е. Э. Архитектоника культуры: опыт культурфилософской рефлексии [Текст] / Е. Э. Дробышева. — СПб.: Изд-во СПбГУСЭ, 2010. — 233 с.

² Бахтин М.М. К философии поступка [Текст] / М. М. Бахтин // Философия и социология науки и техники. Ежегодник 1984-1985. — М. : Знание, 1986. — С. 80—160.

«архітектоніка культури» посідає центральне місце. Будучи прибічником синергетичного підходу, М. С. Каган розглядає культуру як систему, що самоорганізується та має власну внутрішню логіку розвитку та відповідну структурну парадигму, в якій сполучаються синхронічний вимір системи, що забезпечується її структурно-функціональним аналізом, та вимір діахронічний¹.

Ці та інші філософські надбання, на наш погляд, дозволяють більш цілісно осмислити правокультурну проблематику – передусім з точки зору методології її дослідження.

Так, для розуміння архітектоніки правової культури доцільно звернутися до понять із галузі просторових характеристик – вертикаль та горизонталь. Якщо узагальнити уявлення про устрій умовного правокультурного простору в дискурсі «горизонталь-вертикаль», можна припустити, що горизонтальним аспектом розвитку правової культури виступають функціонально-динамічні процеси правового культурогенезу у часовому розгортанні; вертикальним же виміром є надскладна матриця відношень взаємообумовлених форм правової культури (контркультурних, антикультурних) – тобто структурно-морфологічний її зріз. Можна також вести мову про певну мозаїчність правової культури, її поліфонізм та архітектоніку, що кореспондують між собою².

Фундаментальна властивість правової культури – самоорганізація – розглядається через взаємодію її головних аспектів. З допомогою правокультурної діяльності людина, громадянин вписує себе в цілісність культури як такої, цілісність світу, тобто щоразу творить в собі її образ. Правова культура взагалі є можливою лише остільки, оскільки людина набуває світ як ціле, і концепція архітектоніки правової культури претендує на розуміння правової культури в усій її повноті. Мова йде про стійку

---

¹ Каган М.С. Системный подход и гуманитарное знание [Текст] / М. С. Каган. — Л. : Изд-во Ленинградского ун-та, 1991. — 383 с.

² Коваленко І. І. Архітектоніка правової культури в аксіологічному вимірі: до постановки питання / І. І. Коваленко // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія : Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол. : А. П. Гетьман та ін. — Х. : Право, 2013. — Вип. 1 (15). — С. 116–122.

узгодженість правокультурних феноменів, їх динаміку та задане смислопокладання, про досягнення правовим суб'єктом такого результату його перебування у правовій культурі, на якому ґрунтується можливість повноти. Такими зрушеннями акцентів в діалектиці правової культури визначається суттєвий крок у розумінні її механізму та ролі громадян як носіїв та творців правової культури.

Архітектонічний підхід доповнює трансцендентальний та екзистенціальний підходи до правової культури. Відтак правосуб'єкт стає місцем «зборки» різних сторін правової культури – її структури, динаміки та сфери смислів, що передує всьому. Суб'єкт права як культурний діяч виступає в архітектоніці не як уніфікуючий трансцендентальний суб'єкт або відсторонений конструктор, що перериває правокультурне становлення. Саме завдяки аксіологічному акценту з'являється можливість вести мову про індивідуальний досвід правокультурного суб'єкта, що розкриває свій творчий потенціал.

Таким чином, під архітектонікою розуміється особливий механізм правової культури, що прагне універсальності та цілісності. Архітектоніка відрізняється від структури культури саме претензією на охоплення буття правової культури в усій його повноті, а також на фіксацію моментів, що ув'язують смислові, структурно-морфологічні та функціонально-динамічні параметри¹.

Цілісність правової культури як системи забезпечують правові традиції. Правова традиція виконує формоутворюючу роль та змістовно вміщає множину різних культурних проявів. У такому сенсі вона є однією з архітектонічних опор, що забезпечує найважливіші її функції – комеморативну, дидактичну та ціннісно-нормативну. Правова традиція створює певні правокультурні контексти і сама водночас є їхнім породженням. Правова культура є можливою лише як постійне відтворення

---

¹ Коваленко І. І. Архітектоніка правової культури в аксіологічному вимірі: до постановки питання / І. І. Коваленко // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія : Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол. : А. П. Гетьман та ін. — Х. : Право, 2013. — Вип. 1 (15). — С. 116–122.

правових смислів, що містить процеси виснаження віджитих та формування нових ціннісно-смилових конструктів.

Іноді у довідковій літературі традиція трактується надто широко: «певні культурні зразки, інститути, норми, цінності, ідеї, звичаї, стилі тощо». Логічно було б, на наш погляд, визначити правову традицію саме як механізм, засіб трансляції аксіологічно значущих елементів історико-правового досвіду поколінь.

Архітектонічно правова культура являє собою простір комунікацій та відповідних суб'єктних стратегій. Оскільки культуру-як-комунікацію прийнято розглядати через концепт «текст», доцільно було б звернутися до поняття «контекст».

У мові контекст структурує віяло можливих аспектів граматичного значення того чи іншого слова або речення, з допомогою чого задається визначеність смислу мовних виразів у межах даного тексту. У культурі та правовій культурі він виконує архітектонічну роль, визначаючи семантичну наповненість та аксіологічну спрямованість того чи іншого феномена, поміщеного в нього. У більш широкому значенні правокультурний контекст – це середовище, в якому існує правовий суб'єкт, система відліку, namespace – «простір імен»¹.

Отже, поняття контексту міцно увійшло в арсенал соціогуманітарної лексики. Філософія постструктуралізму та постмодернізму надала йому нової конотативної забарвленості. Під контекстом в даній статті розуміються певні соціокультурні фрейми (рамки), в яких формується та існує той чи інший правокультурний вислів (явище, подія тощо).

Наративна природа контексту дозволяє включати у нього аксіологічні інтенції сприймаючого суб'єкта, його власний правокультурний досвід, сприйняті правокультурні коди та гранично індивідуалізовані суб'єктивно-особистісні смисли. Традиція ж виступає у ньому формоутворюючим

---

¹ Коваленко І. І. Архітектоніка правової культури в аксіологічному вимірі: до постановки питання / І. І. Коваленко // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія : Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол. : А. П. Гетьман та ін. — Х. : Право, 2013. — Вип. 1 (15). — С. 116–122.

інструментом, що впливає як на структурні, так і на функціональні аспекти правокультурного буття.

Буття традиції залежить від стійкості контекстного каркасу, адже традиція передбачає ті чи іншу міру цілісності світосприйняття з інтенціональною відсилкою до нередукованого досвіду. Комплекс правових традицій виступає «кровоносною системою» всієї правової культури з точки зору її архітектонічності, що дозволяє транслювати її коди й смисли найрізноманітнішими засобами. І навіть сучасна правова культура насправді виступає нічим іншим, ніж полем реалізації механізмів правової традиції у перетворених формах. Зокрема, усталена радянська правова культура мала певну стійкість у вигляді жорстких ідеологічних опозицій. Порухення таких фундаментальних засад привело до розхитування архітектонічної стійкості, зміщення оптики та появи нових аксіологічних контурів сучасного правокультурного простору. Наприклад, навіть вихідна загальнокультурна опозиція «чоловіче – жіноче» у правокультурному просторі відчуває величезний тиск, що проявляється передусім у поведінкових мотивах та практиці повсякденності. Відтак відсутність «великих наративів», тотальність симулякрів та паніронізм не сприяють стійкості традиційності як засобу буття культури. В енциклопедіях синонімом традиції виступають поняття «уклад», «засадниче начало, основа чогось». Сучасний загальнокультурний простір (і правокультурний, зокрема) функціонує на ціннісних розламах та демонструє високу архітектонічну мобільність, що проявляється у міцних зрушеннях у галузі приватного та публічного права.

Сьогодні у соціогуманітаристиці простежується вихід на перший план категорії «процес» по відношенню до категорії «структура», а концепція архітектоніки знімає пов'язані з цим методологічні протиріччя.

Таким чином, дослідження правової культури та правової антикультури має полідискурсивний характер та передбачає звернення до фундаментальних галузей філософського та соціогуманітарного знання. Тут «зустрічаються» декілька проблемних царин – онтологічні, феноменологічні,

типологічні та аксіологічні аспекти, а також низка прикладних ракурсів даної проблеми. Правова культура як феномен людського буття може бути представлена через архітектонічність як основоположний принцип її влаштування. Архітектонічність правової культури представлена через взаємодію головних аспектів її існування – структурно-морфологічного, функціонально-динамічного та смислопороджувального. Зміни в архітектоніці правокультурного простору дозволяють відслідкувати логіку розвитку правової культури, зокрема антикультурних процесів. Це стає можливим завдяки представленості архітектоніки правової культури в аксіологічному вимірі, де носієм ціннісного начала виступає правосуб'єкт – як індивід, так і певна соціокультурна спільнота.

Інноваційний шлях розвитку українського суспільства, вирішення суттєвих соціальних проблем висувають високі вимоги до права як до особливого регулятора суспільних відносин, а також до суб'єктів права як носіїв правової свідомості. Забезпечення належного рівня досконалості права та правової свідомості неможливе при ігноруванні деструктивних процесів в архітектоніці правової культури. Так, зокрема, неможна ігнорувати наявність антикультурних тенденцій, характер та форми впливу правової антикультури на правову систему.

На відміну від правової культури, глибоко та ґрунтовно дослідженої у радянській та пострадянській правознавчій, філософській та філософсько-правовій науці, проблема її антипода – правової антикультури – досліджена значно менше. Переважно висвітлюються проблеми деформацій правосвідомості, кримінальна субкультура, інші окремі деструктивні явища правового життя¹.

¹ Федик, Є. І. Формування правової культури студентів-юристів: теоретичні та прикладні аспекти (на матеріалах діяльності навч. закладів з підготовки молодших спеціалістів) [Текст] : дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Є. І. Федик ; Львівський держ. ун-т ім. Івана Франка. — Львів, 1996. — 206 с.; Осика І. В. Правова культура у формуванні правової, соціальної держави: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / І. В. Осика ; Інститут законодавства Верховної Ради України. — К., 2004. — 20 с.; Правова культура і громадянське суспільство в Україні: стан і перспективи розвитку: матеріали міжнар. наук. конф., м.Харків, 12 жовтня 2007р. / ред. кол. Ю. П. Битяк [та ін.] ; НДІ держ. будівництва та місцевого самоврядування. Академія правових наук України, Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. — Х. : Право, 2007. — 216 с.

Архітектонічність правової культури, що імпліцитно містить не тільки структурний, а й темпоральний вектори, передбачає наявність «точок напруги», в яких відбуваються більш-менш значущі зміни в морфології правокультурного простору. Всі ці вузли мають яскраво виражену аксіологічну домінанту, а по зміні ціннісних орієнтирів у перехідні епохи можна відслідковувати логіку змін правової культури і прогнозувати її розвиток.

Аксіосфера правової культури має різноспрямовані тенденції: з одного боку, будь-яке суспільство зацікавлене у стабільності та зміцненні солідарності; з іншого – застійні процеси завжди провокують актуалізацію інноваційних механізмів. Звідси виникають кризові ситуації, що супроводжуються різкою переоцінкою цінностей. Залежно від цього змінюються конфігурації правокультурного поля, набуваючи яскравого аксіологічного вираження: відбувається зниження інтенсивності ціннісної конвенціональності на рівні інституцій, що втілюється у втраті суспільних та особистісних правових ідеалів. Суб'єкти правової культури виявляються відірваними від трансцендуючого залучення до смислових горизонтів, страждають механізми забезпечення ідентичності і, відповідно, цілісність всієї архітектоніки правової культури.

Всередині самої аксіологічної парадигми гострі дискусії спричинило обговорення питання про негативний дискурс, а саме – можливість виділення антицінностей в культурі. Даний ракурс має методологічну роль у зв'язку з розглядом концепту «правова антикультура»¹. На нашу думку, поняття «цінність» саме по собі не може мати негативного значення. Доцільніше, мабуть, вести мову у зв'язку в правовою антикультурою про процеси відчуження від цінності, про неминуче виснаження певних історичних ціннісних форм, про конфліктні або кризові аксіологічні ситуації.

---

¹ Коваленко І. І. Про властивості правової антикультури в архітектоніці правокультурного простору / І. І. Коваленко // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія : Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол. : А. П. Гетьман та ін. — Х. : Право, 2013. — Вип. 2 (16). — С. 134–138.

При вивченні правової антикультури у межах архітектонічного підходу до правової культури ціннісні феномени можуть бути розглянуті на різних рівнях абстракції. Відтак заперечення цінності – один з аспектів її існування, певний етап у ході архітектонічного розвитку правової культури і такий, що не заперечує цінність як таку, а лише окреслює її положення у певному хронотопі правокультурної історії.

Оскільки цінності актуалізуються завжди як момент вибору, вони залишаються такими і в моменти «преференцій», і в моменти «відторгнення» відносно «об'єктів та подій» (термінологія Р. Шиллера). Це – своєрідна градація інтенсивності, притаманна всім зовнішнім об'єктам, всім елементам пізнання, а також взаємозв'язкам між об'єктами та суб'єктами.

Таким чином, «антицінність» - це, скоріше, релятивізм та метаморфози цінностей, результат відчуження від цінності, яке згодом набуває різних форм, у тому числі й антикультури. Цінність актуалізується певним контекстом, потім може втратити свою універсальність, здійснюючи переміщення в інші культурно-історичні рамки. Тому недоречно, на нашу думку, розглядати «антикультуру» крізь призму існуючих у ній «антицінностей», що суперечить розумінню правової культури як системи, що перебуває у постійному становленні крізь рух смислів, ідеалів, цінностей та норм. Правові цінності фіксують та маркують ієрархічність та динамізм світу смислів, які громадяни набувають з допомогою культури, будучи самі підпорядковані законам її архітектоніки¹.

Тим не менш, посилення соціальної напруженості, деякі деструктивні процеси всередині суспільного життя свідчать, що процес формування правової культури громадян супроводжується помітним впливом полярних щодо гуманістичних цінностей явищ, які можуть бути окреслені як правова антикультура. Правова соціалізація здійснюється і в межах негативного

---

¹ Коваленко І. І. Про властивості правової антикультури в архітектоніці правокультурного простору / І. І. Коваленко // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія : Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол. : А. П. Гетьман та ін. — Х. : Право, 2013. — Вип. 2 (16). — С. 134–138.

соціального досвіду. Відтак правокультурна обстановка сьогодні багато у чому визначається взаємодією культурних та антикультурних тенденцій.

Правова культура та правова антикультура – діалектично зв'язані феномени, відмінними рисами яких виступають єдність, протилежність, протистояння та конфлікт. Діалектична єдність правової культури та правової антикультури відображає причини, характер і спрямованість розвитку правової системи.

Серед суттєвих ознак правової антикультури можна виділити наступні: деструктивний характер, що виражається у негативному впливі на рівень ефективності дії права та стан правопорядку; ентропійна форма буття стосовно правової дійсності; специфічний прояв у правових явищах та тенденціях їх розвитку. Так, правова антикультура являє собою специфічний ентропійний зріз правової дійсності, охоплюючи широке коло різномірних правових явищ, спільність яких відбивається в їх здатності підсилювати міру хаосу та безпорядку у правовій системі. Специфіка природи правової культури відрізняється рухливістю та варіативністю. Сюди також слід додати окремі явища – незаконне рішення суду, злочин тощо.

Водночас антикультура може характеризувати не тільки явище цілком, а й його певний якісний стан. Наприклад, правосвідомість як частина правової культури може відрізнятись недостатнім рівнем правових знань, їх неточністю, викривленим уявленням про основоположні цінності¹.

Стан як форма прояву правової антикультури характеризує не тільки правосвідомість, але й низку інших явищ, зокрема, процес правового регулювання. Так, існування прогалини означає ніщо інше, ніж стан нерегульованості певної галузі суспільних відносин. До проявів антикультури як стану належать також неконституційність закону і юридична практика, що формується до моменту скасування такого закону.

---

¹ Коваленко І. І. Про властивості правової антикультури в архітектоніці правокультурного простору / І. І. Коваленко // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія : Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол. : А. П. Гетьман та ін. — Х. : Право, 2013. — Вип. 2 (16). — С. 134–138.

Самостійною формою антикультури є тенденції розвитку правових явищ. Вони являють собою певну небезпеку, адже характеризуються великою масштабністю. Прикладом такої тенденції виступає корупція. Численні факти здійснення посадовими особами злочинів корупційної спрямованості свідчать про корупцію як характерну рису та тенденцію функціонування державного апарату, боротьба з якою сьогодні набула характеру загальнодержавної проблеми.

Виходячи з вищезазначеного правову антикультуру можна визначити як специфічний зріз правової дійсності, що відображає властивість правових явищ, станів і тенденцій розвитку знижувати ефективність правового регулювання та рівень правового порядку, а також ступінь задоволення індивідуальних та суспільно-значущих інтересів і потреб.

Правова антикультура існує об'єктивно і дозволяє не тільки розкрити особливості внутрішнього механізму детермінації правової системи, а й зрозуміти необхідність та зміст окремих напрямків удосконалення правової системи та правової культури.

Будучи породженням соціальної організації людей, правова антикультура має різноманітні прояви, найбільш поширеними серед яких є правовий нігілізм, норми кримінальної субкультури, правопорушення та корупційні прояви, техніко-юридичні дефекти законодавства, юридичні помилки та перекоси у правозастосовній практиці.

Отже, правова антикультура містить негативні та деструктивні сторони правових явищ, набуваючи різних форм зовнішнього виразу та способів впливу на правову систему. Водночас правова антикультура – це не проста механічна сукупність всього негативного в сфері права. Вона відрізняється інтегративністю і виступає як складний соціальний феномен, який, з одного боку, має самостійні форми вираження, а з іншого – нібито вбудований в архітектоніку правової культури, характеризуючи певний якісний стан і рівень її розвитку.

Підбиваючи загальні висновки, слід зазначити, що правова культура розуміється як обумовлений усім соціальним, духовним, політичним та економічним ладом якісний стан правового життя суспільства, що виражається у досягнутому рівні розвитку правової діяльності, юридичних актів, правосвідомості і у цілому у рівні правового розвитку суб'єкта (людини, різних груп, усього населення), а також ступеня гарантованості державою і громадянським суспільством свобод і прав людини.

Сучасне дослідження правової культури передбачає врахування евристичних можливостей передусім системного, структурного, порівняльно-історичного методів, а також елементів синергетики та феноменології. Такий поліаспектний погляд дозволяє розкрити цілісність правової культури в її смислопороджуючих, темпоральних, функціонально-динамічних та інших аспектах. Особливий потенціал застосовності у дослідженні правової культури має поняття «архітектоніка правової культури», що дозволяє виходити на базовий рівень філософського узагальнення правокультурних процесів, адже воно спирається на механізми організації та функціонування правової культури в усій її повноті.

Засадою архітектонічних принципів правової культури можна вважати аксіосферу, виходячи з того, що цілісність системи правової культури забезпечується ціннісною рефлексією її носіїв.

3.2. Правова культура субсидіарності як підґрунтя розвитку правового суспільства в Україні

Становлення правового суспільства в Україні є нагальною проблемою, що обумовлено необхідністю подолання існуючих деформацій суспільної правосвідомості, реалізацією принципів правової держави, загальним демократичним поступом країни. Правове суспільство не може існувати без розвиненого законодавства та належного рівня правової культури українських громадян. Важливого значення у розбудові правового суспільства набуває правова культура субсидіарності, яка передбачає раціональний розподіл повноважень між всіма суб'єктами соціальної взаємодії та базується на активній участі громадян (та їх об'єднань) у здійсненні загальнодержавних й загальносуспільних справ. Правова культура субсидіарності орієнтує громадян на прояв ініціативи, активну життєву позицію щодо загальносуспільних справ, на вивчення законодавства та особливостей політичної системи власної країни задля участі у різноманітних процесах суспільного й державного життя, зокрема щодо активного захисту власних прав та свобод.

Стрижнем правової культури субсидіарності є принцип субсидіарності. Принцип субсидіарності передбачає розвиток правової культури, перш за все «з низу», на рівні місцевих громад і по суті є основою демократичного існування різних рівнів влади у державі, коли громадяни своєю ініціативою й участю фондують (субсидують) функціонування органів влади й приймають активну участь у обговоренні та прийнятті важливих для громади рішень. Отже, принцип субсидіарності є підґрунтям як прямої, так і представницької демократії. З нашої точки зору, принцип субсидіарності є базовим для формування демократичної правової культури, так званої «культури участі»¹.

---

¹ Калиновський, Ю. Ю. Роль правової культури субсидіарності у розвитку місцевого самоврядування в Україні [Текст] / Ю. Ю. Калиновський, С. Б. Жданенко // Сучасне суспільство: політичні науки,

Правова культура субсидіарності є ціннісною основою для побудови горизонтальних зв'язків у правовому суспільстві й спрямована на те, щоб громадяни призвичаювалися не бути байдужими до справ місцевої громади та держави в цілому, вчилися разом відстоювати індивідуальні й колективні права.

Як відомо, принцип субсидіарності існує на трьох рівнях, а саме:

- організація інститутів влади (розуміється розподіл владних повноважень у цілому, а не тільки на рівні місцевих органів влади – між рівнями, які наділені юрисдикцією і засобами її реалізувати у відповідних сферах своїх повноважень);
- у якості критерію для формулювання політики;
- у якості критерію для здійснення політики¹.

Сучасне його розуміння віддзеркалює практику постійного процесу перерозподілу повноважень між управлінськими органами різного рівня. Цей принцип передбачає, що конкретні публічно-владні повноваження мають здійснюватись органами публічної влади того рівня, який має умови для найефективнішої реалізації відповідного повноваження. Як правило, на центральному рівні залишаються тільки ті з них, що стосуються функціонування країни в цілому, інші ж повноваження передаються на місця, влада, таким чином, наближається до населення за принципом: «Ніколи не доручайте великій одиниці те, що може бути зроблено більш дрібною»². Правова культура субсидіарності передбачає, що громадяни та місцеві громади повинні взяти на себе частину відповідальності за розвиток певних територій, розподілити повноваження між державою та місцевими органами влади, що безумовно сприяє утвердженню цінностей правового суспільства.

соціологічні науки, культурологічні науки: Збірник наукових праць / Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди. – Харків, 2012. – Вип. 1. – С. 33–34.

¹ Славко, Т. О. Перспективи участі неурядового сектора у місцевому розвитку [Текст] / Т. О. Славко // Наукові праці : Науково-методичний журнал. – Т. 54. – Вип. 41. – Політичні науки. – Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2006. – С. 53.

² Хухлындина, Л. М. Интеграция: объединенная Европа или сообщество свободных европейских регионов? [Текст] / Л. М. Хухлындина, Д. А. Ходаков // Белорус. журн. междунар. права и междунар. отношений. – 1999. – № 4. – С. 47.

Отже, принцип субсидіарності заснований на тому, що вищий рівень управління може втручатися в дії нижчого лише тією мірою, якою останній виявив свою нездатність до ефективного управління. Втручання вищих рівнів управління в діяльність нижчих допускається тільки за наявності певних умов, за яких воно може вважатися законним і доцільним. Виходячи з цього втручання вищого рівня влади в справи нижчого є обов'язковим і здійснюється тільки з метою надання необхідної допомоги нижчому рівню влади у вирішенні його завдань¹.

В основі розуміння даного принципу лежать принаймні чотири аспекти, які зобов'язують вище (або більше) співтовариство стосовно нижчого (або меншого, підлеглого):

- 1) делегувати повноваження, компетенції;
- 2) не втручатися у внутрішні справи;
- 3) надавати за необхідності різноманітну допомогу й підтримку;
- 4) координувати дії нижчих співтовариств².

Разом з тим, субсидіарність як принцип організації суспільно-політичного життя передбачає не тільки обов'язки вищих структур, але й нижчих: їхню самостійність і активність, самоврядування, співробітництво з вищими суспільними утвореннями та з собі подібними.

Виходячи з вищенаведеного, підкреслимо, що правова культура субсидіарності сприяє розвитку як інституційних (законодавство), так і неінституційних (правосвідомість) чинників буття правового суспільства. Вона проявляється у якості виконання чиновником своїх функціональних обов'язків, у розумінні різними суб'єктами суспільної взаємодії своїх прав та зобов'язань, у світоглядних настановах еліти держави щодо взаємодії органів влади та інститутів громадянського суспільства тощо.

---

¹ Онупрієнко, А. М. Принцип субсидіарності в системі місцевої влади: актуальні питання [Текст] / А. М. Онупрієнко // Проблеми законності. – 2010. – № 108. – С. 6.

² Славко, Т. О. Перспективи участі неурядового сектора у місцевому розвитку [Текст] / Т. О. Славко // Наукові праці : Науково-методичний журнал. – Т. 54. – Вип. 41. – Політичні науки. – Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2006. – С. 51–52.

Даний тип правової культури є результатом соціально-правової активності громадянського суспільства: територіальних громад, громадських організацій, окремих особистостей та трудових колективів. В цьому контексті, зазначимо, що важливою характеристикою правової культури субсидіарності є довіра, а у зв'язку з інституційною складовою функціонування правового суспільства – це наявність інституційної довіри до різноманітних органів влади та визнання рішень, що ними приймаються справедливими й раціональними.

Отже, правова культура субсидіарності повинна стати тим світоглядним тлом правового суспільства, яке безпосередньо впливає на правовий клімат у різнорівневих органах влади, сприяє прийняттю необхідних для територіальних громад та держави управлінських рішень.

Необхідно зазначити, що правова культура субсидіарності безпосередньо корелюється з професійною правовою культурою тих носіїв влади, які своїми рішеннями створюють інституційне підґрунтя буття правового суспільства. Професійна правова культура – це одна з форм культури, властива певній спільноті людей, яка фахово займається юридичною та управлінською діяльністю, що вимагає відповідної освіти й практичної підготовки. Професійній правовій культурі властивий більш високий ступінь знання й розуміння правових явищ у відповідних галузях професійної діяльності. Головне в професійній правовій культурі – високе місце права, його верховенство й відповідний до цього стан справ у правовому полі держави: підготовка юридичних кадрів, роль юридичних служб у всіх сферах суспільного й державного життя, становище суду, адвокатури, прокуратури, нотаріату, міліції, розвиненість наукових юридичних установ, ефективність роботи юридичних професійних громадських організацій та ін. Необхідно зазначити, що особливу роль професійна правова культура та правосвідомість відіграють у перехідних суспільствах (в Україні зокрема), коли від фахового та культурного рівня чиновника, судді, прокурора, міліціонера залежить не тільки доля окремої

людини, а й віра всього суспільства у справедливість, верховенство права та демократію¹. Вочевидь, що правова культура субсидіарності передбачає обопільний «рух» як громадян до влади, так і влади до громадян (на всіх рівнях), а також утвердження інструментальної цінності права як важливого механізму вирішення соціальних протиріч та розвитку правового суспільства.

На нашу думку, однією з найважливіших складових правової культури субсидіарності всіх суб'єктів правового суспільства повинна бути конституційна свідомість. Як зазначає російський вчений А. Баландін, саме Конституція є правовим підґрунтям прагнень, планів і стратегій розвитку управлінського корпусу держави всіх рівнів на майбутнє. Як найбільш важливий соціальний регулятор вона безпосередньо або опосередковано впливає на правову культуру людини, на людську поведінку, на її світогляд, почуття, погляди, ціннісні орієнтації, постаючи у вигляді програми для всіх і кожного. Тому важливо усвідомити її автентичний зміст, опанувати й перевести її положення у конкретні справи, у практичну повсякденну роботу. Нажаль, значна частина громадян, які не є юристами, державними службовцями або вченими-правознавцями, має тільки найзагальніше уявлення про Конституцію своєї країни². Такий стан справ негативно відбивається на розвитку правового суспільства, спричиняючи розрив між демократичними конституційними принципами та їх втіленням у життя.

В цьому контексті, Т. Панченко підкреслює, що однією з рис культури субсидіарної демократії є законослухняність громадян, що забезпечує розвиток громадянського суспільства в атмосфері плюралізму та толерантності³. З нашої точки зору, правова культура субсидіарності буде розвиватися в Україні лише тоді, коли громадяни будуть знати свої права і

---

¹ Правосвідомість і правова культура як базові чинники державотворчого процесу в Україні [Текст]: Монографія / Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань та ін. – Х. : Право, 2009. – С. 31.

² Баландін, А. А. Концепция суверенной демократии как фактор формирования конституционного правосознания в России [Текст] / А. А. Баландін // Вестник Челябинского государственного университета. – 2009. – № 21 (159). – Право. – Вып. 20. – С. 10.

³ Панченко, Т. В. Принцип субсидіарності у сучасному демократичному розвитку [Текст]: Монографія / Т. В. Панченко. – Х. : Майдан, 2011. – С. 138.

відстоювати їх, що у підсумку призводить до утвердження принципів та цінностей правового суспільства.

Виходячи з визначальної ролі конституційної свідомості у структурі правової культури (правової культури субсидіарності зокрема) різних соціальних груп, доцільно охарактеризувати головні напрямки поступального розвитку цієї сфери. Так, С. Третяк визначає серед них такі:

- вдосконалення загального процесу правотворчості, реалізації та застосування правових норм державними органами України, стану законності й правопорядку, системи правових відносин;
- розкриття рушійних сил правової культури суспільства, що дозволяє вивести її дослідження на нові рубежі з урахуванням інтенсивних процесів взаємодії національних правових культур;
- зосередження уваги на формуванні в кожній людині позитивно-правових знань та психологічних механізмів поваги до права; визначення теоретичної моделі та концепції формування правової культури особистості¹.

Солідаризуючись з попередніми роздумами, український вчений П. Рабінович слушно зазначає про те, що рівень правової культури суспільства належить до чинників, які визначають певну форму держави². В цьому контексті зауважимо, що розвиток демократії в Україні обумовлений низкою чинників одним з яких є підтримка громадянами цінностей правової держави та правового суспільства. Особливо важлива на пострадянському просторі практика захисту прав людини, утвердження цінності честі та гідності особистості.

У майбутньому, як свідчить вітчизняний політичний досвід, має якісно зрости не тільки історична роль держави як політичної організації влади, її відповідальність за управління як один з важливих видів державної

¹ Третяк, С. Правове забезпечення правової культури як умова створення основ громадянського суспільства [Текст] / С. Третяк // *Право України*. – 2005. – № 4. – С. 27.

² Рабінович, П. М. *Основи загальної теорії права та держави* [Текст] / П. М. Рабінович. – К. : Атіка, 2001. – С. 58.

діяльності, а й відповідальність самих громадян (народу) як джерела влади, зокрема, за відбір тих, хто має керувати, оскільки саме від поведінки останніх залежить доля пересічних громадян, доля державно-упорядкованого суспільства в цілому¹. Формування владної еліти в Україні – це процес довготривалий, який потребує суттєвих змін у політичній та правовій свідомості, як можновладців, так і пересічних громадян, які повинні навчитися робити раціональний вибір, приймати активну участь у громадському житті країни. В свою чергу вкорінення правової культури субсидіарності передбачає усвідомлення як елітою, так і народом спільної відповідальності за долю держави, демократичного ладу, окремих територій (так звана «мала Батьківщина») тощо.

Разом з тим, таке зростання відповідальності громадян за своє майбутнє неможливе без утвердження правових та моральних цінностей в українському суспільстві. Коли громадяни обізнані, поінформовані та політично активні, коли вони впевнені, що їхня активність матиме вирішальний вплив на політичні результати (внутрішня ефективність), і коли вважається, що політична система «прислухається» до їхніх потреб (зовнішня ефективність), то слід сподіватися на високий рівень підтримки демократії². Зростання рівня відповідальності громадян є однією з ознак розвитку не тільки демократії в цілому, а й правової культури субсидіарності зокрема. Цей факт свідчить про те, що громадяни повірили у інструментальну силу права, подолати страх перед владою, який активно культивувався при тоталітаризмі.

На думку дослідниці О. Грішнкової, у феномені соціальної відповідальності домінує моральний компонент, що має бути підкріплений юридичною відповідальністю. Соціальна відповідальність як концепція заохочує кожну людину враховувати інтереси суспільства, беручи на себе

---

¹ Селиванов, В. Демократичний вимір конституційної реформи в Україні: обумовленість і необхідність [Текст] / В. Селиванов // Право України. – 2004. – № 8. – С. 7.

² Даймонд, Л. Консолідація демократії та політична культура [Текст] / Ларі Даймонд // Демократія: [антологія / упоряд. О. Проценко]. — К. : Смолоскип, 2005. – С. 934.

відповідальність за вплив своєї діяльності на інших людей, громади та навколишнє середовище в усіх аспектах. Соціальна відповідальність ґрунтується на комплексній і динамічній системі цінностей, властивих громадянам, соціальним групам, суспільству загалом, інститутам та органам державної влади й місцевого самоврядування, їх посадовим особам. Саме така система суспільних цінностей детермінує діяльність всіх учасників соціальних дій. Як форма регуляції суспільної поведінки соціальна відповідальність означає сумлінне, відповідальне ставлення людини, посадової особи, органу державної влади, підприємства чи організації до своєї діяльності. У разі порушення названими суб'єктами прав та законних інтересів іншої сторони, невиконання своїх обов'язків і соціальної ролі стосовно інших громадян соціальна відповідальність означає отримання цими суб'єктами певних негативних наслідків¹.

Таким чином, правова культура субсидіарності передбачає якісне виконання своїх функцій та зобов'язань певним суб'єктом соціального простору, високий рівень його громадянської та правової відповідальності за наслідки своєї діяльності. Соціальна відповідальність повинна базуватися на індивідуальних якостях особистості (розвинена громадянська та правова свідомість), а також стимулюватися належним правовим забезпеченням.

Нажаль, рівень соціальної відповідальності різноманітних суб'єктів владних відносин в Україні є недостатнім, що негативно впливає на розвиток правової культури субсидіарності, а в підсумку на якісні показники функціонування правового суспільства. Такий стан справ обумовлений наступними особливостями та проблемами щодо реалізації соціальної відповідальності в Україні:

1) наша країна ще й досі не пододала наслідки глибокої соціально-економічної та духовної кризи, яка вразила різноманітні верстви населення;

---

¹ Грішнова, О.А. Соціальна відповідальність у контексті подолання системної кризи в Україні [Текст] / О.А. Грішнова // Демографія та соціальна економіка. – 2011. – № 1. – С. 39–41.

2) в Україні недостатньо розвиненими є інститути громадянського суспільства, які повинні здійснювати соціальний контроль за діями владних структур, сприяючи підвищенню рівня їх відповідальності перед суспільством;

3) в Україні не завершився процес соціальної структуризації населення, що призводить до невизначеності базових інтересів громадян, а відповідно й до відсутності системних навичок їх захищати;

4) ринкові відносини й інститути як необхідна умова широкого розвитку соціальної відповідальності ще лише формуються в нашій країні, соціальна орієнтація ринкової економіки поки що є скоріше декларацією, ніж фактом;

5) в Україні відбулося недопустиме для цивілізованих країн майнове розшарування населення, що викликає невдоволення і конфронтацію;

6) значною перешкодою на шляху розвитку соціальної відповідальності є значні деформації суспільної свідомості: особливо правосвідомості та моральної свідомості;

7) поширена в Україні корупція, переважання корпоративних інтересів і настроїв, зрощення великого бізнесу з владно-бюрократичними структурами також не сприяють культивуванню соціальної відповідальності;

8) в Україні не просто запізнюється законодавче забезпечення системи соціально-відповідальних відносин, а й склалася стійка практика ігнорування, невиконання чинних законів різними суб'єктами, починаючи з органів державної влади;

9) наша держава проголошена Конституцією як соціальна не завжди демонструє належний рівень соціальної відповідальності щодо захисту соціально-економічних прав й свобод громадян;

10) поширеність «тіньової» економіки в Україні також не сприяє розвитку соціальної відповідальності. На «тіньових» підприємствах, як правило, не дотримуються норм трудового законодавства, зокрема про

охорону праці та соціальні гарантії, не сплачуються податки, не реєструються трудові угоди та ін.

Як свідчить досвід західних демократій правова культура субсидіарності найбільш рельєфно проявляється на рівні місцевих громад, коли громадяни беруть активну участь у вирішенні проблем місцевого значення шляхом ініціювання громадських слухань, співпраці з депутатським корпусом різних рівнів, громадськими організаціями тощо. Така діяльність об'єктивно сприяє розвитку правового суспільства, оскільки громадяни змушені вивчати законодавство та відпрацьовувати механізми його реалізації у власній практичній діяльності.

Правова культура субсидіарності – це соціальне надбання, виражене у досягнутому рівні регулятивних якостей права, накопичених правових цінностей, юридичної техніки, тобто усього того, що стосується правового прогресу. Показником правового прогресу в будь-якій сфері є:

- рівень правових знань;
- добровільність виконання правових норм;
- престиж, авторитет юридичної науки;
- участь громадян в управлінні державою;
- реальність прав і свобод громадян;
- якість роботи правоохоронних органів;
- ефективність правового регулювання;
- належне правове виховання;
- належний рівень розвитку всієї системи юридичних актів;
- стан законності в суспільстві, тобто якою мірою суб'єкти правовідносин дотримуються юридичних норм, що діють у суспільстві.

Отже, вітчизняна наука має розробляти пропозиції з метою не лише подолання розбалансованості державної влади на всіх рівнях, підвищення її відповідальності за зміцнення демократичної, правової, соціальної державності, а й визначати шляхи сприяння подальшій демократизації

українського суспільства в цілому, стабільному піднесенню матеріального добробуту, розвитку духовності українського народу, його активності і творчості.

Стартовими майданчиками для формування правової культури субсидіарності, а як наслідок осередків правового суспільства повинні стати місцеві громади, досвід яких у майбутньому може транлюватися на загальнонаціональний рівень. Нажаль, в сучасній Україні спостерігається відсутність ефективних механізмів реалізації конституційних прав та свобод особи. Результати цієї кризи виявляються у зневазі до прав, свобод і законних інтересів людини. Це призводить до зростання недовіри суспільства до діяльності органів державної влади, а також до посадовців щодо здійснення ними своїх обов'язків відносно забезпечення права і законних інтересів особи. Але без такої константи правової культури субсидіарності як довіра не може розвиватися правове суспільство, прогресувати демократія, відбуватися ефективна економічна співпраця тощо.

Для подолання такого стану необхідною умовою є визнання важливості й необхідності конституційних положень посадовими особами різнорівневих органів влади (розвинена правосвідомість) у житті людини, формування навичок, потреб, відповідного рівня компетентності для свідомої участі людини в управлінні державними й суспільними справами. Нагальним завданням у цьому зв'язку є цілеспрямоване формування правової культури субсидіарності в українському суспільстві.

Для того, щоб пошана до прав і свобод людини як основи демократії в сучасній Україні стала нормою, необхідно, щоб громадяни самі усвідомлювали свої права та свободи, прагнули набувати певних знань в цій сфері, шанували конституційні права й гідність інших людей, а також мали практичні навички їх захисту. Усе це – найважливіші елементи культури прав людини, а високий рівень культури прав людини, у свою чергу, є однією з гарантій реалізації принципу субсидіарності, а як наслідок – розвитку правового суспільства.

На жаль, становлення правової культури субсидіарності, як підґрунтя розвитку правового суспільства, стикається з серйозними труднощами. Джерелом багатьох з них є правовий нігілізм. Враховуючи вікові особливості людини, її здатність до самопереконавання та пізнання, дослідники виділяють такі різновиди правового нігілізму:

- автосугестивний – формується в результаті самопереконавання особистості в неспроможності подолати юридичні перепони на шляху захисту прав. Як правило, виникає на основі невдалого досвіду, розчарування в справедливості як соціальної цінності;
- ідентифікаційний – формується у процесі свідомого або несвідомого ототожнення людини з іншою особистістю. В цей період особливо важливу роль відіграє уявлення про «героя часу». На жаль, сучасний образ «героя часу», який представлений у кінофільмах, засобах масової інформації, не характеризується законслухняністю, повагою до права тощо. Громадянам пропонується образ, який завдяки силі, а не через право успішно вирішує життєві проблеми. Ідентифікація з ним програмує зневажливе ставлення до Закону (зокрема – до Конституції), формує правовий нігілізм;
- когнітивний – виникає в результаті здобуття юридичних знань й усвідомлення суперечливості законодавства, можливості використання недосконалої правової норми у корисних цілях, сумніву в справедливості закону¹.

Такі деформації правосвідомості є значною перешкодою для подальшого розвитку елементів демократичного суспільства і негативно впливають на стан розвитку правової культури субсидіарності. На сьогоднішній день можна констатувати, що принцип законності ще не посів належного місця у свідомості певної частини населення, у мотивації їх життєвої поведінки, що також пов'язано з відсутністю віри у можливість

¹ Савіщенко, В. М. Шляхи подолання правового нігілізму студентської молоді [Текст] / В. М. Савіщенко // Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школі. – 2009. – Вип. 5. – С. 206.

законним шляхом досягти вищого життєвого рівня, гідного становища у суспільстві.

Зазначене призводить до розмивання ще нестійкої демократичної правової культури громадян України та появи «тіньового права», створює поживне середовище для поширення правового нігілізму, який має місце в діяльності всіх органів влади, негативно впливаючи на інституційні та не інституційні чинники буття правового суспільства. Як зазначає М. Цимбалюк, поглиблення нігілістичних настроїв особливо відчутно проявляється після кожної чергової невдачі у проведенні демократичних реформ. Саме ці прорахунки викликають у громадян недовіру до політики держави, розчарування та скепсис, що є джерелом виникнення й відтворення правового нігілізму¹.

Реалізація правової культури субсидіарності передбачає, що подоланню проявів правового нігілізму (та інших деформацій суспільної правосвідомості) повинні приділяти увагу не лише держава, а й інститути громадянського суспільства. Саме тому розвиток правової культури субсидіарності безпосередньо пов'язаний зі становленням в Україні як правового, так і громадянського суспільства.

Як зазначалося раніше правове суспільство та громадянське суспільство взаємодетермінують існування одне одного. На думку фахівців, для розвитку громадянського суспільства необхідне сприятливе законодавче середовище, яке передбачає: прості процедури реєстрації організацій громадянського суспільства; податкові стимули для діяльності організацій громадянського суспільства та їх підтримки з боку індивідуальних та корпоративних донорів; правові можливості забезпечення існування організації через її господарську діяльність; прозорі процедури державної фінансової підтримки громадських організацій; правові гарантії вільного доступу організацій громадянського суспільства

---

¹ Цимбалюк, М. Формування правосвідомості громадян у процесі реформування інституту власності [Текст] / М. Цимбалюк // Право України. – 2003. – № 9. – С. 59.

до надання соціальних послуг за рахунок бюджетних коштів; процедури залучення організацій громадянського суспільства до формування та реалізації державної політики.

Порівнюючи за вищезначеними критеріями умови функціонування громадянського суспільства в Україні та європейських країнах необхідно зупинитися на деяких відмінностях. Так, в Естонії неурядову організацію можна зареєструвати через Інтернет або у телефонному режимі, оплатити реєстрацію за допомогою електронних грошей – і неурядова організація може діяти. В Україні процес реєстрації громадських організацій є більш складним та довготривалим.

Громадські організації України позбавлені права перейти на спрощену систему оподаткування, хоча переважна більшість громадських організацій відповідає чинним критеріям щодо розміру прибутків, видів діяльності та кількості працівників. Для значної кількості організацій, що не скористалися правом внесення до Реєстру неприбуткових організацій та установ або були виключені з цього реєстру, таке право надзвичайно важливе. Втім, оскільки закони про різні види об'єднання громадян не передбачають одержання такими організаціями прибутку, державні органи і суди України заперечують право громадських організацій обрати спрощену систему оподаткування. У 18 державах ЄС спеціальний податковий статус надається на підставі реєстрації громадської організації як юридичної особи, а 23 країни ЄС встановили податкові пільги для індивідуальних донорів неурядових організацій¹.

Законодавством України не визначено загальні принципи, цілі та процедури планування і розподілу державної фінансової підтримки для громадських організацій. Органи виконавчої влади мають можливість встановлювати власні пріоритети та процедури розподілу таких коштів для підтримки громадських організацій, причому часто такі процедури не є

---

¹ Правові умови розвитку громадянського суспільства в Україні. Що потрібно зробити? [Текст] / М. В. Лациба, А. О. Красносільська [та ін.]; Укр. незалеж. центр політ. дослідж. – К.: Агентство «Україна», 2011. – С. 11–13.

публічними. Право на отримання державної фінансової підтримки передбачено законодавством для всеукраїнських громадських організацій інвалідів, молодіжних та дитячих громадських організацій, всеукраїнських громадських організацій чорнобильців, національних творчих спілок, організацій національних меншин, спортивних федерацій. Бюджетне законодавство не передбачає планування коштів для підтримки решти громадських організацій, зокрема правозахисних, екологічних, моніторингових. В свою чергу, 40-60% річного бюджету пересічної громадської організації країн ЄС становлять кошти з державного бюджету. За часткою державного фінансування у річному бюджеті середньої громадської організації (2-3%) Україна знаходиться на рівні Філіппін, Пакистану та Кенії¹.

В цьому контексті, необхідно зазначити, що правова культура субсидіарності яскраво проявляється саме у взаємодії влади та громадянського суспільства й передбачає участь неурядових організацій у наданні соціальних послуг, реалізації державної політики тощо. Як слушно зауважує Т. Панченко, громадянська активність, довіра та толерантність під впливом цінностей субсидіарності утворюють провідну рису культури субсидіарної демократії – солідарність, що зумовлена горизонтальними зв'язками взаємодії і співпраці на противагу вертикальним зв'язкам влади і залежності². Для розвитку правової культури субсидіарності й відповідно правового суспільства в Україні соціальна солідарність є стрижневою рисою, яка у різноманітних своїх проявах сприяє подоланню такої негативної риси українського менталітету як індивідуалізм.

Втіленням соціальної солідарності в конкретні справи та механізми є різноманітні технології соціального партнерства та соціальної самоорганізації громадян. В сучасній соціально-філософській думці

---

¹ Правові умови розвитку громадянського суспільства в Україні. Що потрібно зробити? [Текст] / М. В. Лациба, А. О. Красносільська [та ін.]; Укр. незалеж. центр політ. дослідж. – К.: Агентство «Україна», 2011. – С. 15–16.

² Панченко, Т. В. Принцип субсидіарності у сучасному демократичному розвитку [Текст]: Монографія / Т. В. Панченко. – Х. : Майдан, 2011. – С. 141.

простежуються два основні принципові підходи до трактування соціального партнерства. Перший підхід, який можна умовно назвати концептуальним, представляє соціальне партнерство як відносини між різними соціальними шарами, групами в масштабах всього соціуму. Другий підхід, який можна умовно іменувати інструментальним, розглядає соціальне партнерство як технологію взаємодії соціальних суб'єктів в рамках конкретної сфери життєдіяльності: соціально-трудої, сфері зайнятості й ринку праці, соціальній сфері тощо¹. Для розуміння становлення правової культури субсидіарності в Україні, з нашої точки зору, варто послуговуватися другим підходом, який акцентує увагу на інструментальній складовій соціального партнерства реалізація якого неможлива без застосування певних норм права.

Основу механізму партнерських відносин складають форми, методи, способи, процедури і технології (сукупність методів і процедур) взаємодії, система контролю виконання прийнятих договорів, угод, а також організаційно-функціональні структури (органи) на всіх рівнях соціального партнерства. Даний механізм характеризується переговорним процесом, що постійно діє². Механізмом реалізації соціального партнерства є узгоджений порядок взаємодії сторін в процесі обговорення, ухвалення і здійснення намічених заходів, а також взаємозв'язок між його рівнями. Під механізмом соціального партнерства як елементу його системи в цілому розуміють сукупність методів та інструментів, за допомогою яких забезпечується досягнення партнерської взаємодії сторін³. Виходячи з вищенаведеного, можна констатувати, що технології соціального партнерства є формою прояву правової культури субсидіарності. Їх здійснення фактично не можливе без необхідної законодавчої бази, а також без дотримання наступних базових принципів: діалогічність, компромісність,

---

¹ Попович, В. М. Соціальне партнерство як філософська категорія [Текст] / В. М. Попович // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – К.: ВІР УАН, 2013. – Випуск 68 (№1). – С. 837–838.

² Михеев, В. А. Основы социального партнерства: Теория и политика [Текст] : учеб. для вузов / В. А. Михеев. – М. : Экзамен, 2001. – С. 56.

³ Юзик, Л. Сутність та механізм соціального партнерства [Текст] / Л. Юзик // Економічний аналіз. – 2010. – Випуск 5. – С. 226.

полісуб'єктність. В феномені соціального партнерства проявляється низка цінностей, які є основою правової культури субсидіарності та правового суспільства, а саме довіра, справедливість, свобода, відповідальність та ін.

Розкриваючи сутність соціального партнерства як однієї з форм розвитку правової культури субсидіарності, варто звернутися до конкретних прикладів. Так, коментуючи правову складову реалізації різноманітних технологій соціального партнерства в нашій державі, можна констатувати, що вимоги законодавства, зокрема Закону України «Про соціальні послуги», щодо надання соціальних послуг за рахунок бюджетних коштів ставлять громадські та благодійні організації у нерівні умови порівняно з державними й комунальними установами та штучно обмежують конкуренцію між надавачами послуг. Для громадських та благодійних організацій законодавством передбачено конкурсний механізм розподілу бюджетного фінансування для оплати їх соціальних послуг. Проте кваліфікаційні умови таких конкурсів часто є дискримінаційними (територіальний статус, місце і час реєстрації організацій тощо). Натомість, для фінансування державних та комунальних установ соціального обслуговування передбачені позаконкурсні механізми.

Для порівняння у Німеччині згідно з принципом субсидіарності держава не створює власні установи для надання соціальних послуг у разі, якщо аналогічні послуги вже забезпечені або можуть бути забезпечені громадськими організаціями. Так, 60% соціальних послуг за рахунок бюджетних коштів надається громадськими організаціями¹, що є наочним прикладом соціально-державного партнерства.

У Польщі у сфері соціальної допомоги працює близько третини всіх громадських організацій (що опікуються дітьми і молоддю, інвалідами, людьми похилого віку, безробітними, бездомними тощо). В Угорщині соціальні послуги надають 25%, в Румунії – 19 % неурядових організацій.

---

¹ Правові умови розвитку громадянського суспільства в Україні. Що потрібно зробити? [Текст] / М. В. Лациба, А. О. Красносільська [та ін.]; Укр. незалеж. центр політ. дослідж. – К.: Агентство «Україна», 2011. – С. 18–19.

Важливою формою взаємодії органів влади із громадськими організаціями у Франції є укладання договорів та делегування частини діяльності щодо забезпечення суспільно значущих (наприклад, комунальних) послуг¹.

Узагальнюючи закордонний досвід зазначимо, що сучасна європейська трипартитська модель соціального партнерства стала більш гнучкою. Поряд із «традиційними» партнерами держави – об'єднаннями профспілок та підприємницьких організацій, повноправним її учасником стали організації та рухи громадянського суспільства. Їх роль у процесі підготовки та прийняття державних рішень в країнах ЄС дедалі зростає, у системі «нового соціального партнерства» організації громадянського суспільства іноді займають місце профспілок. На відміну від «класичного» трипартизму, який орієнтувався на пом'якшення соціально-класових протиріч та налагодження конструктивного діалогу між бізнесом та найманими працівниками, пріоритетом нового соціального партнерства на Заході є соціальна сфера, зокрема, система соціальних послуг².

Важливим кроком на шляху утвердження соціального партнерства в Україні стало прийняття Закону України «Про соціальний діалог в Україні» від 23 грудня 2010 р. Законом визначаються правові засади організації та порядку ведення соціального діалогу в Україні з метою вироблення та реалізації державної соціальної й економічної політики, регулювання трудових, соціальних, економічних відносин та забезпечення підвищення рівня і якості життя громадян, соціальної стабільності в суспільстві. Варто зазначити, що в Законі визначаються основні принципи соціального діалогу:

- законності та верховенства права;
- репрезентативності і правомочності сторін та їх представників;
- незалежності та рівноправності сторін;
- конструктивності та взаємодії;

---

¹ Корнієвський, О.А. Громадські об'єднання у системі національної безпеки держави: монографія [Текст] / О.А. Корнієвський. – К.: Альтерпрес, 2010. – С. 128,129,142.

² Джига, Т.В. Розвиток соціального партнерства в країнах ЄС та Україні: порівняльний аналіз [Текст] / Т. В. Джига // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – К.: ВІР УАН, 2011. – Випуск 50 (№8). – С. 624.

- добровільності та прийняття реальних зобов'язань;
- взаємної поваги та пошуку компромісних рішень;
- обов'язковості розгляду пропозицій сторін тощо¹.

Найважливішими складовими соціального діалогу є договори, консультації та інформування про проблеми, що можуть мати вплив на ситуацію соціальних партнерів. Будь-які зустрічі соціальних партнерів з метою досягнення порозуміння та підписання угоди, проведення консультацій або обміну інформацією розглядаються як вияв соціального діалогу. Разом з тим форми діалогу дуже відрізняються залежно від рівня інституціоналізації і від того, на якому рівні вони проводяться. Гнучкість і конструктивність соціального діалогу сприяє налагодженню співпраці, взаєморозумінню та злагоді. Завдяки цьому соціальний діалог (про який все частіше згадується як про принцип соціального партнерства) є широко застосовуваним засобом підвищення ефективності політики держави. Соціальний діалог становить суть політики соціального партнерства в розвинених демократичних країнах, що забезпечує цивілізоване, ефективне регулювання відносин, сприяє запобіганню або мирному вирішенню соціальних конфліктів і ґрунтується на п'яти головних соціальних процесах: об'єднання, визнання, комунікація, взаєморозуміння, довіра².

Іншим аргументом для проведення будь-яких форм соціального діалогу є підвищення рівня суспільної довіри до дій органів державної влади. На сьогодні в українському суспільстві існує дефіцит довіри до дій державних інституцій, а низький рівень довіри громадян є суспільною загрозою. Ситуація об'єктивно склалася на користь того, щоб взаємовідносини влади і громадськості перейшли на якісно новий рівень – рівень партнерства. А він передбачає об'єднання зусиль держави та інститутів громадянського

¹ Закон України «Про соціальний діалог в Україні» [Текст] // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2862-17&new=1>. – Назва з екрана.

² Єлагін, В. Соціальний діалог як механізм соціального партнерства: сутність походження та огляд концепцій [Текст] / В. Єлагін, С. Багрич // [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/ Apdu_

суспільства для вирішення важливих проблем. Тому діалогові форми взаємодії є найбільш ефективними для розвитку політичної довіри.

Отже, розробка законодавчої бази щодо реалізації соціального партнерства в Україні об'єктивно сприяє утвердженню правової культури субсидіарності однією з проявів якої є соціальний діалог – вміння вирішувати соціальні протиріччя шляхом пошуку компромісу, урахування позицій всіх учасників соціальної взаємодії. Соціальний діалог – це дієва технологія розвитку в державі як вертикальних, так і горизонтальних зв'язків серед яких останні є підґрунтям становлення правового суспільства.

Таким чином, основними проблемами наявної моделі інституційного забезпечення формування та реалізації державної політики в Україні щодо сприяння розвитку громадянського суспільства, а як наслідок і правового, є: відсутність члена уряду, персонально відповідального за реалізацію цієї політики; відсутність вертикальної та горизонтальної координації впровадження політики сприяння розвитку громадянського суспільства; відсутність державної цільової програми розвитку громадянського суспільства; неперіоритетний характер питань розвитку громадянського суспільства для органів виконавчої влади; застарілість підходів до організації роботи органів влади, зокрема ігнорування принципу орієнтації на клієнта (користувача публічних послуг); відсутність в органів виконавчої влади навичок організації взаємодії з інститутами громадянського суспільства.

Фактично вищезначені недоліки у правовому та інституційному забезпеченні функціонування громадських організацій здійснюють негативний вплив на становлення правової культури субсидіарності та як наслідок на розвиток правового суспільства в Україні, оскільки людина не може вільно (без бюрократичних перепон) проявляти ініціативу, відстоювати колективні та індивідуальні права, бути активним суб'єктом суспільного життя.

Підсумовуючи зазначимо, що правова культура субсидіарності є необхідною складовою буття правового суспільства як спільноти, що

базується на раціональному розподілі прав і обов'язків між владою та громадськими організаціями, спрямована на захист прав людини й будується на самоорганізаційних механізмах з залученням ініціативних, відповідальних і громадсько-активних суб'єктів соціального простору. Правова культура субсидіарності виявляє себе у різноманітних формах та технологіях соціального партнерства, що надає можливість гармонізувати відносини у соціально-економічній, політичній та духовній сферах демократичного, правового суспільства.

3.3. Правова система як об'єкт правового виховання

Український народ історично за своєю ментальністю є дуже терпимим та смиренним. «Розхитати» українця, щоб він пішов проти влади, її представників, дуже важко. Однак, за двадцять два роки незалежності нашої держави, за двадцять два роки реформ ми бачимо іншу дивну картину: українці підіймаються проти тих, хто призваний їх захищати – проти правоохоронної системи. Наочно це проявляється сьогодні у протистоянні громадян та структур Міністерства внутрішніх справ. Найбільш гучні випадки такого протистояння – події у Врадіївці, штурм Святошинського районного відділу внутрішніх справ у місті Києві, де була застосована фізична сила. Що спонукає людей до цього? Чому правоохоронна система, зокрема і міліція, фактично втратила повагу та довіру громадян?

Свобода слова є одним з важливіших досягнень правової і демократичної держави. В зв'язку з цим сьогодні усі засоби масової інформації вважають за необхідне інформувати громадян про всі сторони життя вітчизняної правоохоронної системи. І якщо за радянських часів існували заборонені теми, то за часів набуття незалежності нашою країною таких тем фактично не стало. Тому з екранів телевізорів, сторінок друкованих видань, завдяки системі Інтернет громадяни побачили те, чого взагалі не повинно бути: випадки жорстокого поводження з громадянами, порушення процедури слідства, використання незаконних засобів отримання доказів провини від людей тощо. Без того невелика повага до цих органів впала до мінімального рівня. Сьогодні фактично втрачено особистий зв'язок громадянина та правоохоронця. Це має під собою дві взаємопов'язані причини: (1) низький рівень правової культури суспільства взагалі і робітників правоохоронної системи, зокрема, та (2) відсутність єдиної всеохоплюючої системи правового виховання як громадян, так і безпосередньо правоохоронців. Особливий статус робітника правоохоронної системі у державі та суспільстві вимагає особливої уваги до системи його

правового виховання, яка формує правову свідомість та дає знання про право та його роль у житті суспільства та держави.

Намагаючись реформувати систему законодавства, наша держава деякий час фактично не звертала уваги на елементи, які впливають на його дотримання, зокрема, на правове виховання. Тому, маючи сьогодні суперечливу, але доволі дієву систему законодавства, ми отримали те, що навіть правоохоронець вважає за можливе вчинити правопорушення: скоїти злочин, перевищити свої службові обов'язки, скористатись службовим становищем тощо. І такі порушення закону стають дедалі жорстокішими з причини впевненості правоохоронців у без покаранні. Тому реформувати потрібно не тільки систему законодавства, а й провести «реформу» правосвідомості.

Сучасні умови державної трансформації змінюють свідомість та поведінку особистості. Нерозуміння мети реформ може спонукати громадянина до протиправних дій. Втрата орієнтирів, зміна суспільних цінностей, стурбованість новою реальністю паралізують активність і породжують внутрішній або зовнішній опір людей. До спільноти треба доносити, що кожен вправі робити те, що він хоче, на що вистачає його здібностей, що визначається потребами, але у межах, встановлених діючим законодавством. В цьому і постає важливість правового виховання: для врівноваженого становлення суспільства необхідно створити сприятливі психологічні умови для людей. Громадяни самі повинні бути психологічно готовими до сучасних умов життя¹. Тому сьогодні потрібно відродити систему правового виховання – від дошкільної освіти до вищої. І особливу увагу вкрай важливо зосередити на представниках правоохоронної системи. Широко витлумачуючи її, можемо до неї віднести Міністерство внутрішніх справ, Службу безпеки України, прокуратуру та судову систему країни.

---

¹ Михальченко Н. И. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимтроф Европы? / Н. И. Михальченко. – К. : Институт социологии НАНУ, 2011. – С. 12-13.

Навряд чи можна говорити про існування в нашій країні повноцінної системи правового виховання громадян, і працівників правоохоронних органів зокрема. Окремі її елементи впроваджуються намаганнями різноманітних громадських, правозахисних та інших організацій, але вони направлені на звичайних громадян. Спеціальних заходів, які направлені на людей, що мають захищати права, свободи та спокій цих же громадян, фактично не існує. Тим більше вони повинні засвоїти основи загальної і професійної правової культури. Зважаючи на це система правового виховання повинна мати декілька рівнів, які повинні враховувати специфічність статусу правоохоронної системи.

Перший рівень правового виховання повинен сформувати з майбутнього поки правоохоронця лише законслухняного громадянина, який обізнаний у своїх правах, свободах та обов'язках. Така людина повинна розуміти не тільки їхній зміст, а й механізми їхнього захисту. Формування такого громадянина необхідно починати чи не змалечку. Яскравим прикладом фіналу першого етапу може слугувати постать американського платника податку. Це людина яка добре розуміє, що держава живе за її кошт, вона обізнана у своєму правовому статусі, своїх можливостях з захисту свого стану. Те, що людина кладе руку на серце перед прапором своєї країни показує її повагу, її знання, її впевненість у правильності існуючих державних механізмів. Інша мова: і самі ці механізми повинні бути побудовані на демократичних засадах.

Перший рівень правового виховання ще не враховує особливості професії правоохоронця, але він формує її глибинні базові засади. Вже на буденному, щоденному рівні формуються основні правові цінності та оцінки, опрацьовується ставлення до правової системи країни. Громадянин починає розуміти, що являє собою базову і глибинну цінність для держави, яка готова і спроможна його захистити, але при цьому він усвідомлює і свій обов'язок з дотримання правових норм.

На цьому рівні важливе значення має безпосередня рефлексія права. Її можна розділити на три основних етапи: накопичення правового матеріалу (інформації), формування власного погляду на право, рефлексія свого ставлення до існуючих правових інститутів.

Накопичення правової інформації йде багатьма шляхами: засоби масової інформації, телебачення, спілкування з оточуючими людьми, власні думки, родинні відносини, школа, вищі навчальні заклади, державна політика у сфері права тощо. Це найбільш важливий момент: якість правової інформації впливатиме на її розуміння і на формування ставлення до права. Але боротьба засобів масової інформації за слухача (глядача, користувача і таке інше) іноді приводить до того, що на людину виливається велика кількість інформації різного, дуже часто – негативного, характеру. Про вплив своєї діяльності на формування правової культури представники ЗМІ навряд чи замислюються, але деякі сюжети можуть сформувати у громадян впевненість про можливість уникнення покарання. Як, приклад, надається велика кількість сюжетів, що водії залишають збитих пішоходів на місці дорожньо-транспортної пригоди, а інформації скільки їх потім знаходять дається дуже мало. Тому нарівні з такою інформацією доцільно щоб ЗМІ розміщували і правовиховну інформацію.

З накопиченням правової та іншої інформації людина починає її осмислювати. Вплинути на процес мислення фактично неможливо, кожна людина сама обирає своє право. Кінцевим результатом цього етапу рефлексії є формування людиною свого ставлення до права. Таке ставлення може бути як негативним так і позитивним в залежності від того які акценти стали переважними у правосвідомості людини. Але вагомим результатом вже є те, щоб її розуміння права співпало хоча б з мінімальною справедливістю, яка існує у суспільстві. Тут дуже привабливо виглядає ідея Джона Ролза про

договірну концепцію справедливості: громадяни самі можуть встановити, що є справедливістю, а держава повинна її гарантувати та забезпечити¹.

Правова поведінка (або рефлексія) є головним відображенням ставлення людини до існуючого правопорядку. В ідеалі вона повинна відповідати принципам правової державної політики. А в ситуації з майбутнім правоохоронцем немає права казати, що вона взагалі може бути хибною, неправовою. Вже на цьому рівні виховання повинне робити свою справу. Майбутній правоохоронець, а поки звичайний громадянин, зобов'язаний засвоїти мінімальний рівень правової поведінки.

Варто відмітити, що правова рефлексія – процес динамічний, постійний. Людина, як істота суспільна, завжди знаходиться в середині інформаційного простору, і тому її правова культура не може розглядатись як статичне явище сформоване раз і назавжди. Навряд чи вона може змінити свій вектор, але її рівень може коливатись постійно. Тому дуже важливе значення має існування постійної системи правового інформування громадян.

Другий рівень правового виховання має своєю метою формування фахівця і поки зберігає класичний вітчизняний характер. Цей рівень правового виховання є специфічним та направлений на обмежене коло осіб, які у майбутньому будуть складати правоохоронну систему. Мета цього рівню: показати майбутньому правоохоронцю, що він захищає не державу, а громадянина від різних проявів свавілля. Своїми діями правоохоронець повинен не загрожувати життю, не обмежувати свободу громадян, а протистояти негативному втручанню в повсякденне існування людини. Тому процес правового виховання правоохоронця не може бути однобічним.

Повага до громадян, до свого мундира, до держави, необхідність та обов'язковість дотримання усіх законодавчих норм, неможливість проявів свавілля – все це повинно бути прищеплено правоохоронцю. Головним

---

¹ Цю концепцію Джон Ролз виклав у своїй фундаментальній роботі «Теорія справедливості». Див.: Ролз Д. Теорія справедливості / Д. Ролз ; пер. з англ. О. Мокровольський. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. – 822 с.

інститутом правового виховання на цьому рівні є спеціальний навчальний, перш за все – юридичний, заклад, якими сьогодні багата Україна. Хоча сама кількість цих вищих навчальних закладів теж породжує запитання: чому їх стільки? Або державі потрібна велика кількість службовців закону (в свою чергу це веде до поліцейської держави), або якість примушує брати кількістю.

Вітчизняна система відбору до вищих юридичних навчальних закладів, освіта в цих закладах, навіть за умови їхнього реформування, сьогодні не відповідає сучасності. Тому, перш ніж розпочати аналізувати українську юридичну освіту, цікаво проаналізувати приклад однієї з популярних в Україні країн – Канади, зокрема штату Онтаріо¹.

Юридична освіта, як і медична, до речі, відносяться в Канаді до так званої «професійної освіти». Для того, щоб вступити до юридичного факультету майбутній юрист повинен мати як мінімум три роки університетської загальної освіти, які дають право на отримання ступеню за спеціальністю. Крім цього, є декілька додаткових, але не менш важливих, вимог до абітурієнта, які необхідно виконати.

Перша вимога. У штаті Онтаріо усі документи абітурієнтів до юридичних вищих навчальних закладів приймають спеціалізовані агенції, які спеціалізуються на перевірці відповідних документів. Що цікаво: важливо направити і рекомендації, які вже вказують орієнтованість на практичну діяльність. Друга вимога: розмір середнього балу де навчався чи навчається майбутній студент. Для можливості вступу до найпрестижніших вищих навчальних закладів він може сягати 5. Третя вимога: пройти спеціальний тест на логічне мислення та вміння розуміти структуру тексту, який проводиться спеціалізованими акредитованими установами. Четверта вимога: повне знання мови викладання. Нічого подібного в нашій країні не існує – всіх студентів до юридичних вишів, незалежно від їхнього рейтингу,

---

¹ Ахмадуллин Р. Р., Мингазетдинов А. А. Основы правового воспитания / Р. Р. Ахмадуллин, А. А. Мингазетдинов. – Уфа : Издательство «Безправие». – 142 с.

набирають на основі загального зовнішнього незалежного оцінювання. Всі студенти мають лише базову середню освіту, а не три роки університету (і на цьому треба наголосити).

Цікаво відмітити, якщо в Україні більш важким вважається останній курс освіти, то в тій же Канаді – перший. Студенти вивчають лише 5-7 предметів, але мають велике навантаження у вигляді підготовки різноманітних творів, курсових робіт тощо. І кожна така робота повинна містити лише думки та висновки студента. За статистикою з перших курсів юридичних вищих навчальних закладів Канади відраховується майже 20% студентів.

Звертаючись до української юридичної освіти, головну увагу необхідно приділити програмі навчання правоохоронців. Відомо, що до цієї програми включено галузеві правові навчальні дисципліни (конституційне право, цивільне право, кримінальне право, адміністративне право тощо), гуманітарні дисципліни загального циклу (політологія, соціологія, філософія, іноземна мова, українська мова та культура і т.д.), а також дисципліни міжгалузевого характеру (філософія права, соціологія права та інші). Якраз міжгалузеві навчальні дисципліни показують взаємозв'язок правових та гуманітарних наук і формують правосвідомість та правову культуру робітника правоохоронного органу. Варто відмітити наявність окремої групи навчальних дисциплін, які не впливають напряму на формування правової культури правника-практика – фізична культура, спеціальні предмети тощо – тому, зважаючи на тему, в межах цієї роботи їм не доречно приділяти увагу.

Яким шляхом іде викладання галузевих правових навчальних дисциплін? Головний ухил у викладанні йде на аналіз та тлумачення галузевих нормативно-правових актів. Головні моменти: об'єкти та суб'єкти тих чи інших правовідносин, їхні права і обов'язки, відповідальність за порушення галузевого законодавства. Галузеві правові науки не вчать майбутнього фахівця оцінювати правові норми. Фактично пропагандується ціннісно-нейтральне ставлення до правової норми, коли правник не

замислюється справедлива (правильна) вона чи ні і не повинен цього робити. Готується «прямий» правореалізатор. Результати такої підготовки ми відчуваємо вже сьогодні, коли життя людини для багатьох правоохоронців є лише словом, а робота у правоохоронних органах – засобом заробляння грошей.

Гуманітарні науки загального циклу більшою мірою направлені на формування загального світогляду студента та його культури. Головною проблемою цих наук є те, що дуже важко буває розкрити їхню значущість у практичній діяльності юриста. Складність цих дисциплін іноді не дозволяє студенту зрозуміти їхню необхідність. З іншого боку: розширюючи загальносвітоглядні елементи особистості гуманітарні науки все ж таки приділяють невелику увагу правовим питанням.

Зв'язуючою ланкою між правовими та гуманітарними навчальними дисциплінами якраз і виступають міжгалузеві. Тільки міжгалузеві навчальні дисципліни є поєднуючим ланцюгом між першими двома науками. Як приклад, усі правові навчальні дисципліни оперують терміном «права і свободи людини і громадянина», але фактично жодна правова наука не дає єдиного розуміння цього важливого правового інституту витлумачуючи його під свої потреби. Та ж філософія права є наукою, яка намагається зрозуміти загальні ознаки головної правовою цінності – справедливості, чому необхідно робити правову оцінку, як працюють правові цінності. Але філософія права – вибіркова навчальна дисципліна навіть у вищих юридичних навчальних закладах. Як наслідок більшість студентів-юристів не може сказати в чому цінність права. Право для них – це лише законодавство, а юрист – лише застосовує право.

Як попередній висновок необхідно дещо переорієнтувати систему юридичної освіти. Вона повинна давати не тільки правові знання майбутнім захисникам права, а й виховувати необхідні якості. В цьому контексті важливо зробити акцент не тільки на рівні професійної правосвідомості (знання та вміння застосовувати норми права), а й на професійній правовій

культури. Лише завдяки такому поєднанню ми можемо отримати правоохоронця, який буде спроможним виконувати поставлені перед ним задачі.

Професійна правосвідомість та професійна правова культура діалектично поєднані одна з одною. По-перше, їхнє поєднання є гармонійною формою розвитку правоохоронця, яка включає в себе і виховання самої людини, і створення умов для впорядкованого існування суспільства. В цьому сенсі вони виступають тим стримуючим механізмом, який обмежує та витісняє антисупільну, і тому антиправову, поведінку з боку правоохоронця.

По-друге, правосвідомість і правова культура акумулюють накопичені людством правові цінності і проявляють їх через дії як конкретного правоохоронця, так і через усю правоохоронну систему. Правосвідомість і правова культура виступають зразком, який необхідно ретранслювати в інші сфери суспільних відносин та передавати наступним поколінням.

По-третє, правосвідомість і правова культура – це феномени завдяки яким зберігаються національні особливості державності, правопорядку, правової системи. Це дозволяє, з одного боку, збагачуватись в системі світового культурно-правового обміну, з іншого боку, не дає проникнути до права тим інститутам, які не можуть бути притаманними нашій культурі.

Зв'язок правоохоронної системи та держави визначають вимоги до її представників. Сьогодні – це гідна, високопрофесійна та культурна людина. Механізм професійно-правової свідомості та культури досить складний і тому його формування відбувається на різних рівнях правового виховання правоохоронця. Причому вагоме місце в цьому механізмі займає те особливе, що обумовлене родом службової діяльності працівників правоохоронних органів, їхніми посадовими правами та обов'язками.

Професійно-правова свідомість є необхідним компонентом правосвідомості українського суспільства, і остання визначає світоглядну направленість професійної діяльності робітників правоохоронних органів.

Базисом для визначення сутнісних характеристик професійно-правової свідомості є особливості професійної діяльності робітників цієї категорії.

Успішність професійної діяльності працівника правоохоронних органів, здатність переносити усі складнощі роботи, свідомо дотримуватись службової дисципліни залежить від причини за якої молода людина вирішила стати правоохоронцем, якими особистісними, комунікативними та професійними якостями вона володіє, який має потенціал. Формування цієї причини проходить на фоні розвитку інформаційного простору суспільства, появи великої кількості, дуже часто – протирічливої, інформації. Це вимагає оперативності реакції на щоденно виникаючі проблеми, докладання людських зусиль в особливій сфері суспільного життя в процесі чого і формуються специфічні ознаки професійної свідомості і культури. В свою чергу вони визначають об'єктивні умови ефективності у правоохоронній сфері.

Такими умовами, як відмічає російський вчений В. В. Кожевников¹ є якість законодавства, норми якого реалізуються в процесі правозастосування, а також визначають статус робітника; науково обґрунтовані критерії правозастосування; наукова організація труда працівників; мікроклімат правоохоронного органа; матеріально-технічне забезпечення правоохоронної діяльності; престиж.

Як видно, стан професійно-правової культури і правосвідомості працівників правоохоронних органів визначається дією різноманітних факторів, які можна поділити на дві великі групи: загальносоціальні та внутрішні, що діють в рамках правоохоронної діяльності. Тобто правоохоронець розглядається і як юрист, і як правоохоронець.

Рівень правосвідомості кожної професійної спільноти, юридичної зокрема, визначається ступенем розвиненості правосвідомості кожного її

---

¹ Кожевников В. В. Проблемы профессионализма сотрудников органов внутренних дел / В. В. Кожевников // Социологические исследования. – 1999. – №9. – С. 55-59.

члена (рівнем освіти, рівнем кваліфікації і таке інше). Правосвідомість юристів – професіоналів повинна відповідати таким ознакам:

- а) знання та оперування нормами права, які регулюють суспільні відносини, і професійну юридичну діяльність зокрема;
- б) розуміння мети правового регулювання;
- в) повага до закону, обов'язкове особисте дотримання норм права.

Разом з цим необхідно виділити деяку специфіку правової культури та правосвідомості робітників правоохоронних органів:

- 1) більша глибина правових знань;
- 2) професійна впевненість у необхідності, і справедливості діючих правових норм і практики їхнього застосування;
- 3) орієнтація на правові закони, природні права людини, обов'язковість їхнього захисту, забезпечення безпеки особистості від злочинів та інших правопорушень;
- 4) створення стереотипу дотримання правових норм, що не виключає критичного ставлення до них.

Варто сказати, що на практиці зустрічається багато викривлень правової культури і правосвідомості – від неповноти правових знань до жорстких злочинних установок, коли правоохоронець вміло використовує свій досвід та службові можливості для прикриття своєї злочинної діяльності. Але, вочевидь, по суті, ці викривлення вже є деформаціями правової культури і правосвідомості. За часів П. Сорокіна з'являється більш вдала категорія – професійна деформація¹.

Як відомо, це особливий соціально-психологічний феномен, що визначає тип взаємозв'язку діяльності та особистості. Професійна деформація проявляється в першу чергу в професійній системі «людина-людина» і є результатом викривлення професійних та особистих якостей правоохоронця під впливом негативних факторів діяльності і оточуючого

---

¹ Сорокин П. А. Общедоступный учебник социологии. Статьи разных лет / П. А. Сорокин. – М. : Наука, 1994. – С. 335.

середовища (спілкування с правопорушниками, застосування заходів профілактики та попередження, стосунки з керівництвом та іншими працівниками, сумісне виконання службових обов'язків тощо).

До конкретних проявів професійної деформації на основі аналізу досліджень російської дослідниці С. Б. Борисової можна віднести наступні стереотипи:

1) стереотип «начальник повинен бути твердим та жорстким» змінює структуру управлінської взаємодії, переводячи її на режим погрози покарання за дисциплінарне чи інше порушення;

2) стереотип «начальник завжди правий» негативно впливає на самостійність рішень робітника, формує безініціативність, чекання наказів і розпоряджень з боку керівництва;

3) стереотип догматичного дотримання наказів породжує установку на бездумне виконання любого наказу керівника, часто приводить до внутрішньоособистого конфлікту, якщо є думка про необхідність діяти по іншому;

4) стереотип «маленької людини» веде до зниження професійної самооцінки, прояву конформізму і відсутності власних суджень з того чи іншого питання;

5) стереотип «оптимальної» рольової поведінки часто виступає як механізм пристосування до деяких службових ситуацій і конкретним професіональним діям. Наприклад, агресивна поведінка може розглядатись як оптимальна для отримання показань у підозрюваного;

6) стереотип «пошуку винного» виправдовує всі дії по пошуку винного, його покарання тощо. Причини ж неефективної роботи правоохоронця за законними механізмами приховуються і не аналізуються¹.

Таким чином, категорія «професійна деформація» запозичена з психології та має достатньо широкий, але конкретно понятійний зміст.

---

¹ Борисова С. Е. Профессиональная деформация сотрудников милиции и её личностные детерминанты: Автореф. дис. ... канд. юр. наук: 12.00.08. – Москва, 1998. – 17 с.

Стосовно правосвідомості можна зробити припущення, що деформаціями є дефекти, викривлення уявлень про правову дійсність у поєднанні з неприйняттям актуального для суспільства типу праворозуміння. Приділимо деяку увагу цьому явищу.

Як відмічає український дослідник Ю. Ю. Калиновський причини деформацій правової культури і правосвідомості обумовлені історичним минулим та трансформаційними процесами в українській державі та суспільстві¹. Трансформацію суспільства і трансформацію держави можна розглядати як діалектичні поєднані процеси, які не збігаються за часом дії. Якщо зміни у державі (система права, система законодавства, система правореалізації тощо) можуть статися в досить невеликі терміни, то правосвідомість, набута суспільством протягом тривалого часу, не може швидко осучаснитись. Тобто правова ідеологія може значно випереджати темпи розвитку соціально-економічної ситуації, а правова психологія – помітно відставати від них. У правосвідомості, включаючи професійну, виникають перехідні поєднання старих і нових ідеологічних факторів. Це приводить до неадекватної поведінки суб'єктів права, що швидко відображується і на правоохоронній системі.

У таких умовах стан професійної правосвідомості представників правоохоронної системи стає складною соціальною проблемою. В силу низки причин, зокрема наведених вище, ламаються їхні першопочаткові правові погляди, установки, відчуття, переконання. Виникають нові псевдоправові і неправові конструкції, які формально відповідають новій правовій ідеології, а фактично мають корисну або іншу мету, які протирічать праву. Таким чином, деформація правової культури і правосвідомості правоохоронця поступово перетворюється з загальної до вузько професійної: від правового інфантілізму через правовий нігілізм до злочинної установки.

---

¹ Калиновський Ю. Ю. Парадигмальні виміри правосвідомості українського суспільства : Монографія / Ю. Ю. Калиновський. – Х. : Майдан, 2012. – С. 240.

Базуючись на розумінні правового інфантилізму, що дав Ю. Ю. Калиновський¹, спробуємо дати його поняття стосовно правосвідомості правоохоронця. Правовий інфантилізм – стан професійної правосвідомості, який характеризується несформованістю та прогалинами у правових поглядах, знаннях, установках та уявленнях. Не є таємницею, що більшість рядового та молодшого командного складу тієї ж міліції не має вищою юридичної освіти, яка і є основною ланкою правового виховання правоохоронця. Такі працівники не мають знань про державну систему права, про взаємодію національних та міжнародних правових актів, не можуть, хоча і мають нагальну потребу, звернутись до нормативного акту, який регламентує їхню поведінку з причини поганої орієнтації серед нормативно-правової бази держави.

Правовий нігілізм як вид деформації професійної правосвідомості – це фіксована соціальна установка на скептичне ставлення до права, невіра у його потенційні можливості. По суті це правове відчуження, відторгнення права, коли суб'єкт може і бажає бути без нього. Правовий нігілізм можливий як у відкритих, так і у прихованих формах, мотивація при цьому також різна: від політичних доводів до небажання брати на себе відповідальність. Яскравим прикладом правового нігілізму серед правоохоронців є ситуація, коли керівник правоохоронного органа навмисно «закриває очі» на дії своїх підлеглих, скоєні немовби з метою розкриття злочину. До того ж значна міра правоохоронців впевнена, що показання та зізнання необхідно «вибивати». Тому враховуючи ще і корпоративність правоохоронної системи, керівники з терпимістю ставляться до підлеглих-порушників закону.

Однак найбільш небезпечним відхиленням від норми є більш глибока деформація професійної правосвідомості, яка перетворюється у злочинну установку. Статистика відмічає постійне зростання кількості правопорушень,

---

¹ Калиновський Ю. Ю. Парадигмальні виміри правосвідомості українського суспільства : Монографія / Ю. Ю. Калиновський. – Х. : Майдан, 2012. – С. 250-251.

скованих робітниками правоохоронної системи. Значна їхня кількість перепадає на органи внутрішніх справ. Але велика кількість правопорушень в органах внутрішніх справ не каже, що міліція найбільш неблагополучна частина правоохоронної системи. Міністерство внутрішніх справ на сьогодні є лакмусом ставлення до права всієї системи, а його робітники віч-на-віч стикаються зі злочинами.

Російський дослідник О. Варигін виділяє три групи злочинів, скоюваних правоохоронцями:

1) злочини пов'язані з виконанням службових обов'язків, так звані «професійні» злочини. Характер таких злочинів визначається посадовою діяльністю робітника – слідчого, оперуповноваженого, інспектора тощо. Іншими словами, це ті злочини, котрі, як правило, не можуть скоїти представники інших, не правоохоронних професій. До них відносяться деякі склади злочинів против правосуддя і посадові злочини (злочини проти інтересів державних служби і служби в органах місцевого самоврядування). Як приклад: перевищення службових повноважень; отримання хабара; зловживання службовими повноваженнями;

2) злочини, пов'язані с правовим статутсом правоохоронця. До них відносяться загальнокримінальні злочини, скоєні правоохоронцями під час виконання службових обов'язків чи поза цим, але які тим чи іншим способом пов'язані з правовим статусом робітника правоохоронних органів. До цієї групи злочинів, наприклад, слід віднести вбивство з необережності правопорушника при його затриманні, нанесення шкоди здоров'ю підозрюваного при його допиті, а також скоєння іншого загально кримінального злочину, в тому числі і в неслужбовий час, але коли свідки і потерпілі сприймали винного як робітника міліції, виконуючого службові обов'язки;

3) злочини, не пов'язані з правовим статусом працівника правоохоронних органів. Найбільш поширеними загально кримінальними злочинами, скованими правоохоронцями, є: порушення правил експлуатації

транспортних засобів і правил дорожнього руху; навмисне нанесення тяжкої шкоди здоров'ю громадян, хуліганство і крадіжка¹.

Високий рівень злочинності правоохоронців не тільки збільшує загальну кількість скоюваних злочинів, але і приводить до зниження авторитету правоохоронної системи, породжує чуття недовіри до неї з боку громадян. Все частіше громадяни вирішують свої проблеми, пов'язані з порушенням їхніх прав, поза міліцією.

Кожний з оглянутих вище різновидів деформації правосвідомості супроводжується порушенням моральних основ. Це є не випадковим в силу закономірних системних зв'язків між різними елементами професійної правової культури. Як відомо, традиційна мораль українського суспільства розвивалась, головним чином, під впливом морально-релігійного фактора, який формує моральні відчуття добра, співчуття, взаємодопомоги. Особливе значення мають ці моральні начала для робітників міліції, робота яких тісно пов'язана з долею пересічних громадян, що з тієї чи іншої причини знаходяться у скрутній життєвій ситуації. Призваний допомагати громадянам, робітник представник правоохоронної ні при яких обставинах не повинен принижувати гідність конкретної людини, ставитись до неї грубо, нетактично, високомірно.

Разом з тим не можна не відмітити, що робітники міліції – не механічні запрограмовані істоти, а реальні люди, які живуть та працюють поряд з іншими громадянами, як показано вище, з широкою зоною небезпечного впливу факторів, сутнісно знижуючих моральний рівень. Така обстановка, в якій почалась розбудова пострадянської України: хаос, боротьба за виживання, вступ в невідомі раніше ринкові відносини, які на початковій стадії мають стихійний, жорсткий, нерідко протиправний характер; ворожість політичних груп, низька культура засобів масової інформації. Деформації моральної свідомості з обов'язковістю приводять до того, що

---

¹ Варыгин А. Н. Преступность сотрудников органов внутренних дел и проблемы воздействия на нее: Автореф. дис. ... докт. юр. наук: 12.00.08. – Саратов, 2003. – 29 с.

деякі громадяни починають розглядати роботу в міліції як джерело нелегального і вагомого доходу і як легальний доступ до зброї.

Така установка явно не коригується з тим, що вимагають від робітника міліції обов'язки, записані у Присязі. Ось тут і виникає морально-психологічна ситуація, пояснити яку можна за допомогою одного з напрямків соціальної психології: теорії когнітивного дисонансу.

Когнітивний дисонанс – це стан, який характеризується зіткненням у свідомості індивіда протирічливих знань, переконань, установок поведінки відносно певного об'єкта чи явища. Засновник теорії когнітивного дисонансу Леон Фестингер стверджує, що при зіткненні у свідомості логічно протирічливих знань про один і той же об'єкт чи подію людина переживає чуття дискомфорту якого намагається позбавитись. Намагаючись вирішити цю задачу, людина змінює свої знання чи соціальні установки стосовно відповідних об'єктів чи подій таким чином, щоб вирішити протиріччя між ними¹.

Теорія когнітивного дисонансу характеризує способи подолання протиріч у знаннях і описує те, що у типових ситуаціях робить людина. Наприклад, для того щоб досягти погодження двох протирічливих друг другу знань, людина або реконструює одне з них таким чином, щоб воно відповідало іншому, або звертається до такого третього знання, яке мирить перші два знання між собою.

В цьому випадку також спостерігається дисонанс: у конфлікті знаходяться дві протилежні системи. Одну з них умовно можна назвати позитивною. Це знання особливостей правоохоронної служби у міліції у поєднанні з установкою бути вірним Присязі, нести персональну відповідальність в боротьбі за ствердження справедливості як базисного принципу держави. Такий морально-психологічний стан ґрунтується на вродженому знанні добра та зла і дозволяє на рівні внутрішнього переконання - не за страх, а на совість - прийняти, а у подальшому і

---

¹ Фестингер Л. Теория когнитивного диссонанса / Л. Фестингер. – СПб. : Ювента, 1999. – С. 15-52.

виконувати службовий долг у повній відповідності з усіма високими вимогами до правоохоронної діяльності взагалі і до служби в міліції - зокрема.

Друга ж когнітивна система виходить з деформованого морального відчуття. Вона складається зі знання уловок, які дозволяють «маневрувати» в правовому полі, з цинічних уявлень про те, що гідне життя, в якому немає приниження і невпевненості в новому дні, можливе лише «за правом сильного», «не спійманого вора», який вміє обійти закон і в кожному випадку забезпечити собі повну безвідповідальність.

Для усунення дисонансу використовуються різні прийоми юридичної демагогії. Так, російський вчений-правник В. М. Баранов визначає її як «особливий вид соціальної демагогії, який складається у суспільно небезпечному, умисному, обманному, конфліктному, зовнішньо ефективному впливу окремої особи або різноманітних об'єднань громадян на чуття, знання, дії людей, які їм довіряють, шляхом різних форм неправдивого однобічного чи грубо вивернутого подання правової дійсності для досягнення власних порочних корисних цілей, зазвичай прихованих під виглядом користі народу та блага держави»¹.

Заснована на умисному обмані, іноді – у поєднанні з правдою, юридична демагогія служить меті прикриття корупційних дій, коли уповноважена на прийняття рішень особа (суб'єкт демагогії) зловживає своєю владою для отримання вигоди для себе. Прийоми юридичної демагогії можуть бути різними - від примітивних, розрахованих на низьку правову освіченість громадян, до інтелектуальних, які ґрунтуються на прогальності і протирічливості законодавства, однак в кожному випадку придатних надати видимість законності по суті неправомірним діям.

---

¹ Баранов В.М. Правовая демагогия как деструктивный фактор экономического развития России / В. М. Баранов // Взаимообусловленность российского законодательства и социально-экономических процессов в обществе. Тезисы докладов и выступлений на региональной научно-практической конференции 25 – 26 мая 2001 года. – Курск : Изд-во Кур. филиала Ин-та экон. и права, 2001. – С. 186 –188.

Деформація професійної правосвідомості також проявляється в правовому інфантилізмі, який може супроводжуватись недостатнім рівнем розвитку таким інтелектуальних навичок, як системне тлумачення права, аргументація в процесі прийняття рішень, складання мотивованих, юридично та лінгвістично грамотних процесуальних документів.

Також може виникнути інша ситуація, про яку згадували ще давні греки: чи може обдарована людина направити свій талант та майстерність на зло, злочинні дії. Тобто правоохоронець може мати великі інтелектуальні здібності і при цьому мати моральну деформацію. І з давніх давен вже стверджується: людину необхідно вчити праву і навчати справедливості. На сучасній мові це можна витлумачити так: правове виховання повинне займати важливе місце в системі підготовки майбутнього правоохоронця.

Способи викорінення деформацій правосвідомості і правової культури традиційні, і в цілому зводяться до виховання поваги до права – правового виховання. В цьому ракурсі правове виховання повинно будуватись як поетапний процес, який включає в себе загальне правове виховання та специфічне правове виховання правоохоронця. При впровадженні такої системи правового виховання необхідно провести певні підготовчі дії:

- 1) встановлення дійсної цінності юридичних норм для правоохоронців на основі пізнання їхніх потреб і ролі цих норм в їх задоволенні;
- 2) з'ясування стану оціночно-установочної частини правосвідомості цієї соціальної групи;
- 3) розробка тактики та методики правового виховання;
- 4) планування правовиховних заходів та встановленні їхньої ефективності.

Підкреслимо, що сьогодні правове виховання є складовою ідеологічної функції держави. По мірі розвитку та удосконалення державності з'являються більш дієві способи і форми реалізації цієї функції – за умови, що її зміст є постійним: формування адекватних уявлень про право и його сенс, цінності і ролі у суспільстві. Отримані знання повинні стати власним

особистим переконанням, в жорстку установку чітко йти правовим приписам, а потім у внутрішню потребу і звичку дотримуватись закону, проявляти професійну правову активність.

Таким чином, викорінення деформацій професійної правової культури концептуально складностей не виявляє, вони виникають на практиці. В загальному вигляді завдання правового виховання зводиться до того, щоб цілеспрямовано змінити ставлення до права в необхідному напрямку. Однак повагу до права не можна виховати в умовах послаблення державності і економічної можливості забезпечити гідне життя людей, в тому числі і правоохоронців. Поряд з правовим вихованням підвищення рівню професійної правосвідомості можна про стимулювати також завдяки наступним заходам: 1) преміювання; 2) службове зростання; 3) моральне заохочення.

Однак ці загальновідомі заходи можуть дати користь лише в тому випадку, коли система правового виховання як один зі своїх проявів буде являти собою спеціалізовану підготовку кадрів для правоохоронної системи в системі безперервної освіти, головне – в системі вищої юридичної освіти, і удосконалена система професійного відбору, що включає моральні та загальнокультурні компоненти. Це не завдання, а проблема, вирішення якої вкрай потрібно для нашої країни.

Важливим етапом правового виховання представників правоохоронної системи є система підвищення кваліфікації. Така робота проводиться серед правоохоронців, які вже мають доволі великий професійний досвід та стаж роботи. Правоохоронець вже має досвід спілкування з великим колом осіб – законослухняними громадянами, з особами, що були осуджені, громадянами, які піддані адміністративній відповідальності тощо. Така людина добре розуміє свої посадові обов'язки, вміє ними користуватись і знає за що може нести юридичну відповідальність. Тому в свою чергу, це може привести до того, що методи та засоби правового виховання, запозичені з системи вищої та професійної освіти, вже не будуть мати повної сили.

З віком у людини складаються певні сталі стереотипи відносно її роботи, мети професійної діяльності, людина звикає щодня бачити злочин і для неї він може бачитись як повсякденність. Робота з охорони права може набути ознак механістичності. Тому необхідно, в першу чергу, більшу увагу звернути на психологічний стан людини, на те, як психіка людини може спаплюжити її бачення базових правових цінностей, деформувати правосвідомість.

Підвищення рівню професійної кваліфікації з точки зору правового виховання повинно мати психологічно-аксіологічний акцент. На що потрібно звернути особливу увагу?

По-перше: за роки роботи та спілкування з правопорушниками правоохоронець втрачає розуміння значущості своєї роботи та поступово переймає окремі цінності контингенту, з яким спілкується, а це, більшою частиною, злочинці. Це може привести до емоційно-ментального зрощення правоохоронної системи зі злочинністю. Тому тут головне, що потрібно зробити: повернути розуміння кінцевої мети усієї правоохоронної роботи. Необхідно довести: правоохоронець та злочинець знаходяться по різні боки суспільної ієрархії і правоохоронець не має права опуститись до рівня злочинця.

По-друге: хоча про цей момент багато хто каже, але ситуація залишається незмінною. Погана матеріальна база та невеликий розмір оплати праці вимушують правоохоронців брати участь у корупційних схемах. Спочатку це має вигляд забезпечення канцелярськими товарами, папером для друку, за що правоохоронець іде на дрібні протиправні поступки винній особі. Потім, коли всі бачать безвідповідальність за скоєне, такі схеми набувають більш злочинного, зокрема – хабарницького, характеру.

Звісно без збільшення матеріального статку правоохоронної системи в цілому та окремих її представників важко щось рекомендувати. Але, незважаючи ні на що, необхідно проводити роботу з «прищеплювання» правоохоронцю принципу «не бери нічого з «брудних» рук», правоохоронцю

це повинно стати незручним. Почати цю роботу можна ще у вищій школі, а потім допомагати правоохоронцю не зійти з цього шляху.

По-третє: наявність вертикально-горизонтальної системи управління у правоохоронній системі (має місце в системі Міністерства внутрішніх справ). Сьогодні міліція відповідальна перед місцевими органами влади (горизонтальна лінія) та існує власна система управління МВС (вертикальна лінія), що, у свою чергу, породжують доволі великий бюрократичний апарат, перед яким повинен звітувати правоохоронець. Це приводить до поступової втрати професійних здібностей та здатностей правоохоронця, небажання працювати «на звіти».

В цій ситуації потрібно повернути увагу працівника міліції на первинність його правоохоронної роботи, важливість її для конкретних громадян, практичну значущість.

По-четверте: паразитарність естетики. Тривале постійне спілкування з представниками певного контингенту приводить до сприйняття не тільки якихось внутрішніх цінностей, а й до зовнішнього запозичення: поведінка, одяг, мова та жаргон. Зникнення зовнішньої різниці може навести пересічного громадянина на думки, наприклад, про злиття правоохоронної системи зі злочинністю, про її підкорення злочинному світу. Людині, яка не обізнана у спеціальних знаннях, за допомогою засобів масової інформації буде доволі легко нав'язати такі непотребі.

Правоохоронець повинен відчувати статусність мундиру. Берегти «честь мундиру» - не повинно стати пустим словосполученням. Переважну кількість робочого часу правоохоронець повинен носити мундир, окрім випадків службової та оперативної необхідності. Правоохоронець у мундирі завжди викликає більше поваги, людина може виокремити його з навколишнього оточення. Якщо згадати Росію часів правління імператорів, можна побачити, що цьому приділялась велика увага. Не тільки правоохоронці, а фактично більшість тих, хто знаходився на державній службі носили одяг, який дозволяв їх вирізнити (мундир, форма, кітель тощо) з кола «простих» людей.

Подібні історичні та інші факти важливо доводити до відома правоохоронця, вкрай доцільно довести, що мундир стимулює повагу до правоохоронної системи, через нього кожна людина може побачити, що її права захищаються тут і в цьому місці. Це не може не підвищити повагу до всієї системи в цілому.

Узагальнюючи цінність системи підвищення кваліфікації підкреслимо: її призначення – у підтриманні, збереженні впевненості правоохоронця у правильності своєї роботи, її важливості для суспільства і, як наслідок, у розумінні свого особливого місця в суспільстві та держави.

Лише всеохоплююча система правового виховання, яка тримає на увазі представника правоохоронної системи, починаючи зі студентства та закінчуючи його робочим місцем, може принести необхідний результат: виховати правоохоронця, який стоїть на захисті права.

Держава може виховати гарних правоохоронців, які будуть ідеалом служителя закону. Виникає питання: чи дає наша правова система бути правоохоронцю ідеальним? Суддя обмежений у вирішенні справи наявним законодавством, слідчий та оперуповноважений «вимушені» дотримуватись існуючого процесуального законодавства, вчинок визнається злочином (правопорушенням) лише коли він закріплений як такий у законі, образа людини похилого віку не визнається державою як злочин - продовжувати перелік можна дуже довго. Тобто сьогодення правова система держави не створена під майбутнього ідеального правника, вона «заточена» під юриста, який не переймається цінністю права. Йому не зрозумілі поняття гуманізму та антропоцентризму. Як наслідок, іноді людина розглядається як засіб досягнення певної практичної мети (отримання хабара, задоволення владних амбіцій, підкреслення свого статусу тощо), що і є результатом низької правової культури та правової свідомості. Тому реформі потрібно піддавати і суспільні інститути, які опосередковують діяльність правоохоронної системи.

3.4. Правоохоронець у системі правового виховання: морально-етичний аспект його діяльності

Наша країна знаходиться в постійному процесі правової реформи, але, як це не прикро казати, рівень довіри громадян до робітників правоохоронної системи нестримно знижується. Сьогодні в очах громадян міліціонер вже є не символом захисту, а навпаки. І це незважаючи на те, що кількість представників силових структур лише зростає, а їхнє фінансування збільшується на тлі хронічного недофінансування інших галузей – охорони здоров'я, освіти, науки тощо. При цьому важливо відмітити, що правоохоронець – це не лише захисник прав і свобод громадян. Його статус, коло посадових обов'язків з необхідністю включають його до системи правового виховання. Правоохоронець як символ правової системи держави повинен займатись і питаннями правового виховання громадян. І тут ми можемо побачити, що, незважаючи вже більш ніж 20-тирічну незалежність, наша країна фактично цього не помічала. Морально-етичному стану правоохоронця, рівню його правової культури та правосвідомості, що є основою правовиховної діяльності, їхньому нормативному закріпленню приділяється невелика увага¹. Але, зважаючи на сучасну потребу та значущість цієї проблеми, проаналізуємо наявні нормативно-правові акти.

В Україні сьогодні існує добре розгалужена система силових правоохоронних структур. Серед основних — Міністерство внутрішніх справ України, Служба безпеки України, Прокуратура. Кожне з наведених відомств має свою структуру, а найбільш розгалуженим є МВС, яке має в своїй системі велику кількість спеціалізованих збройних підрозділів. Діють ці структури на основі спеціальних законів та підзаконних нормативних актів, прийнятих у різні роки. І накопичилось їх на цей час доволі достатньо.

---

¹ Трофименко В. А. Правове виховання робітників силових структур: проблеми нормативного закріплення / В. А. Трофименко // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого. Серія : Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол. : А. П. Гетьман та ін. — Х. : Право, 2013. — Вип. 4(18). — С. 64–75.

Закон України «Про міліцію» від 20 грудня 1990 року¹, Закон України «Про прокуратуру» від 5 листопада 1991 року², Закон України «Про службу безпеки України» від 25 березня 1992 року³ – це ті нормативно-правові акти, які закріплюють основні вимоги до претендентів, маючих бажання поступити на роботу до силових органів. Давайте подивимось які це вимоги.

Згідно частини 1 статті 17 Закону України «Про міліцію»: «На службу до міліції приймаються на контрактній основі громадяни України, які досягли 18-річного віку (крім випадків, встановлених законодавством), мають повну загальну середню освіту, володіють державною мовою, здатні за своїми особистими, діловими і моральними якостями, фізичною підготовкою і станом здоров'я виконувати покладені на міліцію завдання. При прийнятті на службу до міліції може бути встановлено випробування строком до одного року»⁴. Стаття 46 Закону України «Про прокуратуру» встановлює наступне: «Прокурорами і слідчими можуть призначатися громадяни України, які мають вищу юридичну освіту, необхідні ділові і моральні якості. Особи, які не мають досвіду практичної роботи за спеціальністю, проходять в органах прокуратури стажування строком до одного року. Порядок стажування визначається Генеральним прокурором України»⁵. Частина 2 статті 19 Закону України «Про службу безпеки України» проголошує таке: «До органів Служби безпеки України приймаються на конкурсній, добровільній і договірній основі громадяни України, здатні за діловими та моральними якостями, освітнім рівнем і станом здоров'я ефективно виконувати службові обов'язки. Критерії професійної придатності, зокрема юридичної обізнаності, визначаються

---

¹ Закон України «Про міліцію» від 20 грудня 1990 року [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/565-12>.

² Закон України «Про прокуратуру» від 5 листопада 1991 року [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1789-12>.

³ Закон України «Про службу безпеки України» від 25 березня 1992 року [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2229-12>.

⁴ Закон України «Про міліцію» від 20 грудня 1990 року [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/565-12>.

⁵ Закон України «Про прокуратуру» від 5 листопада 1991 року [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1789-12>.

кваліфікаційно-нормативними документами, які затверджуються Головою Служби безпеки України»¹. Варто відмітити, що для служби в міліції та Службі безпеки України не потрібна навіть юридична освіта. Зрозуміло, що без професійної юридичної освіти особа не зможе займати певні посади, але юридична освіта не потрібна тим, наприклад, робітникам міліції, які отримують зброю та спеціальні засоби під час виконання своїх обов'язків. Юридичні знання такі правоохоронці мають на рівні середньої школи, а як правознавство подається, а не викладається, у школах сьогодні знають усі. Звісно є інструктажі про поводження зі зброєю, спецзасобами, але у такого правоохоронця немає світоглядної основи його діяльності. Деякі закони вимагають «необхідні моральні якості», але жоден з законів та підзаконних актів не розкриває змісти цих якостей. Чи допомагає юридична освіта у формуванні необхідного рівню правової культури та правосвідомості?

Аналізуючи юридичну освіту для майбутніх правоохоронців можна сказати, що ця вимога теж містить небезпечні орієнтири. Сьогоднішня юридична освіта більшою мірою дає знання законодавства, нормативно-правових актів. В стінах юридичних вищих навчальних закладів формується юрист-позитивіст. Так, він знає закони, так, він їх застосовує. А чи замислюється цей юрист-практик над їхнім змістом, справедливістю законодавчих норм? Якщо і замислюється, то чи має необхідну для цього світоглядну базу? Якщо звернутись до вкладашів до диплому про вищу юридичну освіту, то ми побачимо великий ухил в бік галузевих правових наук. Навчальні дисципліни, які формують світогляд людини, складають невеликий відсоток: філософія, філософія права, соціологія, політологія тощо. Лише з 2013 року у Національному юридичному університеті імені Ярослава Мудрого почали викладати таку дисципліну «Філософські проблеми правового виховання», але вона є вибірковою. Окрім філософії та політології, як це не прикро, фактично усі гуманітарні науки є вибілковими і

---

¹ Закон України «Про службу безпеки України» від 25 березня 1992 року [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2229-12>.

студенти не завжди їх обирають – вони не такі прості до засвоєння, примушують мислити, а мислення сьогодні серед студентів, м'яко кажучи, не дуже популярне. Тому автора не дивує ситуація, яка з ним сталася декілька років тому: на питання до студентів факультету, який готує майбутніх робітників певної силової структури, чи будете ви стріляти в людей в разі несправедливого наказу було отримано відповідь, що людина наказ виконає без зайвих роздумів про його справедливість. Законознання, таким чином, в процесі отримання освіти підміняє необхідність формування певного рівню правової культури та правосвідомості. Студента-юриста фактично не вчать оцінювати нормативний акт на його відповідність міжнародним стандартам в галузі прав і свобод людини і громадянина. Як наслідок: наявна юридична освіта теж координально не вирішує проблему формування правосвідомості та правової культури правоохоронця.

З вище наведеного витікає наступне. Перш за все, юридична освіта повинна бути доповнена навчальними дисциплінами, які дають не тільки знання, але й формують світоглядну основу майбутнього силовика. Ці дисципліни повинні бути обов'язковими, як, до речі, це було декілька років тому. І, вже після реформування юридичної освіти, її наявність повинна стати необхідною умовою роботи в силових правоохоронних структурах. Як попередній висновок: на стадії відбору претендентів до силових структур не існує обов'язкової вимоги до відбору силовиків за рівнем правової культури та правосвідомості. Але ситуація з правовим вихованням не покращується і в самій правоохоронній системі. Розглядаючи ситуацію крізь призму того чи іншого правоохоронного органа можна відмітити, що краща ситуація в органах прокуратури. Перш ніж її описати важливо звернутись ще до одного нормативного акту нашої країни – Закону України «Про правила етичної поведінки» від 17 травня 2012 року¹ (нажаль лише через 21 рік після отримання незалежності наша держава отримала такий законодавчий акт).

---

¹ Закону України «Про правила етичної поведінки» від 17 травня 2012 року [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4722-17>.

Згідно пунктів 5 та 7 статті 2 наведеного вище Закону, його дія поширюється, зокрема, на осіб рядового і начальницького складу органів внутрішніх справ, державної кримінально-виконавчої служби, осіб начальницького складу податкової міліції, посадових та службових осіб органів прокуратури, Служби безпеки України, дипломатичної служби, митної служби, державної податкової служби. На основі статті 5, що встановлює: «Правила етичної поведінки є правовою основою для кодексів чи стандартів поведінки», можна сказати: закон може розглядатись основою тих документів, які встановлюють вимоги в тому числі і до рівню правової культури та правосвідомості силовиків, хоча цьому в його змісті приділено все ж таки замало уваги. Стаття 14 Закону містить наступні норми: 1. Особи, уповноважені на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, незважаючи на особисті інтереси, утримуються від виконання рішень чи доручень керівництва, якщо вони суперечать законодавству або становлять загрозу охоронюваним законом правам, свободам чи інтересам окремих громадян, юридичних осіб, державним або суспільним інтересам. 2. Особи, уповноважені на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, самостійно оцінюють правомірність наданих керівництвом рішень чи доручень та можливу шкоду, що буде завдана у разі виконання таких рішень чи доручень. 3. У разі отримання для виконання рішень чи доручень, які особа, уповноважена на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, вважає незаконними або такими, що становлять загрозу охоронюваним законом правам, свободам чи інтересам окремих громадян, юридичних осіб, державним або суспільним інтересам, вона повинна негайно в письмовій формі повідомити про це керівника органу державної влади чи органу місцевого самоврядування, в якому вона працює¹. Стаття не встановлює безпосередньо вимог до рівню правової культури та правосвідомості, а лише констатує їхню наявність та навички, котрі

---

¹ Закону України «Про правила етичної поведінки» від 17 травня 2012 року [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4722-17>.

базуються на них (вміння оцінювати правомірність, утримання від дій, які загрожують правам і свободам громадян, наявність активної громадянської та громадської активності). Але цей закон вимагає наявності певних нормативних документів, предметом яких є правова культура та правосвідомість правоохоронця. Тому необхідно провести аналіз нормативної бази в призмі цієї вимоги.

Наказом Генерального прокурора України 28 листопада 2012 року затверджено «Кодекс професійної етики та поведінки працівників прокуратури»¹, яким вони повинні керуватись як на службі, так і поза нею. За змістом і часом, варто відмітити, цей акт створено, в тому числі, і на базі Закону України «Про правила етичної поведінки».

Завданнями кодексу, згідно статті 1 є: забезпечення ефективного здійснення працівниками прокуратури своїх професійних обов'язків на підставі додержання принципів верховенства права, законності, суспільної моралі та високої культури, підвищення авторитету органів прокуратури та сприяння зміцненню довіри громадян до них, створення умов для розвитку у працівників прокуратури почуття справедливості, відповідальності, відданості справі, додержання загальнолюдських моральних цінностей, запобігання проявам корупції, формування принципової морально-правової позиції у взаєминах з колегами по службі та керівництвом. Важливо відмітити деякі принципи професійної діяльності працівників прокуратури (стаття 4 кодексу): верховенства права та законності, поваги до прав і свобод людини і громадянина, толерантності, справедливості та об'єктивності, професійної честі і гідності, формування довіри до прокуратури, утримання від виконання незаконних рішень чи доручень. У подальшому в наступних статтях ведеться розкриття змісту цих принципів, але знов таки лише презюмується наявність достатньо високого рівню правової культури та правосвідомості. Прийняття такого кодексу, яким би недосконалим він не

---

¹ Кодекс професійної етики та поведінки працівників прокуратури, затверджений наказом Генерального прокурора України 28 листопада 2012 року [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://www.gp.gov.ua/ua/kodet.html?_m=publications&_t=rec&id=113992.

був, є кроком правильного ставлення до проблеми рівню правової культури та правосвідомості працівників прокуратури.

Приділимо увагу ще одному нормативному акту, що регламентує діяльність прокуратури – це Дисциплінарний статут прокуратури, затверджений Постановою Верховної ради України 6 листопада 1991 року. Стаття 2 Статуту теж висуває доволі високі вимоги до працівника прокуратури: «Працівники прокуратури повинні мати високі моральні якості, бути принциповими і непримиренними до порушень законів, поєднувати виконання своїх професійних обов'язків з громадянською мужністю, справедливістю та непідкупністю. Вони повинні особисто суворо додержуватись вимог закону, виявляти ініціативу в роботі, підвищувати її якість та ефективність і сприяти своєю діяльністю утвердженню верховенства закону, забезпеченню демократії, формуванню правосвідомості громадян, поваги до законів, норм та правил суспільного життя»¹.

Можна зробити висновок: основні нормативно-правові акти з діяльності прокуратури показують, що держава бажає бачити в її рядах освічених, професійних робітників з високим рівнем правової культури та правосвідомості.

Яка нормативна база регламентує розглядувані питання в Міністерстві внутрішніх справ та Службі безпеки України?

5 жовтня 2000 року колегією Міністерства внутрішніх справ України схвалено Етичний кодекс працівника органів внутрішніх справ України. На думку автора, документ має поверхневий характер та форму, але заслуговує на увагу. Цей документ теж проголошує ряд вимог до правоохоронця серед яких:

1. Безперечно і неухильно поважати та захищати права і свободи людини і громадянина, несучи особисту відповідальність перед державою і

---

¹ Дисциплінарний статут прокуратури, затверджений Постановою Верховної ради України 6 листопада 1991 року [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1796-12>.

суспільством за життя і безпеку людей у ситуаціях, що потребують втручання правоохоронців.

2. Виховувати в собі почуття гордості за свою країну, її народ, його історію та культуру, поважати державну символіку, підпорядковувати свою професійну діяльність інтересам розбудови незалежної України, стверджувати принципи законності, справедливості та гуманізму.

3. У своїй роботі неухильно керуватись законодавством України. Виконувати норми Дисциплінарного Статуту.

4. При виконанні своїх функціональних обов'язків ставитися до громадян справедливо, уважно, доброзичливо, неупереджено, з почуттям поваги до її людської гідності, не допускаючи при цьому жодних проявів дискримінації на ґрунті статі, раси, віку, мови, релігії, національності, громадянства, соціального походження, освіти, матеріального стану, політичних та інших переконань.

5. Не допускати проявів жорстокого або принизливого ставлення до людей, поважати їх природне право на життя, законні права на свободу думки, совісті, самовираження, збереження здоров'я, мирного зібрання, володіння майном, тощо. Використовувати силу тільки як крайній захід для досягнення законної цілі...

9. Критично ставитись до власних професійних якостей та поведінки. Постійно працювати над самовдосконаленням, підвищенням свого професійного та загальнокультурного рівня...

11. У разі недотримання взятих зобов'язань бути готовими понести відповідальність, передбачену законодавством України, іншими чинними нормативними актами, що регламентують діяльність органів внутрішніх справ¹.

---

¹ Етичний кодекс працівника органів внутрішніх справ України, схвалений 5 жовтня 2000 року колегією Міністерства внутрішніх справ України [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://rus.kadry-gumvd.kharkov.ua/engine/doc.php?ID=5>.

Цим документом Міністерство внутрішніх справ, як і Генеральна прокуратура, висуває ряд вимог до правової культури та правосвідомості стосовно представників свого відомства, що дуже важливо.

Звертаючи увагу на Службу безпеки України необхідно констатувати, що автору не вдалося знайти документ, який би торкався морально-етичних сторін роботи працівника служби безпеки.

Силові структури мають також дисциплінарні статuti. На відміну від етичних кодексів вони закріплені на рівні законів України та постанов Верховної ради України, тобто мають більш важливе значення та більшу юридичну силу. Але і вони висувають лише вимоги до правоохоронців. У прокуратурі (частина 1 статті 2 Дисциплінарного статуту прокуратури України, затвердженого Постановою Верховної ради України 9 листопада 1991 року: «Працівники прокуратури повинні мати високі моральні якості, бути принциповими і непримиренними до порушень законів, поєднувати виконання своїх професійних обов'язків з громадянською мужністю, справедливістю та непідкупністю. Вони повинні особисто суворо додержувати вимог закону, виявляти ініціативу в роботі, підвищувати її якість та ефективність і сприяти своєю діяльністю утвердженню верховенства закону, забезпеченню демократії, формуванню правосвідомості громадян, поваги до законів, норм та правил суспільного життя»¹. В Міністерстві внутрішніх справ – частина 2 статті 1 Дисциплінарного статуту органів внутрішніх справ, затвердженого Законом України від 22 лютого 2006 року: «Службова дисципліна в органах внутрішніх справ досягається: створенням належних умов проходження служби особами рядового і начальницького складу...дотриманням законності і статутного порядку; повсякденною вимогливістю начальників до підлеглих, постійною турботою про них, виявленням поваги до їх особистої гідності;

---

¹ Дисциплінарний статут прокуратури, затверджений Постановою Верховної ради України 6 листопада 1991 року [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1796-12>.

вихованням в осіб рядового і начальницького складу високих моральних і ділових якостей; забезпеченням соціальної справедливості та високого рівня соціально-правового захисту; умілим поєднанням і правильним застосуванням заходів переконання, примусу, дисциплінарного та громадського впливу; належним виконанням умов контракту про проходження служби»¹. У Службі безпеки України – пункт 3 розділу 1 Дисциплінарного статуту Збройних сил України, затвердженого Законом України від 24 березня 1999 року: «Військова дисципліна досягається шляхом: виховання високих бойових і морально-психологічних якостей військовослужбовців на національно-історичних традиціях українського народу та традиціях Збройних Сил України, патріотизму, свідомого ставлення до виконання військового обов'язку, вірності Військовій присязі; особистої відповідальності кожного військовослужбовця за дотримання Військової присяги, виконання своїх обов'язків, вимог військових статутів; формування правової культури військовослужбовців; умілого поєднання повсякденної вимогливості командирів і начальників (далі - командири) до підлеглих без приниження їх особистої гідності, з дотриманням прав і свобод, постійної турботи про них та правильного застосування засобів переконання, примусу й громадського впливу колективу»².

Таким чином, фактично проаналізовано три рівні нормативних актів, які регламентують діяльність та вимоги до представників силових структур: закони України, дисциплінарні статuti, статuti етичної поведінки (де вони є). На кожному з цих рівнів силові відомства виявляють бажання мати у своїх лавах робітників з високою правовою культурою та правосвідомістю, як це видно з їхніх обов'язків. При цьому жодна з силових структур на сьогодні фактично не має працюючої ефективної системи підтримання та підвищення

---

¹ Дисциплінарний статут органів внутрішніх справ, затверджений Законом України від 22 лютого 2006 року України [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3460-15>.

² Дисциплінарний статут Збройних сил України, затверджений Законом України від 24 березня 1999 року [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/551-14>.

рівня правових знань і, відповідно, правової культури та правосвідомості, покладаючись або на рівень освіти своїх робітників, або на їхню самоосвіту. Як результат – статистичні дані: 1994 рік – повністю довіряють міліції 3% громадян, 2008 рік – 1%, 2012 рік – 0,8 населення; 1994 рік – зовсім не довіряють міліції – 28% людей, 2008 рік – 23% громадян, 2012 рік – 31%. Якщо поррахувати взагалі тих, хто повністю довіряє та переважно довіряє правоохоронним органам, то їх набереться лише біля 9% від населення нашої країни¹. І це при тому, що кількість правоохоронців на вилицях порівняно с радянськими часами збільшилась в рази. Причина зрозуміла: низький рівень правової культури та правосвідомості представників силових структур.

Чи може маючи описаний вище рівень правової культури та правосвідомості, людина у мундирі, виконуючи свої службові обов'язки, займатися і правовиховною діяльністю? Щоб дати відповідь на це питання необхідно показати, як працівники міліції в межах своєї роботи, займаються правовим вихованням підлітків, тобто тієї частини суспільства, яка лише формується. Правовиховний напрямок правоохоронної діяльності у роботі з підлітками проявляється найбільш яскраво.

Підлітки, що підпадають під увагу робітника міліції – це молоді люди, що умовно осуджені або мають відтермінування виконання вироку. З ними і необхідно проводити роботу по правовому вихованню, направлену на подальше недопущення скоєння нових злочинів та правопорушень. При цьому повинні використовуватись такі методи: переконання, примус, покарання та інші. Коло примусових виховних заходів закріплене Кримінальним кодексом України (частина 2 статті105): «1) застереження; 2) обмеження дозвілля і встановлення особливих вимог до поведінки неповнолітнього; 3) передача неповнолітнього під нагляд батьків чи осіб, які їх замінюють, чи під нагляд педагогічного або трудового колективу за його згодою, а також окремих громадян на їхнє прохання; 4) покладення на неповнолітнього, який досяг п'ятнадцятирічного віку і має майно, кошти

---

¹ Иванова Е. Страх порядка / Е. Иванова // Корреспондент. – 2013. – №20 (550). – С.26-29.

або заробіток, обов'язку відшкодування заподіяних майнових збитків; 5) направлення неповнолітнього до спеціальної навчально-виховної установи для дітей і підлітків до його виправлення, але на строк, що не перевищує трьох років»¹. Цей перелік є вичерпним. Нажаль законодавець не врахував ще декілька ефективних примусових заходів виховного характеру, це 1) покладання обов'язку вибачитись перед потерпілим від дій підлітка, 2) винесення догани або суворої догани, 3) передача під нагляд колективу, в якому молода людина вчиться чи працює, 4) призначення суспільного вихователя, який буде контролювати її. До речі сьогодні багато науковців пропонують розширення законодавчого переліку². Право та обов'язок застосовувати ці заходи, згідно Закону України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей»³, правоохоронець отримує співпрацюючи з іншими державними органами та службами у справах дітей.

Одним з головних методів правового виховання (до речі правове виховання дітей – це обов'язок правоохоронця, що прямо сказано у наведеному вище законі) серед підлітків є метод роз'яснення. Деякі підлітки вважають, що який би не був вчинок усе закінчиться бесідою з батьками, незадовільною оцінкою їхньої поганої поведінки або увіщуванням старших. Це не так. Якщо підліток скоїв злочин чи правопорушення, він сам відповідає за це перед законом. Безпосередньо це і роз'яснюється підліткам. Велику увагу необхідно приділяти неблагополучним родинам, де батьки не займаються вихованням дітей, вживають алкогольні напої, ведуть асоціальний та аморальний спосіб життя. З таким батьками повинна проводитись роз'яснювальна робота. Вони інформуються про обов'язок

---

¹ Кримінальний кодекс України від 05 квітня 2001 року №2341-III [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2341-14/page>

² Див.: Палюх Л. М. Примусові заходи виховного характеру: теорія і практика застосування / Л. М. Палюх. – Л. : Видавничий центр ЛНУ імені І. Франка, 2010. – 214 с.; Бурдін В. М. особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх: Монографія. – К. : Атака, 2004. – 240 с.; Музика А. А. Примусові заходи медичного і виховного характеру. – К. : Національна академія внутрішніх справ України, 1997. – 125 с. та інші.

³ Закон України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» від 24 січня 1995 року № 29/95-ВР [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/20/95-%D0%B2%D1%80/page>

виховувати дітей, відповідальність за ухилення від виховання, до них застосовуються засоби адміністративного впливу і, якщо це не має результату, – подається позов до суду про позбавлення батьківських прав. Займаючись цією роботою робітник міліції тісно співпрацює з органами опіки і піклування, органами освіти, соціального забезпечення, молодіжними організаціями. Безпосередню участь в цій діяльності приймають відділи дільничних інспекторів міліції при районних відділах МВС. Дільничний інспектор працює безпосередньо з громадянами, проводить особистий прийом з різноманітних питань, сумісно з представниками карного розшуку, слідчого апарату та інших підрозділів міліції сприяє розкриттю злочинів, охороняє громадський порядок. В коло обов'язків дільничних інспекторів входить проведення бесід, лекцій з молодими громадянами, трудовими колективами. Мета такої роботи – довести, що вони повинні діяти у відповідності з юридичними приписами та моделями, щоб суспільні процеси протікали у руслі, вигідному для громадян, суспільства, держави, не припустити з боку громадян дій, які спричиняють суспільству шкоду. Якщо ж порушуються норми права – скоюються злочини, правопорушення, адміністративні вчинки, то, відповідно – підліток несе відповідальність. Мета накладання цих стягнень – охорона інтересів громадян і суспільства, виховання громадян у дусі поваги до норм права та виконання встановлених державою обов'язків, запобігання протиправним вчинкам та покарання за його скоєння. Профілактика злочинів та правопорушень – це завдання усіх служб правоохоронних органів.

Складовою частиною правового виховання є криміналістична діяльність органів міліції, яка реалізується органами дізнання та слідства. Криміналістична профілактика злочинів являє собою систему опрацьованих криміналістикою методів та засобів, призначених для виявлення причин злочинів та умов їхнього скоєння, об'єктів профілактичного впливу, а також профілактичних заходів, які ускладнюють скоєння нових злочинів та присікають злочинну діяльність окремих осіб або злочинних організацій. Цю

профілактику реалізують інші робітники міліції: слідчі, дізнавачі, оперативні робітники, експерти-криміналісти. У профілактично-виховній роботі найбільш поширені та ефективні заходи, безпосередньо направлені на попередження злочинів, що готуються, або на запобігання вже почавшихся злочинів. Для того, щоб реалізувати ці заходи, необхідні, як мінімум, деякі умови – профілактичні заходи повинні бути дієвими, ефективними, повинні застосовуватись своєчасно та професійно підготовленим спеціалістом.

Останнім часом у криміналістичній профілактиці застосовуються можливості комп'ютерної техніки. Уваги заслуговує метод короткочасного криміналістичного прогнозування. При використанні цього методу до комп'ютерної бази даних вноситься наступна інформація:

- про особливості обслуговуємої території: розташування підприємств, установ, організацій, навчальних закладів, банків, парків, ресторанів, зон відпочинку, а також інших місць масового скопичення громадян;

- про кількість населення: про місця проживання, кількість, особливості тих чи інших груп населення;

- про особливості прогнозованого періоду часу: період року, дні тижня, стан клімату, заходу загального характеру (свята, ярмарки, концерти і т.і.);

- усі дані про злочини, що раніше були скоєні на цій території: суб'єкти, учасники, мотиви та ціль, предмет, результат, місце, час.

Використовуючи ці дані комп'ютер робить прогноз про те, хто, де, коли може скоїти злочин, які місця на певну дату є найбільш суспільно небезпечними. Це дозволяє правоохоронцям проводити попередні профілактичні заходи з недопущення протиправної поведінки. Метод дає можливість направити роз'яснювальну роботу серед молодих людей, тобто зконцентрувати її на тих аспектах, які притаманні в основному підліткам. Правоохоронець отримує можливість подати ту інформацію, яка буде мати більшу ефективність серед молодих людей, проживаючих в цій місцевості, про ті протиправні дії та злочини, що найчастіше скоюються в цьому районі.

В структурі Міністерства внутрішніх справ України кожний підрозділ робить свій внесок до загальної системи правового інформування та виховання. Прес-центри та прес-служби інформують про діяльність по охороні громадського порядку, розкриття злочинів, різноманітні дозвільні служби видаючи дозволи роз'яснюють громадянам їхні права та обов'язки, робітники патрульно-постової служби безпосередньо своїм чергуванням показують роботу правоохоронної системи.

Таким чином, не все те, що входить в коло обов'язків сучасного українського правоохоронця (дільничний інспектор, слідчий, інші представники МВС) повно і точно регламентується нормативно-правовими актами. За межами цього регулювання залишилися і питання формування правової культури та правосвідомості, критеріїв морально-етичного рівню – фактично всього того, що впливає на рівень правоохоронної діяльності, підвищення її значення для суспільства, зростання поваги до правоохоронця. До чого це може привести? Недостатність правових знань правоохоронець може доповнити і доповнює своїм розумінням законів, змісту своїх обов'язків, призначення своєї діяльності, яке може бути сформоване на загальнодоступних джерелах (ЗМІ тощо). Власне розуміння правоохоронця, таким чином, буде деформованим з причини того, що оточуючий інформаційний простір насичений показом бажання «красиво» жити, мати велику кількість грошей. Самі ЗМІ фактично провокують людину у погонах на правопорушення. Які заходи необхідно провести, щоб змінити сучасну ситуацію?

У сфері законодавства, зважаючи на значущість, етичні кодекси поведінки повинна мати кожна силова структура і затверджуватись ці кодекси потрібно на рівні законів, за порушення яких повинна існувати відповідальність. Відповідальність за порушення цих норм можливо включити у дисциплінарні статuti. Іншим рішенням може бути розробка і прийняття на рівні закону єдиного для всіх силових структур кодексу етичної поведінки. Впливовою може виявитись існуюча у східному світогляді

«культура сорому», коли за скоєне людині соромно перед іншими, вона переживає за свою репутацію, честь мундиру, тобто відповідальність повинна мати не тільки формально-нормативний, але й моральний характер.

Варто відмітити, що притаманна європейському світогляду «культура вини» не повинна вживлятися у правоохоронну систему тому, що вона направлена на внутрішню оцінку скоєного. Коли людина сама оцінює свій вчинок, діє на основі власних цінностей (а суспільство може їх не підтримувати), вважає, що репутацію можна відновити, а відповідальність – це лише відчуття провини перед собою – вона може втратити суспільні орієнтири, відмовитись від обов'язку дотримання законів. А це дуже небезпечно для правоохоронця!

У науковій роботі важливо відновлювати фундаментальні наукові дослідження у галузі правового виховання, методів, засобів, способів правовиховного впливу на робітників правоохоронної системи, визначеності критеріїв рівнів правової культури та правосвідомості, які у подальшому стануть базисом навчальних дисциплін з проблематики правового виховання.

Юридична освіта потребує реформатування у бік збільшення тих навчальних дисциплін, які формують світогляд майбутнього правоохоронця. Такі навчальні дисципліни повинні мати статус обов'язкових. Необхідно створювати навчальні дисципліни чи спеціальні курси з проблематики прав і свобод людини і громадянина, розуміння основних правових цінностей, дослідження світового досвіду формування демократичного суспільства.

Зважаючи на те, що для деяких правоохоронців (переважно рядового складу) юридична освіта не є обов'язковою необхідно створити спеціальні навчальні заклади, навчання в яких буде обов'язковим для кожного майбутнього правоохоронця і які будуть давати мінімальний необхідний і одночасно достатній рівень правових знань. Також в цих навчальних закладах повинні викладатись і гуманітарні науки.

До системи юридичної освіти за необхідності можна залучати інститути післядипломної освіти, школи та курси підвищення кваліфікації, які

допоможуть засвоїти правоохоронцям найсучасніші знання. І головне у майбутньому базова юридична освіта повинна стати однією з обов'язкових вимог для вступу до правоохоронної силової структури.

Правове виховання у правоохоронних органах – один з провідних напрямків. Тут перетинаються дві дуже важливих складових взаємодії правоохоронної системи та суспільства. Перша – підвищення поваги до силових правоохоронних структур, друга – безпосередньо підвищення рівню правової культури і правосвідомості силовиків. МВС України вже проводить заходи з метою підвищення поваги до правоохоронців. У першій половині 2013 року на одному з харківських телевізійних каналів у випуску новин було показано відеосюжет. Робітники одного з силових підрозділів прийшли до школи в якій зібрали учнів, котрі прогулювали заняття. В актовій залі школи ці учні мали можливість побачити, потримати шоломи, бронежилети, спеціальні засоби та зброю (звісно без набоїв). Дітлахи з радістю приміряли все це на себе. Зустріч продовжувалась біля години. Наприкінці цієї зустрічі командир спецпідрозділу сказав наступне: ви побачили, що в нас є, які засоби, і, якщо ви будете прогулювати, ви можете стати злочинцями, а ця зброя може бути використана проти вас. Після зустрічі більшість школярів пообіцяла не прогулювати заняття. До чого ведеться: ми бачимо вдалий приклад взаємодії силових структур з суспільством, який потрібно продовжувати.

Для підвищення рівня правосвідомості та правової культури необхідно створити в кожній силовій структурі підсистеми правового виховання (департаменти, відділи, сектори тощо). Метою цих підрозділів є підвищення рівню правової культури та правосвідомості правоохоронців, засоби – переважно роз'яснювальна лекційна робота на основі правової бази країни із залученням науковців. До правового виховання необхідно включати «культуру сорому» - силовик повинен розуміти, що до нього, як члена суспільства, може бути дуже негативне ставлення.

Підрозділи, які займатимуться правовиховною роботою повинні комплектуватись фахівцями в галузі юриспруденції та педагогіки. Не обов'язково це повинні бути професійні юристи. Але юридична освіченість є первинною необхідністю. Підготовка таких спеціалістів можлива у вищих навчальних закладів. Прикладом такої підготовки є діяльність Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, коли після прийняття нового Кримінально-процесуального кодексу було проведено відповідні заняття з практичним працівниками силових структур. На сьогодні для таких робітників можна використовувати скорочені навчальні програми на основі програм денних факультетів.

Але головним в цій проблематиці є закріплення етичної поведінки представників силових структур на законодавчому рівні. За порушення цих норм сьогодні повинна існувати реальна відповідальність (кримінальна, дисциплінарна тощо). Правоохоронець повинен розуміти, що не тільки за додержання службових обов'язків, а й за етику поведінки він несе відповідальність.

Висновок. Необхідно провести переорієнтування правоохоронної системи з карного напрямку до профілактичного, що потягне за собою інше ставлення до місця правоохоронця, всіх силових структур у суспільстві. Зміна статусу робітника правоохоронних органів потребує оновлення нормативної бази в таких напрямках:

1). приділення більшої уваги до чіткого нормативного закріплення вимог до рівню правової культури та правосвідомості кандидата у правоохоронці. Морально-етичні норм поведінки правоохоронця повинні мати чітку регламентацію;

2). осучаснення системи правового виховання представників правоохоронних органів, надання їм більшого вибору засобів правового виховання;

3). підвищення впливовості правовиховних заходів на громадян і, як результат, підвищення поваги до правоохоронця.

Важливим напрямком роботи є підвищення рівня духовної культури правоохоронця. З відтворенням системи правового виховання в силових структурах всі правовиховні заходи повинні базуватись на принципах гуманізму, антропоцентризму, поваги до прав і свобод людини і громадянина. Коли це стане можливим правоохоронця будуть вважати не стільки охоронцем прав, скільки спеціалістом, який допомагає людині орієнтуватись у громадському житті.

3.5. Формування моральної та правової культури майбутніх фахівців права

Сучасна цивілізація знаходиться на критичному етапі свого розвитку. Вже сьогодні видно контури абсолютно нового людського світу, який формується в суперечностях і напрузі нашої епохи. Зміни, що відбуваються, є справді фундаментальними, вони торкаються всіх сфер людського життя, сприяючи трансформації культурних утворень.

Сьогодні проблема формування особистості спеціаліста взагалі, його моральної культури зокрема, є пріоритетним напрямком державної політики України. Ще Аристотель відзначав, що держава має робити громадян добрими людьми, формуючи в них моральні та інтелектуальні якості. У таких умовах особливої актуальності набуває цілеспрямована діяльність вищих навчальних закладів країни, де готують майбутніх спеціалістів, які мають згідно з вимогами володіти моральною культурою високого рівня. Цілком очевидно, що формуванню моральної культури майбутніх спеціалістів під час навчання у вищих навчальних закладах у даному контексті має відводитися ключова роль.

Отже, становлення української державності інтеграція в європейське і світове співтовариство і побудова громадянського суспільства та правової держави вимагають відповідної правової культури громадян, тим більше фахівців права.

Як відзначає сучасний дослідник А.В. Бузгалін, освіта повинна допомогти суб'єкту увійти до культури, опанувати її цінності та успішно діяти у культурному бутті¹.

Формування моральної культури особистості майбутнього спеціаліста здійснюється, в основному, у процесі морального виховання у ВНЗ, який, у свою чергу, тісно взаємодіє з іншими напрямками виховання, сприяє

---

¹ Бузгалін, А. В. Постиндустриальное общество – тупиковая ветвь социального развития? [Текст] / Бузгалін А. В. // Вопросы философии. — 2002. — № 5. — С. 20—30.

формуванню цілісної особистості, слугує передумовою формування та розвитку моральної активності як провідного компоненту соціальної активності. Крім того, в ході морального виховання формується система цінностей людини, які є основою її поведінки, відносин з іншими, світом та самим собою. Саме виховання, як справедливо відзначає М.С. Каган, є “процесом формування системи цінностей людини з її специфічним змістом та ієрархічною структурою, способом перетворення цінностей соціуму на цінності особистості”¹.

Проблема морального виховання студентів у ВНЗ є багатоаспектною, в силу чого розкрити її повною мірою у рамках одного підрозділу неможливо. Тому тут знайшли відбиття лише деякі її грані, зокрема, вплив педагога на студентів з метою формування їхньої моральної культури.

Досвід кращих викладачів ВНЗ свідчить про те, що постійна пильна увага викладача до особистості студента є необхідною умовою морального удосконалення особистості майбутнього спеціаліста. І навпаки, там, де взаємовідносини педагога і студента будуються на формальній основі, обмежуючись діловими зв'язками, у студента гальмується розвиток позитивних якостей, у тому числі, моральної культури.

Сьогодні створюються культуротворчі моделі школи, орієнтовані на формування культури в людині, розвиток її духовного начала, що свідчить про становлення “гуманітарної парадигми освіти”². Однією з таких моделей освіти є орієнтоване на особистість навчання, здатне перетворити студента на співучасника культурного процесу. Система навчально-виховного процесу, орієнтована на особистість спирається на діагностичне вивчення особистості, нову етику взаємовідносин викладача і студента, що будується на базі педагогіки партнерства та співробітництва.

---

¹ Каган, М. С. *Философская теория ценности* [Текст] / Каган М. С. — СПб. : Петрополис, 1997. — С. 176.

² Див.: Рогова, О. Г. *Аксиологичний аспект гуманітарної парадигми освіти* [Текст] / Рогова О. Г. // *Грані*. — 2010. — № 4. — С. 56—59; Лутай, В. С. *Філософія сучасної освіти* [Текст] / Лутай В. С. — К. : Центр «Магістр-С», 1996. — 256 с.; Олейникова, О. Д. *Образовательные ценности и ценностная инверсия в культуре* [Текст] / О. Д. Олейникова // *Философия образования для XXI века*. — 2001. — № 1. — С. 69—79.

Метою навчання, орієнтованого на особистість, є надання допомоги майбутньому спеціалісту у становленні його суб'єктивності, соціалізації, культурної ідентифікації.

Взявши дане положення за основу у вирішенні завдання формування моральних взаємовідносин викладача зі студентами, виокремимо ті фактори, які, на наш погляд, впливають на створення стилю відносин. Передусім, це урахування вікових особливостей студентів. Педагогічна практика підтверджує, що становленню моральних взаємовідносин викладача і студента більше за все сприяє демократичний стиль спілкування, який передбачає широку самостійність студентів і колегіальність у прийнятті рішень, поведінку педагога як старшого серед рівних і тонке педагогічне керівництво усім навчально-виховним процесом. Авторитарний стиль відносин з цією віковою категорією не спрацьовує.

Слід враховувати й те, що студенти гостро потребують чуйності у спілкуванні зі старшими, їм необхідні задушевні розмови про моральні пошуки, плани на майбутнє – тобто, ті ключові етапи життя, коли приймаються самостійні моральні рішення.

Інший фактор – врахування особливостей навчальної групи, рівня її моральної культури. Стабільність складу навчальної групи, однаковий вік, спільна зацікавленість отримати вищу освіту, стати фахівцем дозволяють вести мову про певний вихідний загальний рівень морального виховання. Проте, не слід розглядати його як кінцевий, адже це, свого роду, стартовий відлік. Та необхідно мати на увазі, що він може змінитися як у позитивний (за наявності продуманої педагогічної тактики), так і у негативний бік (за умови ігнорування такого елемента освіти, як виховання). Отже, той рівень морального виховання, з яким студенти приходять до ВНЗ, слід обрати

своєрідною точкою відліку та визначити ефективніші напрями роботи морального виховання майбутніх спеціалістів¹.

Третій важливий фактор становлення моральних взаємовідносин викладача і студента – це особистісні та професійні якості педагога. Найважливішими серед них є інтерес та любов до свого предмета, глибоке його знання, прагнення до безперервної самоосвіти, вміння зацікавити студентів, терпеливе та уважне ставлення до усіх етапів пізнання предмета і, нарешті, активна громадянська та життєва позиція. Педагог озброює студентів не лише знаннями, він впливає на них усією своєю поведінкою, способом життя, власним культурним рівнем, навіть лексикою. Інтелект і культура, справедливість і людяність, душевні та професійні якості – усе це сприймається студентами як певний еталон.

Процес формування моральних взаємовідносин викладача і студента залежить від ступеня використання усього комплексу виховних засобів, одним з яких є методи навчання, які педагог обирає для кожного конкретного заняття. Найефективнішими є методи, що спонукають студента до активної роботи: бесіди, навчальні дискусії, практичні заняття, в ході яких студент

---

¹ Див.: Дзьобань, О. П. До питання про місце правового виховання в сучасному суспільстві [Текст] / Дзьобань О. П. // Правова культура і громадянське суспільство в Україні: стан і перспективи розвитку : Матеріали міжнародної наукової конференції; м. Харків, 12 жовтня 2007 р. / редкол. : Ю. П. Битяк, І. В. Яковюк, Г. В. Чапала. — Х. : Право, 2007. — С. 66—69; Дзьобань, О. П. Правове виховання як засіб правової соціалізації: філософсько-правові аспекти [Текст] / Дзьобань О. П., Мануйлов Є. М. // Проблеми законності: Респ. міжвідом. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій. — Х. : Нац. юрид. акад. України, 2009. — Вип. 100. — С. 407—416; Дзьобань О. П. Системний підхід до розуміння сутності правового виховання [Текст] / Дзьобань О. П., Мануйлов Є. М. // Новейшие научные достижения : Материалы VII Международной научной конференции (17-25 марта 2011 г.). — Том 10. Право, Государственное управление, История, Политика, Философия. — София: «Бял ГРАД-БГ» ООД, 2011. — С. 99—101.

отримує можливість висловити свою думку з приводу обговорюваного питання, обґрунтувати своє ставлення до того чи іншого предмета або явища, що, врешті-решт, сприяє формуванню моральної та життєвої позиції.

Процес морального виховання є вищою мірою діалектичним. Аби він був достатньо керованим, замало озброїтися формами, методами та засобами морального виховання. Необхідно добре знати та розуміти самий об'єкт виховання – студента, його потреби, інтереси, здібності, сильні та слабкі сторони характеру. Звідси, важливим фактором формування моральної культури особистості майбутнього фахівця є вивчення та розвиток його моральних потреб та інтересів.

Моральні потреби особистості не виникають зненацька. Вони формуються впродовж усього цілеспрямованого безперервного процесу виховання особистості¹. Тому їх становлення та розвиток неможливі без подальшого підвищення ефективності усієї системи виховання у ВНЗ. Ефективність же виховання, маючи тісну причинну обумовленість інтересами особистості, її реальними потребами, значною мірою залежить від уміння вихователя використати усі фактори, що впливають на розвиток цих потреб та інтересів.

Аналізуючи вплив різноманітних факторів на формування моральної культури особистості майбутнього фахівця, важливо відзначити, що зміст процесу формування особистості включає в себе, поряд із зовнішнім впливом, суб'єктивні особистісні аспекти. Найважливішим серед них є самовиховання, адже без внутрішньої роботи особистості, її активності вплив

---

¹ Дзьобань О. П. Правове виховання в контексті співвідношення права і моралі [Текст] /

Дзьобань О. П. // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Теоретичні та практичні проблеми правового виховання в сучасному соціогуманітарному знанні», м. Харків, 15 травня 2013 р. // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол. : А. П. Гетьман та ін. — Х. : Право, 2013. — Вип. 4 (18). — С. 179—184.

об'єктивних факторів (в даному разі – навчально-виховного процесу) буде малоефективним. Таким чином, виховання закономірно доповнюється та завершується самовихованням, яке за формою, є процесом суб'єктивним. За умовами та змістом воно обумовлене потребами суспільного розвитку, характером діяльності, домінуючими цінностями. Соціальне середовище та виховання детермінують самовиховання та сприяють створенню необхідних соціально-психологічних передумов для нього. У нашому випадку система освіти й виховання у ВНЗ детермінують самовиховання. За умови правильної організації виховний вплив в ході самовиховання сприймається як власні потреби.

У процесі формування моральної культури особистості майбутнього спеціаліста самовиховання має бути націленим на розвиток високих моральних якостей і усунення негативних рис (пов'язаних з негативним впливом середовища).

Завдяки самовихованню розширюється сфера розвитку особистості, це фактор моральної культури, соціалізації та всебічного розвитку. Без самовиховання неможливий повноцінний розвиток особистості.

Таким чином, процес формування моральної культури особистості майбутнього фахівця є складною системою об'єктивних та суб'єктивних факторів, які динамічно розвиваються.

Далі звернемося до проблеми формування правової культури майбутніх юристів, для яких правова культура – це невід'ємна частина загальної культури в цілому, що виражає певний рівень розвитку правосвідомості і стану законності, які характеризують ступінь правоздатності і дієздатності фахівця права. Головними ціннісними орієнтаціями правової культури фахівця права є: вміння захистити громадян від свавілля сильних та наділених владою; забезпечити верховенство права; забезпечити справедливий розподіл благ і обов'язків; забезпечити рівну відповідальність усіх громадян перед законом і суспільством. Іншими словами, правова культура фахівця права має свої особливості, які

виявляються перш за все в організаторській, адміністративній та правотворчій діяльності.

Юристу, виконуючому свої обов'язки на різних посадах, перш за все законом дане право вирішувати долі громадян. Доводити всіма формами і методами своєї діяльності і поведінки владу закону, а не людей, формувати у громадян позитивне ставлення до діяльності судової влади та правоохоронних органів.

У правовій культурі, як правило, виділяють такі основні компоненти: знання, цінності, норми. Перші два компоненти пов'язані з правосвідомістю, останній – з практичною діяльністю щодо виконання і застосування права.

Процес формування правової культури здійснюється якраз через прищеплення, розвиток і самовдосконалення цих складових правової культури.

Формування правової культури у майбутніх фахівців права найбільш ефективно здійснюється в процесі їхнього навчання у вищих навчальних закладах, де вони як юристи отримують знання, що ґрунтуються на єдності обов'язку і права. Крім того, в процесі навчання і виховання здійснюється їхня професійна підготовка як фахівців права, що сприяє формуванню правової культури.

Крім того, говорячи про формування правової культури майбутнього фахівця права у вищих навчальних закладах, слід відзначити, що цей процес не може розглядатися окремо від решти сторін формування особистості майбутнього фахівця права, оскільки сама по собі правова культура є обов'язковим елементом формування усєї сукупності духовного багатства індивіда.

У той же час слід враховувати сучасний стан правової культури громадян українського суспільства, бо її рівень бажає кращого і знаходиться ще у стадії формування. Формування правової культури в транзитивному суспільстві, в тому числі й в українському, являє собою досить складне і суперечливе завдання. З одного боку, створення демократичної, правової

держави припускає досить високий рівень правової культури населення; з іншого боку, у транзитивному суспільстві відсутні необхідні умови для формування правової культури, що знаходиться, як правило, на досить низькому рівні. Не випадково, що в Україні завдання з підвищення рівня правової культури населення і правосвідомості людини і громадянина, формування поваги до закону підняті до рівня основних напрямків державної політики¹.

Отже, успішна робота з формування правової культури майбутніх фахівців права можлива за умови, коли будуть враховуватися особливості сучасного стану формування громадянського суспільства та правової держави.

Перш за все, на наш погляд, слід враховувати ментальність української нації. Українська ментальність є надзвичайно складним, поліаспектним, неоднозначним, суперечливим, але разом з тим, оригінальним, самобутнім соціально-правовим феноменом². Як цілісне духовне утворення, що складається впродовж століть, ментальність є своєрідним кодом нації. На сьогодні, враховуючи особливості сучасного стану української ментальності, актуальним є питання своєрідного очищення масової свідомості від рудиментів тоталітарної ідеології. Отже, цей процес дуже складний і неоднозначний. Завдання реалізації принципу консенсусу в Україні ускладнюється наявною спадщиною тоталітарно-авторитарного минулого, пережитками ідеології “класової боротьби” у масовій свідомості. З огляду на це, підкреслюють фахівці, вкрай важливим є вивчення й аналіз різноманітних моделей консенсусного узгодження соціально-групових інтересів, виявлення й урахування досвіду інших суспільств, особливо перехідних, де відбувається

---

¹ Данильян, О. Г. Специфіка формування правової культури в транзитивному суспільстві [Текст] / Данильян О. Г. // Наукові записки Харківського університету Повітряних Сил. Соціальна філософія, психологія. — Х. : ХУПС, 2006. — Вип. 2 (26). — С. 3.

² Мануйлов, Є. М. Українська правова ментальність: до проблеми розуміння сутності [Текст] / Мануйлов Є. М., Дзьобань О. П. // Гуманітарний часопис : Збірник наукових праць. — Х. : ХАІ, 2007. — № 4. — С. 48—49.

поступова демократизація всіх сторін суспільного життя, зокрема, правової сторони¹.

Підкреслимо, головним засобом подолання негативних рис і деформацій української ментальності та правової культури має стати реалізація великої спільної мети нації – побудова суверенної, правової, демократичної української держави, в якій індивідуальна свобода органічно поєднуватиметься з громадянськими обов'язками і відповідальністю. Крім того, включення України у світове співтовариство, активна міжнародна співпраця та конкурентні відносини мають сприяти формуванню в молоді цілеспрямованості та прагматичності. Усі ці об'єктивні чинники мають бути підсилені і доповнені повсякденною освітньо-виховною роботою у вищих навчальних закладах.

Перш за все, у вищих навчальних закладах з підготовки юристів треба посилити увагу у навчально-виховному процесі до політичних цінностей, до людини як особистості та найвищої цінності суспільства. Майбутні фахівці повинні ставитися до людини як міри всіх речей. А для цього треба забезпечити комплексне засвоєння студентами теоретичних знань про людину, включену до політичної системи. Це, у свою чергу, потребує якісного викладання таких дисциплін, як політологія, соціологія, філософія, що відображають розкриття значення людської діяльності у суспільстві, показ політичних і гуманітарних цінностей, наслідків політичної діяльності в історичному минулому і на сучасному етапі.

Юридичні вищі навчальні заклади повинні також забезпечити опанування студентами політичних та гуманітарних цінностей світової та вітчизняної культури, розвиток моральних, лідерських, естетичних якостей. Практика свідчить, що широкий політичний кругозір, багатий внутрішній світ, правильне розуміння політичного суспільства підвищують професіоналізм юристів, які вирішують долі людей.

---

¹ Бортніков, В. О. Особливості участі громадян в концептуальних моделях демократії [Текст] / Бортніков В. О. // Політичний менеджмент. — 2007. — № 3. — С. 42—43.

Важливо також у системі юридичної освіти формувати у майбутніх фахівців культуру юридичного мислення, схильність до соціально-правового аналізу подій, які відбуваються у суспільстві. У логіці професійної діяльності юриста та його правової творчості проявляється така закономірність: найбільші професійні здобутки, найбільш професіональні програми, правові акти продукуються людьми із широким політичним кругозором. У цьому контексті напрямком у формуванні правової культури в системі юридичної освіти є забезпечення оволодіння студентами методами і методиками аналізу юридичних процесів у життєдіяльності суспільства, засвоєння знань у системі правових відносин та правових норм, що впливають на професійну діяльність.

Важливого значення у формуванні правової культури майбутніх фахівців права набуває феномен політичної ідентичності та його розуміння молоддю. Мова йде про політико-ідеологічні цінності, орієнтацію молоді на них. Змістом політичної ідентичності є не сам факт належності, не просто усвідомлення себе “частиною” і перебування в “цілому”. Ідентичність визначає певну, відмінну від інших поведінку, оскільки спільнота реалізується у своїй життєдіяльності, у здатності бути “цілим” – суб’єктом того чи іншого¹. Коло політичних ідентичностей дуже широке. Це може бути належність до певної партії, руху, суспільної акції, революційного процесу. Однак, з точки зору юридичної діяльності, політичну ідентичність слід розглядати, виходячи не з політичної участі, а з суто ціннісно-ідеологічних демократичних орієнтацій. Тоді правова культура майбутнього юриста має формуватися в руслі демократичних цінностей, поваги до прав людини, її свободи.

Таким чином, процес формування правової культури у майбутніх фахівців права повинен відповідати, на наш погляд, наступним основним умовам. По-перше, цей процес повинен мати конкретний характер і бути

---

¹ Бубик, П. Ідентичність як фактор політичної культури [Текст] / Бубик П. // Людина і політика. — 2004. — № 2. — С. 64—65.

спрямованим на освоєння і прийняття нових суспільних відносин (економічних, політичних, соціальних, національних та ін.), а також на орієнтацію майбутніх фахівців права на принципово нову правову ситуацію, яка складається у державі, тобто право повинно стати найефективнішим засобом соціального регулювання взаємин. По-друге, формування правової культури у майбутніх юристів повинне мати цілеспрямований характер, тобто необхідно орієнтувати майбутніх фахівців права на загальнолюдські правові, моральні, естетичні цінності, формувати у них потреби оволодіння світовою та національною культурою. По-третє, процес формування правової культури у майбутніх юристів необхідно пов'язувати з практичною діяльністю, тобто необхідно звертати увагу не тільки на виховну роботу зі студентами, але й долучати їх до практичної діяльності, де вони мали б змогу на практиці реалізувати отримані знання і самоудосконалювати свою правову культуру. По-четверте, процес формування правової культури у майбутніх юристів повинен бути ефективним, тобто з урахуванням усіх форм і методів навчання та виховання в процесі отримання ними фахової (юридичної) підготовки.

Реалізуючи ці умови, сучасна вища школа, як доводять дослідження й особистий досвід автора, може здійснити формування правової культури майбутнього юриста за наступними напрямками.

1. Всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства. Людина мусить стати, як вважав давньогрецький філософ Протагор, “мірою всіх речей”.
2. Підготовка фахівців права з високою культурою праці та спілкування.
3. Розвиток таланту, розумових і духовних здібностей.
4. Виховання високих моральних якостей, відродження та розвиток професійної етики.
5. Формування естетичних смаків, вміння жити і творити за “законом краси”

6. Формування соціальної активності майбутніх фахівців права, небайдужого ставлення до долі держави і свого народу.

7. Нарешті, прищеплення професійних якостей, професійної культури, особистої порядності.

Органічною складовою формування моральної та правової культури майбутніх правників є формування соціальної активності особистості студента в процесі навчання у ВНЗ. У сучасній Україні проблема формування соціальної активності особистості стала надзвичайно актуальною, оскільки творча самореалізація особистості неможлива без її соціальної активності у важливих сферах життєдіяльності. Тим більше є актуальною тема формування соціальної активності молоді, особливо в процесі її навчання у ВНЗ, де вона одержує фахову підготовку до практичної діяльності у сфері права. У Законі України “Про освіту” констатується, що метою сучасної освіти є всебічний розвиток людини як особистості і найвищої цінності суспільства, розвиток її талантів, розумових і фізичних здібностей, виховання високих моральних якостей, формування громадян, здатних до свідомого суспільного вибору і соціальної відповідальності.

Соціальна активність особистості являє собою її здатність до соціальної взаємодії. Вона відповідає суспільній природі людини. Найбільш прийнятним в контексті даної теми є розуміння соціальної активності як комплексу якостей особистості, що виражають її спрямованість і здійснюються в соціально значущій діяльності. Крім того, при визначенні соціальної активності різних груп населення слід урахувувати, з одного боку, особливості носія цієї активності, а з другого – конкретно-історичний характер її вияву. Звідси під соціальною активністю особистості студента слід розуміти такий комплекс якостей, властивостей молоді людини, які базуються на її потребах та інтересах і виявляються у навчальній, науковій та

суспільно-політичній діяльності, справляють позитивний вплив на навколишнє середовище й саму людину¹.

Структурна модель дослідження соціальної активності студентів юридичних спеціальностей у найзагальнішому плані виглядає таким чином.

1. Вивчення когнітивного (пізнавального) елемента. Він характеризується даними про правові та суспільно-політичні знання, їх обсяг, системність та стійкість. Когнітивний елемент тісно пов'язаний зі свідомістю особистості. Соціально-політичні та фахові знання студенти одержують перш за все у процесі цілеспрямованої навчально-виховної та правовиховної роботи.

2. Вивчення елемента переконань у необхідності діяти на благо суспільства, інших людей і самого себе. Соціальні переконання особистості є тим духовним реактором, який генерує її соціальну активність, спрямованість мотивів, почуттів і дій, породжує непохитну впевненість у правильності своєї життєвої позиції.

3. Вивчення аксіологічного (ціннісного) елемента соціальної активності студентської молоді. Він показує ставлення студента до самого себе як до соціально активного суб'єкта, а також ставлення до своєї соціально значущої діяльності та діяльності інших людей як до соціальної цінності. З аксіологічним, ціннісним елементом пов'язаний стан активності самосвідомості, що зумовлює творчість суб'єкта, спрямовану на його саморозвиток. Дослідження показують, що в числі перших за їх важливістю для студентів життєвих цінностей знаходяться: цікава робота, кар'єрне зростання, прагнення приносити користь суспільству та ін².

Активність особистості здійснюється перш за все розвиненим почуттям дальності перед колективом і суспільством у цілому.

---

¹ Андрущенко, В. Культура. Ідеологія. Особистість. Методолого-світоглядний аналіз [Текст] / В. Андрущенко, Л. Губерський, М. Михальченко. — К. : Знання України, 2002. — С. 37.

² Мануйлов, Е. Н. Актуальные проблемы комплексного подхода к воспитанию курсантов высших военных учебных заведений [Текст] : учеб. пособие / Е. Н. Мануйлов // — Х. : ХВВКИУРВ, 1984. — С. 88.

4. Вивчення чуттєво-вольового і емоційно-чуттєвого елементів соціальної активності студентської молоді. Воля як свідоме і цілеспрямоване регулювання людиною своєї діяльності характеризує здібність студента володіти собою, управляти своєю поведінкою. Сила волі як усвідомлене прагнення та спонукання до дій залежить від багатьох чинників, важливим з яких є глибока переконливість особистості.

Отже, чуттєво-вольовий і емоційно-чуттєвий елементи соціальної активності студентів тісно поєднані із соціальними знаннями та соціальними переконаннями, забезпечуючи цілісне формування особи студента.

5. Вивчення мотиваційного елемента соціальної активності студентської молоді, що характеризує перш за все спрямованість соціальної активності. Аналіз мотивів студентів дає змогу виявити сформованість переконань у необхідності соціально значущих дій.

Дослідження автора свідчать про те, що в основі соціально-політичної активності студентської молоді лежать соціально-політичні та інструментальні мотиви. Під інструментальними мотивами розуміється ставлення до суспільно-політичної діяльності тільки як до функціональної, а не соціально-моральної цінності¹.

Отже, у процесі планування виховної роботи треба прагнути до вироблення таких мотивів, які б допомагали не тільки охопити більшу частину студентів громадською діяльністю (зокрема у діяльності юридичних клінік, консультацій тощо), а й (що є не менш важливим) ефективно формувати у них соціально ціннісні мотиви діяльності.

6. Вивчення поведінкового елемента соціальної активності студентської молоді. Ефективні високоморальні дії, вчинки є об'єктивним показником не тільки активності моральної свідомості, її раціональної і емоційної сторін, а й моральної активності як явища соціальної діяльності в сучасних умовах. Формами практичного вияву соціальної

---

¹ Мануйлов, Е. Н. Актуальные проблемы комплексного подхода к воспитанию курсантов высших военных учебных заведений [Текст] : учеб. пособие / Е. Н. Мануйлов // — Х. : ХВВКИУРВ, 1984. — — 44 с.

активності студентів є здійснення конкретних дій, вчинків та їх суспільно значущий результат.

Запропонована структурна модель вивчення соціальної активності студентської молоді, безумовно, далека від досконалості і завершеності, але в той час вона може слугувати основою для вивчення рівня та критеріїв сформованості соціальної активності як окремих студентів, так і навчальної групи, курсів. Така модель дає можливість цілеспрямовано впливати у процесі навчання та виховання на той чи інший структурний елемент і в цілому на формування соціальної активності студентської молоді.

Зупинимося докладніше на рівнях соціальної активності студентів-юристів. При визначенні рівня соціальної активності студентів закономірно виникає питання про її критерії. Критерій соціальної активності особистості має бути комплексним, оскільки соціальна активність, як уже відмічалось, – це комплекс якостей, властивостей людини, виявлених у різних сферах діяльності. Стосовно середовища студентів-юристів комплексний критерій повинен урахувати характер участі студентів у різних видах правової діяльності, а також у навчальній, науково-дослідницькій, художній, творчій, суспільно-політичній діяльності тощо.

У процесі навчання в юридичних навчальних закладах у більшості студентів наприкінці навчання формується достатньо високий рівень соціальної активності. Разом з тим, аби досягти цього високого рівня соціальної активності студентської молоді, треба, щоб процес формування соціальної активності при навчанні у ВНЗ відбувався під впливом двох взаємозалежних об'єктивних і суб'єктивних умов, чинників, створених демократичним суспільством для розкриття творчих можливостей особистості.

Під об'єктивними чинниками формування соціальної активності студентської молоді ми розуміємо такі обставини внутрішнього життя ВНЗ, під впливом якого соціально-економічні, науково-технічні та духовні умови, в яких перебуває студент, реалізуються у внутрішні детермінанти його

поведінки та діяльності. По-перше, це вимоги суспільства до вищої школи з підготовки висококваліфікованих, всебічно розвинених фахівців права; по-друге, це стан навчально-педагогічного, науково-дослідницького та духовного потенціалів ВНЗ і його вплив на формування особистості студента.

Об'єктивні чинники завжди взаємодіють із суб'єктивними, які зводяться до усвідомленої, цілеспрямованої громадської та фахової діяльності студентства як соціального шару в цілому, так і окремої особистості, а також здатності до активної діяльності, їх волю, моральний дух, організованість і переконання. Отже, це перш за все ступінь підготовленості студентів до сприйняття та засвоєння суспільно значущих моральних норм і ціннісних орієнтацій, прийнятих у суспільстві.

Якщо говорити про напрями формування соціальної активності особи студента в процесі навчання у юридичному навчальному закладі, то основними з них можуть бути такі¹.

1. Постійне вдосконалення навчально-виховного процесу у ВНЗ з підготування висококваліфікованих, всебічно розвинених фахівців з вищою освітою та духовно багаті особистості. Саме тут перш за все відбувається постійний вплив на всі компоненти духовного світу студентської молоді, їх волю, характер, емоції, мотиви, мислення. У цьому процесі цілеспрямовано розвивається їх світогляд, формується переконання, тобто все те, що сприяє становленню особистості та її соціальної активності.

2. Одним із напрямів формування соціальної активності студентської молоді є гуманізація та гуманітаризація вищої освіти, яка покликана формувати у майбутніх фахівців гуманітарну культуру та планетарне мислення, виховувати відповідне ставлення до навколишнього

---

¹ Див.: Поліщук, О. С. Соціалізація особистості в умовах політизації українського суспільства [Текст] : монографія / Поліщук Олександр. — Хмельницький : [ХмДЦНП], 2011. — 154 с.; Радул, В. В. Соціальна активність у структурі соціальної зрілості (теоретико-методологічний аспект) [Текст] : [монографія] / В. В. Радул. — Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2011. — 256 с.; Соціалізація відносин у сфері праці в контексті стійкого розвитку [Текст] : монографія / [А. М. Колот та ін.] ; за наук. ред. д-ра екон. наук, проф. А. М. Колота. — К. : КНЕУ, 2010. — 348 с.

світу, суспільства та людини, сприяти подоланню технократизму у вирішенні сучасних питань.

Стосовно вищої юридичної школи процес гуманізації освіти виявляється у створенні духовно-психологічних, матеріально-речових та організаційних умов для навчання і всебічного розвитку особи майбутнього фахівця права. Гуманітарні мотиви повинні звучати в усіх курсах, що викладаються студентам, – від гуманітарних та соціально-економічних дисциплін до спеціально-юридичних, в усіх ланках навчання та виховання. Гуманітаризація у свою чергу передбачає передусім залучення тих, хто навчається, до досягнень світової та вітчизняної культури, знань про людину та її сутнісні потреби й інтереси. Досягається це перш за все введенням у навчальний процес спеціальних соціально-гуманітарних дисциплін культурологічного та загальноосвітнього циклів, крім традиційно існуючих.

3. ВНЗ повинні також забезпечити формування правової культури сучасної молоді, її реальної участі у формуванні політики і державному управлінні. Цей процес цивілізованої соціалізації молодого громадянина сприяє вихованню високої правосвідомості і правової культури, здатності до саморозвитку і самореалізації, робить його активною людиною, спрямовуючи практичні дії в потрібне країні річище.

4. ВНЗ з метою формування соціальної активності студентської молоді повинні забезпечити опанування студентами гуманітарних цінностей світової і вітчизняної культури, розвиток, моральних, художніх, психологічних, естетичних якостей. Практика показує, що широкий світогляд, багатий внутрішній світ підвищують соціальну активність особистості.

5. Важливим напрямом формування соціальної активності студентської молоді є те, що вища освіта повинна забезпечити опанування студентами методів і методик соціального аналізу соціальних процесів у різних сферах життєдіяльності суспільства.

6. Важливим напрямом формування соціальної активності студентів є залучення їх до суспільно-політичної діяльності як постійні та тимчасові доручення. Такі доручення вони можуть одержувати від ректорату, факультету, навчальної групи і завдяки ним виробляють навички та вміння соціально-політичної роботи.

Такими є, на наш погляд, основні напрями формування соціальної активності студентської молоді в процесі її навчання у юридичних ВНЗ.

Слід зазначити, що в реалізації цих підходів у системі освіти України існують декілька проблем, як загальних для системи вищої освіти, так і спеціальних, обумовлених особливостями підготування фахівців у різних ВНЗ.

Формування соціально активної особистості залежить від виховання її до виконання соціальної ролі в суспільстві. Тому дослідження процесу виховання особистості як соціальної особи, як діючої особи, особливо в умовах трансформації сучасного суспільства, є дуже актуальною.

Більшість дослідників відмічають, що соціальна роль особистості пов'язана з тими функціями які вона виконує у суспільстві і що мотивація до виконання такої ролі формується в процесі виховання, починаючи з сім'ї, школи, вузу і т.д.

Особистість виступає суб'єктом соціальної, активної, а іноді і пасивної діяльності, займає певне становище в суспільній системі (посади, права, обов'язки). У соціальній філософії та філософії права зазвичай розглядають соціальну роль особистості в статичному і динамічному аспектах. Статичний аспект пов'язаний з фіксуванням прав і обов'язків, із визначенням міри їх взаємодії, а динамічний – з їх реалізацією. Соціальна роль – це динамічний процес, коли особа виконує свої права й обов'язки, тобто виконує свої функції. Отже, маються на увазі ті нормативно схвалені форми поведінки індивіда, що пов'язані з професійними і соціальними якостями людини. Іншими словами, соціальна роль особистості – це нормативно схвалений спосіб діяльності і поведінки, це приведені в дію соціальні норми відповідно

до функцій людини як суб'єкта праці, пізнання, ціннісного ставлення до завдання, що виконує особа як член колективу або представник певної професії, соціальної спільності та ін. Таким чином, соціальна роль особистості завжди реалізується через професійну діяльність і суспільне становище, через функції, доручення і повноваження. Розглянутий у динамічному аспекті, тобто в зв'язку з функціонуванням особистості в суспільному середовищі, її соціальна роль виступає як соціальний процес і як соціальна взаємодія¹.

Філософсько-правовий аналіз соціальної ролі особистості доводить, щоб підготувати її до активної, творчої діяльності у сфері права, доводиться включати її в існуючу систему правового виховання, яка створюється в суспільстві. У такому випадку вибудовується організована структура цілісного виховного процесу як єдина система соціальних колективів (сімейних, навчальних, трудових, культурно-просвітницьких та ін.). Придбаний у процесі виховання, спілкування і соціальної діяльності в колективі досвід має важливе значення для вироблення в особистості внутрішніх мотивів та механізмів які впливають на саморегулювання вчинків і дій. Але тут виникає одна перешкода: соціальна активність особистості обмежена лише рамками трудової, професійної діяльності перестає відповідати вимогам соціального прогресу. У сучасних умовах демократизації громадянського життя і формування ринкових відносин в Україні потрібна активізація усіх творчих сил особистості у всіх сферах життєдіяльності суспільства. Творчість у соціальній сфері тим і відрізняється від професійної творчості, що тут виступає не стільки продуктивність у плані збільшення нового продукту, скільки розвиток самої людини як суспільної істоти. Своєрідним продуктом стає і сам процес збагачення і реалізації

---

¹ Див.: Андрущенко, В. Культура. Ідеологія. Особистість. Методолого-світоглядний аналіз [Текст] / В. Андрущенко, Л. Губерський, М. Михальченко. — К. : Знання України, 2002. — 578 с.; Поліщук, О. С. Соціалізація особистості в умовах політизації українського суспільства [Текст] : монографія / Поліщук Олександр. — Хмельницький : [ХмДЦНП], 2011. — 154 с.

творчих сил кожного члена суспільства. Людина удосконалюється інтелектуально, духовно і фізично.

Виховання особистості фахівця права в умовах демократизації має важливе теоретичне і практичне значення. Прямий зв'язок правового виховання особистості з проведеними в Україні реформами економічними, політичними, соціальними, культурними – ставить особливі завдання перед усіма суб'єктами виховання і в першу чергу, перед навчальними закладами, особливо перед тими де готують майбутніх фахівців для правової сфери. Людина має навчитися жити і працювати в умовах демократизації усіх сфер суспільства, всіх форм ринкових відносин. Однак значно зростає роль спрямованості виховання (особливо в межах вищих юридичних навчальних закладів) на підготовку творчої особистості, соціально активної, відповідальної, з високою загальною та правовою культурою.

Сучасні установи освіти і культури покликані не тільки розвивати й удосконалювати закладені в індивіді природою здатності і схильності, але й формувати потреби в постійному саморозвитку. Процес виховання значно ускладнюється тому, що мова йде вже не про те, щоб прищепити черговому поколінню якійсь мінімум навичок, дати йому освіту і професію, а сформувати нову психологію і свідомість, високу духовну культуру як передумову вирішення завдань, що стоять перед суспільством. Стара система виховання вже не відповідає сучасним вимогам щодо підготовки майбутніх фахівців. Основні недоліки системи традиційного виховання полягають в тому, що, по-перше, не враховувалися такі риси культури, як авторитарність і патріархальність виховання, що визначали систему. По-друге, впровадження ідеології технократизму у виховання призвело до того, що виховання особистості стало розглядатися не як самоціль, а лише як інструмент рішення інших, насамперед, виробничих завдань. По-третє, інтерес особистості перестав використовуватися як діючий засіб виховання, а проблеми виховання вирішувалися шляхом постійного вселяння і впровадження у

свідомість утопічних перспективних ідей досягнення ідеального соціального устрою. По-четверте, одним з основних принципів виховання став принцип протиставлення суспільного особистому. Нажаль, рецидиви віджилої системи виховання не зовсім подолані й в умовах демократизації Українського суспільства.

Слід зазначити, що складнощі соціально-економічного та суспільно-політичного розвитку держави, незавершеність реформування освіти (входження її до Болонського процесу) не сприяють високій ефективності вихованню особистості майбутнього юриста до виконання нею соціальної ролі в суспільстві.

Спрямованість формування суспільно необхідних якостей особистості передбачає відповідну організацію правового виховання, що відповідає вимогам соціальної демократизації. І тут, на наш погляд, варто виділити основні напрямки демократизації системи виховання в Україні. Перший напрямок демократизації системи виховання пов'язаний з участю широкої громадськості у вихованні і навчанні молоді. Тобто, повинна бути своєрідне «виховуюче» середовище суспільства, що сприяє формуванню такого клімату в соціальної дійсності, при якому виростає фізично здорове і духовно багате молоде покоління, створюється цілісна система вимог до молоді з боку навчальних закладів, суспільних закладів, громадянських організацій та інститутів, сім'ї. Другий напрямок демократизації системи виховання зв'язаний з державним управлінням системою виховання, глибокими структурними змінами в механізмі її управління. Сьогодні освіта і виховання України зорієнтована на розвиток особистості майбутніх фахівців як всебічно розвинутої людини. У Державній національній програмі «Освіта» зазначено: «Вища освіта забезпечує фундаментальну наукову, загальнокультурну, практичну підготовку фахівців, які визначають темпи і

рівень науково-технічного та соціального прогресу, співжиття, формування інтелектуального потенціалу нації як найвищої цінності суспільства»¹.

Третій напрямок демократизації системи виховання пов'язаний з гуманізацією та гуманітаризацією системи освіти та виховання. Гуманітарна підготовка покликана формувати у майбутніх фахівців гуманітарну культуру і планетарне мислення, виховувати відповідне ставлення до навколишнього світу, суспільства і людини, сприяти подоланню технократизму у вирішенні сучасних питань².

Четвертий напрямок демократизації системи виховання вимагає удосконалення і перебудови внутрішнього механізму самого виховання у всіх його ланках. Виховання завжди комплексне за метою, завданнями і самому процесі формування особи ідейно, науково, фізично. У минулому захоплювалися диференціацією напрямків виховання. У сучасних умовах в Україні акцентується увага на формуванні здібностей, духовних потреб, інтересів і суспільно значимих якостей особистості, на відповідності соціально-економічних умов завданням виховання. Виховна діяльність дедалі більше здобуває характер суспільного виховання, розвиваючись на основі тісної взаємодії усіх типів навчальних закладів, громадських організацій, виробничих колективів. Цікаво, що ще Платон свого часу відмічав той факт, що існує залежність виховання від соціокультурних умов. Згідно Платону, система виховання в суспільстві не тільки виконує функцію соціалізації, але і визначається нею.

Сучасний етап суспільного розвитку вимагає нового концептуального підходу до суті, мети, завдань і змісту виховання взагалі та виховання особистості юриста до виконання соціальної ролі в суспільстві, зокрема. Визначальним у розумінні суті виховання стає усвідомлення особистістю своєї ролі як суб'єкта діяльності і спілкування, своєї відповідальності перед

---

¹ Державна національна програма "Освіта" ("Україна XXI століття") : Електронний ресурс. — Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/896-93-%D0%BF>.

² Мануйлов, Є.М. Гуманізація та гуманітаризація системи юридичної освіти в Україні [Текст] / Мануйлов Є. М. // Проблеми розвитку суспільства: системний підхід : Матеріали міжвузівської наукової конференції, м. Харків, 12-13 квітня 2006 р. — Х. : НЮАУ, 2006 . — С. 39—43.

певним колективом і суспільством і розвиток особистості в цьому плані розглядається як процес безперервного знаходження нею все нових соціальних якостей. Тому метою виховання юристів в сучасних умовах стає всебічний розвиток особистості, безперервне формування та задоволення її духовних, соціальних потреб й інтересів, збагачення ціннісних орієнтацій, запитів, розкриття задатків і здібностей, духовного потенціалу при зростанні соціальної ролі самої особистості на основі її вільного самовизначення і саморегуляції. Крім того, специфічна сфера суспільної практики, яким є виховання, покликана активну роль у створенні середовища розвитку особистості, в процесі демократизації суспільства. Найбільші можливості для реалізації цих завдань є в системі освіти, особливо в сучасній вищій школи. Це зумовлено такими обставинами.

По-перше, достатня кількість вищих навчальних закладів з потужним науковим та педагогічним потенціалом, спроможним формувати соціально активного фахівця.

По-друге, філософсько-освітня парадигма XXI століття має гуманістичну спрямованість, яка передбачає формування творчої особистості, підготовку фахівця з високою культурою праці та спілкування, розвиток таланту, виховання високих моральних якостей, відродження та розвиток духовного потенціалу українського народу, відродження інтелігентності.

По-третє, відбувається трансформація ціннісних орієнтацій і у суспільстві. Триває пошук тих духовних пріоритетів, які могли б стати фундаментом для відродження кращих духовних традицій українського народу.

По-четверте, форми та методи, за якими виховуються майбутні фахівці у вищих навчальних закладах України, сприяють вихованню в них головних ознак соціально активної особистості (компетентності, високої професійної, правової та політичної культури, орієнтованості на вищі цінності людського буття).

Отже, виховання особистості майбутніх юристів до виконання ними соціальної ролі в суспільстві формується і розвивається під впливом діалектично взаємопов'язаних соціальних, духовних, політичних та природних факторів, до яких належать: соціальне середовище, навчання та виховання, спадковість та соціально-трудова діяльність.

Особливе місце в процесі виховання особистості до виконання нею соціальної ролі в суспільстві займає формування у майбутніх фахівців високої правової та політичної культури. За визначеннями, що наводяться в науковій літературі, у суспільному житті політична культура є важливим засобом взаємодії особистості й політичної влади. Основне призначення політичної культури полягає не у відчуженні, а в залученні людей до політичної системи і політичної діяльності¹. Крім того, політична культура, це історичний досвід, пам'ять соціальних спільнот і окремих людей у сфері політики, їх орієнтація, навички, що впливає на політичну поведінку та соціальну активність особистості.

Важливе значення у формуванні політичної культури майбутніх фахівців права набуває феномен політичної ідентичності та його розуміння студенською молоддю юридичних навчальних закладів. Мова йде про політико-ідеологічні цінності, орієнтацію молоді на них. Змістом політичної ідентичності є не сам факт приналежності, не просто усвідомлення себе «частиною» і перебування в «цілому». Ідентичність визначає певну, відмінну від інших поведінку, оскільки спільнота реалізується у своїй життєдіяльності, у здатності бути «цілим» – суб'єктом того чи іншого². Коло політичних ідентичностей дуже широке. Це може бути належність до певної партії, руху, суспільної акції, революційного процесу, тощо. З точки зору особистості до виконання нею соціальної ролі в суспільстві, політичну ідентичність слід розглядати виходячи з політичної участі особистості в суспільному житті.

---

¹ Пробийголова, Н. Деякі тенденції політичної соціалізації молоді [Текст] / Н. Пробийголова // Політичний менеджмент. — 2005. — № 4. — С. 73.

² Бублик, П. Ідентичність як фактор політичної культури [Текст] / П. Бублик // Людина і політика. — 2004. — № 2. — С. 64—65.

Отже, виховання особистості майбутніх фахівців права до виконання ними соціальної ролі в суспільстві має державний характер і повинно перебувати під державним контролем.

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що моральна та правова культура майбутніх фахівців права є багатозначними та складними феноменами. Правова культура юриста характеризує рівень його правосвідомості, включає ступінь свідомості права, на яку опираються виконавча влада, посадові особи, характеризується вона й інтенсивністю переконань у цінності права. Високий рівень правової культури юристів – одна з ознак правової держави. Якщо правосвідомість охоплює тільки духовне життя суспільства, є тільки частиною суспільної свідомості, то правова та моральна культура містять у собі як духовні характеристики, так і “матеріальні додатки” права – юридичні установи, їхню організацію, інші інститути соціалізації, відносини; як роль у суспільстві права, так і стиль, культуру роботи політико-правових інститутів, відносини із громадянами.

1. Формування моральної та правової культури майбутніх фахівців права є складним і суперечливим процесом, який включає в себе передусім процеси генези й формування естетичної культури, соціальної активності, виховання особистості майбутніх юристів до виконання ними соціальних ролей у суспільстві тощо. Для досягнення максимальної ефективності формування моральної та правової культури майбутніх фахівців права в сучасному суспільстві всі здійснювані правовиховні заходи повинні бути об’єднані в певну систему взаємопов’язаних, цілеспрямованих та послідовних дії різних суб’єктів суспільства, об’єднаних загальним задумом і діючих за єдиною програмою¹.

---

¹ Данильян, О. Г. Особливості організації та управління правовим вихованням у демократичному суспільстві [Текст] / Данильян О. Г., Дзьобань О. П. // Гілея : науковий вісник. Збірник наукових праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. — К. : ВІР УАН, 2011. — Випуск 50. — С. 427—433.

Розділ 4. Проблеми розуміння та здійснення права

4.1. Особливості ціннісного виміру сучасного праворозуміння.

Право як особлива сфера буття людини і буття цінностей має за мету успішне, ефективне пристосування діючого, розуміючого і оцінюючого суб'єкта до реалій сучасності в онтологічному й аксіологічному її вимірі. Становлення й примноження нетрадиційних ідеальних реальностей, а також панування некласичних культурних цінностей, що є ознакою сучасності, безумовно потребує нового осмислення і теоретичного обґрунтування права в сукупності всіх його проявів, від правосвідомості до правостосунків.

Актуальним уявляється доведення класичних і некласичних онтологічних, антропологічних, аксіологічних засад і принципів, що реалізуються у сфері культури і права, їх порівняльний аналіз, виявлення протирічливості, а також подальше загострення проблем правотворчості й правоздійснення за умов нової духовності, ментальності, ціннісного апарату та методологічних підстав ставлення людини до права. Інтеграційні процеси, що відбуваються у сучасній правовій культурі, необхідність розуміння права з позиції плюралізму правових ідеологій та синтезу методологій викликали також значний інтерес до філософської герменевтики, що розглядає праворозуміння як спосіб буття. Герменевтична онтологія дозволяє по-новому поглянути на проблему розуміння права, а також особливості ціннісного виміру буття права.

В сучасній онтології популярна сінергетична модель світорозуміння, в якості основних принципів якої виступають: складна системність, динамізм, нестабільність, сингулярність, спонтанність, імовірність, відкритість, самокореляція, самоорганізація і автономність системних елементів. У той час як традиційна діалектична онтологія застосовує, в тому числі у праві, метод дедукції: виведення часткового із загального. Тому частка тут набуватиме свого сенсу виключно на основі її приналежності до цілого. Так,

правовий статус окремого громадянина визначається в тій мірі, в якій він належить до громадянського правового суспільства і відносно того, яку саме роль відіграє в здійсненні функції останнього. Основними принципами класичної онтологічної моделі світорозуміння являються, відповідно: структурність, впорядкованість, системність, стабільність, закономірність, передбачуваність, поступальний і абсолютний розвиток, ієрархічність, цілісність, узгодженість функцій окремих елементів із загальною функцією системи.

Модальність права, що визначається як деонтична, вказує на унікальний характер природи права, який певним чином виявляє себе у некласичних філософсько-правових концепціях. Так, сучасним російським філософом І. Честновим виділяються феноменологія, герменевтика, антропологія та сінергетика як філософські напрямки, що містять у собі можливості для створення посткласичного типу праворозуміння¹. За умов використання герменевтико-феноменологічного методу уявляється можливим простежити становлення змісту самого права, що відбувається, умовно, в три етапи і так ніколи й не становиться, залишаючись незавершеним, відкритим для впливу суб'єкта та середовища. Однак, це не діалектична тріада, а скоріше відхід від неї. Отже, на початковому етапі розгортається сама дія, справа-випадок, яка потребує правового осмислення. Відбувається реєстрація факту, філософсько-правова редукція. Місце детерміністського обґрунтування правової істини займає тепер ситуативна актуальна аргументація.

В подальшому ж у класичній моделі праворозуміння суддя, уникаючи суб'єктивізму, мав співставляти конкретну юридичну ситуацію із належною ситуацією з метою визначення кількісної нестачі права у справі-випадку, що розгортається. На відміну від цього, некласична онтологія в принципі не фіксує відсутності права у самій реальній ситуації, отже і не виходить із

---

¹ Честнов И. Правопонимание в эпоху постмодерна [Текст] /И. Честнов //Правоведение. СПб. – 2002. – №2. – С. 5.

діалектики дійсного/належного. Суддя, спираючись на весь свій суб'єктивний досвід, а також враховуючи змісти, які розгортаються у правовому дискурсі судового процесу, здійснює рефлексію дійсного права одиничної ситуації. В результаті він досягає конкретного правового змісту та юридичної значимості даної справи-випадку, формуючи тим самим поле правової фактичності або феномен сучасного права з його мінливим змістом. Будучи закріпленим у тексті, фактичне право набуває ще більшої самостійності, змістовних можливостей, незалежності від “керівного начала”.

Проблеми правового раціоналізму й законності мають вирішуватись за умов розуміння того факту, що в соціальній дійсності відбуваються глибинні трансформації. Соціальні, духовні, інформаційні системи діють як трансгресивні, взаємоінтегровані, отже узгоджені у своїх принципах. Як праворозуміння вже не може залишатись прагматично-догматизованим, позитивістським, так і правозастосування перестає бути стандартизованим, адміністративно-командним, вузькоспеціалізованим. Динаміка й постійне оновлення права є загальноновизнаними його рисами в руслі природноправової постмодерністської парадигми¹.

Інтерпретація судового рішення дозволяє засвідчити окремий етап становлення сенсу права, який не є завершуючим; а сенс, в свою чергу, не є остаточним. Рефлексія змісту тексту іншими суб'єктами провокує примноження контрфактів стосовно вихідної правової ситуації та утворення нового дискурсу контрфактичності права, який виступає як результат взаємодії суб'єктивних інтерпретацій діючого права. Однак, на думку І. Честнова, юридично значима поведінка у будь-якому випадку повинна бути співвіднесена із нормою, яка завжди передує тій поведінці. Саме тому ми можемо кваліфікувати поведінку як правомірну чи протиправну. А

---

¹ Касьянов В. В., Нечипуренко В. Н. Постмодернизм и понимание права. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://society.polbu.ru/kasianov_socprav/ch63_i.html

механізм формування норми із актів індивідуальної поведінки у такому аналізі відсутні¹.

Повертаючись до питання модальності права, слід зауважити, що якщо класичний підхід визначав її як деонтичну (сфера належного), то у некласичній парадигмі, за відсутності єдиного джерела та абсолютного критерію, право як таке ніколи не втрачає своєї дійсності й, відповідно, не набуває її внаслідок відповідності основній нормі чи верховному канону. Саме в цьому один із сучасних вітчизняних філософів, О. Стовба, вбачає парадоксальність. Він звертається до проблеми виявлення онтологічної природи права і розглядаючи останнє в ракурсі деконструювання його наявне/відсутнє. Він зазначає, що особливо в межах судового процесу ми стикаємося з опозицією наявності/відсутності права або, як її можна сформулювати ще, з протилежністю дійсності/належності². Під дійсністю в даному випадку розуміється відсутність права у ситуації, а під належністю – необхідність поповнити його наявність. Як відомо, у класичній філософії права право традиційно ототожнювалось з другим з цих елементів – з належним, тоді як право в значенні дійсності – це складова ситуації. Нестача його у події власне лише і змушує людей звернутися до права в значенні належності.

Належнісний характер права не досягається в результаті діалектичного стрибка у нову якість, але виявляється у триваючому становленні його змістів, у правовому дискурсі, що охоплює процесуальну природу права. Зміст права, так, як і його модальність, не є такими, що зводяться до суцього чи належного; вони визначаються на етапі переходу від першого до другого, як безперервне й вічне становлення, трансгресія, як абсолютна можливість справедливості. Отже, необхідно визнати правоту “помірного постмодернізму” стосовно того, що буття права є багатомірним, являє собою

---

¹ Честнов И. Диалогическая онтология права в ситуации постмодерна [Текст] /И. Честнов //Правоведение. СПб. – 2001. – №3. – С 49.

² Стовба О. Деконструкція поняття права: постановка проблеми [Текст] /О. Стовба //Проблеми філософії права. – 2006-2007. – Том IV-V. – С. 122.

не статику, а динаміку, становлення і не може бути зведеним до одномірного опису¹. Правовий дискурс уявляється як мережева структура змістів, що мерехтять і зникають, означуючи право.

У постмодернізмі відбувається заміщення діалектичного зняття (у формі стрибків чи еволюції) феноменом трансгресії – межового стану, який, в свою чергу, є альтернативою як деструктивності, так і конструктивності. Мова йде про те, що деконструкція – не стільки руйнування, скільки реконструкція, рекомпозиція заради досягнення того, як була сконструйована певна цілісність. Деконструкція не є будь-яким методом і не може ним стати. Кожна подія деконструкції одинична, як ідіома чи підпис². Хід деконструкції веде до ствердження майбутньої події, винаходження. Заради цього необхідно порушити традиційний статус винаходу, порушити інституціональні структури, як вважає російська аналітик постмодерну Н. Маньковська. Руйнуючи звичні очікування, дестабілізуючи статус традиційних цінностей, деконструкція виявляє теоретичні поняття й артефакти, що існують у прихованому вигляді. Вона орієнтується не стільки на новизну, що пов'язана з амнезією, скільки на інаковість, яка спирається на пам'ять³.

Сьогодні пропонується “нова діалектика”, де сутність відірвана від явища – останнє більш не визначається сутністю, а навпаки, в активній своїй зміні провокує утворення і примноження нових сутностей. Кількісні зміни більш не обумовлюють традиційну зміну якості, а боротьба протилежностей виходить за межі дихотомії та втрачає шанс досягти своєї єдності у цілісній системі. Означуване замінюється знаками, символікою, образами. Сутність втрачена, від неї залишилася тільки назва. На думку вітчизняного філософа Н. Малиновської, людство споживає не продукти матеріального світу – воно

---

¹ Честнов И. Диалогическая онтология права в ситуации постмодерна [Текст] /И. Честнов //Правоведение. СПб. – 2001. – №3. – С 48.

² Маньковская Н. Иронизм деконструкции [Текст] /Н. Маньковская //Эстетика постмодернизма – СПб.:Алетейя,2000. – С. 17.

³ Там само. – С. 19.

споживає бренди, за голосним найменуванням яких реальний зміст не має принципового значення. Звичайно, що образність інформації тільки укріплює позиції мови у парадигмі постмодерну¹.

Якщо філософська парадигма класики і модерну базувалася на таких принципах, як позитивна раціональність, логоцентризм, холізм, прогрес, перспективність, планування, лінійність, то постмодерністська парадигма диверсифікує прогрес і продуктивне становлення. Постмодерн висуває поняття “чиста тілесність” – в значенні “чуттєвий розум” чи “абсолютна можливість” – як альтернативу раціональності. Спостерігається мутація форми раціональності: на перше місце висуваються методи криз і катастроф, теорія імовірності, синергетична методологія. Раціоналізується сама мінливість. Втраченим є інтерес до гомогенної цілісності. Людині відмовлено у можливості морального виправдання шляхом причетності її до абсолютних цінностей. Спостерігається відвертий дефіцит гуманізму, моральних ідеалів, аксіологічних абсолютів, керівного начала. Суб’єкт відчуває себе як автономну чисту тілесність, що обумовлена у своїй поведінці пріоритетами комфорту та індивідуального блага і не обтяжена соціальною відповідальністю, адже тілесність передбачає максимум спонтанної динаміки і мінімум духовності. Н. Малиновська також зазначає, що постмодерністська фрагментарність, як одна із характерних рис епохи, дає про себе знати навіть в освітніх процесах². Постмодернізм зокрема “відокремлює”, пропагує довіру до фрагментів, герменевтику інтертекстуальності, принципову неможливість осягнення цілісної картини реальності. Освіта за принципом “мережі знань” призводить до зниження глибини теоретичного рівня науки.

Для ментальності людини класики і модерну були властиві ціннісна фундаментальність, визнання авторитетів, принциповість, щирість, справжність, відкритість, природність, тенденція до виправдання особистої жертви на користь суспільним інтересам, почуття вини. Характерною була

---

¹ Малиновская Н. Постмодерн и его влияние на понимание права [Текст] /Н. Малиновская //Вестник ВГУ. – Серия:Право. – 2009. – №2. – С. 83.

² Малиновская Н. Постмодерн и его влияние на понимание права [Текст] /Н. Малиновская //Вестник ВГУ. – Серия:Право. – 2009. – №2. – С. 82.

героїзація суспільного лідера – особи, яка користується повагою з боку інших. Моральний герой – завжди трагічний герой. Його безкорислива свідомо жертівність виявлялася повністю виправданою згідно критерію людського призначення. Так, до класичних загальнолюдських моральних цінностей належать: обов'язок, відповідальність, честь, гідність, мужність, жертівність.

Ментальність людини неklasичних поглядів доби постмодерну радикальним чином відрізняється від зазначеної вище. Виходячи із пріоритету моральної, ідеологічної й соціальної автономії особистості, відбувається героїзація маргінала, який набуває іронічних рис у своєму ставленні до світу. Моральний герой сучасності – це комічний герой. Спостерігається тенденція до парадоксальності особистої жертви та героїзму в принципі. Недоречним і зайвим вважається почуття вини. Ідеал самоцінності й самодостатності людини підноситься до крайніх своїх меж, набуваючи на практиці рис нарцисизму й егоїзму. Український вчений Л. Удовика пише з приводу цього, що менталітет сучасної людини включає особливий тип постмодерної чуттєвості, “інтуїтивне мислення” з притаманними йому образністю, метафоричністю, асоціативністю¹.

Закономірним наслідком антропологічних перетворень стала дефрагментація правової реальності, відсутність цілісного сприйняття права суб'єктом, а звідси – недостатня роль позитивних принципів у правовому регулюванні, а також формування негативного образу права в суспільстві. У свідомості людини набуває поширення ідея самозадоволення і всевладдя бажання, що призводить до появи людини – “машини бажання”. Водночас стверджується недовіра до абсолютних моральних цінностей і природноправових ідей, панування яких уніфікує й уодноманітнює світ, закріплює за людиною універсальні формальні обов'язки, що роблять можливим і домінуючим позитивне право.

---

¹ Удовика Л. Людина епохи постмодерну і право [Текст] /Л. Удовика //Філософія права. – 2005. – №7. – С. 31.

Тенденції демократизації суспільства і лібералізації культури суттєво торкнулися права. Сьогодні спостерігається відхід від суто позитивістського його розуміння як інституту легітимного насильства. Основна функція права змінюється: із гаранта державної волі – на гаранта особистих прав людини. Право намагається позбавитись догматизму; змінюючи доміанти, змінює і саму свою природу на дискурсивну і гнучку, креативну, відкритую для впливу з боку інших правових систем, а також сфер духу і окремих суб'єктів. Орієнтуючись не на санкціоноване насильство, а на довіру і визнання, право претендує на пріоритетність ліберальних, мирних форм вирішення конфліктів; виходить із принципу плюралізму переконань і свободи волевиявлення; передбачає активність обізнаної самосвідомої особи як носія права. Констатація даних рис сучасного права свідчить про органічність і синхронність постмодерністських перетворень в сфері буття духовної культури взагалі. Тому перетворення права є водночас і наслідком загальних аксіологічних змін буття, і їх умовою.

Значно посилюється аксіологічний, ірраціональний, суб'єктивний моменти у правовій герменевтиці: інтерпретація більш не є безпристрасною та безособовою діяльністю. Вирішується проблема суб'єктивного розуміння юридичних норм, текстів самостійними відповідальними і рівними суб'єктами права. Якщо вони рівні у своїх можливостях, тоді кому з них належить “справжній” сенс законів – їх творцю (автору) чи читачеві (інтерпретатору), якщо взагалі доцільно визнавати наявність такого сенсу? Відповідь на це питання сучасні правові науки шукають у філософському деконструктивізмі й постструктуралізмі, виходячи із давно визнаної там “смерті” автора.

Інтерпретація має місце там, де наявний багатоскладний зміст, багатство змістів. Наприклад, робота слідчого полягає у дешифровці прихованого змісту об'єкта та “перекладі” символів у відповідності із мережею прочитання (контекстом), який їм властивий. Інтерпретація обставин місця події дає слідчому інформаційний матеріал, на підставі якого будуються версії того, що трапилося. Будь-яка інтерпретація має на меті здолати дистанцію між минулою

подією та самим інтерпретатором. В результаті останній стає учасником події, а точніше сучасником предметів, що об'єктивували, зафіксували дану подію¹. Огляд місця події – це первинна слідча дія, і від успішності її проведення часто залежить успіх усього розслідування. Працівник правоохоронного органу, який здійснює огляд, має справу зі свого роду віртуальною реальністю, тобто дійсністю, яка є реальною (має реальну значимість) тільки за певних умов. Він професійно розглядає нейтральні предмети як можливі докази здійснення злочину. Слідчий фактично має справу не з предметами, а з їх символами. Так, звичайні побутові речі в ході огляду набувають у зв'язку з подією умовний, побічний сенс, стаючи символами, модальність яких потребує декодування, інтерпретації.

Надто специфічна з точки зору герменевтичного прочитання така слідча дія, як допит – технологія отримання фактичних даних про злочин від джерела, що із початку є інтерпретатором. Технологічна схема отримання процесуального доказу завдяки допиту наступна: 1) побачив (витлумачив), 2) розповів (витлумачив), 3) зафіксував (витлумачив), 4) оцінив (витлумачив). Отже ми бачимо, що об'єктивізація події відчуває ряд перетворень: 1) розмірковування і фіксація у пам'яті свідка; 2) передача змісту за допомогою мови; 3) письмовий (знаковий) переклад і фіксація у тексті протоколу; 4) осмислення і оцінка тексту. Схематичний технологічний ланцюг виглядає так: пам'ять – мова – текст – кінцева інтерпретація. На підставі останньої формується внутрішнє переконання судді та виноситься вирок. Однак, необхідно зазначити, що найбільш яскраво герменевтичний характер правових явищ виявляє себе під час кваліфікації слідчим злочину. Розуміючи кожен із ланок у зазначеному ланцюзі як систему значень, необхідно мати на увазі, зазначає російський дослідник В. Суслов, що точність значень стає поступово все більш фрагментарною по відношенню до попередньої, все більш

---

¹ Суслов В. В. Герменевтика и юридическое толкование [Текст] / В. В. Суслов // Государство и право. — 1997. — №6. — С.117.

суб'єктивною¹. Тут виявляється рефлексивний план правосвідомості – це той стратегічний рівень, на якому функціонують такі поняття, як інтуїція слідчого, внутрішнє переконання судді, присяжних засідателів та інші феномени.

Тепер до поняття юридичної кваліфікації в правовій реальності. У кримінальному праві більшість правників при визначенні поняття “кваліфікація злочину” керуються дефініцією, що вдало сформульована російським теоретиком права В. Кудрявцевим: кваліфікація злочину – це “встановлення та юридичне закріплення точної відповідності між ознаками скоєного діяння і ознаками змісту злочину, що передбачений карно-правовою нормою”². До правової реальності в юриспруденції відносять не тільки правові норми, ситуації, їх тлумачення, але й правовідносини, а також судову практику – і все це може розумітися як “текст”. Використання поняття “текст” у різних правових дискурсах свідчить про розширення меж герменевтичного поля взагалі. У ролі своєрідного тексту виступає і сама правова реальність, що виражена у подіях, які потрапляють до сфери кримінальної юстиції. Правова реальність також є об'єктом для юридичної інтерпретації і розуміння. Так, герменевтичні процедури “розуміння – інтерпретація – аплікація” (за Гадамером) трансформуються у кримінальному праві у гносеологічну формулу “розуміння – тлумачення – застосування”, яка фактично є альфа і омега кваліфікації злочинів і визначає саму специфіку правового мислення³.

Згідно закону, можливість особи діяти (вчиняти певним чином) встановлюється відповідно до конкретних обставин справи та характеристики особи. Можливість же настання тяжких наслідків для особи, яка опинилася у скрутному становищі, повинна бути визнана “реальною”. Слід вважати, що головною задачею слідчих або судів є максимально об'єктивне встановлення наявності реальної можливості (або обов'язку і можливості) особи-злочинця

¹ Суслов В. В. Герменевтика и юридическое толкование [Текст] / В. В. Суслов // Государство и право. — 1997. — №6. — С.117-118.

² Кудрявцев В. Н. Общая теория квалификации преступлений [Текст] / Кудрявцев В. Н. — М.: Юристъ, 2004. — С5.

³ Марчук В. В. Квалификация преступлений в контексте философской герменевтики [Текст] / В. В. Марчук // Право и демократия: Сборник научных трудов. — Минск: БГУ — Вып.19. — 2008. — С. 251-252.

діяти певним чином. Проте є повністю очевидним, що це, в більшості своїй, буде залежати від їх суб'єктивної оцінки потенційних здібностей звинуваченого, переконливості й вичерпності реальних улік з місця події, свідоцтв свідків (тобто відновлення картини події), а також достатності доказів учасників судового процесу. Кожен із зазначених чинників може бути спровокованим, спростованим, або зайвим (таким, що не відноситься до справи), що обумовлено їх спонтанним і вибірковим характером, залежно від суб'єктивної свободної волі керівників судового процесу – суб'єктів правотлумачення.

“Закон є загальним, він не може бути справедливим по відношенню до кожного окремого випадку,” – писав Х.-Г. Гадамер відносно правової догматики. Сучасний російський філософ А. Овчинников, посилаючись на Х.-Г. Гадамера, зосереджує увагу на суб'єктивізмі суддівських тлумачень справ та їх рішень, а також ситуативній обумовленості й неповторності юридичної процесуальної справедливості. Проте Х.-Г. Гадамер, як відомо, виступав водночас за визнання вирішальної ролі традиції як у пізнавальній практиці людини, так і в праворозумінні (історичний метод)¹.

Перевірити розумність особистої інтерпретації законів і ситуацій юрист може, вступивши на шлях історика, тобто заглибившись у традицію. Для того, щоб встановити зміст того чи іншого закону, згідно Х.-Г. Гадамеру, “потребується історичне пізнання первинного змісту, і лише заради цього останнього тлумач-юрист приймає до уваги історичне значення, яке надається закону самим законодавчим актом. Але він не може покладатися виключно на те, що відомо йому про наміри та думки тих, хто розробляв даний закон, протоколи парламентських засідань. Навпаки, він повинен усвідомити і врахувати зміни правових відносин, що відбулися з тих пір, і відповідно заново визначити нормативну функцію закону”². Тому тільки той закон, який тривалий період був діючим і за цих обставин не втратив актуального значення, має

---

¹ Гадамер Х.-Г. Истина и метод Основы философской герменевтики [Текст] / Гадамер Х.-Г.; [пер. с нем.] — М.: Прогресс, 1988. — С. 594.

² Там само. — С. 386.

особливу цінність. Особливо ж ускладнюється інтерпретація там, де тексти законів не були безпосереднім наслідком правового досвіду.

Розірвати герменевтичне коло, що обмежує горизонт розуміння, можна тільки через інтуїцію змісту. Розуміння починається із “забобону” (“передсудження”), “передбачення”, які обумовлені соціокультурною традицією і становлять саме те, що Х.-Г. Гадамер називав “горизонтом розуміння”¹. Осмислення права завжди виглядає як герменевтичне коло, тому що буття права, як і буття взагалі, має часовий характер, а тому правознавець чи юрист не має в собі ніякої “позаісторичної” точки, встав на яку він міг би зайняти позачасову позицію. Не допоможе тут і вивчення самої традиції, тому як, вивчаючи традицію, історик права не виходить за її межі, а рухається у її колі – колі “перед-суджень”, стереотипів, обумовлень. Не здатен він позбавитись і “попереднього розуміння”, що задане йому тією традицією, до якої він сам належить. Тому непереконливою є полеміка з приводу істинного, абсолютного і універсального праворозуміння.

Будучи представником певної соціокультурної спільноти, носієм етнокультури, суддя несвідомо привносить правотворчий момент до процесу правозастосування, реалізуючі ті уявлення про справедливість, які домінують на даному етапі розвитку суспільного життя. Якщо цінності, що лежать в основі норм позитивного права, не відповідають національному духу, народній правосвідомості, традиціям суспільства, ці норми реалізовуватись людьми не будуть. Приймаючи участь у правовому дискурсі, “вживаючись” у юридичну справу, суддя здійснює підведення норми і через своє особисте “передсудження”. При цьому він вимушений у кожному новому випадку, за кожної конкретної ситуації розуміти норму заново, адже соціальна дійсність існує і розвивається не за об’єктивними абсолютними законами, що аналогічні природним. “Осягнення норми, – як вважає А. Овчінников, – передбачає “переживання”, “співчуття”, “вчуття”, які виникають лише у випадках індивідуальної зацікавленості”. Не існує повністю тотожних ситуацій і

---

¹ Там само.

випадків, як не існує двох однакових оцінок і способів розуміння. Закон не в силах передбачити все розмаїття випадків свого застосування, тому як існує дещо, що не піддається раціональному осмисленню і поясненню – людська свобода¹.

Своєрідність суб'єктивного розуміння права полягає в тому, що пізнання правового явища як соціального феномену можливе, перш за все, завдяки вивченню суб'єкта, який бере участь в цьому процесі. Так, відомий французький філософ П. Рікьор відверто завдаючись питанням “хто є суб'єктом права?” дає на нього досить розгорнуту і досконалу відповідь. Виникнення останнього пов'язується П. Рікьором із появою самих феноменів простору дискусії та простору відповідальності, що обумовлюють відношення, яке є ширшим, ніж відношення “я – ти”, тому як вводить третього, якого ми сприймаємо як доповнення нас самих у суспільному інституті. Тільки у комунікативному просторі ми набуваємо певних прав і обов'язків, тому особовий займенник, відповідаючий цьому просторові – не “ти”, а “будь-хто” – він же суб'єкт права². Ми входимо до юридичного простору, коли розглядаємо себе як “будь-кого із всіх інших будь-яких”. Лише інституціональний статус політичної, юридичної особи, громадянина дозволяє суб'єкту набути своєї ідентичності – це факт визнання за ним рівних прав і обов'язків, що робить його самого визнаним іншими будь-якими у правовому дискурсі.

Антропологічні засади права визначають особливості його тлумачення. Так, важливе значення у герменевтичному аналізі зберігає психологічний, суб'єктивний момент, обґрунтований ще Ф. Шлейермахером і незаслужено підданий критиці Х.-Г. Гадамером. Отже під час кваліфікації злочину, особа, що веде кримінальний процес, може знати більше, ніж законодавець на момент прийняття відповідного закону, оскільки вона (особа) мешкає вже в інших історичних умовах. До того ж, як зазначає філософ права В. Марчук, в сучасній філософії в рамках дискурсивного аналізу поняття “текст” все більш

¹ Овчинников А. И. Юридическая герменевтика как правопонимание [Текст] / А. И. Овчинников // Известия высших учебных заведений: Правоведение. — 2004. — №4. — С. 165-169.

² Рикёр П. Торжество языка над насилем [Текст] / Рикёр П. // Вопросы философии. — 1996. — №4. — С. 30.

розширяється: праворозуміння може здійснюватись в межах різноманітних стосунків: “текст-ситуація”, “текст-дія”, “текст-норма”, “текст-образ”, “текст-людина”¹. Так, ми маємо можливість побачити різноманітні методологічні підходи у здійсненні герменевтичних практик у правовому вимірі, які в багатстві своєму впливають на розвиток юридичних наук і правового мислення.

Ідея читання як процесу пробудження тексту, його нових значень, як співтворчості автора і читача в цілому є інтелектуальним продуктом філософської герменевтики двадцятого століття.

“Читач – ось той простір, де закарбовані всі цитати, з яких складається письмо, – писав у середині минулого століття Р. Барт, – текст набуває своєї єдності не через власне походження (авторство), а через призначення; читач є той безіменний дехто, що зводить у ціле всі компоненти, з яких, власне, й утворюється письмовий текст”². Оскільки автор вилючений з тексту, безглуздими стають будь-які претензії на “правильне” розуміння, “розшифровку” останнього. Вітчизняний вчений П. Рабінович також звертає увагу на те, що у багатьох випадках один і той самий юридичний текст об’єктивно спроможний бути носієм кількох неоднозначних смислів, оскільки може використовуватись різними суб’єктами як інструмент задоволення їхніх потреб³.

Інший український філософ Д. Бочаров, посилаючись на відомі вже дослідження в судовій лінгвістиці, зауважує, що текст закону “точиться” смислом від початку свого існування (написання), існуючи незалежно від волі того, хто його написав. Після чого читач-інтерпретатор вольовим зусиллям прочитання зупиняє виток смислу з текстової структури, “заморожує”, фіксує

---

¹ Марчук В. В. Кваліфікація преступлений в контексте философской герменевтики [Текст] / В. В. Марчук // Право и демократия: Сборник научных трудов. — Минск: БГУ — Вып.19. — 2008. — С. 237-255.

² Барт Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика [Текст] / Барт Р.; [пер. с фр.] — М.: Прогресс, 1994. — С.390.

³ Рабінович П. Герменевтика і правове регулювання [Текст] / П. Рабінович // Вісник Академії правових наук України. — 1999. — 2(17). — С. 67.

смісл і подає його як результат смислотворення, єдино можливий в умовах наявного контексту¹.

Сьогоднішні дослідники філософії права погоджуються у думці, що юридичний текст вільно тлумачити так, як він дозволяє себе тлумачити у припустимому горизонті розуміння і законності. І таке тлумачення має бути не менш повноважним ніж інші – “компетентно-правові”. До того ж критик (тобто уповноважений на коментування суб’єкт) не має остаточно перебирати на себе функцію автора, а має обмежуватись формулюванням умов, правил і принципів віднаходження нового смислу тексту². Завдяки герменевтичному принципу загальності життєвого досвіду виявляється можливим ненормоване розширення меж розуміння закону та меж його дії.

Так, в Україні в якості єдиного органу офіційного тлумачення Конституції виступає Конституційний Суд, який у багатьох випадках змушений займатись не стільки “смісловідшукуванням”, скільки прямим смислотворенням³. Значно демократичнішою у питаннях правотлумачення є система судочинства у країнах Європи, що виражається у дії прецедентного права тощо. Теорія джерел права в усіх країнах романо-германської правової сім’ї виражає традиційну для усіх цих країн концепцію, згідно з якою право не міститься виключно в законодавчих нормах. Пошук права – це мета, на досягнення якої повинні спрямовуватися зусилля усіх юристів – кожного у своїй сфері із використанням своїх методів. Суддя в змозі, виходячи із вимог справедливості й доречності, відмовлятися від застосування певної норми. Якщо того вимагає справедливість, суддя будь-якої країни знайде спосіб ухилитися від букви закону, що заважає, і йому для цього вистачить засобів (це називається дискреційними повноваженнями суддів). В історії європейського права плідним вирішенням проблеми дискреційних повноважень суддів є діяльність суду претора у Римі і суду лорда-канцлера в Англії. Український

---

¹ Бочаров Д. Проблема інтерпретації юридичних текстів у контексті смислового виміру [Текст] / Д. Бочаров // Вісник Академії правових наук України. — 2003. — 3(54). — С. 25.

² Там само. — С. 32.

³ Рабінович П. Герменевтика і правове регулювання [Текст] / П. Рабінович // Вісник Академії правових наук України. — 1999. — 2(17). — С. 65.

дослідник права В. Дудченко, на підставі цих даних доходить висновку, що судді країн романо-германської сім'ї володіють більш значною незалежністю стосовно закону, бо право і закон там не ототожнюються¹.

Сучасний рівень розвитку правової системи передбачає в тому числі здійснення кваліфікації злочину переважно через правову комунікацію. У правовій комунікації конституюючим є елемент напруги, що існує між право-нормою, з одного боку, і тим змістом, з іншого боку, якого вона набуває в результаті її застосування у конкретній право-ситуації, конкретному поведінковому прояві правотлумачення. Проблема правової комунікації власне і полягає у тому, що закон не досконалий, але не досконалий не тому, що таким він є, наприклад, із вини законодавця, а тому, що правова реальність, правове поле, у якому реалізується процес правової комунікації, порівняно з ідеально мислимим порядком, залишаються недосконалими². Таким чином, герменевтична ситуація, що виникає у правовому дискурсі змінює сам принцип дії закону – на абсолютно протилежний позитивістському “механічному” застосуванню закону до конкретного випадку (останнє може бути охарактеризовано як правова догматика). Активізація герменевтичної практики у галузі юриспруденції є випробуванням життєздатності й людяності права.

Причетність суб'єкта до динамічних, нестабільних і відкритих структур сприяє виключенню його із духовної спільноти, відчуженості від колективних традицій, спадкоємних ідеалів, принципів і цінностей. Більше не укорінений у традицію суб'єкт моралі й права самостійно стверджує тимчасово актуальні для-себе-цінності. Їх ситуативна пріоритетність, альтернативність, свідчить про якісно нові принципи моральної мотивації та моральної регуляції суб'єкта, про його нові критерії оцінки та виправдання соціальних вчинків. Адже вчинок сьогодні обумовлюється і виправдовується максимальною особистою користю. Триумф самореалізації особистості полягає в успішній життєвій пристосовуваності, яка виявляється можливою

---

¹ Дудченко В. В. Герменевтика права як проблема [Текст] / В. В. Дудченко // Актуальні проблеми політики. — 2003. — Вип.17. — С. 47-49.

² Бакинська О. М. Герменевтика правового поля [Текст] / О. М. Бакинська // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. — 2008. — №1. — С. 388.

завдяки гнучкості моральних переконань, постійній зміні пріоритетів, інтерактивній поведінці анонімного суб'єкта, його безперервній самоідентифікації в інтерсуб'єктивному просторі. Принципом існування стає симуляція цілеспрямованої діяльності, чиста гра, успішні учасники якої знають алгоритми, необхідні для орієнтації та продуктивної практики. Не звертаючись до власної глибини, "гравці" втрачають її, уособлюючись зі своєю штучною поверхністю – тимчасовою маскою-симулякр. За словами російського постструктураліста Б. Парамонова, сила симулякра в тому, щоб бути собою – собою не будучи.

Доречність симулятивної поведінки в окремій ситуації виступає сьогодні альтернативою принциповому типу поведінки за абсолютними критеріями справедливості. Отже, за І. Честновим, симулякр являє собою порожню форму, яка є байдужою до будь-якого змісту. Проте саме такий симулякр, що набуває, наприклад, форму ідеології, картини світу, змушує людину бачити державу і право як реально існуючі речі, у той час, як їхня реальність – магічно-ритуальна мова системи¹. Проте російський вчений Ю. Оборотов вважає, що слід звернути увагу на пропозиції інтерпретації права за допомогою теорії ігор. Ігровим простором має виступати сфера дії права, а також виділятися принципи правової гри із державою: по-перше, правила гри повинні задовольняти максимальну кількість гравців – суб'єктів права, по-друге, держава повинна виступати справжнім арбітром. Використання теорії ігор для формування правосвідомості і правової культури має сприяти підвищенню соціальної та особистісної цінності права, укоріненню правових цінностей у загальній системі цінностей суб'єктів права². Стосовно такого характерного типу соціальної поведінки як симулятивна гра, наведемо думку Б. Парамонова про те, що люди не здатні створювати власні цінності, – але вони вміють грати із самою ідеєю

---

¹ Честнов И. Диалогическая онтология права в ситуации постмодерна [Текст] /И. Честнов //Правоведение. СПб. – 2001. – №3. – С 47.

² Оборотов Ю. Постмодерн: правопонимание и определение права [Текст] /Ю. Оборотов //Юридический вестник – 2003. – №1. – С. 62-63

цінності¹. Наслідуючи хід міркувань Ф. Ніцше, можна сказати, що провідною культурною фігурою двадцятого століття стає актор – тому, що світ залишає справжність.

На зміну екзистенційному розумінню свободи як сукупності особистісного вибору, вчинку і відповідальності, приходять посткласичне уявлення про свободу як утилітарну категорію. Тепер розумний вибір не обов'язково повинний бути таким, що закріплюватиме протиставлення особистої волі емпіричній необхідності. Навпаки, вольовий вибір уявляється оптимальним, якщо відповідає об'єктивній обумовленості, природній необхідності, що виникла у даній ситуації. Критерієм особистісної свободи більш не виступає вчинок, його ціннісну нішу зайняла комунікація, у просторі якої людина тільки і набуває справжнього буття. Отже під свободою розуміється не стільки втілення людиною особистих можливостей, дійсна їх реалізація, що має наслідки, та відповідальність за вчинок, скільки потенційна і принципова можливість реалізації себе у звичайних обставинах шляхом іронічного пристосування до них уникаючи відповідальності. Тому, як вважає сучасний український філософ В. Горбатенко, знаходити постмодерністську реальність більш прогресивною у порівнянні з модерністською – було б великою помилкою. Разом із позитивними явищами їй притаманні негативні, що, в основному, пов'язано з відставанням значної частини суспільства від заданої цією епохою динаміки. Постмодерністська суспільно-політична реальність відкидає такі, притаманні попереднім часам, феномени, як усталена ціннісна орієнтація еліти (лідера, влади) на ідеал². Не можна не визнати, що постмодернізм висунув серйозні проблеми в галузі праворозуміння, адже відмахнутися від неможливості однозначного й об'єктивного буття права в постмодерні неможна.

Дослідивши онтологічні підвалини й духовну ситуацію сучасності, а також їх вплив на правову реальність варто зробити висновок. Відстежуючи

¹ Парамонов Б. Аллан Блум и Вуди Аллен [Текст] /Б. Парамонов //Конец стилия. – СПб.:Алетейя; М.:Аграф,1999. – С. 449.

² Горбатенко В. Постмодерн і трансформація ціннісної основи людського буття / Горбатенко В. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: – <http://www.politik/org.ua/vid/magcontent/2011/04.htm>

занедбання таких етичних категорій і духовних цінностей як принциповість, витримка, жертівність, провина, суспільний інтерес, честь, обов'язок, відповідальність, патріотизм, а також радикальну переоцінку значимості понять “самореалізація” і “свобода”, з'являються підстави говорити про кризу і переоцінку “абсолютних” моральних цінностей і як наслідок суттєві зміни в правовій аксіології. На концептуальну зміну онтологічних засад і методологічних принципів в ситуації постмодерну право відреагувало розвитком концепцій інтерсуб'єктивізму, комунікативізму і філософсько-правової герменевтики, що розглядають правову реальність як динамічний простір правового дискурсу. Мова вже не є тим соціальним інститутом, що дає індивіду шанс самовиправдання шляхом його причетності до цілісної соціальної спільноти одномовців. Полісуб'єкт правового дискурсу існує не за законами діалектичного холізму, а за мережевими принципами утилітарної доцільності й автономного самовизначення. Зміст же права обумовлюється не політекономічною ситуацією, а консенсусом, що досягається в комунікації.

Триває процес деактуалізації класичних моральних цінностей і ствердження некласичних, таких як безпринципність, альтернативність, незалежність, особистий інтерес, самодостатність, анонімність, креативність, самоцінність, безвідповідальність, індивідуалізм, комфорт. Адже важко уявити собі ту правову реальність, що ґрунтуватиметься на них. Як має корелюватися образ людини і образ права, якщо в ідеалі антропологічними рисами права повинні бути інтенціональність, визнання, орієнтованість на іншого, у той час як природою теперішньої людини є абсолютна сконцентрованість на собі? Яким може бути образ права, досягнутий шляхом іронічної деконструкції? Сумнівним також уявляється правопорядок у суспільстві, коли суб'єкт керуватиметься не об'єктивними моральними цінностями, а особистим інтересом і ситуативною доцільністю, самостійно створюючи правовий прецедент як для-себе-закон.

4.2. Семантика можливих світів у віртуальному інформаційно-правовому полі.

У правовій реальності, як і у віртуальній, діють закони імовірнісної логіки та логіки можливих світів. Тому доречно говорити про застосування методології віртуальної реальності у правовому просторі з метою побудови постмодерністської моделі права. Аналіз семантики можливих світів, утворюваних суб'єктами правового інформаційного простору дає можливість розглядати сучасне право як сінергетичну систему, саморозвиток якої робить правовий дискурс відкритим.

Віртуальність права вказує на особливий спосіб його буття у сучасному комунікативно-інформаційному просторі. Право постає як тексто-інформаційна мережа, що деконструюється, втілюючи у собі стиль і принципи культури постмодерну. Семантико-лінгвістичні й комунікативні засади віртуальної реальності дають можливість застосовувати логіку віртуальності в процесі будови правових контрфактичних висловлювань, а також при співвідношенні можливого/неможливого і дійсного у юридичних фактах. Віртуальною є штучна реальність, створена за допомогою мови, тексту, графічних символів або аудіовізуального ряду. Така реальність має не стільки статус дійсності, скільки абсолютної можливості, причому можливість ця постійно змінюється і примножується, утворюючи мережу "можливих світів".

Модальність правових висловлювань, з одного боку, виражає еталон поведінки (те, як має бути), а з іншого боку, надає приклад крайньої невідповідності зазначеному еталону (те, як не повинно бути ані за яких обставин). Принцип: дозволено все, що не заборонено. Відповідно, судові рішення як правове висловлювання встановлює ступінь наближеності конкретних дій підсудного до однієї із крайніх точок на шкалі від правового до протиправного. Кожен фрагмент правової дійсності може

характеризуватися за допомогою співвіднесення модальності можливого і модальності належного, що фіксуватимуться у контрфактичних висловлюваннях.

За визначенням російського спеціаліста в галузі логіки Є. Сидоренка, контрфактичними називають такі висловлювання, які характеризують наявну ситуацію саме в силу того, що за інших умов наявність *A* зовсім не обов'язково спричиняло б *B*. Прикладів можна навести багато. “Якщо б вітер змінив напрямок, вогонь міг би перекинутися на житлові будівлі”. “Якщо б дорога не була слизькою, то наїзд на пішохода не відбувся б”. “Якщо б Іванов був у тверезому стані, він не завдав би постраждалому тілесних ушкоджень”. Встановити або спростувати істинність подібних висловлювань, не знаючи реального положення справ, нереально¹.

Уявимо собі певну можливу у минулому, але не здійснену подію, яка мала можливість суттєво вплинути на всю історію. Здається, здійснився бо вона насправді, вона мала б бути віднесена до числа подій безумовно важливих. Однак можливі ситуації, коли подібного роду події уявляються значними саме тому і тільки тому, що не відбулися. Тоді як у випадку своєї реалізації, вони взагалі не становили б ніякого інтересу. Отже визначення значимості, оцінка тієї чи іншої події залежать від подій наступних, саме вони роблять її вагомою, важливою, значною.

Повністю імовірно, що подія (факт), на яких ми акцентуємо свою увагу, зовсім не мали визначального значення для нашої юридичної справи, і розцінювання їх як причин дійсної ситуації помилкова. В цьому випадку ми маємо справу із неправильною аргументацією і хибним висновком, а як наслідок, можливо, й несправедливим судовим рішенням. В ході процесу суддя намагається конкретизувати й максимально обґрунтувати свої висновки. Однак його версія минулої реальності все ж таки має статус можливої, а не єдино можливої і виникає на підставі більш чи менш

---

¹ Сидоренко Е. А. Логика. Парадоксы. Возможные миры. (Размышления о мышлении в 9-ти очерках) [Текст] / Е. А. Сидоренко. – М.: Эдиториал УРСС, 2002. – С. 288.

аргументованих суб'єктивних версій здійсненого. Як зазначає інший російський спеціаліст логік С. Гусев, завжди існує підозрілість, що люди розрізняють у наявній реальності не всі її аспекти, або не зовсім вірно оцінюють їх співвідношення. Розглядаючи будь-які з факторів і умов в якості “найважливіших”, “визначальних”, людина розробляє віртуальні світи, і результати її зусиль суттєво залежать від того, наскільки вірно вона оцінила наявні можливості¹.

Віртуальні світи торжества справедливості конструюються за допомогою сінергетичної методології. Віртуалістика сінергетики означає: немає визначеного майбутнього, суб'єкт вільно конструє його в рамках того різноманіття потенційних можливостей, якими володіє сама реальність. Проте немає не тільки майбутнього, але й минулого. Адже відновити приховані від нас у часі подію чи факт історії – означає просто інтерпретувати один із їх смислів у контексті потенційно можливої версії реальності, тобто у віртуальному гіпертексті. що відкритий для розуміння.

Найбільш точним серед різних метафор віртуального світу (таких як “мапа” або “павутина”) є кіберпростір у вигляді гіпертексту або мережевої структури. Гіпертекст є вербальною структурою. Саме мережі й гіпертексти складають нову соціальну морфологію наших суспільств, а розповсюдження мережевої логіки у значній мірі відбивається на ході та результатах процесів, пов'язаних з виробництвом, повсякденним життям, культурою, правом та владою.

Будь-яка форма дійсності у тій чи іншій мірі суперечить “відсутньому”, тобто “можливому” і в той же час породжує прагнення до свого “іншого”. Те, що “є” нетотожне тому, що “могло б бути”. Майбутнє присутнє у сучасному в якості спектра очікувань, і в цьому сенсі дійсність ніколи не буває чимось стабільним і завершеним². Тому зростає увага до вивчення самої природи “можливого”, різноманітних форм, у яких воно представлене людині. Отже

---

¹ Гусев С. С. Смысл возможного. Коннотационная семантика [Текст] / С. С. Гусев. – СПб: Алетейя, 2002. – С. 256.

² Там само. – С. 261.

право має бути таким, що зберігало б свою функцію суспільної регуляції навіть у відкритості буття “світу можливого”. Саме ідеальна сутність права дозволяє включити до правової реальності і світ належного, і світ припустимого, і світ імовірного, враховуючи їх значимість для способу буття людини в реальному світі, який щодалі набуває віртуальних рис.

Проблеми права, законності й справедливості вирішуються саме у логіко-семантичному просторі – у середовищі висловлювань. Саме логіка суджень наділяє правовим змістом будь-яку реальність – минулу, сучасну або майбутню. Тому питання нормативності, провини та відповідальності доктор філологічних наук В. Свинцов пропонує розглядати у сфері інформаційної деонтики¹. Особливо значною є роль принципів деонтичного відбору інформації у соціально значущих правових комунікаціях. Іноді просто нечіткий поділ інформації на облігативну (обов’язкову для передачі) і факультативну (необов’язкову) нерідко виступає джерелом досить серйозних непорозумінь і практичних помилок у юридичній практиці.

Деонтологічність права ґрунтується в тому числі на таких антропологічних умовах, як визнання свободної волі суб’єкта, його реальної можливості діяти та знання ним норми належного. Як відомо, деонтологічний аспект здатен обтяжувати юридичну відповідальність суб’єкта перед законом. Тільки інформаційний акт, під час якого здійснюється змістовна аргументація (як-то наведення онтологічних обумовленостей і змушуючих обставин, у яких діяв суб’єкт), здатен змінити зміст вчинку з протиправного на правовий. Як зазначає Є. Сидоренко, знайти аргументацію не так просто. Ми не завжди можемо прорахувати наслідки тих рішень і подій, з якими маємо справу зараз. Як же робити це, аналізуючи минуле, в умовах неповної і, можливо, фальсифікованої інформації²? Обійтись без пропозиції інших шляхів розвитку і можливих світів під час відновлення історичної і, зокрема, юридичної справедливості, мабуть, просто неможна. Адже історія з необхідністю

¹ Свинцов В. И. Истина и коммуникации: деонтический аспект [Текст] / В. И. Свинцов // Философские науки. – 1990. – №12. – С. 32-41.

² Сидоренко Е. А. Логика. Парадоксы. Возможные миры. (Размышления о мышлении в 9-ти очерках) [Текст] / Е. А. Сидоренко. – М.: Эдиториал УРСС, 2002. – С. 307.

передбачає багатство таких речей, що мають сенс лише при допущенні альтернативних шляхів розвитку.

Візьмемо, скажімо, відбір фактів з точки зору їх важливості. Результат відбору залежить від того, чи вважає інтерпретатор, що вони досить серйозно вплинули на хід подій, які заслуговують на увагу. Не уникнути тлумачу і аналізу причин подій, а також спроб зрозуміти поведінку тих, хто був учасником подій, а відтоді й припущень про умови, за яких ці події могли б не відбутися, про те, до якого результату могли б привести інші рішення того чи іншого суб'єкта і, взагалі, що було б, якщо б обставини були не такими, як були¹.

Не завжди береться до уваги та обставина, що оцінка минулих подій, дій, рішень у більшості своїй залежить від того, до яких результатів вони призвели. В якості такого результату, як правило, розглядається стан справ, що об'єктивно склався. І коли останній вважається незадовільним, тоді відповідним чином характеризується і діяння минулого. При цьому може залишитись поза увагою, що зв'язок такого діяння із наступним положенням справ, як правило, опосередкований багатьма іншими діями, рішеннями, випадковостями. І повністю можливо, що виявись вони іншими, зовсім інакше виглядало б і те діяння, оцінку якого намагаються дати. Таким чином, оцінка сама виявляється залежною від того, який із можливих світів буде реалізованим. Під можливими світами тут маються на увазі суто лінгвістичні утворення, не більш ніж певна множинність висловлювань (речень).

Досліджуючи семантику можливих світів, Є. Сидоренко пише, що суб'єкти пізнання, які об'єктивно мешкають в одному і тому ж онтологічному світі, суб'єктивно живуть у різних світах. Кожен суб'єкт існує у тому світі, який він собі уявляє, навіть якщо він ясно розуміє, що світ як такий (світ у собі) та світ, що ним уявляється і сприймається – це не одне і те ж саме². Тому слід враховувати, що можливі світи, бажаємо ми того чи ні, відображають

---

¹ Сидоренко Е. А. Логика. Парадоксы. Возможные миры. (Размышления о мышлении в 9-ти очерках) [Текст] / Е. А. Сидоренко. – М.: Эдиториал УРСС, 2002. – С. 283.

² Там само. – С. 278.

тільки те, що вважає істинним (прийнятним, переконливим) сам суб'єкт пізнання (розуміння). Зазвичай нам здається, що одні висловлювання відповідають тому, що має місце в реальності, а інші – не відповідають, незалежно від того, чи відомо нам, які саме з них відповідають, а які ні. Це відбувається тому, що логіка й теорія аргументації оперують не подіями, а висловлюваннями про них, перетворюючи нейтральні, автономні події у факти шляхом їх означування. При цьому факти можуть належати як об'єктивному, так і онтологічно можливому світам.

Припустимо, певна множинність речень представляє собою опис стану дійсного світу на будь-який момент. Але вже у певний наступний момент світ зміниться, й будь-які з раніше істинних речень стануть хибними, і навпаки, будь-які хибні безумовно зміняться на істинні. І світ, з яким ми маємо справу в сучасний момент, і світи, які були у минулому, і які будуть у майбутньому – усі вони відносяться до можливих світів. Саме з такими альтернативними і потенційними світами (варіантами подій) мають справу слідчий, адвокат, прокурор, чи суддя, з'ясовуючи факти справи, мотиви злочинних дій, встановлюючи алібі, обставини, умови, стан, відновлюючи ситуацію злочину тощо. Якщо можливі світи – це множинність досить великого, але кінцевого числа актуально сформульованих атомарних речень та їх заперечень, то заміна будь-якого з них, як і зміна у реальному стану речей, спричиняє численну кількість наслідків. Отже юрист вимушений шляхом логічних міркувань виділити лише один варіант подій як імовірний та відсікти усі інші як менш імовірні. При цьому можливість останніх варіантів зберігається у тій же мірі, в якій залишаються відкритими змісти і значення правових інтерпретацій.

Доречи, сучасні деконструктивісти зазначають, що герменевтична відкритість смислів уже доповнюється мультивпливом, а діалог замінюється не тільки вербальним і візуальним, але й поведінковим полілогом суб'єкта соціальних дій з віртуальним об'єктом. Мовна гра, що здійснюється за

семантичною логікою можливих світів, дозволяє проявити віртуальну природу права.

Однак сутність віртуальної реальності права неможливо розкрити звертаючись до постмодерністської теорії симулякрів (Ж. Дельоза, Ж. Дерріда, Ж. Бодрійяра). Симулякр не є аналогом віртуальної реальності, адже симулякр – це “третя реальність”, яка пародійно копіює “другу реальність” культурних артефактів, у той час як віртуальна – повністю самостійна ілюзорно-чуттєва квазіреальність. Віртуальний контрфакт – не симуляція, а автономізована незалежна реальність, яка абсолютно відчужує подібність. На думку відомого сучасного естета і аналітика Н. Маньковської, у віртуальній контрфактичності ніби матеріалізується ідея Ж. Дерріда про зникнення означуваного і заміні його правилами мовних ігор¹. Ці ігри створюють самостійну і змістовну реальність із новою значимістю.

Онтологія віртуальності пропонує суспільним наукам, в тому числі й праву, сучасний понятійний апарат: флуктуація, навігація, інтерсуб’єктивність, інтертекстуальність, гіпертекст, полінартив, інтеріоризація, ідентифікація, креативність, адаптація, персоніфікація, становлення та ін. Це завдає нової стилістики та формує принципи онтології права постмодерну. У минулому столітті була онтологічно визнана реальність мови. Зокрема завдяки застосуванню в ній технічних засобів спілкування, ця реальність була названа віртуальною, та набула ще більшого значення, ніж матеріальна. Стосовно права термін “віртуальність” доречно розуміти у декартівському сенсі: як позначення певного експерименту, або незалежного досвіду, що здійснюється навмисно і не заважається об’єктивною реальністю, зовнішніми зв’язками і впливами. Отже незалежні експерименти в даному випадку – це ті ж самі можливі світи – варіанти подій, що припускаються на підставі юридичної аргументації.

---

¹ Маньковская Н. Б. Эстетика постмодерна. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.kremljakov.ru/library/039.rtf

Не можуть не впливати на праворозуміння й правозастосування такі явища як сучасна гетерогенна й симулятивна культура, глобалізований світ, новий характер зв'язків і систематизації, автономний спосіб існування суб'єкта. Тенденція фрагментації культурного простору накладає свій відбиток на розуміння права, свободи, справедливості. Розвиток постмодерністських уявлень про право спирається на такі поняття як творче правосуддя, нова раціональність, системна теорія істини, актуалізована справедливість. Наприклад, американські правники зауважують, що професійні юристи також є продуктами культури і тому не можуть відмовитись від її цінностей. На думку російського теоретика права О. Прилукової, саме цей факт обумовлює такі особливості цивільного судочинства у США, як суд присяжних, активність сторін під час збору доказів, визначальна роль судді, нарешті місце експерта у цивільному процесі і т.п.¹

Якщо у класичному традиційному правоздійсненні принцип суддівської інтерпретації полягав у встановленні того, що бажав сказати в тексті законодавець, то тепер ця задача уявляється такою, що не може бути вирішена в принципі. Процес інтерпретації правової норми або ситуації визнається творчим, співавторським, і, фактично, правозастосувач виступає водночас і співзаконодавцем, здійснюючи акт підведення конкретного випадку під загальну норму. А. Овчинников навіть пропонує розглядати цей процес як “здатність судження”, практичний силогізм, але такий, що передбачає творче рішення. Це оцінювальна здатність підведення під правило особливого змісту: суддя, який підводить казус, або діяння під правову норму, користується власною оцінкою як “бажаним правом”, здійснює пошук та інтерпретацію норми на предмет застосування її до даного випадку².

Рішення проблем соціального порядку у некласичних тенденціях пропонує заміщення легального правосуддя – правосуддям творчим. Під

---

¹ Прилукова Е. Г. Теле-виртуальная реальность и правовая культура общества [Текст] / Е. Г. Прилукова, А. Ю. Томилов // Российская юстиция. – 2007. – №5. – С. 44.

² Овчинников А. И. Юридическая герменевтика как правопонимание [Текст] / А. И. Овчинников // Известия высших учебных заведений: Правоведение. — 2004. — №4. — С. 162.

“творчим правосуддям” розуміють правосуддя активного суспільства, що здатне до саморегуляції. Творче правосуддя засноване на якісно новому застосуванні формальних правових категорій, таких як норма, законність, правова автономія особистості, юридична сила, народовладдя, відповідальність та ін. Метою творчого правосуддя є перетворення зазначених формальних категорій на функціональні категорії, що діятимуть у комунікативному полі права. Очевидною є зміна парадигми правової думки в рамках загальнонаукової. Це демонструють критичні правові дослідження, феміністська теорія права, критична расова теорія, семіотична теорія права і т.д. Здається, що теоретики й практики права серйозно зацікавлені сьогодні у заміні традиційних істин і концепцій праворозуміння їх непозитивістськими, плюралістичними, контекстуальними і дискурсивними альтернативами.

Відмінність правових позицій сторін у юридичній справі зазвичай свідчить про різне розуміння ними правового значення ситуації, правового сенсу дії, або бездіяльності, а отже й смислу юридичних норм, які опосередковують ці ситуації та дії. На перший погляд, це загрожує небезпекою мінливої правової ідентичності, нестабільністю, рухомістю й довільністю текстуальних значень правових норм. У ролі автору тексту закону у вітчизняній правовій науці традиційно виступає законодавець, у ролі автору правових позицій – Суд, в ролі авторів інших регулюючих юридичних текстів – відповідні компетентні органи та установи, а їх суверенна “воля” – в ролі справжнього змісту зазначених законів і норм. Диктат автора навряд чи сумісний з комунікативною парадигмою, а також плюралістичною тенденцією і демократизацією, що характерні для сучасної правової системи.

Сьогодні очевидно є наростаюча тенденція сприйняття людиною реальності як багатомірної, варіативної, парадоксальної, де усе більше значення належить модельній та ігровій динамічній стихії. Створений світ, яким є смислове поле контрфактуалів, тобто віртуальна, або інша штучна реальність, не обмежені фізичними законами; тут закони створюються і змінюються самою людиною.

В кінці минулого століття російський філософ А. Родін заключив, що віртуальна реальність – це штучна реалізація у знаково-графічній формі тієї чи іншої мислимої можливості (абстрактної чи конкретної), що з якихось причин не здійснилась чи не здійсниться самостійно¹. В основі знакового моделювання віртуальної реальності художником, літератором, ученим, юристом чи політиком лежить засновок “Що могло відбутися чи відбудеться, якщо задати такі-то умови?” У даному визначенні віртуальна реальність не пов’язується однозначно з комп’ютерними технологіями, а трактується як продукт будь-якої творчої діяльності. Вітчизняна дослідниця Л. Усанова зауважує, що віртуальне, на відміну від можливого, однозначно протиставленого дійсному, розміщується десь між дійсним і можливим. Категорія “віртуальність” вводиться через опозицію субстанційності і потенційності: віртуальний об’єкт існує, хоча і не субстанційно, але реально; не потенційно, але актуально².

Російський філософ А. Войкунський на рубежі століть дішов висновку, що віртуальна реальність руйнує фундаментальні структури: об’єкт, простір, час, причинність. Говорять про “трансреальний (або повний) перехід”, який має місце, коли нова реальність отримує повний онтологічний статус; або про “неповний перехід”, коли “Я” одночасно присутнє у двох сферах реальності, по черзі переходячи від однієї до іншої. “Порубіжний стан” набув зовсім не екзистенціального змісту і визнаний абсолютно характерним як для сучасної людини, так і для мешканців попередніх історичних епох. Запозичивши із психології теоретичні надбання про “змінені стани свідомості”, філософи розробили проблематику “буттєвості”. Американські вчені заснували універсальний науковий напрямок “Presense”, в межах якого фахівці із різних сфер знання – від філософії й кінокритики до фізики і акванавтики – узгоджено аналізують специфіку “перебування” людини у різноманітних фізичних і соціальних реальностях. Проте безпосередньо

¹ Родін А. В. Виртуальное событие [Текст] / А. В. Родин // Виртуальные реальности. Труды лаборатории виртуалистики. – Вып.4. – М.,1998. – С. 123.

² Усанова Л. А. Виртуальність як риса сучасності [Текст] / Л. А. Усанова // Філософські обрії. – 2011. – №25. – С. 120.

віртуальна реальність є соціальною, оскільки заповнена людьми, точніше проєкціями людей: породженими ними текстами, зображеннями, образами – від реалістичних до фантастичних¹. Сінергетично організований правовий гіпертекст з динамічним змістом, нові критерії раціональності й справедливості, семантичний плюралізм – усе це узгоджує віртуальність і право.

Так, віртуальна реальність права виступає як реконструйована картина справедливості – не дійсна і не можлива, але реальна у своїй актуальній значимості. Для використання поняття “віртуальна реальність” необхідно введення поліонтичної парадигми, тобто визнання множинності світів та імовірних зв’язків, що змушує відкинути лінійний детермінізм і жорстку заданість як принципи осмислення реальності. Внаслідок цього реальність права усвідомлюється не з позитивістських, а з природно-ліберальних позицій.

Філософами часто зазначається структурованість віртуального простору; як вважається, він має своєрідну топографію, що підкоряється логіці уявлення. Стосовно цього російський філософ Д. Поспелов пише, що відмова від законів абстрактної (формальної) логіки (а саме: закону протиріччя, закону тотожності, закону виключеного третього та закону достатньої основи), свідоме або несвідоме порушення цих законів, разом із відмовою від принципу каузальності, ведуть до уявлюваних світів, що підкоряються логіці уявлення, можливих світів². За словами А. Войкунського, кожна книга, комп’ютерна гра чи фільм задають певну відособлену реальність, яка іншим разом має мало спільного із “справжньою реальністю”. Навіть телевізійні новин або колонки новин у найбільш об’єктивних із газет

---

¹ Войкунский А. Е. Метафоры интернета [Текст] / А. Е. Войкунский // Вопросы философии – 2001. – №11. – С.72.

² Поспелов Д. А. Где исчезают виртуальные миры? [Текст] / Д. А. Поспелов // Виртуальная реальность. – М.: Российская Ассоциация искусственного интеллекта, 1998. – 284 с.

відображають не стільки реальність, скільки спосіб фільтрації, відбору, структурування та інтерпретації реальності¹.

В інтернеті (класичному віртуальному вимірі) кожен суб'єкт будує свій фрагмент соціальної віртуальної реальності у формі гіпертексту, ранжуючи потенційних комунікативних партнерів, або таких, контакт з якими є небажаним. За аналогічною креативною схемою варто розглядати будь-які соціальні комунікації. Наприклад, судовий дискурс, в уявному просторі якого співвіднесені усні промови, історії, біографії, цитати й діалоги, що утворюють юридичний метатекст – простір живого права, де кожної миті можуть з'явитись новий факт, свідчення, аргумент – аспекти актуальної справедливості, що говорять самі за себе.

Систематизуючи отриману інформацію, кожен учасник судового процесу будує власний фрагмент правової віртуальної реальності. Будує у формі гіпертексту висловлювання, що уособлюють конкретних осіб і суб'єктів дискурсу, рознесені в уявному просторі та з'єднані між собою значущими відносинами. Оскільки гіпертекст за своєю природою ізотропний та анти-ієрархічний, то безліч “точок входу” до нього можна розуміти як безліч точок зору, світоглядних ракурсів його учасників; а їх сумарна матриця являтимете собою мінливий гіпертекст, що завжди перебуває в становленні.

Модуляція слідчих версій, що виникли в ході розслідування; картина злочину, описана стороною обвинувачення; бачення подій очима захисника; усні промови свідків; біографії правопорушників і постраждалих; висновки присяжних засідателів та суддівські рішення – все це становить мінливий правовий гіпертекст, що самоорганізується під впливом нових і нових фактів, які мають значення для здійснення права. Такому гіпертекстові властиво багато смислів, що змінюються залежно від суб'єктів, його сприймаючих, та обставин, які увесь час реорганізуються. Тому сучасна правова реальність

---

¹ Войкунский А. Е. Метафоры интернета [Текст] / А. Е. Войкунский // Вопросы философии – 2001. – №11. – С. 71.

здатна отримати найбільш адекватне відображення саме в дзеркалі нелінійного мислення філософії нестабільності.

Коли йдеться про дискурсивність і лібералізацію права, вбачається, що правове поле є полем висловлювань. Однак тілесність права виявляється не в дискурсі, а в правозастосуванні. Комунікативна парадигма дозволяє успішно узгоджувати класичні й неklasичні заходи змістовного конструювання і деконструкції гіпертексту права. Отже розуміння подій і юридичних фактів має відбуватися в момент інтерпретації, а не в результаті інтерпретації, яка закріпила за певними подіями і вчинками фактичний офіційний зміст, що може бути надто тенденційним. Згідно даному принципу, прояв справжнього правового сенсу відбувається на етапі слідчого чи судового дискурсу, а в подальшому цей сенс повністю заміщується “міфом правосуддя”, що конституалізує мертво право як кінцеву справедливість. Тому варто дослідити деконструктивні можливості правового наративу.

Наратив – це модель оповідання. В ХХ столітті структура і принципи осмислення літературного й історичного наративів змінилися, що знайшло вираз у таких оповідальних семантико-синтаксичних явищах як: інтертекст, між-текст, центонний текст, метатекст, полінартив, перформанс, некоментуєме оповідання, деконструкція і граматиологія тощо. Головний акцент даних здобутків зводиться до надання тексту нової функції, а саме заміщенню коментаря смислотворчістю. Наратив безперервно змінює свої засоби і прийоми у відповідності до нестабільних змін соціо-культурної системи та типів сприйняття суб’єктами процесів, які в ній відбуваються. Новий наратив – це відкритий текст, текст без сюжетної фабули; це динамічний простір смислоутворення, можливості якого обумовлені грубою стиковкою асинхронних висловлювань; це синтетична форма, із специфічним змістом, що продиктований досвідом та інтегрує читача у межі цього досвіду – у саму подію. Зміст ніби прозирає крізь розколини між епохами, етично-правовими системами, культурами і традиціями, мовами і наріччями, символами і метафорами. Питання полягає саме у тому, наскільки ця модель

метанаратива є прийнятною для права, і якщо так, то на якій стадії здійснення права?

В юридичній науці в якості теоретизованого наративу виступає текст, який описує й кваліфікує певну подію/вчинок з точки зору закону. З одного боку, ухід від оповідальності, стереотипності і, як наслідок, ієрархічності закону загрожує юридичному наративу втратою офіційно-правового характеру, нормативної сили та власного значення взагалі. З іншого боку, природничо-наукова й соціо-гуманітарна парадигми вже позбавились детерміністського, номологічно-дедуктивного принципів розуміння завдяки дискурсивній природі наративу.

Юридичне тлумачення через підведення під закон можна назвати принципом надання сенсу правовій ситуації. Сама ж природа правосуддя така, що дані сенси не можуть залишатися відкритими, незавершеними, дискурсивними. Юридичне рішення завжди визнає один із цих багатьох сенсів офіційним, об'єктивним, справедливим. Однак, у той самий час, офіційно обраний сенс, із певною долею вірогідності, може не відповідати істинній справедливості, а із часом та зміною обставин, цінностей і норм він може взагалі втратити первісне значення та змінитися.

Вердикт правосуддя зупиняє дискурс справедливості, а разом з тим і становлення смислового поля правової ситуації. Проте ситуація розвивається, як і події та відомості й думки про них, як значення, оцінки і, нарешті, самі закони. Хоча правовий дискурс прагне до правового рішення, але останнє не може відповідати уявленням про справедливість абсолютно всіх учасників даного дискурсу, а також претендувати на абсолютну позачасову "правильність". Проте все це не дозволяє уникнути необхідності юридичного пояснення, обґрунтування, звинувачення чи виправдання "з висоти закону". Закон – є концепт. В полі юридичного наративу закон відіграє роль міри справедливості, яка постає як певний горизонт, що обмежений дією інших законів.

Наратив-перформанс, що є відкритою формою тексту, сприяє включенню читача у діяльний акт інтерпретації з непередбаченим результатом. В правовій реальності досить наближений до перформансу слідчий експеримент, в ході якого намагаються довільно відтворити мимовільні дії, що містить певну долю абсурдності. Слідчий експеримент є спробою схопити те найцінніше й найзначніше, що присутнє лише в індивідуальному однократному і тимчасовому досвіді, а тому неодмінно вислизає за спроб його протоколювання. Проте у випадку успіху юридичного перформансу постає наступне питання: яким чином відкритий зміст динамічного наративу може отримати адекватну оцінку та тлумачення мовою позитивного права, у його обмеженому, стандартизованому семантичному просторі? Це певне протиріччя, яке має знайти своє вирішення у алгоритмах віртуальної логіки правового наративу.

Як письмовий наратив, так і висловлювання розглядаються сьогодні як такі, що мають самостійну і визначальну цінність у просторі правової комунікації. Так, наративна природа вироку (звинувачувального чи виправдувального) не є тілесною. Вирок є подією поверхні, а також формалізованим переплетінням суджень за алгоритмами закону. За словами структуралістів, мовні машини обертаються у порожнечі, породжуючи сенс як фікцію. Дійсні стани речей у світі є не єдиними причинами тверджень про ці речі. Твердження також забарвлені світобаченням суб'єктів, що їх висловлюють, обставинами свого формування, нарешті, можливостями мови.

Розмаїття тверджень плекає зіткнення смислів, а як наслідок парадокс. Так на списі рокової парадоксальності протистоять один одному два види наративу-вироку: звинувачення й виправдання. Вони співвідносяться як несумісні та взаємовиключні результати правосуддя. Саме вони спонукають бажану тілесність права і являються метою правозастосування. Однак водночас звинувачення та виправдання – це по суті просто твердження. А, як зауважував П. Рікьор, твердження – це справа мови. Таким чином, посередником між подіями, які вже відбулися й не повторяться, та подіями,

які стануть реакцією правосуддя на них, є наратив вироку – перформативний чи концептуалізований, документалізований чи уявний, справедливий чи несправедливий.

Отже, ефективність правосуддя у багатстві своєму обумовлена технікою нарації та усного мовлення. Наслідуючи П. Рікьору, необхідно зайвий раз визнати, що право здійснюється у просторі мови. У сучасному мовному дискурсі панують свобода й плюралізм, у той час коли юридичний вирок потребує жорсткої однозначності, незворотно вирішуючи долі людей. Так, протирічливим уявляється співвідношення реальності дискурсу і реальності приведення у здійснення вироку, обидві з яких є необхідними етапами правосуддя.

Формалізм конституалізованого права (те, що називають “буквою закону”) парадигмально, сюжетно і кон’юнктурно обумовлює пріоритетність тих чи інших суджень правового дискурсу, тим самим визначаючи його фінал – легітимним вирок. Проте легітимність надто вужча за справедливість, тому задовольнити вимоги справедливості (що у кожного особиста) – зовсім не означає висунути звинувачувальний чи виправдувальний вирок. Часто справедливість і вирок не співпадають.

Динамічна “візуалізація” подій, що досягається паралельним нашаровуванням перехресних ссилочок у тексті, чи протилежних думок удискурсі, підсилює ефект розуміння фактичних явищ внаслідок надання їм об’єма, об’єктності, фізичності, тобто віртуального ущільнення. Отже, мобільна конфігурація тексту бере на себе функцію будівельника ситуації правової справедливості. Уловки тексту замінюють собою нагромадження змісту на шляху до вивільнення реальності; це веде до створення образів-речей на протилежність образам-міфам позитивістського праворозуміння.

В результаті співставлення в одному наративному полі суб’єктивно свідочтвуючих, протоколюючих, нормативних й інтерпретуючих текстів, а також зміщення значень тих чи інших фактів, їх оцінок і тлумачень реалізується механізм правового смислоутворення. За умов зміщення,

зіткнення і нашаровування протирічливих інтертекстуальних рядів відбувається мерехтіння справедливості – того, як воно було насправді й які мотиви. Юридичні факти і норми по суті перебувають в інтертекстуальних відносинах. Особливістю ж правового наративу є те, що він не може мати відкритий зміст, а потребує однозначної і конкретної позиції автора, оскільки спричиняє, можливо й однократні, але незворотні наслідки, регулюючи правову практику. Таким чином, для права (на відміну від літератури, історії та мистецтва) дискурсивна природа відносна, адже вона властива йому виключно на етапі пошуку справедливості.

У праві як соціальній сфері домінує логіка віртуальності. Віртуальний простір права утворюється через інформаційно-комунікативну активність суб'єктів правовідносин, кожен з яких уявляє свою симулятивну реальність правової ситуації. Кінцева кількість можливих світів (тобто уявних варіантів скоєння злочину, ступеню провини злочинця, фактів справи і їх доведеності, винесення справедливого вердикту) взаємодіють і систематизуються у динамічному сінергетичному полі права. Так, за словами американського юриста У. Бернема, основною задачею системи правосуддя є прийняття справедливого рішення на базі максимально вичерпної інформації.

Дискурсивний характер має концепція справедливості Ю. Габермаса¹. Віртуальним є характер самої справедливості, адже вона являє собою реальність мінливих, плинних сенсів. Контрфактичність – це поле спонтанних і актуальних смислів, утворених тут і тепер конкретними суб'єктами розуміння. Таким чином, справедливість правосуддя залежить від багатства різноманітних думок, що стикаються в судовому дискурсі, а також можливості консенсусу між ними. Ідея справедливості пов'язується Ю. Габермасом з ідеєю ідеальної комунікації, в якій справедливість конститується силою кращого аргументу. Дискурс, що забезпечує консенсус, має істотне значення для вирішення проблеми справедливості й

---

¹ Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность: московские лекции и интервью: пер с нем. [Текст] / Ю. Хабермас. – М.: КАМІ: Academia, 1995. – 245 с.

обґрунтування права. Важливо, що консенсус досягається завдяки принципу неупередженості та аргументації. Саме в дискурсах тлумачення перетворюється на інтерпретацію, а твердження – на припущення. Суб'єкти дискурсу повинні володіти “комунікативною компетенцією”, під якою Ю. Габермас розуміє здатність досягнення ними згоди та взаєморозуміння.

Інтеграція України у світове співтовариство як рівноправного партнера потребує кардинального перегляду основних принципів праворозуміння, правотлумачення і правозастосування. У зв'язку з цим у професійно-юридичному секторі суспільної свідомості виникає багато інтерпретаційних проблем правового регулювання. Інтерсуб'єктивістська парадигма сучасності визначає, що сенс права не розчиняється у свідомості або в зовнішньому світі, а розкривається у комунікації суб'єктів. Основною конструкцією праворозуміння виявляється договір, оскільки, по-перше, право публічне, а, по-друге, визнає за ідеал примирення сторін. Комунікація здійснюється за мережевою та імовірнісною логікою і тому наближається до віртуального буття. Правоінтерпретатор стає джерелом права і його метою, а діяльність інтерпретатора завжди є конкретною і тому робить право практичною (комунікативною) сферою. Суспільство відчуває насущну потребу у нових методах і формах правового мислення. Корисними у справі їх формування виявились симулятивна логіка, комунікативна філософія, синергетичний метод, семантика контрфактичних висловлювань, деконструктивістські принципи, що діють у віртуальному просторі правового дискурсу.

Так, к кінцю ХХ століття прийшлося визнати, що право само по собі є тільки культурно обумовленою дискурсивною формою; що замість однорідності й єдиноподібності йому властиві культурна різноманітність та багатоплановість. Внаслідок цього, підтримувати авторитет права, заснованого на метанормі, яка ієрархічно височиться над усіма нормами, як це вважалося у класичному природному праві, або на соціальній меті, прийнятій тільки однією культурою, стає все проблемнішим. На думку російських постмодерністів, традиційні канони істини (в праві – справедливості)

зникають, і виникають пояснення, що розглядають істину як соціально і контекстуально сконструйоване міркування. У складному сучасному суспільстві критерії справедливості й раціональності руйнуються, тому що чітко визначаються прошарки населення, кожен з яких бачить і оцінює реальність і законність зі своєї особистої точки зору¹.

Якісно новий спосіб буття соціального створив необхідність дослідження і розвитку методів онтології та епістемології права. Стосовно цього питання дане дослідження дійшло наступних висновків. Аналіз правових текстів та дискурсів доводить, що правові висловлювання можуть будуватися за принципами логічної семантики можливих світів з її контрфактуалами і умовними реченнями. Встановлення факту юридичної провини та її ступеню ґрунтується на порівняльній логіці та модальній логіці висловлювань. Адже модальність імовірності, вірогідності, припустимості, можливості має місце в юридичній практиці – у слідчому експерименті, при аналізі версій слідства з приводу скоєного злочину, під час прийняття судових рішень для відновлення справедливості та у інших випадках. Теорія віртуалістики, в свою чергу, заснована на симулятивній логіці і логічній семантиці можливих світів, що зазвичай описується як логіка віртуальної реальності.

Неоднорідність і культурна гетерогенність, що властиві сучасному суспільству, обумовлюють лібералізм в правовій галузі. Сучасні ж теорія і практика ліберального права засновані на концепції мови. Саме мовний простір правового дискурсу справедливості втілює логіку віртуальної реальності. Зазнали змін закони герменевтичної логіки: правова інтерпретація потребує нових принципів обґрунтування, основними з яких стають актуальність і суб'єктивна аргументація доцільності права.

---

¹ Касьянов В. В., Нечипуренко В. Н. Постмодернизм и понимание права. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://society.polbu.ru/kasianov_socprav/ch63_i.html.

4.3. Трансформації правової сфери в умовах глобалізації

Сьогодні в усіх сферах суспільного розвитку відбуваються якісні зміни, що виражаються в різноманітних явищах, з різними наслідками для всієї планети. Всі ці процеси послужили основою потужного глобального явища, осмисленого і визначеного як феномен глобалізації. Глобалізація в широкому сенсі – це процес формування нового соціально-культурного, економіко-політичного і політико-правового глобального середовища, а також переростання національно-регіональних проблем в загальносвітові, а конкретніше – це процес зміни означених вище середовищ і структур у напрямі становлення єдиної цілісної світової реальності.

Глобалізація – це ціла система зв'язків і відносин, комплексне, але разом з тим стадіальне, зовнішньо цілісне, але внутрішньо суперечливе явище. Відзначимо також, що термін «глобалізація» був не єдиним терміном, яким характеризувалися трансформаційні процеси, що відбуваються. Так, наприклад, вона подається і як проект модернізації та постмодернізму, як певна форма інформаційного суспільства, її позначають і терміном «сіамізація», сприймають як якісно новий рівень транснаціоналізації всіх рівнів господарства.

Глобалізація – це надзвичайно складне явище, яке відкриває небачені раніше можливості для зближення різних культур і водночас сприяє виникненню серйозних проблем, пов'язаних з процесами уніфікації, витісненням неповторного, унікального, національного. Основними параметрами, якими характеризується нинішній етап історичного розвитку, є певна цілісність, інтеграційні процеси різної глибини і масштабу, наявність глобальності й локальності, асиміляція й диференціація, транснаціоналізація, індивідуалізація. Цими та іншими трансформаційними проявами насичена сьогодення дійсність. Правова, економічна, політична, соціокультурна та інші сфери суспільного устрою зазнали суттєвого впливу і трансформацій.

Отже, глобалізація проникає практично у всі сфери суспільного життя: політичну, соціально-економічну, культурну, правову. Причому, сам процес глобалізації по-різному здійснюється у сучасному суспільстві. Так, наприклад, у економічній та інформаційно-комунікаційній сферах – достатньо легко й безперешкодно, у той час, як у політико-правовій – досить повільно.

Аналіз змісту і форм прояву глобалізаційних процесів у правовій сфері показує, що держава і право в цих умовах повинні продемонструвати свою життєздатність, яка виявляється в адекватному їх реагуванні на сучасні виклики. Серед основних форм прояву глобалізації у правовій сфері особливо виділяються часткове обмеження суверенітету національної держави, його трансформація, зміна співвідношення міжнародного й національного права, формування наднаціонального (транснаціонального) права, зміна предмета правового регулювання в рамках національного права, посилення впливу регіонального права на національне тощо¹.

Основні базові мегатенденції розвитку сучасного світу як виклик глобалізації зводяться до глобального цивілізаційного процесу у правовій сфері. Серед таких тенденцій можна виділити²: 1) культурно-правову поляризацію; 2) культурно-правову асиміляцію; 3) культурно-правову гібридизацію; 4) культурно-правову ізоляцію.

Саме під знаком культурно-правової поляризації пройшла значна частина ХХ ст.: мова йде про протиставлення двох таборів – капіталістичного й соціалістичного. Основний механізм реалізації цієї мегатенденції –

¹ Див.: Дзьобань, О. П. Генеза правової сфери в умовах глобалізаційних процесів [Текст] / Дзьобань О. П. // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. — К. : ВІР УАН, 2013. — Випуск 71 (№ 4). — С. 420—425; Дзьобань, О. П. Вплив глобалізаційних процесів на національне право й правову культуру [Текст] / Дзьобань О. П. // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. — К. : ВІР УАН, 2013. — Випуск 72 (№ 5). — С. 529—534.

² Див.: Азнагулова, Г. М. Глобальная правовая система: перспективы формирования [Электронный ресурс] / Азнагулова Г. М. — Режим доступа : <http://elibrary.ru/item.asp?id=17740872>; Бірюков, Р. М. Глобалізація та її вплив на правову сферу [Текст] / Бірюков Р. М. // Українсько-грецький міжнародний науковий юридичний журнал «Порівняльно-правові дослідження». — 2009. — № 2. — С. 36—40; Бірюков, Р. М. Правовий розвиток в умовах глобалізації [Электронный ресурс] / Бірюков Р. М. — Режим доступа : <http://www.stationline.org.ua/index.php/pravo/27/>; Воронкова, В. Г. Сучасна геокультура як соціокультурний феномен культурної глобалізації [Текст] / Воронкова В. Г., Нікітенко В. О. // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. — К. : ВІР УАН, 2013. — Випуск 72 (№ 5). — С. 487—492.

поляризація й сегментація політичної й гео економічної карти світу, що супроводжувалися формуванням військово-політичних й економічних регіональних об'єднань (коаліцій, союзів). Правова сфера не могла не відреагувати на такі процеси.

Культурно-правова асиміляція ґрунтується на висновку, що альтернативи «вестернізації» не існує. Усе більшого значення набуває процес встановлення універсальних (загальнолюдських) форм і правил у міжнародних відносинах, тобто процес створення міжнародного права. Культурно-правова гібридизація доповнюється процесами транскультурної конвергенції та формування транслокальних культур – культур діаспори на противагу традиційним культурам, що відзначаються локалізованістю й прагнуть до національно-державної ідентичності. Світ поступово перетворюється на складну мозаїку транслокальних культур, що глибоко проникають одна в одну й утворюють нові культурні регіони, які мають мережеву структуру. Інтенсифікація комунікацій і міжкультурних взаємовпливів сприяє подальшій диверсифікації розмаїтого світу правових культур, протистоять поглинанню їх універсальною «глобальною правовою культурою».

XX століття дало багато прикладів культурно-правової ізоляції й самоізоляції окремих країн, регіонів, політичних блоків («санітарні кордони» чи «залізна завіса»). Джерелами ізоляціоністських тенденцій у XXI ст. будуть культурний і релігійний фундаменталізм; екологічні націоналістичні й расистські рухи; прихід до влади авторитарних й тоталітарних режимів, які, можливо, вдаватимуться до таких заходів, як соціокультурна автаркія, обмеження (у тому числі й правове) інформаційних і гуманітарних контактів, свободи пересування, жорстока цензура.

Саме глобалізація створює умови для формування єдиного соціального, політичного, економічного і культурного простору, що обумовлює формування єдиного правового простору. Вона веде до формування глобальної соціальної системи, в якій акумулюються глобальні проблеми,

пов'язані з формуванням інституційних і нормативних механізмів, що мають наднаціональний характер.

Поліфакторність, багаторівневість та масштабність проявів феномена глобалізації зумовлюють суперечки з приводу її генезису. Вчені й мислителі різних епох висловлювали власне бачення цієї проблеми і пропонували різні проекти, спрямовані на їх реалізацію. Розвиток та еволюція суспільства вказують на те, глобалізаційні засади мають давнє коріння і чимало цікавих прикладів у світовій історії. Специфічні універсалістські (глобалістські) тенденції були знайомі ще первісним суспільствам і ґрунтувалися на міфологічних й релігійних переконаннях, і саме ці чинники були катализаторами формування регулятивних засад їх соціального життя.

Ідеї свободи та рівності всіх людей на основі природного права виникли та розвивались ще у Стародавній Греції та Стародавньому Римі. Стимулом для прискорення глобалістських тенденцій став процес рецепції римського права, який почався в XI-XII ст. і завершився в XVII-XVIII ст. Глобалістські тенденції у XVIII–XIX ст. отримали відображення в концепціях мислителів цієї епохи (Ж.-Ж.Руссо, І.Кант та ін.).

Упродовж XX ст. глобалістські тенденції та ідеї отримали не тільки подальше обґрунтування, але й практичну спрямованість, та охопили майже всі сфери життя сучасного суспільства. З'явилася значна кількість досліджень, у яких визначалися основні поняття явищ, пов'язаних з глобалізацією, аналізувалися її цілі та основні напрямки проявів. Значним етапом на шляху універсалізації глобалістських ідей стало заснування у XX ст. міжнародних і регіональних політичних, економічних і гуманітарних організацій та установ, діяльність яких спрямована на реалізацію концепції всесвітнього правопорядку і досягнення загального миру, таких, як Ліга націй (1919–1939 рр.), а після Другої світової війни – Організація Об'єднаних Націй (1945 р.).

Сучасний етап світового розвитку характеризується тим, що економічно розвинені країни, в основному західні, трансформуючись в

умовах глобалізації, нав'язують практично усьому світові свої ціннісні установки, які демонструють розпад у «метрополіях». Правове життя західного типу характеризується пріоритетом особистісного начала. Західне право є атомізованим, індивід являє собою реально значущий суб'єкт у праві. При цьому, вирішального значення набуває формальність правових відносин. З іншого боку, цінність особистості у праві є обмеженою. Це проявляється у здатності людини бути джерелом раціональних рішень, підставою вільного вибору. Для сучасного західноєвропейського правового мислення така установка є самоочевидною. Ця здатність покладена в основу розуміння соціальної відповідальності людини. Крім того, вона нерозривно взаємопов'язана з фактом власності, що закономірно веде до вирішення правом проблеми недоторканості і священності певного виду соціальних відносин. Таку ситуацію російська дослідниця О.Спрыгіна характеризує як «запорогово критичну»¹.

В умовах глобалізації при проникненні західних суспільних і, зокрема, правових цінностей у східні регіони Європи, у тому числі й в Україну, виникає певний дисбаланс ціннісних орієнтацій населення, проявляється амбівалентність правосвідомості. На рівні правових цінностей ми отримуємо якісно нову картину співіснування правових культур і маємо змогу вести мову про відносну самостійність цінностей різних правових культур і відносну сумісність західних і вітчизняних правових цінностей².

Сьогодні повсюдна глобалізація призводить до того, що спостерігається витіснення із національних правових систем вічних, універсальних моральних цінностей, що призводить до втрати правом своєї

---

¹ Спрыгина, Е. А. Влияние глобализации на культуру и ценности человека: нравственно-правовой аспект [Электронный ресурс] / Спрыгина Е. А. — Режим доступа : <http://journal-aael.intelbi.ru/main/wp-content/uploads/>.

² Див.: Бирюкова, М. А. Глобализация: интеграция и дифференциация культур [Текст] / Бирюкова М. А. // Философские науки. — 2000. — № 4. — С. 33—42; Спрыгина, Е. А. Влияние глобализации на культуру и ценности человека: нравственно-правовой аспект [Электронный ресурс] / Спрыгина Е. А. — Режим доступа : <http://journal-aael.intelbi.ru/main/wp-content/uploads/>; Штанько, В. І. Ціннісні орієнтації молоді в умовах глобалізації та інформатизації соціуму [Текст] : монографія / Штанько В. І., Тіхонова Л. А., Ковальов В. О. та ін. — Х. : ХНУРЕ, 2009. — 164 с.

духовної сутності, до втрати людиною у праві особистісного життєстверджуючого начала.

Правова глобалізація виступає одним з найважливіших аспектів загальної глобалізації у сучасному світі, її всебічний вплив на державно-правову сферу призводить до трансформації, зміни і модернізації державно-правових інститутів, норм і відносин у рамках національного, регіонального та міжнародного права. Посилення ролі права в умовах глобалізації проявляється в розширенні сфер правового регулювання, оскільки його об'єкт і предмет не лише ускладнюються, але й розширюються. Право в умовах глобалізаційних процесів відіграє унікальну роль, тому саме право виступає ефективним засобом управління ними з метою їх оптимізації, сприяє мінімізації їх негативних наслідків.

Глобалізація, як системотворчий чинник, здійснює різноспрямований вплив на основні компоненти національної правової системи. З одного боку, вона відкриває широкі можливості її розвитку і процвітання, а з іншого, сприяє руйнуванню її самобутності й ідентичності шляхом універсалізації і стандартизації економічної, політичної, інформаційної, культурної й правової сфер. Правова глобалізація проявляється в трансформації національних правових систем, внаслідок чого відбуваються зміни формального й змістовного характеру. Вона може позначатися на перетворенні найрізноманітніших компонентів правової системи. Міра цих перетворень залежить від безлічі чинників, що визначають особливості цих компонентів (одні компоненти є більш пристосованими до таких змін, інші є консервативними й, відповідно, менш гнучкими).

Вплив глобалізаційних процесів на національну правову систему позначається на правотворенні й правотворчості, що представляють собою досить складні процеси. Правові норми, а також нормативно-правові акти, прийняті в таких умовах, як у формальному, так і змістовному аспекті, враховують специфіку глобалізаційних процесів. Правотворення і правотворчість в умовах глобалізації трансформуються, перш за все, в

напрямку розширення їх соціальної бази, тобто все більше і більше суб'єктів приймають не пасивну, а найактивнішу особисту участь у цьому процесі.

Р.Бірюков підкреслює, що посилення ролі права в умовах глобалізації проявляється в розширенні сфер правового регулювання, оскільки його об'єкт і предмет не тільки ускладнюються, але й розширюються. Все нові й нові сфери суспільних відносин включаються у правовий простір і, відповідно, вимагають появи нових засобів правового регулювання. У коло правового регулювання включаються усе нові суспільні відносини¹.

Під впливом глобалізаційних процесів значним змінам піддається і національна держава, що обумовлює формування принципово нових підходів до даної проблеми. Національна держава в умовах глобалізації змушена підпорядковуватися нормам, створеним без її участі та згоди, на основі заздалегідь делегованих нею повноважень міжнародним організаціям або регіональним об'єднанням. У таких випадках останні, ґрунтуючись на своїй правосуб'єктності, приймають вольові рішення у формі обов'язкових правових приписів, що часто набувають силу прямої дії.

В умовах глобалізації істотній зміні піддається концепція прав і свобод людини і громадянина, посилюються тенденції їх стандартизації. Визначальним у цьому плані стає питання про гарантії їх реалізації та дотримання, які забезпечуються на національно-державному і глобальному рівнях. Проблема прав і свобод людини перестала бути тільки внутрішньою справою держави і вийшла на наднаціональний рівень правового регулювання.

Проявом глобалізаційних процесів є універсалізація національного права, яка відображається у прагненні вироблення спільного, всеосяжного підходу до права, що означає введення в національні правові системи однакових норм. Р.Бірюков виділяє основні напрями впливу глобалізації на національні правові системи, зокрема: універсалізацію національного права

---

¹ Бірюков, Р. М. Національна правова система в умовах глобалізації (основні напрями трансформації) [Текст] : дис. канд. юрид. наук: 12.00.01 — теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень / Бірюков Р. М. — Одеса, 2011. — 205 с.

методами й прийомами якої є рецепція, гармонізація, уніфікація, стандартизація, адаптація, апроксимація та інфільтрація¹. Зокрема, особливого значення тут набуває процес правової інфільтрації, який забезпечує максимальне урахування особливостей формування й функціонування відповідних національних правових систем. Даний процес покликаний мінімізувати негативні наслідки глобалізації й зберегти самобутність національних правових систем, уникнути й розв'язати протиріччя м'якого входження норм міжнародного й регіонального права у національне право. Завдяки правовій інфільтрації запозичуються саме ті положення, які не є чужорідними для відповідних національних правових систем. Ефективне використання механізму правової інфільтрації сприятиме безболісній та ефективній трансплантації правових положень, які містяться в міжнародних нормативно-правових актах або в національних законодавствах зарубіжних країн в національну правову систему.

Найважливішим напрямком впливу глобалізаційних процесів на національні правові системи є зміна співвідношення міжнародного й національного права. У сучасних умовах посилюється вплив міжнародного права на функціонування національних правових систем. Перед міжнародним правом виникає ціла низка нових завдань, вирішення яких вимагає застосування нових способів і підходів у взаємовідносинах з національним правом. Динаміка співвідношення міжнародного і національного права демонструє подальшу їх взаємозалежність і взаємовплив.

Сучасні світові глобалізаційні процеси зумовлюють зростання ролі та обсягу міжнародного права, розширення сфер регулювання суспільних відносин його нормами, імплементацію у правові системи держав його принципів. Безперечно, ці процеси характерні й для правової системи України.

---

¹ Там само.

На тлі глобалізаційних процесів відбувається обмеження юрисдикції держав у зв'язку з розширенням складу суб'єктів міжнародного права та міжнародної правотворчості. Отже, постає проблема співвідношення обсягів регулювання міжнародного й національного права, а точніше, співвідношення міжнародного права та суверенітету національних держав. Її розв'язання не може бути поставлене в залежність від звуження державного суверенітету або обмеження участі держави в міжнародних відносинах чи встановлення верховенства, контролю суб'єктів міжнародного права над суверенними державами.

На думку І.Куян, немає підстав вести мову про безумовний пріоритет міжнародного права щодо права національного¹, оскільки міжнародне право не дає підстав міжнародній спільноті покладати на державу зобов'язання, якщо вона не згодна прийняти їх на себе, а також підстав для втручання в її права. Ця теза підтверджується й міжнародною практикою. Показовим тут є приклад США, які закріпили у Розділі 102 (а) Акта погодження Уругвайського раунду положення про те, що «будь-яке положення погоджень Уругвайського раунду, якщо воно не відповідає будь-якому закону США, не має бути чинним»².

Не можна однозначно поділяти позицію щодо обмеження державного суверенітету нормами міжнародного права, адже тоді логічно дійти висновку про тенденцію витіснення, а потім і зникнення національних держав, що є неприпустимим із погляду національних інтересів. Так само не можна й поділяти позицію щодо безвідповідальності суверенних держав за міжнародним правом, бо наслідком тоді можуть бути анархія, утвердження права сили в міжнародних відносинах. Ця проблема має розв'язуватися шляхом розуміння того, що суверенітет держави – це її властивість, яка не може бути відчужена, обмежена чи передана. Держава може передати лише

---

¹ Куян, І. Чи послаблює глобалізація суверенітет національних держав? [Електронний ресурс] / Куян І. — Режим доступу : <http://www.viche.info/journal/1510/>.

² Батчиков, С. Глобализация как вызов суверенной демократии [Электронный ресурс] / Батчиков С. — Режим доступа : <http://www.glazev.ru/associate/2052>.

частину своїх прав у певній сфері відносин або окремі повноваження наднаціональним інституціям. До того ж передати їх, по-перше, на певний термін, по-друге, із зазначенням конкретних умов передачі й, по-третє, умов їх повернення за певних обставин. Адже передусім суверенітет залежить од права й можливості держави покласти на себе та відмовлятися від певних завдань і функцій на користь тих чи інших суб'єктів у країні та за її межами. Суверенітет стосується саме питання існування держави як такої та наявності її правосуб'єктності взагалі. Остання виникає у зв'язку з наявністю суверенітету. Як приклад можна навести конституційні норми держав – членів ЄС, що стосуються обмеження їхніх суверенних прав. У таких випадках ідеться про делегування суверенних повноважень (Німеччина), передавання федеральних повноважень (Австрія), передавання прав парламенту щодо ухвалення рішень (Швеція), делегування повноважень, наданих Конституцією органам влади (Данія), тимчасове надання повноважень, передбачених Конституцією щодо законодавчої, виконавчої та судової влади (Люксембург), надання певного повноваження (Бельгія), надання законодавчих, виконавчих і судових повноважень (Нідерланди), обмеження суверенітету (Італія). Конституція Греції (п. 2 ст. 28) визначає умови надання міжнародним організаціям повноважень, передбачених нею, й обмеження (п. 3) національного суверенітету¹.

Обмеження суверенітету держави на її території, втручання у визначення державою її внутрішнього й зовнішнього статусу через міжнародне право та не з її волі є неприпустимими й неможливими у принципі. Взаємні відносини між державами регулюються договорами та угодами, які самі по собі жодної влади однієї держави над іншою встановлювати не можуть. Відносини, що виникають та розвиваються як договірні, не можуть бути владними відносинами. Трансформація договірних відносин у владні можлива тільки на добровільних засадах, але це вже тема

---

¹ Мікієвич, М. М. Конституційне право Європейського Союзу у сфері зовнішньої політики та безпеки [Текст] / Мікієвич М. М. — Львів, 2005. — С. 97.

відмови держави від свого суверенітету, що виходить за межі взаємозв'язку суверенітету та міжнародного права. Добровільність і незалежність у міжнародних відносинах є істотною гарантією державного суверенітету та трансформації у світовому вимірі «суверенітету взаємозалежності» сучасних держав у «суверенітет взаємодії» задля розв'язання глобальних проблем.

Основна колізія сучасної міжнародної правової системи полягає в тому, що, з одного боку, її змістовне наповнення й механізми реалізації є явно недостатніми для відповідей на сучасні виклики, а з іншого – система суверенітетів національних держав і лобістська протидія крупних недержавних і міждержавних неформальних суб'єктів ускладнюють модифікацію й модернізацію міжнародного права, покликану дати адекватні відповіді на всі гострі глобальні виклики¹. Відтак, зростає загроза цілісності національних правових культур і суверенітетам держав.

Інтенсифікація глобальних загроз означає, що у відповідних сферах життя відбуваються глибокі деформації правового регулювання й системні порушення права, оскільки саме право як норма (міра) свободи є необхідною й універсальною формою соціального життя й поведінки людей. Під загрозою опинилися самі принципи права – рівність і справедливість – і засновані на них основні права людини. Глобальна фінансово-економічна криза показала неспроможність і національних, і міжнародних правових інститутів. Хиткість гарантій прав і свобод людини і громадянина, перш за все, соціальних прав, проявляється навіть в економічно потужних державах. У свою чергу, це призводить до політичної нестабільності й до кризи політичної демократії. По суті є лише два сценарії розвитку глобального світопорядку – це силовий і правовий сценарії. Саме тому до головних загроз самої людської цивілізації, заснованої на принципах розуму й

---

¹ Дзьобань, О. П. Філософське розуміння влади в контексті тенденцій глобалізму [Текст] / Дзьобань О. П. // XIX століття: альтернативні моделі розвитку суспільства. Третя світова теорія : матеріали Шостої міжнародної науково-теоретичної конференції 8-9 червня 2007 року. — Книга 1. — К. : Фенікс, 2007. — С. 89.

гуманізму, відноситься глобальна криза права і, отже, пов'язана з цим небезпека краху міжнародного правопорядку.

Ідеологи управління глобальним суспільством за мережевим принципом (авторитетний російський вчений В.Зорькін називає їх гіперглобалістами¹) роблять ставку на демонтаж сучасного політико-правового світоустрою в його національному й міжнародному аспектах. Вони вважають, що люди на всій планеті потрапили в залежність від порядків, що панують на світовому ринку. Економічна глобалізація спричиняє за собою «денаціоналізацію» економіки шляхом встановлення транснаціональних мереж виробництва, торгівлі й фінансів. Традиційні національні держави стають неприродними і навіть неможливими комерційними одиницями світової економіки. Глобалізація породжує нові форми соціальної організації, які витісняють і поступово витісняють національні держави як первинні економічні й політичні утворення світової спільноти. Відповідно, будуть витиснені існуючі конституційний і міжнародний правопорядки, створені відповідно державою й Об'єднаними Націями. Зокрема, шведські учені Олександр Бард і Ян Зодерквіст у своїй книзі «NETократія» стверджують, що кураторська мережа (якась вища каста мережевого суспільства) замінить державу в її ролі верховної влади й верховного провидця. Сетикет (мережевий етикет) замінить собою закон і порядок у міру того, як основні види людської діяльності все більше перемістяться у віртуальний світ. Одночасно авторитет і вплив держави зійдуть нанівець внаслідок скорочення числа податкових злочинів і ліквідації національних меж².

Перераховане свідчить, що глобальний світ дуже швидко ускладнюється, а нові виклики взаємопереплітаються і створюють глобальні мультиплікативні негативні ефекти. При цьому багато викликів, які раніше

---

¹ Зорькин, В. Д. Вызовы глобализации и правовая концепция мироустройства глобализации [Электронный ресурс] / Зорькин В. Д. — Режим доступа : http://www.juristlib.ru/book_8734.html.

² Зодерквист Я. Нетократия. Новая правящая элита и жизнь после капитализма [Электронный ресурс] / Зодерквист Я., Бард А. — Режим доступа : http://lib.aldebaran.ru/author/zoderkvist_yan/.

могли долатися в межах національних меж і національного правового регулювання, сьогодні вимагають широкомасштабних і добре скоординованих спільних міждержавних дій. Протидія цим викликам, які представляють усе більш серйозні загрози національній безпеці держав, вже не може залишатися суто внутрішньою справою цих держав. Вона стає проблемою саме глобального міжнародного правопорядку, при тому, що створення широкої міжнародної системи нормативного регулювання катастрофічно відстає від імперативної необхідності зберігати правовий порядок в новій глобальній складності.

Вплив глобалізації на економічне, політичне, правове і соціальне життя держав і народів відбувається в різних формах і різними методами. Що ж стосується результатів таких впливів, то їх потужність і спрямованість залежить від багатьох чинників, серед яких особливе місце займає правова сфера. Своє безпосереднє вираження це знайшло в конституціях більшості держав-членів ООН, включаючи й Конституцію України.

Важливе значення у подальшій універсалізації внутрішньодержавного права має закріплення в національних конституціях сучасного комплексу невідчужуваних природних прав і свобод людини, а також визнання того, що загальновизнані принципи й норми міжнародного права є пріоритетною складовою національної правової системи¹.

У світовій юридичній спільноті однією з головних перешкод створенню всеосяжної міжнародної правової системи вже досить давно називають розбіжності між нормами національного права, що кодифікуються в конституціях і кодексах різних держав. Найяскравіше цю позицію виражають дослідники, що дотримуються у відносинах між міжнародним і національним правом концепції так званого радикального юридичного монізму (Г.Азнагулова, Н.Плахотнюк, А.Чумаков, В.Шумілов)².

---

¹ Бірюков, Р. М. Глобалізація та її вплив на правову сферу [Текст] / Бірюков Р. М. // Українсько-грецький міжнародний науковий юридичний журнал «Порівняльно-правові дослідження». — 2009. — № 2. — С. 38.

² Див.: Азнагулова, Г. М. Глобальная правовая система: перспективы формирования [Электронный ресурс] / Азнагулова Г. М. — Режим доступа : <http://elibrary.ru/item.asp?id=17740872>; Плахотнюк, Н. Явище глобалізації світової економіки у міжнародно-правовому аспекті [Текст] / Плахотнюк Н. // Підприємство,

Вони стверджують, що єдиним виходом є створення такої глобальної правової системи, в якій міжнародне право матиме абсолютний пріоритет над національними правовими нормами і над національними правовими системами в цілому, включаючи конституції. Тобто, йдеться про систему, в якій міжнародні правові норми будуть повноцінно імplementовані в національні конституції і кодекси і, таким чином, набудуть імперативного й універсального характеру. Тим самим, виникне «моністична піраміда» (В.Зорькін)¹ ієрархічно супідрядних правових норм. На вершині такої піраміди знаходитимуться норми міжнародного права, що володіють верховенством безпосередньо по відношенню до національних конституцій, а не тільки до законів.

Концепція радикального монізму припускає, що поняття, пов'язані з принципом державного суверенітету (і, відповідно, національні специфіки конституцій і правових систем) повинні бути повністю відкинуті і виведені з правової теорії і практики. І що саме норми міжнародного права повинні стати загальнообов'язковим каноном внутрішньодержавної правотворчості й правозастосування.

Звичайно, світ дуже змінився за три з половиною сторіччя, що пройшли з часів створення Вестфальської міжнародної системи, коли до числа основних принципів міждержавних відносин була включена знаменита теза Жана Бодена «Суверенітет – це абсолютна й постійна влада держави над підданими і громадянами». Низка міжнародних конвенцій, прийнятих ще в ХІХ столітті, Версальсько-вашінгтонська система, яка затвердила Статут Ліги Націй, а також Ялтинсько-потсдамська система, результатом створення якої стали Статут ООН і подальші міжнародні нормативні акти, істотно уточнили рамки поняття державного суверенітету, обмеживши цей

господарство і право. — 2011. — № 9. — С. 52—55; Чумаков, А. В. Перспективы создания глобальной информационно-правовой системы [Электронный ресурс] / Чумаков А. В. — Режим доступа : <http://www.gpntb.ru/win/inter-events/crimea2010/disk/140.pdf>; Шумилов, В. Международное право и Глобальная правовая система [Электронный ресурс] / Шумилов В. — Режим доступа : <http://www.lawlibrary.ru/article1133238.html>.

¹ Зорькин, В. Д. Вызовы глобализации и правовая концепция мироустройства глобализації [Электронный ресурс] / Зорькин В. Д. — Режим доступа : http://www.juristlib.ru/book_8734.html.

суверенітет згаданими вище імперативними принципами міжнародного права, що включають дотримання невід'ємних прав народів і прав людини.

У зв'язку з цим, в умовах глобалізації зростає вплив загальноєвропейських принципів і норм міжнародного права на національне законодавство. Разом з тим, цілком аргументовано можна вести мову про взаємозв'язок і взаємовплив міжнародного й конституційного права в забезпеченні стабільності державного і суспільного ладу, у виробленні універсальних принципів правової, демократичної держави, що створює умови для розвитку вільної особистості й відкритого суспільства, ефективної й доступної людям публічної влади.

Усе сказане оголяє основну колізію сучасної міжнародної правової системи, яка утворюється в результаті розвитку глобалізаційних тенденцій. З одного боку, її змістовне наповнення й механізми реалізації є явно недостатніми для відповідей на сучасні виклики й забезпечення глобального світопорядку. З іншого боку, система суверенітетів національних держав і лобістська протидія крупних недержавних і міждержавних неформальних суб'єктів ускладнюють модифікацію й модернізацію міжнародного права, покликану дати адекватні відповіді на всі гострі глобальні виклики.

Універсалізація у державно-правовій сфері – один з важливих аспектів загальної глобалізації у сучасному світі. Глобалізація істотно впливає на трансформацію, зміни і модернізацію державно-правових інститутів, норм і відносин на всесвітньому, макрорегіональному й внутрішньо-національному рівнях, стимулює, прискорює й оновлює процеси універсалізації у правовій сфері. Усе це визначає актуальність правового аналізу змісту і сенсу основних напрямів впливу загальних процесів глобалізації на сучасний стан і перспективи розвитку української держави і права з урахуванням світових тенденцій суспільного розвитку, зарубіжного досвіду й особливостей

формування та розвитку державно-правової системи у пострадянських державах¹.

Проблематика впливів глобалізації на правову сферу життєдіяльності суспільства носить комплексний характер, що повинно бути враховано при розробці концепції правової політики держави як внутрішнього, так і зовнішнього спрямування. Першочергове значення при цьому мають дослідження проблем сучасного стану, шляхів вдосконалення і перспектив розвитку вітчизняного права і держави в загальному контексті процесів глобалізації, юридично важливих принципів, форм, цінностей та цілей, яких потрібно дотримуватись в умовах сучасної глобалізації й уніфікації у сфері державно-правових явищ і відносин².

Істотний вплив на поглиблення і розвиток правової універсалізації на національному й міжнародному рівнях відіграють процеси сучасної регіональної інтеграції держав у різних регіонах світу. Показові в цьому плані підсумки, тенденції і перспективи європейської інтеграції, учасники якої (держави-члени) підписали Лісабонський договір³.

Серед тенденцій глобального та регіонального рівнів слід виділити насамперед тенденцію до універсалізації й уніфікації права⁴. В основі виникнення й розвитку якої лежить об'єктивний процес інтеграції світової економіки, фінансів, засобів зв'язку, засобів масової інформації та інших засобів і сфер життя суспільства, який не міг не позначитися як на еволюції права в цілому, так і на тенденціях його подальшого розвитку.

¹ Див.: Алексєєнко, І. В. Національні держави в умовах глобалізації світу (політичні і правові аспекти) [Текст] / Алексєєнко І. В. — К. : Аспект-поліграф, 2006. — 360 с. Дзьобань, О. П. Філософське розуміння влади в контексті тенденцій глобалізму [Текст] / Дзьобань О. П. // XIX століття: альтернативні моделі розвитку суспільства. Третя світова теорія : матеріали Шостої міжнародної науково-теоретичної конференції 8-9 червня 2007 року. — Книга 1. — К. : Фенікс, 2007. — С. 201—204. Проблеми державно-правового розвитку в умовах європейської інтеграції і глобалізації : матеріали міжнар. наук. семінару, м. Харків, 16 травня 2008р. / Академія правових наук України; НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого / Ю. П. Битяк (ред. кол.). — Х. : Право, 2008. — 204 с.

² Нерсеянц, В. С. Правовая политика Российской Федерации: основные направления и задачи [Электронный ресурс] / Нерсеянц В. С. — Режим доступу : <http://www.centrlaw.ru/publikacii/Nerses1/index.html>.

³ Бірюков, Р. М. Глобалізація та її вплив на правову сферу [Текст] / Бірюков Р. М. // Українсько-грецький міжнародний науковий юридичний журнал «Порівняльно-правові дослідження». — 2009. — № 2. — С. 38.

⁴ Нерсеянц, В. С. Правовая политика Российской Федерации: основные направления и задачи [Электронный ресурс] / Нерсеянц В. С. — Режим доступу : <http://www.centrlaw.ru/publikacii/Nerses1/index.html>.

Універсалізація й уніфікація права простежуються практично на усіх історичних етапах державно-правового розвитку, але в умовах глобалізації вона проявляється найяскравіше й має не еволюційний, а вибуховий, революційний характер¹.

Міжнародно-правові норми формально не є похідними від норм внутрішньодержавних і не можуть впливати на обов'язкову силу внутрішньодержавних норм, проте, міжнародне право може відсилати до внутрішньодержавного, а внутрішньодержавне – до міжнародного.

Норми міжнародного і внутрішньодержавного права мають різний предмет регулювання. Міжнародно-правові норми регулюють лише стосунки між суб'єктами міжнародного права, а внутрішньодержавні норми – стосунки між суб'єктами внутрішнього права держави. Держави не можуть посылатися на внутрішньодержавні норми з метою звільнити себе від виконання міжнародних зобов'язань. У той же час, з одного боку на формування норм міжнародного права певною мірою впливають норми внутрішньодержавного права, з іншого – має місце зворотній вплив міжнародного права на створення і розвиток тих або інших норм внутрішньодержавного права. В основному такий вплив проявляється в тому, що держави видають акти внутрішнього законодавства, необхідні для приведення в дію норми міжнародного права усередині країни, і в ряді випадків така рецепція або трансформація дає поштовх для розвитку тієї чи іншої галузі внутрішнього законодавства у новому напрямі².

Дана проблематика має безпосереднє відношення до права, що формується нині, – права, яке можна назвати правом суспільства, що глобалізується. Етатистський, державоцентристський підхід до права не відповідає реаліям сьогодення. Якщо у ХХ ст. основною філософсько-правовою проблемою було обґрунтування зв'язку норми закону,

---

¹ Марченко, М. Н. Об основных тенденциях развития права в условиях глобализации [Текст] / Марченко М. Н. // Государство и право. — 2009. — № 6. — С. 5—11.

² Бірюков, Р. М. Глобалізація та її вплив на правову сферу [Текст] / Бірюков Р. М. // Українсько-грецький міжнародний науковий юридичний журнал «Порівняльно-правові дослідження». — 2009. — № 2. — С. 39.

встановленого державою, з духовним, у тому числі моральним світом людини, то в ХХІ ст. на перший план висувається проблема правової комунікації, тобто проблема успішного співіснування у сфері права найрізноманітніших суб'єктів, проблема загального праворозуміння і сумісної, синергійної правотворчості, у рамках якої може реалізуватися не лише особиста свобода людини, але й її відповідальність за долі інших¹.

Зростаюча тенденція до міжнародно-правової глобалізації сприяє появі нових принципів і норм права, встановлення яких раніше відносилось до сфери внутрішніх справ суверенних держав. Це істотно оновлює державно-правові системи членів світової спільноти у контексті сучасних загальноновизнаних універсальних стандартів.

Розвиток цивілізації від її витоків до сучасності – це рух від різноманітних локальних історій до загальної історії людства, що супроводжується зміною періодів, етапів, історично обумовлених процесів і відповідних цим процесам правових норм, форм і процедур їх юридичного вираження впорядкування і закріплення. Глобалізація самого права, прогресивний розвиток універсальних властивостей, норм, форм і процедур правового типу суспільного життя є необхідним етапом і демонструє спроможність права регулювати процеси загальносуспільної глобалізації у рамках загального (загальноважливого й загальнообов'язкового) правопорядку і для внутрішніх, і для міжнародних відносин².

Глобалізаційні процеси здійснюють серйозний вплив і на таку важливу сферу суспільного життя, як правосвідомість і правова культура, в рамках національних правових систем. Правова система виступає як явище того, що соціально детермінується, що відображає її соціальну обумовленість.

---

¹ Дзьобань, О. П. Правова сфера в умовах глобалізаційних впливів [Текст] / Дзьобань О. П. // Соціально-гуманітарна сфера України перед глобальними викликами сучасності : монографія / за заг. ред. проф.

Панфілова О.Ю. — Х. : Видавництво «Інжек», 2013. — С. 84—101.

² Бірюков, Р. М. Глобалізація та її вплив на правову сферу [Текст] / Бірюков Р. М. // Українсько-грецький міжнародний науковий юридичний журнал «Порівняльно-правові дослідження». — 2009. — № 2. — С. 40.

Функціонування правової системи залежить від соціальних чинників, що відображають духовну сферу суспільного життя: релігії, традицій, культури, а також від чинників, що формують матеріальну сферу життя, інтересів і потреб різних складових соціальної структури суспільства (класів, прошарків і груп населення, індивідів).

Вплив глобалізаційних процесів на національну правову культуру, як складову національної правової системи, яка розглядається як феномен, що формується в межах відповідних культурно-цивілізаційних та правових традицій, є неоднозначним. Справа в тому, що вплив глобалізації на цю сферу є не настільки інтенсивним, як на інші компоненти національної правової системи, й здійснюється, перш за все, через вплив на правову ідеологію – сукупність основоположних принципів, які визначають специфіку функціонування національної правової системи. Поряд з правовою ідеологією, надзвичайно важливим фактором, який формує національну правову культуру, виступає правова психологія, що відображає масову правосвідомість. Правова ідеологія і правова психологія, як найбільш стійкі компоненти національної правової системи, виступають основою формування національних правових культур і забезпечують її самобутність.

Правова система є ємним і складним явищем, у структуру якої входить ціла низка феноменів, які відображають правове життя кожного суспільства. Глобалізаційні процеси, сприяючи зміцненню й удосконаленню одних компонентів структури правової системи, можуть здійснити згубний вплив на інші складові цієї системи, в першу чергу – на національну правову культуру.

Сприйняття глобалізації є досить суперечливим, що виявляється і в розробці й описі загальної моделі глобалізації, що, у свою чергу, заважає зрозуміти механізм дії фундаментальних закономірностей еволюції світової спільноти як системи вищої складності. Ці суперечності привели до формування антиглобалістського руху.

Як відомо, право є нормативним віддзеркаленням політичних, ідеологічних, культурних, духовних, економічних та інших особливостей суспільства. Правові системи як явища, що формуються й функціонують в рамках різних цивілізацій, відображають особливості, які лежать в їх основі. Поняття «цивілізація» тісно пов'язане з поняттям культур у всьому багатстві їх взаємовпливу і взаємодії. Роздумуючи над цим співвідношенням, О.Шпенглер оригінально визначає їх як «грецьку душу» й «римський інтелект», де відповідно культура має грецьке коріння, а цивілізація – римське¹. Культура, на його думку, визначається душею народу, який, виступаючи на історичній арені як активний суб'єкт історії, створює оригінальні й значні цінності в самих різних сферах соціального життя. О.Шпенглер називає культурами певні суспільні утворення з характерними для них особливостями. Кожна нація, на його думку, наділяє людей своєю ідеєю, своїми пристрастями, своїм життям, і всі культури «строго прив'язані впродовж свого існування» до тих країн, які послужили основою для їх виникнення². Продовжуючи думку О.Шпенглера в контексті нашої проблематики зазначимо, що у процесі розвитку глобалізаційних тенденцій відбувається взаємоперетин правових культур, що приводить в результаті до створення так званого «правокультурного конгломерату». Сьогодні ще зарано давати оцінку цьому феномену, оскільки його роль у світовій історії розвитку права проявиться набагато пізніше.

Правова культура є невід'ємною частиною загальної культури суспільства, базується на її началах, є віддзеркаленням рівня її розвитку. Звернення до історії розвитку суспільства дає можливість виявити його особливості, відображені у правовій культурі. Формування правової культури не є відособленим від політичної, моральної, естетичної культури суспільства процесом, оскільки направлений на створення морально-правового клімату в суспільстві, гарантуючої реальну свободу індивідуальної поведінки

---

¹ Шпенглер О. Закат Европы: очерки морфологии мировой истории: гештальт и действительность [Текст] / Шпенглер О. [К. А. Свасьян (пер. с нем., вступ. ст. и примеч.)]. — М. : Эксмо, 2007. — 798 с.

² Там само.

особистості й усвідомлення нею відповідальності перед суспільством, що забезпечує її права і пошану її гідності. Таким чином, національна правова культура має самобутній характер і, як і національна правова система, є надбанням різних суспільств, що формуються в рамках відповідних цивілізаційно-культурних традицій. В умовах глобалізації це знаходить яскраве підтвердження.

Дані роздуми підводять до підтвердження того, що стандартизація і універсалізація глобалістських ідей, відображених у неоліберальній ідеології, може призвести до знищення національних правових культур, що, у свою чергу, не сприяє ефективному функціонуванню національних правових систем, оскільки безпосередньо залежить від стану національної правової культури.

Правова культура знаходиться в діалектичному співвідношенні з такими поняттями, як правова свідомість і праворозуміння.

Стосовно правосвідомості зазначимо, що глобалізація права здійснюється через глобалізацію правової свідомості. При цьому, рівень глобалізації останньої залежить: по-перше, від рівня розвитку свідомості суспільства і, по-друге, від рівня самої правосвідомості тієї або іншої соціальної групи. Свідомість є цілісним і безперервним явищем, динамічним відображенням образу навколишнього світу, що формується у потоці інтегрованих живою істотою відчуттів під впливом одержуваної інформації. Це означає, що зміна правосвідомості відбувається в основному під впливом одержуваної ззовні правової інформації.

Значне місце в глобалізації правосвідомості відіграють засоби масової комунікації, через які сьогодні в основному і здійснюється дифузія інновацій. Під засобами масової комунікації розуміють речовинні, матеріальні компоненти комунікативного процесу, які виражаються через способи передачі, збереження, виробництва і розповсюдження правових цінностей суспільства. Сучасній науці відомі два типи засобів комунікації: такі, що виникли природно (мова, міміка, жести) і штучно створені (технічні), які

включають такі засоби, як традиційні (книгодрукування, писемність, преса) і типowo сучасні (радіо, телебачення, кінематограф, Інтернет).

Проаналізувавши дію кожного з видів масових комунікацій, можна дійти висновку, що з їх допомогою можна активно маніпулювати масовою правосвідомістю населення як окремої країни, так і всієї планети, при цьому стандартизуючи й глобалізуючи її.

Глобалізація правосвідомості здійснюється в загальному руслі глобалізації масової свідомості суспільства, проте вона має власну специфіку розвитку, обумовлену логікою і спадкоємністю самої правосвідомості.

У глобалізації правосвідомості простежуються наступні закономірності: по-перше, в процесі розвитку правосвідомості спостерігається поступовий перехід від заборонно-приписуючого характеру регулювання до переважно дозвільного, при якому акцент робиться на юридичних дозволах, суб'єктивних правах; по-друге, автономія особистості набуває все більш стійкого правового статусу; по-третє, влада держави піддається все більшій регламентації і стає підконтрольною громадянському суспільству; по-четверте, все більше виявляються гуманістичні начала у побудові системи правового регулювання.

Дані закономірності привели до закріплення у масовій правосвідомості загальних для всього людства принципів, таких як: верховенство прав і свобод людини і громадянина у правовій організації суспільного й державного життя; утвердження відчуття пошани до закону й правопорядку, ідей і цінностей панування права; правова активність громадян у здійсненні своїх прав і належному виконанні своїх юридичних обов'язків тощо.

Правова психологія (яка є переважно стихійно складеними уявленнями людей про законне й незаконне, про справедливе і несправедливе у відносинах між соціальними групами, державою, людьми) стандартизується і глобалізується в основному через правову ідеологію, під якою розуміється сукупність юридичних ідей, теорій, поглядів, що в концептуальному, систематизованому вигляді відображають і оцінюють правову реальність і

що є теоретичною основою правосвідомості. Правові ідеї, що становлять сучасну правову ідеологію, створювалися особами, що володіли надсвідомістю, завдяки якій вони зуміли сприйняти правову дійсність, проаналізувати її і зробити теоретичні висновки про право. Сукупність ідей, що мають єдине смислове ядро, складає ту або іншу правову ідеологію.

В даний час в рамках світової правової науки вже створена глобальна правова ідеологія, стрижнем якої є світогляд про верховенство права, що набув широкого поширення у двох концепціях: 1) правової держави і 2) правління права. Наявність двох ідеологічних варіантів правового світогляду відображає дуалізм глобального правового світогляду, пануючого на планеті. При цьому ідея правової держави превалює в основному в країнах, правові системи яких відносяться до романо-германської правової сім'ї, а концепція правління права – в країнах англо-американської правової сім'ї. Оскільки ці дві правові сім'ї є пануючими у сучасному світі, ідея верховенства права виступає глобальною ідеєю, що визначає світогляд більшості населення планети.

Стосовно праворозуміння зазначимо, що незважаючи на існування плюралізму праворозуміння, в різних суспільствах в рамках різних правових системах, домінуючим є той або інший тип праворозуміння. На основі такого критерію, як домінуюче праворозуміння, можна умовно виділити віддиференційовані й невіддиференційовані правові системи. В рамках даних типів правових систем формуються відповідні типи правових культур. Вони базуються на різних цивілізаційних принципах і цінностях, що принципово відрізняються один від одного. Якщо основою правової культури в рамках віддиференційованих правових систем є концепція захисту прав і свобод людини і громадянина, взаємна відповідальність держави і індивіда, відносно самостійне існування права порівняно з іншими чинниками соціального життя, то для характеристики правової культури, сформованої в рамках невіддиференційованих правових систем основоположними виступають захист колективних інтересів, пріоритет обов'язків перед правами,

залежність функціонування правової системи від інших чинників соціального життя, таких, як релігія, традиції, моральність, етика тощо.

Єдність релігійно-етичного коріння західного суспільства обумовлює спільність їх культур, хоча не виключає існування відмінностей в їх рамках. Проте, вони не є принциповими і не можуть викликати протистояння різних національних правових культур, що відносяться до даного типу, тобто глобалізація не призводить до диференціації національних правових культур, що відносяться до західного типу.

Що стосується правових культур в рамках невіддиференційованих правових систем, то в їх основі лежать інші ціннісні орієнтири. Відтворюючись у правосвідомості, діючому праві і юридичній практиці, вони обумовлюють істотні відмінності не тільки між матеріальними, але й духовними складовими правових культур національних суспільств. У сучасних глобалізаційних умовах даний тип правових культур випробовує потужний вплив західних правових культур. Проте, властиві їм особливості не дозволяють останнім змінити їх правоментальну основу.

Для успішної реалізації глобалізаційних процесів принципове значення має відмова від «заходоцентризму» і «європоцентризму» у всіх сферах соціального життя, особливо відносно національних правових культур. Глобалізаційні проекти не повинні перетворюватися на нав'язування західних стандартів, зокрема у сфері національної правової культури. Вони приречені на успіх тільки у разі урахування національних особливостей суспільства, зокрема у сфері культури взагалі і правової культури суспільства зокрема.

Таким чином, проблема збереження самобутності національної правової культури в умовах глобалізації є першочерговим завданням не тільки в рамках національного права, але і в міжнародному й наднаціональному праві. У контексті цього зазначимо, що наднаціональне право є продуктом глобалізації і представляє собою особливу сферу правового регулювання, в рамках якої взаємодіють суб'єкти національного й

міжнародного права. Воно виступає самостійним регулятором нових суспільних відносин, які виникли на наднаціональному рівні. На відміну від міжнародного права, у рамках наднаціонального права суб'єкти правових відносин делегують повноваження для ухвалення рішень, у тому числі нормативних, наднаціональним структурам, які надалі набувають властивості прямої дії на території національних держав. Суть наднаціонального права полягає в тому, що, суб'єкти правових відносин на основі добровільного волевиявлення виробляють систему правових норм, що формують наднаціональний правовий простір. Наднаціональне право регулює переважно стосунки між юридичними і фізичними особами з питань, які не регулюються ані внутрішнім, ані міжнародним правом. На основі цього приватні особи – громадяни різних держав, беруть участь у формуванні наднаціональної правової системи. Формування глобальної правової системи на основі наднаціонального права сприймається неоднозначно, проте реалії сьогодення демонструють її становлення і функціонування разом з національною, регіональною та міжнародною правовими системами.

Таким чином, процес глобалізації не лише породжує одноманітні структури в економіці, політиці й правовій сфері різних країн світу, а й призводить до співіснування різнонаправлених елементів національних культур, зокрема правових. Об'єктивний характер глобалізаційних процесів зумовлює пошук шляхів і засобів усунення негативних наслідків їх впливу на розвиток національних правових систем. Цього можна досягти шляхом визнання і правового закріплення плюралізму правових культур, що сприятиме, у свою чергу, формуванню гармонійного полікультурного міжнародного співтовариства, що зважає на специфіку національних правових культур і забезпечує міжнародне культурно-комунікативне взаємовідношення¹.

---

¹ Дзьобань, О. П. Правова сфера в умовах глобалізаційних впливів [Текст] / Дзьобань О. П. // Соціально-гуманітарна сфера України перед глобальними викликами сучасності : монографія / за заг. ред. проф. Панфілова О.Ю. — Х. : Видавництво «Інжек», 2013. — С. 99.

Перш за все, у цьому контексті необхідна подальша розробка системи міжнародного права у напрямі її ефективного узгодження з концепцією державного суверенітету. Абсолютно ясно, що «вестфальський» обсяг державних суверенітетів і міжнародна система, побудована на «балансі сил», сьогодні є контрпродуктивними і неможливими як з точки зору пріоритету прав людини, так і з точки зору забезпечення стійкої глобальної безпеки. Проте, на даному етапі розвитку людства руйнування суверенітетів було б украй небезпечним і для кожної окремої держави, і для міжнародної спільноти в цілому. Абсолютно очевидно, що не тільки боротьба з колишніми загрозами, такими, як злочини проти людяності, військові злочини, агресія тощо, але й адекватні відповіді на нові виклики, – все це вимагає об'єднання, а не руйнування суверенітетів.

На початку третього тисячоліття забезпечення світового правопорядку стало завданням не тільки міжнародного права, але і національних правових систем, особливо конституційного права. Глобалізаційні тенденції взаємозв'язку і взаємовпливу міжнародного й конституційного права обумовлені тим, що в контексті одного історичного періоду вони мають своїм джерелом одні й ті ж суспільно-політичні процеси, а суспільні відносини, регульовані міжнародним і конституційним правом, мають яскраво виражену політичну складову і практично співпадають, оскільки вони є відносинами з приводу здійснення державної влади і її взаємодії з особистістю у внутрішньонаціональному й міжнародному аспектах.

У розв'язанні проблем глобалізації визначну роль відіграють правові чинники. Правова глобалізація є одним з найважливіших аспектів загальної глобалізації в сучасному світі й відображає всебічний її вплив на державно-правову сферу, що веде до трансформації, зміни й модернізації державно-правових інститутів, норм і відносин у рамках національного та наднаціонального права. Право не виступає визначальним вектором в глобалізуючому світі. Має місце відставання глобалізації права від глобалізації ринкової економіки, що, у свою чергу, обумовлює

невідповідність глобального права вимогам ідеалу верховенства права. Разом з тим, право виступає як інструмент, який здатний управляти глобалізаційними процесами.

Отже, можна стверджувати, що в умовах глобалізації роль права значно зростає. Як справедливо зазначає Р.Макуєв, на користь цього свідчать три аргументи¹. По-перше, право залишається найважливішим інструментом, за допомогою якого суспільні відносини гармонізуються так, щоб зберігався одностандартний принцип справедливості по відношенню до будь-якої особистості, враховуючи в політичних відносинах рівень її політичної цінності, а в правових відносинах лише як пом'якшувальні обставини. Мається на увазі, що для правосуддя позитивні якості особистості можуть мати значення тільки в цій формі. По-друге, право залишається основним і ефективним захисником прав і свобод особистості. І критерієм його ефективності залишається рівень реальної реалізованості прав і свобод особистості. По-третє, право в системі епохальних інновацій, піддаючись певним якісним змінам, зберігає свої якісні показники і спроможність усунення антагонізмів протилежних інтересів різних соціальних груп і окремих осіб. Єдиний правовий простір є важливою умовою підтримки корисних інновацій в різних складових (елементах) глобалізму, розв'язання протиріч у процесі глобалізації.

Право є явищем універсальним і загальнолюдським. Реалізація цінностей права в умовах глобалізації очевидно відбуватиметься не лише за допомогою інститутів і механізмів об'єктивного права тієї чи іншої держави, а й через «налаштованості» права на стан, що є характерним для усієї світової спільноти.

І якщо орієнтуватися на об'єктивну спрямованість і осмисленість глобалізації та її установок, як об'єднуючої сили, то стає зрозумілим, що тут особливо важливим постає діалог, полілог між учасниками світового

---

¹ Макуєв, Р. Современная глобализация: вызовы и трансформации [Электронный ресурс] / Макуєв Р. — Режим доступа : http://www.inspp.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=225&Itemid=0.

процесу, ідея співпраці для вирішення виникаючих проблем з боку всіх зацікавлених сторін, для запобігання росту протистояння, викликаного неоліберальною формою глобалізації. Перед світовою громадськістю назріла необхідність розробки проекту нового світового суспільного устрою, постановки конкретної мети глобалізаційних процесів, що відбуваються. Стосовно правової сфери особливо актуалізується питання: якою має бути в перспективі модель нового світового правопорядку – у вигляді багатополюсного світу з переважаючим представництвом західних правових цінностей і традицій, або модель, в якій переважатиме рівноправний розвиток усіх країн-учасниць зі своїми специфічними національними пріоритетами у правовій сфері.

Післямова

(дорабатывается)

Список літератури:

1. Абульханова-Славская К.А. Личностный аспект проблемы общения [Текст] / К.А. Абульханова-Славская // Проблемы общения в психологии. – М.: Знание, 1981. – С.110-134.
2. Агармизян И. Мировой опыт реализации концепции электронного правительства. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.microsoft.com/rus/docs/government/analytics/e-government.doc>.
3. Аграновская, Е. В. Правовая культура и обеспечение прав личности [Текст] / Е. В. Аграновская. — М. : Наука, 1988. — 142 с.
4. Азнагулова, Г. М. Глобальная правовая система: перспективы формирования [Электронный ресурс] / Азнагулова Г. М. — Режим доступа : <http://elibrary.ru/item.asp?id=17740872>.
5. Аксьонова, В. І. Інформаційний простір постмодерну в умовах інформаційної єдності людства [Текст] / Аксьонова В. І. // Гуманітарний вісник ЗДІА. — 2011. — № 46. — С. 33—47.
6. Александров, Ю. В. Справедливость в системе ценностей российской правовой культуры [Текст]: дис. на соискание ученой степени к. филос. наук: спец. 24.00.01 «Теория и история культуры» / Юрий Васильевич Александров. – Великий Новгород, 2003. – 131 с.
7. Алексеев, С. С. Общая теория права [Текст] : Курс лекций в 2-х т. / С. С. Алексеев. — Т. 1. — М. : Юрид. лит., 1981. — 360 с.

8. Алексеев, С. С. Право. Азбука. Теория. Философия. Опыт комплексного исследования [Текст] / С. С. Алексеев. — М. : Издательская группа НОРМА-ИНФРА, 1998. — 709 с.
9. Алексеев, С. С. Право на пороге нового тысячелетия : Некоторые тенденции мирового правового развития - надежда и драма современной эпохи [Текст] / С. С. Алексеев. — М. : Статут, 2000. — 252 с.
10. Алексеев, С. С. Самое святое, что есть у Бога на Земле: Иммануил Кант и проблема права в современную эпоху [Текст] / С. С. Алексеев. — М. : НОРМА, 1998. — 409 с.
11. Алексеев С.С. Философия права [Текст] / С.С. Алексеев. — М.: Норма, 1997. — 336 с.
12. Алексеев, С. С. Философия права [Текст] / С. С. Алексеев. — М. : Норма, 1999. — 336 с.
13. Алексеєнко, І. В. Національні держави в умовах глобалізації світу (політичні і правові аспекти) [Текст] / Алексеєнко І. В. — К. : Аспект-поліграф, 2006. — 360 с.
14. Ананьев, Б. Г. О проблемах современного человекознания [Текст] / Б. Г. Ананьев. — СПб. : Питер, 2001. — 272 с.
15. Андрущенко, В. Культура. Ідеологія. Особистість. Методолого-світоглядний аналіз [Текст] / В. Андрущенко, Л. Губерський, М. Михальченко. — К. : Знання України, 2002. — 578 с.

16. Анпилогова, Л. В. Особенности информационной природы человека в современном социуме [Электронный ресурс] / Анпилогова Л. В. // Современные проблемы массовой коммуникации. — Режим доступа : http://conference.osu.ru/assets/files/conf_info/conf8/s23.pdf.
17. Антологія української юридичної думки [Текст] : в 6 т. / заг. ред. Ю. С. Шемшученко — Т. 1 : Загальна теорія держави і права, філософія та енциклопедія права; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. — К. : Видавничий Дім "Юридична книга", 2002. — 568 с.
18. Апель, К.-О. Дискурс і відповідальність: проблема переходу до постконвенціональної моралі [Текст] / Карл-Отто Апель; [пер. з нім. В. Купліна]. — Київ: Дух і літера, 2009. — 430 с.
19. Ахелис, Т. Этика: история этики и критика ее систем: явления нравственности, принципы нравственности [Текст] / Т. Ахелис; пер. с третьего нем. изд. и примеч. И. А. Давыдова. — 2-е изд. — М. : URSS, 2010. — 112 с.
20. Ахмадуллин Р. Р., Мингазетдинов А. А. Основы правового воспитания / Р. Р. Ахмадуллин, А. А. Мингазетдинов. — Уфа : Издательство «Безправие». — 142 с.
21. Базаров Р. Чиновник с дружественным интерфейсом [Текст] / Р. Базаров // СІО. — № 13. — 2007. — 28 марта.
22. Байниязов, Р. С. Духовно-культурологический подход к правосознанию и праву [Текст] / Р. С. Байниязов // Новая правовая мысль. — 2003. — № 1. — С. 2— 6.

23. Байтин М.И. Сущность и основные функции социалистического государства [Текст] / М.И. Байтин. — Саратов.: СГУ, 1979. — 302 с.
24. [Бакалінська, О. О. Справедливість – оціночне поняття цивільного права](#) [Текст] / О. О. Бакалінська // Держава і право. – Випуск № 57. – 2012. – С. 350–355.
25. Бакинська О. М. Герменевтика правового поля [Текст] / О. М. Бакинська // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. — 2008. — №1. — С. 386-392
26. Баландин, А. А. Концепция суверенной демократии как фактор формирования конституционного правосознания в России [Текст] / А. А. Баландин // Вестник Челябинского государственного университета. – 2009. – № 21 (159). – Право. – Вып. 20. – С. 10–12.
27. Балюк, Г. И. Взаимосвязь правовой культуры и социалистической демократии [Текст] / Г. И. Балюк. — К. : О-во «Знание», 1984. — 48 с.
28. Баранівський, В. В. Соціальні рівність та нерівність як чинники функціонування українського суспільства [Текст] / В. В. Баранівський // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К.: ВІР УАН, 2012. – Випуск 64 (№ 9). – С. 241–250.

29. Баранов В.М. Правовая демагогия как деструктивный фактор экономического развития России / В. М. Баранов // Взаимообусловленность российского законодательства и социально-экономических процессов в обществе. Тезисы докладов и выступлений на региональной научно-практической конференции 25 – 26 мая 2001 года. – Курск : Изд-во Кур. филиала Ин-та экон. и права, 2001. – С. 186 –188.
30. Баранов О. Электронный уряд в Україні? Буде! Коли? [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.zn.kiev.ua/nn/show/376>.
31. Барт Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика [Текст] / Барт Р.; [пер. с фр.] — М.: Прогресс, 1994. — 615 с.
32. Батчиков, С. Глобализация как вызов суверенной демократии [Электронный ресурс] / Батчиков С. — Режим доступа : <http://www.glazev.ru/associate/2052>.
33. Белинский, В. Г. Избранные философские сочинения [Текст] / Белинский В. Г. / под общ. ред. И со вступ ст. М. Т. Иовчука; ред. текста и комментариев В. С. Спиридонова. — М. : Госполитиздат, 1941. — 564 с.
34. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / Д. Белл. — М. : Academia — 1999. — 126 с.
35. Беспалов П. Электронное правительство и компетентность госслужащих [Текст] / П. Беспалов // Государственная служба. – 2002. – № 5. – С. 139-146.

36. Бирюкова, М. А. Глобализация: интеграция и дифференциация культур [Текст] / Бирюкова М. А. // *Философские науки*. — 2000. — № 4. — С. 33–42.
37. Білозерська, С. І. Ціннісні орієнтації як складова моральної свідомості особистості [Текст] / С. І. Білозерська // *Збірник наукових праць інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України* / За ред. Максименка С.Д. — К., 2010. — Т. XII. — Ч. 3. — С. 29–36.
38. Бірюков, Р. М. Глобалізація та її вплив на правову сферу [Текст] / Бірюков Р. М. // *Українсько-грецький міжнародний науковий юридичний журнал «Порівняльно-правові дослідження»*. — 2009. — № 2. — С. 36–40.
39. Бірюков, Р. М. Національна правова система в умовах глобалізації (основні напрямки трансформації) [Текст]: дис. канд. юрид. наук: 12.00.01 — теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень / Бірюков Р. М. — Одеса, 2011. — 205 с.
40. Бірюков, Р. М. Правовий розвиток в умовах глобалізації [Електронний ресурс] / Бірюков Р. М. — Режим доступу : <http://www.stattionline.org.ua/index.php/pravo/27/>.
41. Бойцова В.В. Служба защиты прав человека и гражданина [Текст] : Мировой опыт / В. В. Бойцова. — М. :БЕК, 1996. — 408 с.
42. Бондарев, А. С. Правовая антикультура в правовом пространстве общества [Текст] / А. С. Бондарев. — Пермь : Пермск. ун-т, 2006. — 192 с.

43. Бондаревская, Е. В. Воспитание как возрождение гражданина, человека культуры и нравственности [Текст] / Е. В. Бондаревская // Опыт разработки концепции воспитания: В 2-х ч. Ч. 1. Ростов н/Д, 1993. – С. 11–42.
44. Бондаревская, Е. В. Смыслы и стратегии личностно-ориентированного воспитания [Текст] / Е. В. Бондаревская // Педагогика. – 2001. – № 1. – С. 17–24.
45. Борисова С. Е. Профессиональная деформация сотрудников милиции и её личностные детерминанты: Автореф. дис. ... канд. юр. наук: 12.00.08. – Москва, 1998. – 17 с.
46. Бортніков, В. О. Особливості участі громадян в концептуальних моделях демократії [Текст] / Бортніков В. О. // Політичний менеджмент. — 2007. — № 3. — С. 38—50.
47. Бочаров Д. Проблема інтерпретації юридичних текстів у контексті смислового виміру [Текст] / Д. Бочаров // Вісник Академії правових наук України. — 2003. — 3(54). — С. 24-32.
48. Братковский М.Л. Понимание феноменов доверия и недоверия [Текст] / М.Л. Братковский // Соціальний менеджмент і управління інформаційними процесами: зб. наук. праць – Донецьк: ДонДУУ, 2009. – Т. X. – С. 337-341.
49. Братковський М.Л. Довіра як механізм реалізації публічної влади: монографія [Текст] / М.Л. Братковський. – Донецьк: ВІК, 2010. – 286 с.

50. Брижко, В. Е-майбутнє та інформаційне право [Текст] / Брижко В., Базанов Ю. — [2-е вид., доп.]. — К. : НДЦПІ АПрН України. — 2006. — 302 с.
51. Бубик, П. Ідентичність як фактор політичної культури [Текст] / Бубик П. // Людина і політика. — 2004. — № 2. — С. 62—67.
52. Бузгалин, А. В. Постиндустриальное общество – тупиковая ветвь социального развития? [Текст] / Бузгалин А. В. // Вопросы философии. — 2002. — № 5. — С. 20—30.
53. Буньківська, О. В. Інформаційний простір: соціокультура сутність, стан та проблеми функціонування в Україні [Текст] : автореф. дис... канд. мистецтвознав. : 26.00.01 / О. В. Буньківська ; Київський національний ун-т культури і мистецтв. — К., 2009. — 19 с.
54. Бурдін В. М. особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх: монографія / В. М. Бурдін. — К. : Атака, 2004. — 240 с.
55. Вагимов, З. К. Проблема социальной справедливости, равенства и неравенства людей, их нищеты и бедности [Текст] / З. К. Вагимов // Вызовы современности и ответственность философа : Материалы 42 «Круглого стола», посвященного всемирному Дню философии / под общ. ред. И. И. Ивановой. — Бишкек, 2003. — С. 43—53.
56. Варыгин А. Н. Преступность сотрудников органов внутренних дел и проблемы воздействия на нее: Автореф. дис. ... докт. юр. наук: 12.00.08. — Саратов, 2003. — 29 с.
57. Васильєва, М. П. Основи педагогічної деонтології: навч. посіб. [Текст] / М. П. Васильєва. — Х.: Нове слово, 2003. — С. 95—97.

58. Вершинин М. С. Электронное правительство в XXI веке. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.pr-news.spb.ru/publicat/>
59. Висоцька, О. Є. Комунікація як основа соціальних перетворень (у контексті становлення постмодерного суспільства) [Текст] / Висоцька О. Є. : монографія. — Д. : Інновація, 2009. — 316 с.
60. Виступ Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини Ніни Карпачової під час представлення Щорічної доповіді про стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні у Верховній Раді України, 7 лютого 2012 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ombudsman.gov.ua/index.php?op>
61. Витрук Н.В. Социально-правовой механизм реализации конституционных прав и свобод граждан [Текст] / Н.В. Витрук // Конституционный статус личности в СССР. – М.: Мысль 1980. – 346 с.
62. Виходець, О. М. Соціальні комунікації в культурі української організації [Текст] / Виходець О. М. : монографія. — О. : Олтех, 2010. — 285 с.
63. Вишняк О. Соціокультурна динаміка політичних регіонів України [Текст] / Вишняк О. // Соціологічний моніторинг :1996-2006. –К.: ІС НАНУ, 2006. – С.262-265.
64. Войкунский А. Е. Метафоры интернета [Текст] / А. Е. Войкунский // Вопросы философии – 2001. – №11. – С. 64-79.

65. Воронкова, В. Г. Сучасна геокультура як соціокультурний феномен культурної глобалізації [Текст] / Воронкова В. Г., Нікітенко В. О. // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. — К. : ВІР УАН, 2013. — Випуск 72 (№ 5). — С. 487–492.
66. Всемирный Саммит по информационному обществу [Текст] // Сост.: Е.И.Кузьмин, В.Р.Фирсов. — СПб.: Российская национальная библиотека, 2004. — С.4-5.
67. Всеобщая декларация прав человека : Электронный ресурс. — Режим доступа : http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declhr.shtml.
68. Гадамер Х.-Г. Истина и метод Основы философской герменевтики [Текст] / Гадамер Х.-Г.; [пер. с нем.] — М.: Прогресс, 1988. — 704 с.
69. Гегель, Г. В. Ф. Философия права [Текст] / Г. В. Ф. Гегель / Институт философии АН СССР; Вступ. ст. Вл. Нерсисянц. — М.: Мысль, 1990. — С. 93.
70. Гейвандов А. Электронное правительство: развитие системы услуг для населения // Форум. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.cagateway.org/ru/forum/23/>
71. Георгиев И. Центральная Европа на пути к электронному правительству [Текст] / И. Георгиев // Государственное управление в переходных экономиках. Интернет на службе граждан. — К.: Междунар. центр перспект. исслед., 2003. — С. 11-14.
72. Гессен, С. И. Основы педагогики. Введение в прикладную философию [Текст] / Отв. ред. и сост. П. В. Алексеев. — М.: «Школа-Пресс», 1995. — 448 с.

73. Глебов, А. П. Сущностно-субстанциональный и функциональный подход в исследовании государственно-правовых явлений [Текст] / А. П. Глебов // Проблемы теории государства и права : Учебное пособие. — М. : Проект., 1999 — С. 144— 145.
74. Гойман В.И. Механизм обеспечения реализации законов в современных условиях [Текст] / В.И. Гойман // Государство и право. — 1991. — №12. — С.12-22.
75. Головаха Е., Горбачик А. Тенденции социальных изменений в Украине и в Европе: по результатам «Европейского социального исследования» 2005-2007-2009-20011 [Текст] / Е. Головаха, А. Горбачик – К.: Інститут соціології НАНУ, 2012. – 118 с.
76. Голосніченко, І. Правосвідомість і правова культура у розбудові Української держави [Текст] / І. Голосніченко // Право України. — 2005. — № 4. — С. 24—25.
77. Гомберт, Т. Основы социальной демократии [Текст] / Т. Гомберт, Ю. Блезиус, К. Крелль, М. Тимпе // Курс социальной демократии. – Ч. 1. – М.: РОССПЭН, 2010. – 160 с.
78. Гончаров В.В. Принципы организации и деятельности органов государственной власти в Российской Федерации [Текст] : Автореф. дис.... канд. юрид. наук / В.В. Гончаров. — Махачкала, 2005. — 20 с.
79. Горбатенко В. Постмодерн і трансформація ціннісної основи людського буття / Горбатенко В. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http:// www.politik/org.ua/vid/magcontent/2011/04.htm](http://www.politik/org.ua/vid/magcontent/2011/04.htm).
80. Гордин, Я. Право на поединок [Текст] / Гордин Я. — Л. : Свобода, 1989. — 316 с.

81. Гриненко, А. М. Соціальна справедливість як ключовий принцип у реалізації соціальної політики держави [Текст] / А. М. Гриненко // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Вип. 99. – Т. 112. – Педагогіка. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. – С. 104–107.
82. Грішнова, О.А. Соціальна відповідальність у контексті подолання системної кризи в Україні [Текст] / О.А. Грішнова // Демографія та соціальна економіка. – 2011. – № 1. – С. 39–46.
83. Гусев С. С. Смысл возможного. Коннотационная семантика [Текст] / С. С. Гусев. – СПб: Алетейя, 2002. – 192 с.
84. Гуссерль, Э. Картезианские размышления [Текст] / Гуссерль Э. — СПб. : Наука, Ювента, 1998. — 315 с.
85. Даймонд, Л. Консолідація демократії та політична культура [Текст] / Ларі Даймонд // Демократія: [антологія / упоряд. О. Проценко]. — К. : Смолоскип, 2005. – С. 883–942.
86. Данилин А.В. Электронные государственные услуги и административные регламенты: от политической задачи к архитектуре «электронного правительства» [Текст] / А.В. Данилин. – М.: ИНФРА-М, 2004. – 336 с.
87. Данильян. О.Г. Впровадження інноваційних технологій у сфері державного управління: аналіз досвіду провідних країн світу [Текст] / О.Г. Данильян. // Вісник Академії правових наук України. — Харків : Право, 2008. — Вип. 1 (52). — С. 200

88. Данильян О.Г. Електронний уряд як форма впровадження інноваційних технологій в сферу державного управління [Текст] / О.Г. Данильян // Державне будівництво та місцеве самоврядування. Збірник наукових праць. — Харків: Право, 2008. — Випуск. 15. — С.61
89. Данильян О.Г. Механізм захисту прав людини в сучасному суспільстві: теоретико-правовий дискурс [Текст] / О.Г. Данильян // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / Редкол. : А. П. Гетьман та ін. — Х. : Право, 2013. — Вип. 4 (18). — С. 48-55.
90. Данильян, О. Г. Особливості організації та управління правовим вихованням у демократичному суспільстві [Текст] / Данильян О. Г., Дзьобань О. П. // Гілея : науковий вісник. Збірник наукових праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. — К. : ВІР УАН, 2011. — Випуск 50. — С. 427—433.
91. Данильян О.Г. Принципи організації та функціонування органів державної влади в демократичному суспільстві [Текст] / Данильян О.Г. // Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол. : А. П. Гетьман та ін. — Х. : Право, 2011. — Вип. 9. — С. 61–68.

92. Данильян О.Г. Проблема принципів організації та функціонування публічної влади в умовах конституційної реформи [Текст] / О.Г. Данильян, О.П. Дзьобань // Матеріали науково-практичної конференції «Публічна влада в Україні та конституційно-правовий механізм її реалізації», 28 вересня 2011 р. /редкол.: В.Я. Тацій, Ю.П. Битяк, А.П. Гетьман, С.Г. Серьогіна та ін.. — Х.: 2011. — С. 8—10.
93. Данильян О.Г. Соціальні протиріччя у посттоталітарних сиситемах: методологія дослідження та розв'язання [Текст] /О.Г.Данильян. — Харків: Основа, 1998. — 253 с.
94. Данильян, О. Г. Специфіка формування правової культури в транзитивному суспільстві [Текст] / Данильян О. Г. // Наукові записки Харківського університету Повітряних Сил. Соціальна філософія, психологія. — Х. : ХУПС, 2006. — Вип. 2 (26). — С. 3—9.
95. Данильян О.Г. Теоретико-методологічні проблеми захисту прав людини в сучасному суспільстві [Текст] / О.Г. Данильян // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / Редкол. : А. П. Гетьман та ін. — Х. : Право, 2013. — Вип. 3 (17). — С. 84-91.
96. Данкин Д.М. Проблема политического доверия в международных отношениях [Текст]: Дис. ...доктора полит. наук / Д.М.Данкин — М.: РАГС, 2000. — 245 с.
97. Демпси Дж. Как электронное правительство взаимодействует с гражданами. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: www.worldbank.org/h

98. Державна національна програма "Освіта" ("Україна ХХІ століття") : Електронний ресурс. — Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/896-93-%D0%BF>.
99. Державне управління та державна служба [Текст] : Словник-довідник / Уклад. О. Ю. Оболенський. — К. : КНЕУ, 2005. — 480 с.
100. Джига, Т.В. [Розвиток соціального партнерства в країнах ЄС та Україні: порівняльний аналіз](#) [Текст] / Т. В. Джига // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. — К.: ВІР УАН, 2011. — Випуск 50 (№8). — С. 621–629.
101. Дзьобань, О. П. Вплив глобалізаційних процесів на національні право й правову культуру [Текст] / Дзьобань О. П. // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. — К. : ВІР УАН, 2013. — Випуск 72 (№ 5). — С. 529–534.
102. Дзьобань, О. П. Генеза правової сфери в умовах глобалізаційних процесів [Текст] / Дзьобань О. П. // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. — К. : ВІР УАН, 2013. — Випуск 71 (№ 4). — С. 420–425.
103. Дзьобань, О. П. До питання про інституціоналізацію комунікаційного простору [Текст] / Дзьобань О. П. // Інформація і право. — К., 2012. — № 1 (4). — С. 81—89.
104. Дзьобань, О. П. До питання про місце правового виховання в сучасному суспільстві [Текст] / Дзьобань О. П. // Правова культура і громадянське суспільство в Україні: стан і перспективи розвитку : Матеріали міжнародної наукової конференції; м. Харків, 12 жовтня 2007 р. / редкол. : Ю. П. Битяк, І. В. Яковюк, Г. В. Чапала. — Х. : Право, 2007. — С. 66—69.

105. Дзьобань О. П. Загальна характеристика суспільства як системи: системний і синергетичний аспекти [Текст] / Дзьобань О. П., Грубов В. М. // Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія : Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол. : А. П. Гетьман та ін. — Х. : Право, 2011. — Вип. 10. — С. 69—77.
106. Дзьобань, О. П. Комунікаційна природа інформаційного простору [Текст] / Дзьобань О. П., Мелякова Ю. В. // Інформація і право. — К., 2012. — № 2 (5). — С. 81—88.
107. Дзьобань О. П. Особистість і суспільство: сучасні проблеми взаємодії [Текст] / Дзьобань О. П. // Особистість в умовах сучасних політичних відносин [Текст] : збірник наукових статей (за матеріалами XIV Харківських політологічних читань). — Х. : Право, 2003. — С. 50—52.
108. Дзьобань, О. П. Правова сфера в умовах глобалізаційних впливів [Текст] / Дзьобань О. П. // Соціально-гуманітарна сфера України перед глобальними викликами сучасності : монографія / за заг. ред. проф. Панфілова О.Ю. — Х. : Видавництво «Інжек», 2013. — С. 84—101.
109. Дзьобань О. П. Правове виховання в контексті співвідношення права і моралі [Текст] / Дзьобань О. П. // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Теоретичні та практичні проблеми правового виховання в сучасному соціогуманітарному знанні», м. Харків, 15 травня 2013 р. // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол. : А. П. Гетьман та ін. — Х. : Право, 2013. — Вип. 4 (18). — С. 179—184.

110. Дзьобань, О. П. Правове виховання як засіб правової соціалізації: філософсько-правові аспекти [Текст] / Дзьобань О. П., Мануйлов Є. М. // Проблеми законності: Респ. міжвідом. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій. — Х. : Нац. юрид. акад. України, 2009. — Вип. 100. — С. 407–416.
111. Дзьобань О. П. Системний підхід до розуміння сутності правового виховання [Текст] / Дзьобань О. П., Мануйлов Є. М. // Новейшие научные достижения : Материалы VII Международной научной конференции (17-25 марта 2011 г.). — Том 10. Право, Государственное управление, История, Политика, Философия. — София: «Бял ГРАД-БГ» ООД, 2011. — С. 99—101.
112. Дзьобань О. П. Стійкість соціальної системи в контексті факторів-констант і варіативних факторів [Текст] // Основи духовного життя суспільства та розвиток особистості : матеріали наук. конф. за підсумками виконання комплексної цільової програми (м. Харків, 11-12 жовтня 2004 р.). — Х. : НЮАУ, 2004. — С. 11—15.
113. Дзьобань, О. П. Філософія інформаційного права: світоглядні й загальнотеоретичні засади [Текст] / Дзьобань О. П. : монографія. — Х. : Майдан, 2013. — 360 с.
114. Дзьобань, О. П. Філософське розуміння влади в контексті тенденцій глобалізму [Текст] / Дзьобань О. П. // XIX століття: альтернативні моделі розвитку суспільства. Третя світова теорія : матеріали Шостої міжнародної науково-теоретичної конференції 8-9 червня 2007 року. — Книга 1. — К. : Фенікс, 2007. — С. 201–204.

115. Дидро, Д. Нескромные сокровища [Текст] : сборник / Дени Дидро [пер. с фр.]. — СПб. : Красный пролетарий, 2004. — 446 с.
116. Дилигенский Г.Г. Социально-политическая психология [Текст] / Г.Г. Дилигенский. — М: Наука, 1996. — 304 с.
117. Дисциплінарний статут Збройних сил України, затверджений Законом України від 24 березня 1999 року [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/551-14>.
118. Дисциплінарний статут органів внутрішніх справ, затверджений Законом України від 22 лютого 2006 року України [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3460-15>.
119. Дисциплінарний статут прокуратури, затверджений Постановою Верховної ради України 6 листопада 1991 року [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1796-12>.
120. Документ Копенгагенского совещания // Международ. акты о правах человека: Сб. документов [Текст]. – М. : Юристь, 2001. – 718 с.
121. Донцов А. И. Психология коллектива: методологические проблемы исследования [Текст] / А. Донцов – М. : Изд-во МГУ, 1984. – 208 с.
122. Достоевский, Ф. М. Дневник писателя : книга очерков [Текст] / Федор Достоевский. — М. Эксмо, 2006. — 669 с.
123. Дробышева, Е. Э. Архитектоника культуры: опыт культурфилософской рефлексии [Текст] / Е. Э. Дробышева. — СПб.: Изд-во СПбГУСЭ, 2010. — 233 с.

124. Дрожжинов В., Штрик А. Концептуальные основы строительства электронного правительства [Текст] / В.Дрожжинов, А.Штрик // PCWeek. – № 20. – 2002. – 4 июня.
125. Дрожжинов В., Штрик А. Электронное правительства США и Канады: новые рубежи. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://pcweek.ru/?ID=606339>
126. Дубов Д. В. Інформаційне суспільство в Україні: глобальні виклики та національні можливості / Дубов Д. В., Ожеван М. А., Гнатюк С. Л. — К. : НІСД, 2010. — 29 с.
127. Дудченко В. В. Герменевтика права як проблема [Текст] / В. В. Дудченко // Актуальні проблеми політики. — 2003. — Вип.17. — С. 42-50.
128. Дяченко, К. А. Честь у життєвому світі людини: філософсько-антропологічний аналіз [Текст] : автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.04 / Дяченко Катерина Анатоліївна; Харківський національний ун-т ім. В.Н.Каразіна. — Х., 2004. — 18 с.
129. Еремеева Е.А. Механизм защиты прав и свобод человека и гражданина: понятие, структура, непосредственное действие [Текст] / Е.А. Еремеева // Конституционное и муниципальное право. – 2011. – № 2. – С. 2 – 4.
130. Етика: навч. посібник [Текст] / В. О. Лозовой, М. І. Панов, О. А. Стасевська [та ін.] ; за ред. В. О. Лозового. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – 224 с.
131. Етика [Текст] : навч. посібник / В. О. Лозовой, М. І. Панов, О. А. Стасевська. — К. : Харінком Інтер, 2007. — 224 с.

132. Етичний кодекс працівника органів внутрішніх справ України, схвалений 5 жовтня 2000 року колегією Міністерства внутрішніх справ України [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://rus.kadry-gumvd.kharkov.ua/engine/doc.php?ID=5>.
133. Ефимов В.И. Власть в России [Текст] / В.И. Ефимов. — М.: РАГС, 1996. — 288 с.
134. Єлагін, В. Соціальний діалог як механізм соціального партнерства: сутність походження та огляд концепцій [Текст] / В. Єлагін, С. Багрич // [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Ardu_
135. Жданенко С. Б. Особистість і громадянське суспільство у проблемному полі синергетичної комунікації [Текст] / Дзьобань О. П., Жданенко С. Б. // Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія : Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол. : А. П. Гетьман та ін. — Х. : Право, 2010. — Вип. 5. — С. 72—82.
136. Железнов Б.Л. Механизм государственной защиты основных прав и свобод [Текст] / Б.Л. Железнов // Ученые записки. Т. 138. Юридические науки. – Казань: Изд-во Казанского ун-та, 2000. – 214 с.
137. Жидкова, О. О. Проблемы взаимодействия человека и информационной среды [Электронный ресурс] / Жидкова О. О. — Режим доступа : sps.kture.kharkov.ua/articles/Статья6.doc.
138. Загальна теорія держави і права [Текст] / За ред. В. В. Копейчикова. — К. : Юрінком, 1997. — 320 с.

139. Заєць А. П. Правова держава в контексті новітнього українського досвіду [Текст] / А.П. Заєць. — К. : Парламентське вид-во, 1999. — 248 с.
140. Зайцев, И. М. Процессуальные функции гражданского судопроизводства [Текст] / И. М. Зайцев, А. Г. Коваленко. — Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1990. — 137 с.
141. Закон о судоустройстве Российской Федерации [Текст] // СЗ РФ. – 1994. – 32. – Ст. 3300.
142. Закон України від 7 лютого 2002 року №3018-III «Про судоустрій України» [Текст] // Юридичний вісник України. – 2002. – №13.
143. Закон України «Про міліцію» від 20 грудня 1990 року [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/565-12>.
144. Закон України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» від 24 січня 1995 року № 29/95-ВР [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/20/95-%D0%B2%D1%80/page>
145. Закону України «Про правила етичної поведінки» від 17 травня 2012 року [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4722-17>
146. Закон України «Про прокуратуру» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1789-12>
147. Закон України «Про службу безпеки України» від 25 березня 1992 року [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2229-12>.

148. Закон України «Про соціальний діалог в Україні» [Текст] // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2862-17&new=1>. – Назва з екрана.
149. Закон України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ombudsman.gov.ua>
150. Зодерквист, Я. Нетократия. Новая правящая элита и жизнь после капитализма [Электронный ресурс] / Зодерквист Я., Бард А. — Режим доступа : http://lib.aldebaran.ru/author/zoderkvist_yan/ .
151. Зорькин, В. Д. Вызовы глобализации и правовая концепция мироустройства глобалізації [Электронный ресурс] / Зорькин В. Д. — Режим доступа : http://www.juristlib.ru/book_8734.html.
152. Зубок Ю.А., Чупров В.И. Социальная регуляция в условиях неопределенности. Теоретические проблемы исследования молодежи [Текст] / Зубок Ю.А., Чупров В.И. – М.: Academia, 2008. – 272 с.
153. Зякун В.В. Електронне урядування в Україні: сучасний стан та перспективи [Текст] / В.В. Зякун // Актуальные проблемы управления ресурсами городского развития: Материалы междунар. науч.-практ. конф., г. Донецк, 20 нояб. 2003 г. – Донецк, 2003. – С.162-165.
154. Иванов, В. Г. История этики древнего мира [Текст] / В. Г. Иванов. — Л. : Изд-во ЛГУ, 1980. — 224 с.

155. Иванов Д. В. Феномен компьютеризации как социологическая проблема. 2000. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.documentURLhttp://www.soc.pu.ru:8101/publications/pts/divanov.html
156. Иванова Е. Страх порядка / Е. Иванова // Корреспондент. – 2013. – №20 (550). – С.26-29.
157. Ижболдин, В. А. Информационные сети: соотношение индивидуального и общественного сознания [Текст] / Ижболдин В. А. // Вестник Московской государственной академии делового администрирования. — 2011. — № 3. — С. 67—73.
158. Ильин И.А. О сущности правосознания [Текст] / И.А. Ильин // Собр. соч.: в 10т. – М.: Русская книга, 1993. – Т. 4. – С. 149–414.
159. Иноземцев В. Л. За десять лет: К концепции постэкономического общества / Иноземцев В. Л. — М. : Academia, 1998. — 528 с.
160. Иноземцев В. Л. За пределами экономического общества: Постиндустриальные теории и постэкономические тенденции в современном мире / Иноземцев В. Л. — М. : Academia: Наука, 1998. — 639 с.
161. Иноземцев В. Л. К Теории постэкономической общественной формации / Иноземцев В. Л. — М. : Таурис, 1995. — 330 с.
162. Интегральный индекс доверия [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.inline.ru>
163. Інформація про стан законності у державі за 2012 рік [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.gp.gov.ua/ua/vlada.html>

164. Каган, М. С. Философская теория ценности [Текст] / Каган М. С. — СПб. : Петрополис, 1997. — 204 с.
165. Калинина Т.М. К вопросу о законодательной дефиниции понятия “правозащитная система” [Текст] / Т.М. Калинина // Законотворческая техника современной России: состояние, проблемы, совершенствование: [в 2-х т.] / под ред. В.М. Баранова. — Т. 1. — Н. Новгород, 2001. — 823 с.
166. Калиновський, Ю. Ю. Моральна свідомість як детермінанта буття правового суспільства [Текст] / Ю. Ю. Калиновський // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. — К.: ВІР УАН, 2013. — Випуск 71 (№ 4). — С. 426–431.
167. Калиновський Ю. Ю. Парадигмальні виміри правосвідомості українського суспільства : Монографія / Ю. Ю. Калиновський. — Х. : Майдан, 2012. — С. 240.
168. Калиновський, Ю. Ю. Роль правової культури субсидіарності у розвитку місцевого самоврядування в Україні [Текст] / Ю. Ю. Калиновський, С. Б. Жданенко // Сучасне суспільство: політичні науки, соціологічні науки, культурологічні науки: Збірник наукових праць / Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди. — Харків, 2012. — Вип. 1. — С. 33–41.
169. Каминская, В. И., Ратинов, А. Р. Правосознание как элемент правовой культуры [Текст] / В. И. Каминская, А. Р. Ратинов // Правовая культура и вопросы правового воспитания. Отв. Ред. А. Д. Бойкова. — М. : Юрид. лит, 1984. — 90 с.

170. Кант, И. Сочинения на немецком и русском языках [Текст] / И. Кант : в 5-ти т. — Т. 1. — М. : Мысль, 1994. — 584 с.
171. Карташов, В. Н. Профессиональная юридическая деятельность (вопросы теории и практики) [Текст] / В. Н. Карташов. — Ярославль : Яросл. юрид. ин-т, 1992. — С. 36.
172. Карташов, В. Н. Юридическая деятельность: понятие, структура, ценность [Текст] / В. Н. Карташов; Под ред. Н. И. Матузова. — Саратов : Изд-во Сарат. ун-та, 1989. — С. 123.
173. Кастельс, М. Галактика Интернет: размышления об Интернете, бизнесе и обществе [Текст] / Кастельс, М. / пер. с англ. А. Матвеева, под ред. В. Харитонов. — Екатеринбург : У-Фактория, 2004. — 327 с.
174. Кастельс, М. Информационная эпоха: Экономика, общество и культура [Текст] / М. Кастельс / пер. с англ. под науч. ред. О. И. Шкаратана. — М. : Гос. ун-т. Высш. шк. экономики, 2000. — 606 с.
175. Кастельс, М. Могущество самобытности [Текст] / Кастельс М. // Новая постиндустриальная волна на западе : Антология / под ред. В. Л. Иноземцева. — М. : Academia, 1999. — С. 292—308.
176. Касьянов В. В., Нечипуренко В. Н. Постмодернизм и понимание права. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://society.polbu.ru/kasianov_socprav/ch63_i.html
177. Кейзеров, Н. М. Политическая и правовая культура [Текст] / Н. М. Кейзеров. — М. : Юрид. лит., 1983. — 231 с.

178. Кельзен, Г. Чисте правознавство: з дод.: Пробл. справедливості [Текст] / Г. Кельзен / Пер. з нім. О. Мокровольського. — К. : Юніверс, 2004. — С. 81—85.
179. Кистяковский Б.А. Социальные науки и право [Текст] / Б.А. Кистяковский // Очерки по методологии социальных наук и общей теории права. — М.: М. и С. Сабашниковы, 1916. —704 с.
180. Клименко И.В., Литвинов Г.С. Проблемы внедрения информационной системы «электронное правительство» в государственное управление [Текст] / И.В.Клименко, Г.С.Литвинов // Сучасні проблеми державного управління: Зб. наук. пр. УАДУ / За заг. ред. В.І.Лугового, В.М.Князева. — К.: Вид-во УАДУ, 2003. — Вип. 1. — С. 98-105.
181. Кодекс професійної етики та поведінки працівників прокуратури, затверджений наказом Генерального прокурора України 28 листопада 2012 року [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.gp.gov.ua/ua/kodet.html?_m=publications&_t=rec&id=113992.
182. Кожевников В. В. Проблемы профессионализма сотрудников органов внутренних дел / В. В. Кожевников // Социологические исследования. – 1999. – №9. – С. 55-59.
183. Кожкенов С. Электронное правительство: государственные услуги без бюрократических преград. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.inform.kz/showarticle.php&land=rus&id=174976>

184. Козлов, Б. И. Современная техника: в поисках оснований постиндустриального развития [Текст] / Козлов Б. И. // Высокие технологии и современная цивилизация. — М., 1999. — С. 41—57.
185. Козюбра М. Принцип верховенства права та вітчизняна теорія і практика [Текст] / М. Козюбра // Українське право. — 2006. — № 1. — С. 15-23.
186. Колодий А.М. Принципы права Украины : Монография [Текст] / А.М. Колодий. — К.: Юринком Интер, 1998. — 208 с.
187. Компанцева Л. Концепт «Информационное общество» как когнитивная основа изменений языковой картины мира современного общества / Компанцева Л. : Электронный ресурс. — Режим доступа : http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/Nz/89_1/statti/56.pdf.
188. Кон И. С. В поисках себя. Личность и ее самосознание [Текст] / И. Кон — М.: Политиздат, 1984. — 336 с.
189. Кондаков, И. В. Архитектоника русской культуры [Текст] : автореферат дис. ... доктора филос. наук : 24.00.01 / И. В. Кондаков. — Москва, 1998 — 74 с.
190. Кондратьев М.Ю. Социальная психология [Текст] — М.: Знание, 1987. — 232 с.
191. Конституція України [Текст] — Х.: Право, 2012. — 63 с.
192. Корнев С. Постмодерн-фундаментализм /Корнев С. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.philosophy.ru/library/traditio/2001/08.html>.

193. Корнієвський, О.А. Громадські об'єднання у системі національної безпеки держави: монографія [Текст] / О.А. Корнієвський. — К.: Альтерпрес, 2010. — 396 с.
194. Корнієнко, В. О. Моделювання процесів у політико-комунікативному просторі [Текст] : монографія / Корнієнко В. О., Денисюк С. Г., Шиян А. А. — Вінниця : ВНТУ, 2009. — 206 с.
195. Коупленд, К. Честь. Хождение в честности, истине и непорочности [Текст] / К. Коупленд. — Л. : СейфХарбор-сервис, 2005. — 136 с.
196. Кочев В.А. Государственная власть в Российской Федерации. Конституционно-правовые основы корреляции [Текст] /В.А. Кочев. — Пермь: Изд-во Пермск. ун-та, 2000. — 210 с.
197. Кошкин А.Н. Проект «электронного правительства»: мировой опыт и российские перспективы. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: [http: www.government.ru/ pub](http://www.government.ru/pub)
198. Красавчиков, О. А. Основные черты и значение социалистической правовой культуры [Текст] / О. А. Красавчиков // Советское государство и право. — 1968. — № 6. — С. 15—21.
199. Краснокутська, Ю. С. Інтернет як агент політичної соціалізації: сучасні тенденції [Текст] / Краснокутська Ю. С. // Гілея : науковий вісник. Збірник наукових праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. — К. : ВІР УАН, 2012. — Випуск 66 (№ 11). — С. 621—624.
200. Кримінальний кодекс України від 05 квітня 2001 року №2341-III [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2341-14/page>

201. «Круглый стол»: «Конституция Российской Федерации и совершенствование юридических механизмов защиты прав человека» [Текст]. –Государство и право. –1994. –№10. – С. 3-31.
202. Кудрявцев В. Н. Общая теория квалификации преступлений [Текст] / Кудрявцев В. Н. — М.: Юристъ, 2004. — 304 с.
203. Кутырев, В. А. Естественное и искусственное: борьба миров [Текст] / Кутырев В. А. — Н.Новгород : Нижний Новгород, 1994. — 200 с.
204. Куфтырев А.И. Политическая организация социалистического общества [Текст] / А.И. Куфтырев. — М. : Изд-во МГУ, 1981. — 256 с.
205. Куцепал, С. В. Комунікація та діалог у контексті освітніх викликів сучасності [Текст] / Куцепал С. В. // Гілея : науковий вісник. Збірник наукових праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. — К. : ВІР УАН, 2012. — Випуск 66 (№ 11). — С. 531—534.
206. Куян, І. Чи послаблює глобалізація суверенітет національних держав? [Электронный ресурс] / Куян І. — Режим доступа : <http://www.viche.info/journal/1510/>.
207. Лазарев, В.В. Общая теория права и государства [Текст] : Учебник для вузов. — М. : Юристъ, 2002. — 517 с.
208. Ледях И.А. Общая теория прав человека [Текст] / И.А. Ледях; отв. ред. Е.А. Лукашева. – М.: Норма, 1996. – 520 с.
209. Лесков Л. В. Виртуальность мифа и виртуальность синергетики как антиподы [Текст] / Л. В. Лесков // Вестник Московского университета. Сер. 7. Философия. – 2000. – №1. – С. 46-55.

210. Лейст, О. Э. Три концепции права [Текст] / О. Э. Лейст // Государство и право. — 1991. — № 12. — С. 3—16.
211. Лисенков О.С. Основні методи і принципи інтерпретації європейської конвенції про захист прав і свобод людини 1950 року в судовій практиці Європейського союзу з прав людини [Текст] / О.С. Лисенков. // Науково-практичний коментар. — 2004. — № 4. — 124 с.
212. Логинов, В. А. Интернет: все ли так просто? О психологических проблемах использования сети Интернет в образовании [Текст] / Логинов В. А. // Гуманітарні науки. — 2002. — № 2. — С. 154—156.
213. Лотман, Ю. М. Внутри мыслящих миров: Человек – текст – семиосфера – история [Текст] / Ю. М. Лотман. — М.: Языки русской культуры, 1996. — 464 с.
214. Лотман, Ю. М. Семиосфера. Культура и взрыв. Внутри мыслящих миров. Статьи. Исследования. Заметки [Текст] / Ю. М. Лотман (сост.). — СПб. : Искусство СПб., 2000. — 704 с.
215. Лугуценко, Т. В. Сутність та зміст культурного простору інформаційного суспільства в контексті культури постмодернізму [Текст] / Лугуценко Т. В. // Гілея : науковий вісник. Збірник наукових праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. — К. : ВІР УАН, 2012. — Випуск 65 (№ 10). — С. 401—405.
216. Лутай, В. С. Філософія сучасної освіти [Текст]/ Лутай В. С. — К. : Центр «Магістр-С», 1996. — 256 с.
217. Макарович, Э. Ф. Последний бастион: глобальная культура коммуникаций [Текст] / Э. Ф. Макарович, О. И. Карпухин. — М. : Дрофа, 2011. — 430 с.

218. Маклюэн, Г. М. Галактика Gutenberga. Становление человека печатающего [Текст] / Маклюэн Г. М. — М. : Академический Проект: Фонд «Мир», 2005. — 495 с.
219. [Макроэкономические индикаторы США](#) [Электронный ресурс] — Режим доступа: <http://www.glossary.ru>
220. Максимов, С. И. Правовое общество: основные черты и условия формирования [Текст] / С. И. Максимов // Проблемы законности. — 2003. — Вып. 58. — С. 265–273.
221. Макуев, Р. Современная глобализация: вызовы и трансформации [Электронный ресурс] / Макуев Р. — Режим доступа : http://www.inspp.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=225&Itemid=0.
222. Малахов, В. А. Этика: курс лекцій навч. Посібник [Текст] / В. А. Малахов. — 4-те вид. — К. : Либідь, 2002. — 384 с.
223. Малиновская Н. Постмодерн и его влияние на понимание права [Текст] /Н. Малиновская //Вестник ВГУ. — Серия: Право. — 2009. — №2. — С. 78-90.
224. Маловічко, О. В. Організаційний потенціал держави у дискурсі глобалізації й інформатизації [Текст] : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03 / О. В. Маловічко ; Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. — К., 2010. — 20 с.
225. Мальцев Г.В. Право и политика в контексте теории власти [Текст] / Г.В.Мальцев // Право и политика современной России. — М.: Былина, 1996. — С. 5—56.

226. Мамардашвили, М. К. Кантианские вариации [Текст] / М. К. Мамардашвили ; под ред. Ю.П. Сенокосов. — М. : АГРАФ, 1997. — 320 с.
227. Мануйлов, Е. Н. Актуальные проблемы комплексного подхода к воспитанию курсантов высших военных учебных заведений [Текст] : учеб. пособие / Е. Н. Мануйлов — Х. : ХВВКИУРВ, 1984. — 44 с.
228. Мануйлов, Є.М. Гуманізація та гуманітаризація системи юридичної освіти в Україні [Текст] / Мануйлов Є. М. // Проблеми розвитку суспільства: системний підхід : Матеріали міжвузівської наукової конференції, м. Харків, 12-13 квітня 2006 р. — Х. : НЮАУ, 2006 . — С. 39—43.
229. Мануйлов, Є. М. Українська правова ментальність: до проблеми розуміння сутності [Текст] / Мануйлов Є. М., Дзьобань О. П. // Гуманітарний часопис : Збірник наукових праць. — Х. : ХАІ, 2007. — № 4. — С. 48—53.
230. Маньковская Н. Иронизм деконструкции [Текст] /Н. Маньковская //Эстетика постмодернизма — СПб.: Алетейя, 2000. — 347 с.
231. Маньковская Н. Б. Эстетика постмодерна. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.kremljakov.ru/library/039.rtf
232. Маркс, К. Крылатые мысли Карла Маркса : Из произведений и писем [Текст] / Карл Маркс [сост. и авт. предисл. Р. А. Усиков]. — Новосибирск : Кн. изд-во, 1988. — 220 с.
233. Мартиненко І.В. Принципи організації та функціонування державного апарату [Текст] / І.В. Мартиненко// Теорія та історія держави і права. — 2009. — №1. — С.41-44.

234. Мартинюк Р.С. Реалізація принципу поділу функцій влади в сучасній Україні: політико-правовий аналіз [Текст] / Р.С.Мартинюк : Автореф. дис... канд. юрид. наук. — Львів, 2005. — 21 с.
235. Марченко, М. Н. Об основных тенденциях развития права в условиях глобализации [Текст] / Марченко М. Н. // Государство и право. — 2009. — № 6. — С. 5–11.
236. Марченко М.Н. Теория государства и права [Текст] / М.Н.Марченко : Учебник. — 2-е изд. — М.: Юристъ, 2002. — 640 с.
237. Марчук В. В. Квалификация преступлений в контексте философской герменевтики [Текст] / В. В. Марчук // Право и демократия: Сборник научных трудов. — Минск: БГУ — Вып.19. — 2008. — С. 237-255.
238. Масарік В. Застосування новітніх технологій у місцевих органах влади [Текст] / В. Масарік // Аспекти самоврядування. – 2006. – №5 (37). – С.54.
239. Медведева, А. Г. Краткий очерк истории этических учений [Текст] / А. Г. Медведева. — Саратов : СГАП, 1995. — 80 с.
240. Медушевский, А. Н. Экономика и общество в информационную эпоху [Текст] / Медушевский А. Н. // Экономический журнал ВШЭ. — 2001. — Т. 5. — № 1. — С. 113—123.

241. Миропольська, О. В. Механізм взаємодії правової та моральної свідомості у державній митній службі України [Текст] / О. В. Миропольська, І. М. Почекалін // Збірник наукових праць N 63. Серія: Педагогічні та психологічні науки / Національна академія Державної прикордонної служби України імені Б. Хмельницького; [гол. ред. Потапчук Є. М.]. – Хмельницький : Видавництво НАДПСУ, 2012. – С. 82–84.
242. Михальченко Н. И. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимтроф Европы? / Н. И. Михальченко. – К. : Институт социологии НАНУ, 2011. – 440 с.
243. Михеев, В. А. Основы социального партнерства: Теория и политика [Текст] : учеб. для вузов / В. А. Михеев. – М. : Экзамен, 2001. – 158 с.
244. Міщенко А.Б. Феномен політичної довіри [Текст] / А.Б. Міщенко // Зовнішні справи. – 2008. – № 2. – С. 42-44.
245. Мнацаканян, М. О. Нации в современном глобальном мире: модернистские, конструктивистские и постмодернистские теории [Текст] / Мнацаканян М. О. — М. : Анкил, 2011. — 324 с.
246. Моисеев, Н. Н. Человек и ноосфера [Текст] / Моисеев Н. Н. — М. : Молодая гвардия, 1990. — С. 351 с.
247. Монтескье, Ш. Л. О духе законов [Текст] / Шарль Луи де Монтескье [сост., пер. и коммент., примеч. авт. А. В. Матешук]. — М. : Мысль, 1999. — 672 .

248. Морозов, А. С. Правова культура як компонент формування позитивного іміджу працівника міліції [Текст] / А. С. Морозов // Таврійський вісник освіти : наук.-метод. журн. / Південноукраїн. регіон. ін-т післядиплом. освіти пед. кадрів. — Херсон, 2007. — № 3(19). — С. 120—124.
249. Музика А. А. Примусові заходи медичного і виховного характеру / А. А. Музика. — К. : Національна академія внутрішніх справ України, 1997. — 125 с.
250. Назаретян, А. П. Беспределен ли человек? (Еще раз о гуманизме и его паллиативах) [Текст] / Назаретян, А. П. // Общественные науки и современность. — 1992. — № 5. — С. 176—183.
251. Нариньяни, А. С. Между эволюцией и сверхвысокими технологиями: новый человек ближайшего будущего [Текст] / Нариньяни А. С. // Вопросы философии. — 2008. — № 4. — С. 3—17.
252. Негодаев, И. А. На путях к информационному обществу [Текст] / Негодаев И. А. — Р-н-Д. : Издательский центр ДГТУ, 1999. — 246 с.
253. Недбай, В. В. Сучасні політичні комунікації: медійно-технологічний аспект [Текст] / Недбай В. В. : монографія. — О. : Фенікс, 2009. — 328 с.
254. Недержавна організація [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki>
255. Нерсесянц В.С. История идей правовой государственности [Текст] / В.С. Нерсесянц ; Рос. акад. наук. Ин-т государства и права, Акад. правовой ун-т. — М.: РАН, 1993. — 16 с.

256. Нерсеянц, В. С. Правовая политика Российской Федерации: основные направления и задачи [Электронный ресурс] / Нерсеянц В. С. — Режим доступа : <http://www.centrlaw.ru/publikacii/Nerses1/index.html>.
257. Норенков, С. В. Архитектоника предметного мира [Текст]. — Новгород : Изд-во Нижегород. ун-та, 1991. — 160 с.
258. Нуркаева Т.Н. Социально-правовой механизм обеспечения прав личности [Текст]: Лекция. / Т.Н. Нуркаева. – Уфа: УВШ МВД РФ, 1995. – 23 с.
259. Нынешнее поколение европейцев будет жить в информационном обществе // PC Week / Russian Edition. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.pcweek.ru/year2000/n13/sp1251/strategy/chapter.htm>
260. О свободе информации 2000 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://europa.eu.int/en/comm/dg10/build/build.htm>
261. Оборотов Ю. Постмодерн: правопонимание и определение права [Текст] / Ю. Оборотов // Юридический вестник — 2003. — №1. — С. 60-65.
262. Облова Л. А. Співвідношення понять релігійна та філософська віра [Текст] // Тези доповідей 71-шої наукової конференції молодих вчених, аспірантів і студентів: «Наукові здобутки молоді». – К., 2005. – С. 21-25.

263. Облова Л. А. Філософська віра як цінність [Текст] // Аксіологічні аспекти трансформації сучасного українського суспільства. – Всеукраїнська науково-практична конференція. – Івано-Франківськ, 2007. – С. 69-70.
264. Общая теория прав человека [Текст] / Под ред. Е.А. Лукашевой. — М.: Норма, 1996. — 520 с.
265. Овчинников А. И. Юридическая герменевтика как правопонимание [Текст] / А. И. Овчинников // Известия высших учебных заведений: Правоведение. — 2004. — №4. — С. 160-169.
266. Ойзерман, Т. И. Характеристика трансцендентного идеализма И. Канта: метафизика свободы [Текст] / Т. И. Ойзерман // Вопросы философии. — 1996. — № 6. — С. 70—77.
267. Олейникова, О. Д. Образовательные ценности и ценностная инверсия в культуре [Текст] / О. Д. Олейникова // Философия образования для XXI века. — 2001. — № 1. — С. 69—79.
268. Онупрієнко, А. М. Принцип субсидіарності в системі місцевої влади: актуальні питання [Текст] / А. М. Онупрієнко // Проблеми законності. – 2010. – № 108. – С. 3–10.
269. Опыт развития информационных технологий в Индии. // Государство в XXI веке. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.microsoft.com/rus/government
270. Освітньо-культурний простір України: філософські, історичні, культурологічні абрисы [Текст] : монографія / за заг. ред. проф. Панфілова О. Ю. — Х. : Майдан, 2012. — 300 с.

271. Осика, І. В. Правова культура у формуванні правової, соціальної держави [Текст] : автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / І. В. Осика ; Інститут законодавства Верховної Ради України. — К., 2004. — 20 с.
272. Павелків, Р. В. Розвиток моральної свідомості та самосвідомості в молодшому шкільному віці [Текст]: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра. психолог. наук: спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Р. В. Павелків. — К., 2005. — 40 с.
273. Палюх Л. М. Примусові заходи виховного характеру: теорія і практика застосування / Л. М. Палюх. — Л. : Видавничий центр ЛНУ імені І. Франка, 2010. — 214 с.
274. Панченко, Т. В. Принцип субсидіарності у сучасному демократичному розвитку [Текст]: Монографія / Т. В. Панченко. — Х. : Майдан, 2011. — 368 с.
275. Парамонов Б. Аллан Блум и Вуди Аллен [Текст] / Б. Парамонов // Конец стиля. — СПб.: Алетейя; М.: Аграф, 1999. — 449 с.
276. Пахомов, Ю. Н. Пути и перепутья современной цивилизации [Текст] / Ю. Н. Пахомов, С. Б. Крымский, Ю. В. Павленко. — К.: Благотворительный Фонд содействия развитию гуманитарных и экономических наук «Международный деловой центр », 1998. — 432 с.
277. Петражицкий, Л. И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности [Текст] / Л. И. Петражицкий. — Спб. : Лань, 2000. — 606 с.

278. Петров А.В. Информационные технологии в органах государственной власти [Текст] / А.В. Петров// Проблемы теории и практики упр. – 1999. – № 5. – С. 27-34.
279. Печко, Н. Структурно-функціональний аналіз філософії морального виховання особистості [Текст] / Н. Печко // Вісник Інституту розвитку дитини. – Вип. 24. Серія: Філософія, педагогіка, психологія: Збірник наукових праць. – Київ: Видавництво Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова, 2012. – С. 25–30.
280. Пилипчук, В. Г. Проблема агресії і насильства: світоглядно-інформаційний вимір [Електронний ресурс] / Пилипчук В. Г., Дзьобань О. П. // Освіта регіону. — 2012. — №. 2. — Режим доступу: <http://www.social-science.com.ua>.
281. Підпригора, О. А. Основи римського приватного права [Текст] : підручник для студентів юрид. вузів та факультетів / Підпригора О. А. — К. : Вентурі, 1997. — 336 с.
282. Плахотнюк, Н. Явище глобалізації світової економіки у міжнародно-правовому аспекті [Текст] / Плахотнюк Н. // Підприємництво, господарство і право. — 2011. — № 9. — С. 52–55.
283. Погорелий С. Механізм політичної довіри в системі соціального та державного управління [Текст] / С. С. Погорелий // Держава та регіони. Науково-виробничий журнал. – 2010. – № 2. – С. 56 – 61.
284. Подберезський, М. Правова культура майбутнього вчителя (теоретико-методологічний аспект) [Текст] / М. Подберезський. — Х. : Основа, 1997. — 220 с.

285. Политические коммуникации [Текст] / под ред. А. И. Соловьева. — М. : Аспект Пресс, 2004. — 331 с.
286. Поліщук, О. С. Соціалізація особистості в умовах політизації українського суспільства [Текст] : монографія / Поліщук Олександр. — Хмельницький : [ХмДЦНП], 2011. — 154 с.
287. Попович, В. М. Соціальне партнерство як філософська категорія [Текст] / В. М. Попович // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. — К.: ВІР УАН, 2013. — Випуск 68 (№1). — С. 837–842.
288. Поспелов Д. А. Где исчезают виртуальные миры? [Текст] / Д. А. Поспелов // Виртуальная реальность. — М.: Российская Ассоциация искусственного интеллекта, 1998. — 284 с.
289. Почтовий, М. Про співвідношення понять "правова свідомість" та "правова культура" [Текст] / М. Почтовий // Юридична Україна. — 2009. — № 11—12. — С. 17—20.
290. Права человека. Основные международные документы [Текст] /Сост. Л. Н. Шестаков:— М.: Международные отношения, 1989. — 205 с.
291. Правова культура в умовах становлення громадянського суспільства [Текст] : монографія / ред. Ю. П. Битяк, І. В. Яковюк ; НДІ будівництва та місцевого самоврядування АПрН України. — Х. : Право, 2007. — 248 с.
292. Правова культура і підприємництво [Текст] / Інститут приватного права і підприємництва Академії правових наук України, Донецький ін-т підприємництва ; голов.ред. В. М. Селіванов [та ін.]. — К. : [б.в.] ; Донецьк : [б.в.], 1999. — 287 с.

293. Правові умови розвитку громадянського суспільства в Україні. Що потрібно зробити? [Текст] / М. В. Лациба, А. О. Красносільська [та ін.]; Укр. незалеж. центр політ. дослідж. – К.: Агентство «Україна», 2011. – 132 с.
294. Правосвідомість і правова культура як базові чинники державотворчого процесу в Україні [Текст]: Монографія / Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань та ін. – Х. : Право, 2009. – 358 с.
295. Прилукова Е. Г. Теле-виртуальная реальность и правовая культура общества [Текст] / Е. Г. Прилукова, А. Ю. Томилов // Российская юстиция. – 2007. – №5. – С. 43-46.
296. Приоритеты европейских государств. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http: // www. europa.eu.int /comm./information society/](http://www.europa.eu.int/comm/information_society/)
297. Пробийгорова, Н. Деякі тенденції політичної соціалізації молоді [Текст] / Н. Пробийгорова // Політичний менеджмент. — 2005. — № 4. — С. 70—81.
298. Проблеми державно-правового розвитку в умовах європейської інтеграції і глобалізації : матеріали міжнар. наук. семінару, м. Харків, 16 травня 2008р. / Академія правових наук України; НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого / Ю. П. Битяк (ред. кол.). — Х. : Право, 2008. — 204 с.
299. Програма «Електронна Україна» (проект) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http: // www. stc.gov.ua/ info](http://www.stc.gov.ua/info)

300. Психология. Словарь [Текст] /Под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. – М.: Политиздат, 1990. – С. 229.
301. Пучкова М.В. Обеспечение прав граждан органами управления союзных республик [Текст] / М.В. Пучкова. – М.: Политиздат, 1988. – 213 с.
302. Пяткина, С.А. Л.И. Петражицкий и его эмоционалистская школа в системе правовых идей отечественной юриспруденции [Текст] / С. А. Пяткина [Монография]. — М. : Наука, 2000. — 215 с.
303. Рабінович П. Герменевтика і правове регулювання [Текст] / П. Рабінович // Вісник Академії правових наук України. — 1999. — 2(17). — С. 24-32.
304. Рабінович, П. М. Основи загальної теорії права та держави [Текст] / П. М. Рабінович. – К. : Атіка, 2001. – 176 с.
305. Рабінович П.М. Права людини і громадянина у Конституції України (доінтерпретації вихідних конституційних положень) [Текст] / П.М. Рабінович. – Х. : Право, 1997. – 64 с.
306. Радул, В. В. Соціальна активність у структурі соціальної зрілості (теоретико-методологічний аспект) [Текст] : [монографія] / В. В. Радул. — Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2011. — 256 с.
307. Ракитов, А. И. Философия компьютерной революции [Текст] / Ракитов А. И. — М. : Политиздат, 1991. — 286 с.
308. Ревенко В. Інформатизація державного управління [Текст] /В.Ревенко // Вісн. держ. служби України. – 1997. – № 4. – С. 76-81.

309. Рикёр П. Торжество языка над насилем [Текст] / Рикёр П. // Вопросы философии. — 1996. — №4. — С. 27-36.
310. Рогова, О. Г. Аксиологічний аспект гуманітарної парадигми освіти [Текст] / Рогова О. Г. // Грані. — 2010. — № 4. — С. 56—59.
311. Родин А. В. Виртуальное событие [Текст] / А. В. Родин // Виртуальные реальности. Труды лаборатории виртуалистики. — Вып.4. — М., 1998. — С. 122-128.
312. Ролз, Дж. Теория справедливости [Текст] : пер. с англ. / Дж. Ролз. — Новосибирск : Изд-во Новосиб. ун-та, 1995. — 678 с.
313. Ролз Дж. Теорія справедливості / Д. Ролз ; пер. з англ. О. Мокровольский. — К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. — 822 с.
314. Ростовщиков И.В. Обеспечение прав и свобод личности в СССР: Вопросы теории [Текст] / И.В. Ростовщиков. — Саратов : Изд. Саратовского ун та, 1988. — 117 с.
315. Савенко М. Конституційний Суд і омбудсмен у державному механізмі захисту прав та свобод людини і громадянина [Текст] / М. Савенко // Вісник КСУ — 2000 р. — №1. — С. 68-83.
316. Савіщенко, В. М. Шляхи подолання правового нігілізму студентської молоді [Текст] / В. М. Савіщенко // Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школі. — 2009. — Вип. 5. — С. 205–210.
317. Сальников, В. П. Общая теория права [Текст]: Курс лекций / Под ред. В.К. Бабаева. — Новгород, 1993. — 540 с.

318. Сартр, Ж. П. Экзистенциализм – это гуманизм [Текст] / Жан-Поль Сартр / пер. с фр. М. Грецкого. — М. : Изд-во иностр. лит., 1953. — 42 с.
319. Свинцов В. И. Истина и коммуникации: деонтический аспект [Текст] / В. И. Свинцов // Философские науки. – 1990. – №12. – С. 32-41.
320. Селіванов, В. Демократичний вимір конституційної реформи в Україні: обумовленість і необхідність [Текст] / В. Селіванов // Право України. – 2004. – № 8. – С. 3–12.
321. Семитко, А. П. Правовая культура [Текст] / А. П. Семитко // Теория государства и права : Учебн. для вузов / Под ред. В. М. Корельского и В. Д. Перевалова. — М. : Инфра. М-Норма, 1997. — 620 с.
322. Семитко, А. П. Правовая культура социалистического общества: сущность, противоречия, прогресс [Текст] / А. П. Семитко. — Свердловск : Изд-во Урал. ун-та, 1990. — 172 с.
323. Семь секретов, которые успел выдать Эдвард Сноуден. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://forbes.ua/nation/1354520-7-sekretov>
324. Сергеев М. Как преодолеть цифровое неравенство. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.politcom.ru/article.php?id=740>
325. Сидоренко Е. А. Логика. Парадоксы. Возможные миры. (Размышления о мышлении в 9-ти очерках) [Текст] / Е. А. Сидоренко. – М.: Эдиториал УРСС, 2002. – 312 с.

326. Сичова А. О. Політична довіра у трансформаційних пострадянських соціумах (Україна та Російська Федерація) [Текст] : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / А. О. Сичова; – Чернівці: Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. – 2012. – 20 с.
327. Скрипкина Т.П. Психология доверия (теоретико-эмпирический анализ) [Текст] / Т.П. Скрипкина – Ростов н/Д : Изд-во РНДГПУ, 1997. – 250 с.
328. Скрипкина Т.П. Психология доверия: Учебное пособие [Текст] / Т.П. Скрипкина – М.: Изд. центр «Академия», 2000. – 264 с.
329. Славко, Т. О. Перспективи участі неурядового сектора у місцевому розвитку [Текст] / Т. О. Славко // Наукові праці : Науково-методичний журнал. – Т. 54. – Вип. 41. – Політичні науки. – Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2006. – С. 51–54.
330. Смакотина Н.Л. Социальное развитие молодежи в России: концептуальная модель анализа [Текст] / Н.Л. Самакотина // Электронная библиотека МГУ им. М.В.Ломоносова [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.socio.msu.ru/>
331. Снежко О.А. Конституционные основы государственной защиты прав и свобод человека и гражданина в РФ [Текст] : Автор. дис. ... канд. юрид. наук. / О.А. Снежко. – Саратов: Изд. Саратовского ун-та, 1999. – 20 с.
332. Советский энциклопедический словарь [Текст] / Гл. ред. А.М.Прохоров. – 3-е изд. – М.: Сов. энциклопедия, 1984. – 1600 с.
333. Современный словарь иностранных слов [Текст] . — 4-е изд., стер. — М.: Рус. яз., 2001. — 742 с

334. Соколова Г.Н. Экономическая социология [Текст]: Курс лекций / Г.Н. Соколова. – 3-е стер. изд. – Мн.: Академия управления при Президенте Республики Беларусь, 2005. – 188 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://voluntary.ru/dictionary/963/word/>
335. Сорокин П. А. Общедоступный учебник социологии. Статьи разных лет / П. А. Сорокин. – М. : Наука, 1994. – 560 с.
336. Состояние исследований по проблемам информационного общества [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.ifap.ru/library/book094.pdf>.
337. Социальный механизм [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://mirslovarei.com/content_soc/mexanizm-socialnyj
338. Социология в СССР [Текст] / Ред.-состав. Г.В.Осипов.— М: Мысль, 1966. —Т2. — 512 с.
339. Соціалізація відносин у сфері праці в контексті стійкого розвитку [Текст] : монографія / [А. М. Колот та ін.] ; за наук. ред. д-ра екон. наук, проф. А. М. Колота. — К. : КНЕУ, 2010. — 348 с.
340. Співак, В. І. Правова культура виборів в Україні: Теорія і практика [Текст] / В. І. Співак ; Ін-т держави і права ім. В. М.Корецького НАН України. — К. : Юридична думка, 2006. — 156 с.
341. Спрыгина, Е. А. Влияние глобализации на культуру и ценности человека: нравственно-правовой аспект [Электронный ресурс] / Спрыгина Е. А. — Режим доступа : <http://journal-aael.intelbi.ru/main/wp-content/uploads/>.

342. Степанов В. Ю. Сучасний інформаційний простір: особливості та тенденції розвитку [Текст] : монографія / В. Ю. Степанов. — Х. : [С.А.М.], 2010. — 280 с.
343. Стеценко Т. Становлення теорії довіри в соціології [Текст] / Т.Стеценко // Соціальні виміри суспільства. – К.: Інститут соціології НАН України, 2009. – Випуск 12. – С.177-256.
344. Стовба О. Деконструкція поняття права: постановка проблеми [Текст] / О. Стовба // Проблеми філософії права. — 2006-2007. — Том IV-V. — С. 120-123.
345. Стратегія формування та розвитку єдиного інформаційного простору України [Електронний ресурс] — Режим доступу : http://www.pravo.vuzlib.net/book_z1189_page_15.html.
346. Стремоухов А.В. Правовая защита человека: Теоретический аспект [Текст] : автореф. дисс. ... докт. юрид. наук. / А.В. Стремоухов. – СПб., 1996. – 46 с.
347. Студінський, В. Питання соціальної справедливості у контексті соціальної політики [Текст] / В. Студінський // Україна: аспекти праці. – 2009. – № 1. – С. 13–16.
348. Судаков, М. В. Соціологічна концептуалізація соціальної нерівності як чинника структурної диференціації соціальних систем [Текст]. Дис. наук. ступеня канд. соц. наук / М. В. Судаков. – КНУ ім. Тараса Шевченка. – К., 2008. – 16 с.
349. Сукачов В.В. Довіра як проблема політичної науки [Текст] / В.В. Сукачов // Грані. – 2004. – №2(34). – С. 124-128.

350. Суслов В. В. Герменевтика и юридическое толкование [Текст] / В. В. Суслов // Государство и право. — 1997. — №6. — С.115-118.
351. Сухина, В. Ф. Человек в мире информатики [Текст] / Сухина, В. Ф. — М. : Радио и связь, 1992. — 112 с.
352. Сухомлинский, В. А. О воспитании [Текст] : сборник / В. А. Сухомлинский [сост. и авт. вступ. ст. С. Соловейчик]. — Фрунзе : Мектеп, 1985. — 267 с.
353. Сучасний словник із суспільних наук [Текст] / за ред. О.Г. Данильяна, М.І. Панова. — Х.: Прапор. 2006. — 432 с.
354. Табачук, Ю. В. Моральна свідомість особистості : психологічні виміри аналізу [Текст] / Ю. В. Табачук // Проблеми сучасної психології : збірник наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України / за ред. С.Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. — Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2011. — Вип. 13. — С. 497–506.
355. Талапина Э.В. Становление информационного общества во Франции [Текст] / Э.В.Талапина // Государство и право. — 2004. — №7. — С. 68-78.
356. Таскаев, Г. С. Глобализация как тенденция нового времени [Текст] / Таскаев Г. С. — М. : МАКС Пресс, 2011. — 110 с.
357. Теория права и государства [Текст] / Под редакцией В.В. Лазарева. — М.: Юристь, 2001. — 520с.
358. Теория права и государства [Текст] / Под ред. Н.И. Манова. — М.: Изд-во «БЕК», 1996. 336 с.

359. Теория государства и права [Текст] / Под ред. Матузова и А.В. Малько. — М.: Юристъ, 2000.
360. Теория государства и права [Текст] : Учебник для вузов / Под. ред. В.М. Корельского и В.Д. Перевалова. — 2-е изд., изм. и доп. — М.: НОРМА - ИНФРА-М, 2002. 616 с.
361. Теорія держави і права. Проблеми теорії держави і права [Текст] : Навч. посіб. / Автор-упоряд. М.В. Кравчук. — 3-е вид., змін. і доп. — Тернопіль: Карт-бланш, 2002. 247 с.
362. Титаренко О. Аналіз реалізації концепції електронного уряду в Японії [Текст] / О.Титаренко // Актуальні проблеми державного управління: Зб. наук. пр. / Редкол.: С.М. Серьогін та ін. — Д.: ДРІДУ НАДУ, 2006. — Вип. 4 (26). — С. 99-104.
363. Тихонова Б.Ю. Субъективные права советских граждан, их охрана и защита [Текст] : автореф. дисс.... канд. юрид. наук. / Б.Ю. Тихонова. — М., 1972. — 16 с.
364. Тодика Ю., Серьогін В. Конституційний принцип гласності: поняття та сутність [Текст] / Ю.Тодика // Вісник АПрН України. — 1998. — № 1.
365. Тоффлер, О. Раса, власть и культура (перевод Поляковой Н. Л.) // Новая технократическая волна на Западе: Сборник статей: переводы / Сост. и вступ. ст. П.С.Гуревича. — М.: Прогресс, 1986. — С. 276-288.
366. Тоффлер, Э. Третья волна [Текст] / Тоффлер Э. / пер. с англ. К. Ю. Бурмистрова и др. — М. : АСТ. — 795 с.
367. Тоффлер Э. Шок будущего / Пер. с англ. — М.: Издательство АСТ, 2001. — 557 с.

368. Тренинговий центр Александра Любимова [Електронний ресурс] . – Режим доступу: [http:// www.trenings.ru](http://www.trenings.ru)
369. Третяк, С. Правове забезпечення правової культури як умова створення основ громадянського суспільства [Текст] / С. Третяк // Право України. – 2005. – № 4. – С. 26–28.
370. Трофименко В. А. Правове виховання робітників силових структур: проблеми нормативного закріплення / В. А. Трофименко // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого. Серія : Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол. : А. П. Гетьман та ін. — Х. : Право, 2013. — Вип. 4(18). — С. 64–75.
371. Удовика Л. Людина епохи постмодерну і право [Текст] /Л. Удовика // Філософія права. — 2005. — №7. — С. 29-33.
372. Усанова Л. А. Віртуальність як риса сучасності [Текст] / Л. А. Усанова // Філософські обрії. – 2011. – №25. – С. 116-126.
373. Устьянцев, В. Б. Пространство информационного общества [Текст] / Устьянцев В. Б. // Информационная цивилизация: пространство, человек, культура. — Саратов : Изд-во Поволжского межрегионального уч. центра, 2000. — С. 5—12.
374. Уханов, Є. В. Мережеві комунікації та соціальне самовизначення індивіда [Текст] : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03 / Є. В. Уханов ; Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. — Х., 2010. — 18 с.
375. Уэбстер, Ф. Теории информационного общества [Текст] / Уэбстер Ф. — М. : Аспект Пресс, 2004. — 398 с.

376. Федик, Є. І. Формування правової культури студентів-юристів: теоретичні та прикладні аспекти (на матеріалах діяльності навч. закладів з підготовки молодших спеціалістів) [Текст] : дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Є. І. Федик ; Львівський держ. ун-т ім. Івана Франка. — Львів, 1996. — 206 с.
377. Фельдштейн, Д. И. Психология развивающейся личности: избранные психологические труды [Текст] / Д. И. Фельдштейн. — М.; Воронеж: Институт практической психологии : НПО «Модек», 1996. — 512 с.
378. Фестингер Л. Теория когнитивного диссонанса / Л. Фестигер. — СПб. : Ювента, 1999. — 320 с.
379. Фролов С.С.. Социальное взаимодействие [Текст] / С.С. Фролов // Словарь ключевых социологических терминов. — М.: Наука, 1999. — С. 588.
380. Философский энциклопедический словарь [Текст]. — М. : Наука, 1989. — 814 с.
381. Фромм, Э. Бегство от свободы [Текст] / Фромм Э. / пер. с англ. Г. Ф. Швейника. — М. : Прогресс, 1990. — 269 с.
382. Фромм, Э. Революция надежды: о гуманизации технологического общества; Избавление от иллюзий: сопоставление взглядов Маркса и Фрейда [Текст] / Фромм Э. / пер. с англ. Н. Г. Кротовской и др. — М. : Айрис-пресс, 2005. — 344 с.
383. Фукуяма Ф. Доверие. Социальные добродетели и путь к процветанию: Пер. с англ. [Текст] / Ф. Фукуяма — М.: ООО «Издательство АСТ», 2004. — 730 с.

384. Хабермас, Ю. Демократия. Разум. Нравственность. [Текст] / Ю. Хабермас. – М.: Наука, 1992. – 176 с.
385. Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность: московские лекции и интервью: пер с нем. [Текст] / Ю. Хабермас. – М.: КАМІ: Academia, 1995. – 245 с.
386. Хабермас, Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие [Текст] / Хабермас Ю. — СПб : Наука, 2000. — 377 с.
387. Хабермас, Ю. Проблема легитимации позднего капитализма [Текст] / Ю. Хабермас. – М.: Праксис, 2010. – 272 с.
388. Харчилава Х.П. Доверие и устойчивое развитие экономики [Текст] / Х.П. Харчилава [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.kapital-rus.ru/index.php/articles/article/174271>
389. Хорошильцев А.И. Государственная власть и принципы ее организации в демократическом обществе [Текст] / А.И. Хорошильцев : Автореф. дис... канд. юрид. наук. — Москва , 2002.
390. Хоружий С. С. Род или недород? Заметки к онтологии виртуальной реальности [Текст] / С. С. Хоружий // Вопросы философии. – 1997. – №7. – С. 53-68.
391. Хухлындина, Л. М. Интеграция: объединенная Европа или сообщество свободных европейских регионов? [Текст] / Л. М. Хухлындина, Д. А. Ходаков // Белорус. журн. междунар. права и междунар. отношений. – 1999. – № 4. – С. 40–49.

392. Церковна, А. О. Гідність і честь у цивільному праві України [Текст] : автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Церковна Антоніна Олексіївна; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. — К., 2003. — 20 с.
393. Цимбалюк, М. М. Онтологія правосвідомості: теорія та реальність [Текст] : монографія / М. М. Цимбалюк. — К. : Атіка, 2008. — 288 с.
394. Цимбалюк, М. Формування правосвідомості громадян у процесі реформування інституту власності [Текст] / М. Цимбалюк // Право України. — 2003. — № 9. — С. 57–61.
395. Честнов И. Диалогическая онтология права в ситуации постмодерна [Текст] / И. Честнов // Правоведение. СПб. — 2001. — №3. — С. 45
396. Честнов И. Правопонимание в эпоху постмодерна [Текст] / И. Честнов // Правоведение. СПб. — 2002. — №2. — С. 4
397. Чиркин, В. Е. Общечеловеческие ценности и современное государство [Текст] / В. Е. Чиркин // Государство и право. — 2002. — № 2. — С. 5—33.
398. Чистое учение о праве Ганса Кельзена [Текст] / Сб. переводов ; Отв. ред. В. Н. Кудрявцев, Н.Н. Разумович. — М. : ИНИОН, 1988. — Выпуск 2. — 195 с.
399. Чубар Л.П. Захист прав і свобод людини і громадянина у конституційному судочинстві України [Текст] / Л.П. Чубар // Вісник КСУ. — 2000 р. — №1. — С. 85-88.
400. Чувин, С. Н. К вопросу о направлениях трансформации человека [Текст] / Чувин С. Н. // Социс. — 2007. — № 1. — С. 150—153.

401. Чугунов А. В. Теоретические основания концепции «Информационного общества» / Чугунов А. В. — СПб. : Лань, 2000. — 340 с.
402. Чукут С. Сутність електронного уряду та принципи його організації [Текст] / С.Чукут // Вісник Української Академії державного управління при Президентіві України. – 2003. – №2. – С.430.
403. Чумаков, А. В. Перспективы создания глобальной информационно-правовой системы [Электронный ресурс] / Чумаков А. В. — Режим доступа : <http://www.gpntb.ru/win/inter-events/crimea2010/disk/140.pdf>.
404. Шемшученко, Ю. С. Теоретичні засади взаємодії права і культури [Текст] / Ю .С.Шемчученко // Право та культура: теорія і практика : Матеріали Міжнародної наук.-практ. конф. — К. : МП «Леся», 1997. — С. 4—5.
405. Шибутани Т. Социальная психология [Текст] / Т. Шибутани – М.: Прогресс, 1969. – 535 с.
406. Шиллер, Ф. Собрание починений в 8 т. [Текст] / Фридрих Шиллер [под общ. ред. Ф. П. Шиллера]. — М.–Л. : Academia, 1936—1950. — Т. 8: Письма / ред., предисл. и примеч. Н. А. Славятинского. — 1950. — 936 с.
407. Шляхтина С. Электронное правительство в цифрах и фактах. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.compress.ru/article>.
408. Шпенглера, О. Закат Европы: очерки морфологии мировой истории: гештальт и действительность [Текст] / Шпенглер О. [К. А. Свасьян (пер. с нем., вступ. ст. и примеч.)]. — М. : Эксмо, 2007. — 798 с.

409. Штанько, В. І. Ціннісні орієнтації молоді в умовах глобалізації та інформатизації соціуму [Текст] : монографія / Штанько В. І., Тіхонова Л. А., Ковальов В. О. та ін. — Х. : ХНУРЕ, 2009. — 164 с.
410. Штомпка П. Доверие – основа общества [Текст] – М.:Логос, 2012. – 440 с.
411. Шумилов, В. Международное право и Глобальная правовая система [Электронный ресурс] / Шумилов В. — Режим доступа : <http://www.lawlibrary.ru/article1133238.html>.
412. Шюц, А. Структура повседневного мышления [Текст] / Шюц А. // Социс. — 1988. — № 2. — С. 129—137.
413. Электронное правительство информационного общества // PC Week / Russian Edition. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.pcweek.ru/year2000/n15/sp1251/strategy/index.htm>
414. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис [Текст] / Э. Эриксон – М.: Прогресс, 1996. – 344 с.
415. Юдин, Б. Г. Природа человека: конструктивизм против натурализма [Текст] / Юдин Б. Г. // Высшее образование в России. — 2005. — № 5. — С. 113—121.
416. Юзик, Л. Сутність та механізм соціального партнерства [Текст] / Л. Юзик // Економічний аналіз. – 2010. – Випуск 5. – С. 225–227.
417. Юридична енциклопедія [Текст] : В 6-и т. / Ред. Ю.С. Шемшученко. —К.: «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2003. — Т. 5.
418. Явич, Л. С. Общая теория права [Текст] / Л. С. Явич. – Л. : Изд-во ЛГУ , 1976. — 320 с.

419. Accenture 2005 e-Government Report Leadership in Customer Service: New Expectations, New Experiences [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.accenture.com/x_doc/ca/locations/canada/studies/_cust.pdf
420. Bell D. The Year 2000 – The Trajectory of an Idea / Bell D. // Toward the Year 2000. Work in Progress. — Ed. by D. Bell. — Boston, 1968. — P. 22-35.
421. Bell D. The Coming of Post-Industrial Society. A Venture in Social Forecasting / Bell D. — N.Y., 1973. — 234 p.
422. Bell D. The Social Framework of Information Society // Dertouzos M., Moses M. (ed.) The Computer Age: A Twenty-Year View. — Cambridge, 1979.
423. Blau P. Exchange and Power in Social Life [Text] / P. Blau — N.Y., 1964. — 315p.
424. Blumer H. Symbolic Interactionism: Perspective and method [Text] / H. Blumer — N.Y., 1969. — 225p.
425. Brzezinski Zb. Between Two Ages. America's Role in the Technetronic Era / Brzezinski Zb. — N.Y., 1970. — 230 p.
426. Cabinet Office (1999), Modernising Government. London: The Stationery Office, available at [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.citu.gov.uk/moderngov/whitepaper/4310.htm>.
427. Castells, M. Materials for an exploratory theory of network society [Text] / M. Castells. — Brit. J. of. Soc. — 2000. — № 51. — P. 10—20.
428. Coomaraswamy A. (ed.) Essays in Post-Industrialism: A Symposium of Prophecy Concerning the Future of Society. — London, 1914.

429. Fox A. Beyond Contract: Work, Power and Trust Relations [Text] / A. Fox – London: Faber & Faber, 1974. – 344 p.
430. Friedman A. Industry and Labour [Text] / A. Friedman – London: Macmillan, 1977. – 233 p.
431. Garfinkel H. Studies in Ethnomethodology [Text] / H. Garfinkel – N.Y., 1967. – 144p.
432. Giddens A. The Consequences of Modernity [Text] / A. Giddens – Cambridge: Polity Press, 1990. – 285 p.
433. Information technology research and development: information technology for 21st century. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.whitehouse.gov/WH/New/html/20000121-2.htm/>
434. Kohlberg, L. Stages of Moral Development as a Basis for Moral Education [Text] / L. Kohlberg. – Bangor : University Press, 1992. – 238 p.
435. Kohlberg, L. The Child as Moral Philosopher [Text] / L. Kohlberg. – N. Y. : Chagan&Soltis, 1983. – 247 p.
436. Kohlberg, L. The Relationship of Moral Judgment to Moral Action [Text] / L. Kohlberg, D. Condee. – N. Y. : Appleton-Century-Crofts, 2004. – 162 p.
437. Lacohee H., Cofta P., Phippen A., and Furnell S. Understanding Public Perceptions [Text]/ H. Lacohee, P. Cofta, A. Phippen, S. Furnell // Trust and Engagement in ICT Mediated Services. – Chicago: International Engineering Consortium, 2008. – 323 p.
438. Masuda Y. Information Society as Postindustrial Society / Masuda Y. — Wash., 1983. — 234 p.

439. Mead G. Mind, Self and Society [Text] / Mead G. Mind – Chicago, 1934. – 211 p.
440. Penty A. Old Worlds for New: A Study of Post-Industrial State. — London, 1917.
441. Penty A. Post-Industrialism. — London, 1922.
442. Riesman D. Leisure and Work in Post-Industrial Society / Riesman D. // Mass Leisure / Eds. E. Larrabee, R. Meyersohn. — Glencoe (111), 1958. — P. 363-385.
443. Sztompka P. Trust: A Sociological Theory [Text] / P. Sztompka – Cambridge: Cambridge University Press, 1999. – 323 p.
444. Toward the Year 2000. Work in Progress / Ed. by D. Bell. — Boston, 1968. — 340 p.